પ્રકાશક: ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ
મંત્રી, શ્રી જૈનસાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ
અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી, સને ૧૯૩૮

કિં. : ૫૫

મુદ્રક: જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

# ઉપોદ્ઘાત

ચાતુર્માસને ટાંકણે જ શ્રીમદ્ભગવતીસૂત્રનો છાયાનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરતાં આનંદ થાય છે. આ સુધી સંયમ અને તપથી આત્માને ભાવિત કરતા કરતા આઠ મહિના સાધુભગવંતો વિહર્યા હોય, તે ચાતુર્માસને કારણે એક ઠેકાણે સ્થિર થતાં, પાસેનો શ્રાવકવર્ગ તેમના સત્સંગનો લાભ લેવા ઉત્સુક થાય જ. સામાન્ય રીતે પજુસણના પર્વ દરમ્યાન શ્રીકલ્પસૂત્રનું પારાયણ થાય છે. પરંતુ સળંગ ચાતુર્માસ દરમ્યાન તો શ્રદ્ધાળુ શ્રાવકવર્ગ શ્રીમદ્ભગવતીસૂત્રનું જ પારાયણ કરાવવાને ઉત્સુક રહે છે. જે સૂત્રમાં કેવળજ્ઞાનીને ગણધરે પૂછેલા પ્રશ્નોનો જ સીધો સમાવેશ થતો હોય, તે સૂત્રનું શ્રવણ સાધુભગવંતોને મુખે ચાતુર્માસ દરમ્યાન સાંભળવાનો લોભ સ્વાભાવિક જ હોય. કેવળજ્ઞાનીના એક એક બોલને બારોબાર સુવર્ણ જેવો કીમતી ગણી, ધનિક- ... ભગવતીસૂત્રના એક એક પ્રશ્નને સોનામહોર ... ભગવતીસૂત્રના

પારાયણની વ્યાપકતામાં વિઘ્નરૂપ બની છે, કારણ કે દરેક પ્રશ્ન ઉપર રોકડ નાણું મૂકવાનું હોય, તો ૧૩૮ શતક ઉપર મૂકવા માટે કેટલું બધુ નાણુ જોઈએ!

મૂળ ભગવતીસૂત્રનો, મૂળ પાઠ સાથે શબ્દશઃ વિસ્તૃત અનુવાદ ચાર ખંડોમાં આની અગાઉ આ સંસ્થા તરફથી બહાર પડી ચૂક્યો છે. તથા તેના સળંગ અનુવાદક પં. બેચરદાસજીએ આખા સૂત્રની વિદ્વત્તાભરી વિસ્તૃત સમાલોચના ચોથા ખંડની શરૂઆતમાં ઉમેરી છે. એટલે અત્રે તો છાયાનુવાદ પૂરતું જ થોડુંઘણું કહેવાનું છે.

ભગવતીસૂત્રના બીજા નામ 'વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ' ઉપરથી સૂચિત થાય છે તેમ, આ આખું સૂત્ર પ્રશ્નો અને તેની વ્યાખ્યાઓ એટલે વિસ્તૃત ઉત્તરોરૂપ છે. એ પ્રશ્ન પૂછનારાઓમાં મુખ્ય તો ભગવાન મહાવીરના પટ્ટશિષ્ય ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિ જ છે; ભગવાનના બીજા શિષ્યોમાંથી કોઈ વાર માકંદિપુત્ર, કોઈ વાર રોહ, કોઈ વાર અગ્નિભૂતિ, કોઈ વાર વાયુભૂતિ તથા કોઈ વાર મંડિતપુત્ર દેખા દે છે. અન્યતીર્થિકો એટલે કે અન્ય સંપ્રદાયીઓ પણ કોઈ કોઈ વાર વિવાદ કરવા કે કોઈ બાબતમાં શંકા કરવા આવી ચડે છે;* તથા સમકાલીન ગૃહસ્થો કે શ્રાવકો અને જયંતી જેવી શ્રાવિકાઓ પણ આર્તિન પ્રશ્નો પૂછી જાય છે. પરંતુ એક [illegible] જણાય કે, આમાં પ્રશ્ન ગૌતમ અને મહાવીરના [illegible] છે. [illegible] એટલું નથી કે એક વખત તો

* [illegible] જુઓ શ્રીમદ્ભગવતીસૂત્ર [illegible] ભાગ, પા ૩૯૩.

માકંદિપુત્રે પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપતી વખતે 'હે ગૌતમ' એવું સંબોધન મહાવીરસ્વામીને એ ગ્રંથકાર કરાવી બેસે છે. × અલબત્ત, ટીકાકારને તેની કંઈક માંડવાળ કરવી પડે છે; પરંતુ તાત્પર્ય એ છે કે પ્રશ્નકર્તાઓમાં મુખ્યત્વે ગૌતમ જ છે. એ પ્રશ્નો કોઈક જ વાર કોઈ અન્યતીર્થિકનું મંતવ્ય સાંભળીને શંકારૂપે ઊભા થયેલા હોય છે; બાકી તો, જુદા જુદા પ્રશ્નો પ્રશ્નકર્તાના મુખમાં મૂકીને ઉત્તરરૂપે જ ગ્રંથનો વિષય રજૂ કરવાનો ગ્રંથકર્તાનો ઇરાદો હોય એવું જ સર્વત્ર લાગ્યા કરે છે. એ પ્રશ્નોની રજૂઆતમાં વિષયનો કે દલીલનો કશો જ ક્રમ રાખવામાં આવ્યો નથી. કોઈ કોઈ વાર એક જ ઉદ્દેશકમાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયને લગતા પ્રશ્નો મૂકવામાં આવ્યા છે. મૂળ ઉદ્દેશકોનો વિભાગ પણ કશા ક્રમને કારણે કરવામાં આવ્યો હોય, કે એક જ સ્થળે કે એક જ પ્રસંગે કરવામાં આવેલા પ્રશ્નોના સંગ્રહરૂપ હોય, એમ જણાય નથી. ટીકાકાર તો એક પ્રશ્ન પછી આવતા બીજા પ્રશ્નને અને એક ઉદ્દેશક પછી આવતા બીજા ઉદ્દેશકને કે એક શતક [illegible] આવતા બીજા શતકને વિષયના કે દલીલના કાંઈક [illegible]ી જોડી આપવા હંમેશ મુજબ પ્રયત્ન કરે છે; [illegible] પ્રતીતિકારક થતો જ નથી.

કોઈ વાર એ પ્રશ્નો જ કે એ પ્રશ્નોનો વિષય [illegible] છે કે નેવડાઈ જાય છે; અને ઘણી વાર તો [illegible]માં બીજા [illegible] [illegible]પાંગમાંથી કે પછીના [illegible]માંથી [illegible] આખાં ને આખાં

૩૬૦ ૨

પારાયણની વ્યાપકતામાં વિઘ્નરૂપ બની છે, કારણ કે દરેક પ્રશ્ન ઉપર રોકડ નાણું મૂકવાનું હોય, તો ૧૩૮ શતકો ઉપર મૂકવા માટે કેટલું બધું નાણું જોઈએ!

મૂળ ભગવતીસૂત્રનો, મૂળ પાઠ સાથે શબ્દશઃ વિસ્તૃત અનુવાદ ચાર ખંડામાં આની અગાઉ આ સંસ્થા તરફથી બહાર પડી ચૂક્યો છે. તથા તેના સળંગ અનુવાદક પંડિત બેચરદાસજીએ આખા સૂત્રની વિદ્વત્તાભરી વિસ્તૃત સમાલોચના ચોથા ખંડની શરૂઆતમાં ઉમેરી છે. એટલે અત્રે તો આ છાયાનુવાદ પૂરતું જ થોડુંઘણું કહેવાનું છે.

ભગવતીસૂત્રના બીજા નામ 'વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ' ઉપરથી સૂચિત થાય છે તેમ, આ આખું સૂત્ર પ્રશ્નો અને તેની વ્યાખ્યાઓ એટલે વિસ્તૃત ઉત્તરોરૂપ છે. એ પ્રશ્ન પૂછનારાઓમાં મુખ્ય તો ભગવાન મહાવીરના પટ્ટશિષ્ય ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિ જ છે; ભગવાનના બીજા શિષ્યોમાંથી કોઈ વાર માકંદિપુત્ર, કોઈ વાર રોહ, કોઈ વાર અગ્નિભૂતિ, કોઈ વાર વાયુભૂતિ તથા કોઈ વાર મંડિતપુત્ર દેખા દે છે. અન્યતીર્થિકો એટલે કે અન્ય સંપ્રદાયીઓ પણ કોઈ કોઈ વાર વિવાદ કરવા કે કોઈ બાબતમાં શંકા કરવા આવી ચડે છે;* તથા સમકાલીન ગૃહસ્થો કે શ્રાવકો અને જયંતી જેવી શ્રાવિકાઓ પણ આવીને પ્રશ્નો પૂછી જાય છે. પરંતુ એક રીતે કહી શકાય કે, આખો ગ્રંથ ગૌતમ અને મહાવીરના સવાલજવાબરૂપ જ છે. તે એટલે સુધી કે એક વખત તો

* એ બધાંનાં સ્થળો માટે જુઓ શ્રીમદ્‌ભગવતીસૂત્ર (વિદ્યાપીઠ) ખંડ ૪; પરિશિષ્ટ ૪ અને પાંચ, પા. ૩૯૩.

માકંદિપુત્રે પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપતી વખતે 'હે ગૌતમ' એવું સંબોધન મહાવીરસ્વામીને એ ગ્રંથકાર કરાવી બેસે છે. × અલબત્ત, ટીકાકારને તેની કંઈક માંડવાળ કરવી પડે છે; પરંતુ તાત્પર્ય એ છે કે પ્રશ્નકર્તાઓમાં મુખ્યત્વે ગૌતમ જ છે. એ પ્રશ્નો કોઈક જ વાર કોઈ અન્યતીર્થિકનું મંતવ્ય સાંભળીને શંકારૂપે ઊભા થયેલા હોય છે; બાકી તો, જુદા જુદા પ્રશ્નો પ્રશ્નકર્તાના મુખમાં મૂકીને ઉત્તરરૂપે જ ગ્રંથનો વિષય રજૂ કરવાનો ગ્રંથકર્તાનો ઇરાદો હોય એવું જ સર્વત્ર લાગ્યા કરે છે. એ પ્રશ્નોની રજૂઆતમાં વિષયનો કે દલીલનો કશો જ ક્રમ રાખવામાં આવ્યો નથી. કોઈ કોઈ વાર એક જ ઉદ્દેશકમાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયને લગતા પ્રશ્નો મૂકવામાં આવ્યા છે. મૂળ ઉદ્દેશકોનો વિભાગ પણ કશા ક્રમને કારણે કરવામાં આવ્યો હોય, કે એક જ સ્થળે કે એક જ પ્રસંગે કરવામાં આવેલા પ્રશ્નોના સંગ્રહરૂપ હોય, એમ જરાય નથી. ટીકાકાર તો એક પ્રશ્ન પછી આવતા બીજા પ્રશ્નને અને એક ઉદ્દેશક પછી આવતા બીજા ઉદ્દેશકને કે એક શતક પછી આવતા બીજા શતકને વિષયના કે દલીલના કાંઈક સંબંધથી જોડી આપવા હંમેશ મુજબ પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ એ પ્રતીતિકારક થતો જ નથી.

કોઈ કોઈ વાર એ પ્રશ્નો જ કે એ પ્રશ્નોનો વિષય બેવડાઈ જાય છે કે તેવડાઈ જાય છે; અને ઘણી વાર તો તેના જવાબમાં બીજા કોઈ ઉપાંગમાંથી કે પછીના આચાર્યના ગ્રંથમાંથી અમુક ભાગ કે આખાં ને આખાં

× ૨૧ ૧૮ ૩૬૦ =

પ્રકરણ જોઈ લેવાં, એવું જ કહી મૂક્યું હોય છે. એ રીતે જો બીજા ગ્રંથોમાં લેવાના ભાગો પૂરેપૂરા ઉતારીને જ આખો ગ્રંથ છપાવવામાં આવે, તો અત્યારે છે તે કરતાં મૂળ ગ્રંથનું કદ કેટલું વધી જાય. ભગવતીસૂત્ર ઉપાંગો કે પ્રજ્ઞાપના જેવા અન્ય આચાર્ય રચિત ગ્રંથો કરતાં ઘણુંય પ્રાચીન કહેવાય. પરંતુ, વલભીમાં જ્યારે દેવર્ધિગણિ વગેરેએ (ઈ. સ. ૪૫૪) બધાં અંગોનો પાઠ નક્કી કર્યો ત્યારે, અમુક અમુક પ્રશ્નોના જવાબો પછીના ગ્રંથોમાં વધુ વિસ્તારથી કે વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ થયેલા જોઈને, તે ગ્રંથોમાંથી તે જવાબો સમજી લેવા એમ કહીને મૂળ ગ્રંથનો પાઠ પડતો મૂક્યો. એ પડતો મૂકેલો પાઠ કેવો હશે તે વિષે અત્યારે આપણે કલ્પના ન કરી શકીએ. સામાન્ય રીતે સ્ત્રી–પુરુષો કે નગર–પર્વતોનાં વર્ણનોની બાબતમાં તો અંગગ્રંથોમાં અમુક એક જાતનું વર્ણન નક્કી કરી, તે પ્રમાણે બધે સમજી લેવું એવી પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે. પરંતુ સિદ્ધાંત કે ચર્ચાની મુખ્ય બાબતમાં મુખ્ય ગ્રંથને આ રીતે પછીના ગ્રંથો ઉપર જીવનારો કરી મૂકવો એ વસ્તુ અમુક ખાસ સંજોગોમાં, કે જ્યારે બધા ગ્રંથોનો વિષય કેમ કરીને જલદી નક્કી કરી લેવો અને આખી વસ્તુ એક વખતને માટે કેમ કરીને પતાવી દેવી, એવી મનોવૃત્તિમાં ભલે ક્ષમ્ય હોય; પરંતુ યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ જોતાં જઈએ તો તે ઠીક નથી જ લાગતું. ભગવતીસૂત્રમાં એ રીતે કયા કયા ગ્રંથોમાંથી[1] તે પ્રમાણે

---

૧. અનુયોગ દ્વાર, પ્રજ્ઞાપના, જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, જીવાભિગમસૂત્ર, અને રાજપ્રશ્નીય.

ઉતારા કરી લેવાના કર્યા છે, તેની વિગતવાર નોંધ વિદ્યાપીઠ પ્રકાશિત ચતુર્થખંડને અંતે આપેલી છે. આ માળામાં તે બધા ગ્રંથોનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થવાનો જ છે; એટલે આ ગ્રંથમાં તે બધા ભાગોનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી. છતાં ભગવતીસૂત્રમાં અમુક અમુક વિષયોની ચર્ચા જ નથી એવું ન લાગે, તે માટે તે પ્રશ્નો તો કાયમ રાખ્યા છે, અને તેના જવાબો પણ તેને ગ્રંથોમાંથી ટૂંકાવીને આપ્યા છે. તથા નીચે આપેલો જવાબ કયા ગ્રંથમાંથી સમજી લેવો એ નોંધ્યું પણ છે. છતાં સામાન્ય વૃત્તિ તો એ જ રહી છે કે, તેવા ભાગો પડતા જ મૂકવા.

આટલું તો તે ગ્રંથની રચનાના સ્વરૂપ વિષે. હવે તેના વિષય અને પ્રયોજન ઉપર આવીએ. નંદીસૂત્ર તેમ જ સમવાયાંગ બંને સ્થળે જ્યાં ભગવતીસૂત્રના વિષયનું વર્ણન કરેલું છે,* ત્યાં તેની એક મુખ્ય વિશેષતા ખાસ તારવેલી જણાય છે. બીજા ઘણા વિષયો તો બધાં અંગોમાં એક સરખા જ દેખાય છે, પરંતુ આ વિશેષતા માત્ર ભગવતીસૂત્ર માટે જ કહેલી છે, અને તે તેની 'બુદ્ધિવર્ધકતા.' આ વસ્તુ જરા વિગતથી સમજીએ.

આપણે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને અનુસરીને શાસ્ત્રગ્રંથોના બે વિભાગ પાડીએ, તો એક વિભાગ ઉપદેશગ્રંથોનો થાય; અને બીજો સિદ્ધાંતગ્રંથોનો થાય. ઉપદેશગ્રંથોમાં સામાન્ય રીતે મનુષ્યોમાં વિવેક વૈરાગ્યાદિ ગુણો ઉપજે એવી સર્વધર્મસાધારણ બાબતો ચર્ચેલી હોય, તથા એ ગ્રંથો ગમે તે ધર્મના

* જુઓ આ ગ્રં૦ પા૦ ૧૬૫.

વાચક વાંચે તો પણ તેને તે સહેલાઈથી સમજાય તથા સ્વીકાર્ય થાય. બૌદ્ધધર્મનો 'ધમ્મપદ' ગ્રંથ એ જાતનો ખાસ ગ્રંથ કહી શકાય. ગીતામાં ઉપદેશવિભાગને ઠેર ઠેર સિદ્ધાંતવિભાગ દબાવી દે છે, અને તેથી જ હવે ગીતામાંથી 'ચૂંટી કાઢેલા શ્લોકો' છાપવાની વૃત્તિ વધતી જાય છે. જૈનગ્રંથોમાં ઉત્તરાધ્યયનને તે જાતનો ગ્રંથ કહી શકાય. પણ તેમાં પછીથી સિદ્ધાંતવિભાગ ઉમેરીને તે ગ્રંથને ઉપદેશગ્રંથ રહેવા દેવામાં આવ્યો નથી. એ ચર્ચામાં વધુ ન ઊતરીએ; તો પણ એટલું સહેજે સમજાઈ જશે કે, દરેક ધર્મમાં એવા ઉપદેશગ્રંથો હોય છે, કે જે સર્વ ધર્મના તેમ જ તે જ ધર્મના સર્વસામાન્ય સમાજ માટે ઉપયોગી હોય છે.

પરંતુ સિદ્ધાંતગ્રંથોનું તેમ નથી. તે ગ્રંથો તો તે ધર્મનો જ કે તે ધર્મનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારો જ વાંચવા-સમજવા પ્રયત્ન કરી શકે. જૈનતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર તે પ્રકારનું છે. સામાન્ય સમુદાય તેનો નિત્ય પાઠ કરે છે, તથા રોજ પાઠ કરવાના પુસ્તક જેવા ગુટકાના આકારે તેને પ્રકાશકો પ્રસિદ્ધ પણ કરે છે, પરંતુ અન્યધર્મી તે પુસ્તકમાં બે પાન પણ આગળ ન વધી શકે.

તો હવે આપણે વિચારીએ કે ભગવતીસૂત્રને એ બે વિભાગોમાંથી કયા વિભાગમાં મુકાય? તે ઉપદેશગ્રંથ તો નથી જ. કારણ કે તેમાં ઉપદેશાત્મક ભાગ નજીવો જ છે, તથા તેટલો ભાગ પણ ઉપદેશરૂપે નહીં, પણ તેની ખાસ ખાસિયત કે જે હવે પછી વર્ણવવાની છે, તે અનુસાર જ રજૂ કરવામાં આવેલો છે. આ અનુવાદમાં 'સાધનખંડ' તરીકે જે ભાગ

રજૂ કર્યો છે, તેમાં ભગવતીસૂત્રનું ઉપદેશાત્મક તમામ વસ્તુ આવી ગયું છે એમ કહી શકાય. ચારિત્રખંડમાં થોડો ઘણો ઉપદેશભાગ અલબત્ત આવે છે, પણ તે એક અલગ વિભાગ જ છે. એ સાધનખંડ જોતાં જ જણાશે કે. એ રીતે રજૂ કરેલી વસ્તુને ઉપદેશરૂપ ન કહી શકાય. ઉપરાંત, પ્રકરણનાં નામ બદલીને તેમ જ અમુક ભાગો ટૂંકાવીને કે વિસ્તારીને તે વિભાગને સુવાચ્ય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં તેનું મૂળ રૂપ તો તરત જ દેખાઈ આવે તેવું છે.

એ જ પ્રમાણે પછીના સિદ્ધાંતખંડ ઉપર નજર કરતાં જણાશે કે, તેમાં ગ્રંથકર્તાની સિદ્ધાંતો રજૂ કરવાની સહેજ પણ વૃત્તિ નથી. પ્રશ્નકર્તા સિદ્ધાંતો તો બધા જાણીને જ બેઠેલા છે; એટલે તે રીતનો પ્રશ્ન જ તે કરતા નથી. કોઈ કોઈ બાબતમાં શંકા હોય, તો આખા ઉત્તરને જ પ્રશ્નરૂપે તે પોતે જ મૂકે છે, જેથી જવાબ આપનારને તો માત્ર 'હા' જ કહેવાનું હોય! અલબત્ત આ અનુવાદમાં તો વાચકને સરળતા થાય તે માટે સિદ્ધાંતને લગતી બીજી ઘણી બાબતો 'વિવરણ' એવા મથાળા નીચે, કે ચોરસ કૌંસ કે અવતરણચિહ્નોમાં અન્ય ગ્રંથોમાંથી લઈને શરૂઆતમાં મૂકી છે, જેથી તેને અંગેના પ્રશ્નોત્તર કાંઈક પણ સમજમાં આવે. પરંતુ એકંદર રીતે જોતાં લાગ્યા વિના રહેશે નહીં કે ગ્રંથકારનો ઉદ્દેશ સિદ્ધાંત રજૂ કરવાનો છે જ નહીં. 'સિદ્ધાંતખંડ'નો જીવ, પરમાણુ, અગ્નિકાય એમ કોઈ પણ વિભાગ જોતાં એ વસ્તુ જણાઈ આવશે. તો પછી ગ્રંથકર્તાનો ઇરાદો શો છે?

ગ્રંથકારે એમ સ્વીકારી લીધું છે કે વાચક જૈન સિદ્ધાંતોને ... સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિગતોથી જાણે છે. ગૌતમ જેવા ગણધરને

પ્રશ્નકર્તા તરીકે મૂકીને તેણે એ જ વસ્તુ સૂચિત કરી છે. ગણધરને કાંઈ સિદ્ધાંતની પ્રાથમિક બાબતો માટે શંકા હોય જ નહિ. તેને તો સિદ્ધાંતના ગૂઢ ભાગોની કે સિદ્ધાંત ન કહી શકાય તેવી જીવનની અન્ય બાબતોની શંકા કે જિજ્ઞાસા હોય. 'કુતૂહલખંડ'માં સહેજ નજર ફેરવતાં જ એ વસ્તુની પ્રતીતિ થશે; જો કે મુમુક્ષુ ગણધર કેવલજ્ઞાની ગુરુને આવા જ પ્રશ્નો પૂછે શું, એમ ત્યાં તરત પ્રશ્ન થશે; અને તેથી જ તે ખંડનું નામ જાણીજોઈને 'કુતૂહલખંડ' આપ્યું છે, તથા તેને એ રીતે જુદો તારવી બનાવ્યો છે. અસ્તુ; તો પછી આ ગ્રંથનું પ્રયોજન અને વિષય શું છે?

આખો ગ્રંથ જોયા બાદ એવો નિર્ણય કરવાનું મન થાય છે કે, આ ગ્રંથ 'ગણિતાનુયોગ' કોટીનો ગ્રંથ છે. એટલે કે આમાં સિદ્ધાંત નહીં, પણ સિદ્ધાંતનું ગણિત છે. એટલે કે, જેમ આપણે ગણિતનો દાખલો ગણ્યા બાદ, તે ખરો છે કે નહિ, એ જાણવા તાળો મેળવીએ છીએ, તેમ આ ગ્રંથમાં સિદ્ધાંતના જુદી જુદી રીતે તાળા મેળવ્યા છે. તે તાળો જવાબમાં કાંઈ ભૂલ પકડવા માટે નથી મેળવ્યો; પરંતુ શિષ્યની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ થાય, તેની સ્મૃતિશક્તિ કસાય, અને ધ્યાનાદિથી પરવાર્યા બાદ અપરિગ્રહી સાધુને બુદ્ધિ કસવાનું એક નિર્દોષ તેમ જ પવિત્ર સાધન મળી રહે, એ જ આ ગ્રંથનો હેતુ લાગે છે. બુદ્ધભગવાન ધ્યાનાદિથી પરવારેલા સાધુને મનને રોકવાના નિર્દોષ સાધન તરીકે નસકોરાં વાટે જતા અને આવતા શ્વાસ ઉપર વૃત્તિ રાખવાનું કહેતા. તેના જેવું જ આ સાધન પણ છે. ગ્રંથમાં ઠેર ઠેર આવતા ન ભાગો ઉપરથી જણાશે કે, એ વસ્તુ

ગ્રંથકર્તાએ કેવી સચોટ રીતે પાર પાડી છે. સામાન્ય શ્રાવક સમુદાય આગળ આ સૂત્રનું જે પારાયણ થાય છે, તે ઉપરથી તો કોઈ એમ જ માની બેસે કે, આ ગ્રંથ કોઈ લોકપ્રિય ઉપદેશગ્રંથ હશે. પરંતુ મને લાગે છે કે આ ગ્રંથ 'શ્રવ્ય' – સાંભળવાનો ગ્રંથ તો છે જ નહિ. જેને આખો ગ્રંથ અને તેનો વિષય કંઠસ્થ છે, તે પણ આ ગ્રંથ બીજાને મોંએ સાંભળીને સાથે ચાલી ન શકે. કારણ કે આમાં તો એક એક વસ્તુ જાતે ગણવાની છે. તેમાં સાંભળવાનું કે સમજવાનું કશું નથી. એટલે જ એવો ગ્રંથ શ્રવણ અને પારાયણ માટે પસંદ કરવામાં શો હેતુ હશે તે સમજાતું નથી. કદાચ કેવળજ્ઞાનીને પૂછેલા અનેક પ્રશ્નોના કેવળજ્ઞાનીએ સ્વમુખે આપેલા ઉત્તરો તેમાં છે, તે હેતુથી પુણ્યદૃષ્ટિએ કેવળજ્ઞાનીનાં ઉચ્ચારેલાં વચનોનું પારાયણ કરવાનો ઇરાદો હોય તો જુદી વાત.

એટલે જ પહેલી વાર ઉપદેશગ્રંથ ધારીને આ ગ્રંથ વાંચવાનું શરૂ કરનાર થોડે જ દૂર જઈને અટકી પડે છે. મૂંઝાય છે અને કંટાળે છે; પરંતુ જ્યારે તેની ગણિતની કસરતોની ખાસિયત તેને સમજાવા લાગે છે, અને તેમાં તે એકાગ્ર થાય છે, ત્યારે તેને ધાર્યા કરતાં જુદી તરેહનો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ આ ગ્રંથ જૂના કાવ્ય-શાસ્ત્રીઓના શબ્દમાં કહીએ તો, 'नारिकेलसमाकार' છે. ઉપરનું કઠણ પડ ભેદો, તો પછી અંદર અમૃતરસ વિદ્યમાન છે. બાકી તો કાચલીની ચોટલી જ છે. જેમાં નથી સ્વાદ, નથી ગંધ, નથી રસ, કે નથી સ્પર્શ, અથવા તો દાંત ભ... માપું ગાટ તત્ત્વ મેચવું જ છે

પ્રશ્નકર્તા તરીકે મૂકીને તેણે એ જ વસ્તુ સૂચિત કરી છે. ગણધરને કાંઈ સિદ્ધાંતની પ્રાથમિક બાબતો માટે શંકા હોય જ નહિ. તેને તો સિદ્ધાંતના ફૂટ ભાગોની કે સિદ્ધાંત ન કહી શકાય તેવી જીવનની અન્ય બાબતોની શંકા કે જિજ્ઞાસા હોય. 'કુતૂહલખંડ'માં સહેજ નજર ફેરવતાં જ એ વસ્તુની પ્રતીતિ થશે; જો કે મુમુક્ષુ ગણધર કેવલજ્ઞાની ગુરુને આવા જ પ્રશ્નો પૂછે શું, એમ ત્યાં તરત પ્રશ્ન થશે; અને તેથી જ તે ખંડનું નામ જાણીજોઈને 'કુતૂહલખંડ' આપ્યું છે, તથા તેને એ રીતે જુદો તારવી બનાવ્યો છે. અસ્તુ; તો પછી આ ગ્રંથનું પ્રયોજન અને વિષય શું છે?

આખો ગ્રંથ જોયા બાદ એવો નિર્ણય કરવાનું મન થાય છે કે, આ ગ્રંથ 'ગણિતાનુયોગ' કોટીનો ગ્રંથ છે. એટલે કે આમાં સિદ્ધાંત નહીં, પણ સિદ્ધાંતનું ગણિત છે. એટલે કે, જેમ આપણે ગણિતનો દાખલો ગણ્યા બાદ, તે ખરો છે કે નહિ, એ જાણવા તાળો મેળવીએ છીએ, તેમ આ ગ્રંથમાં સિદ્ધાંતના જુદી જુદી રીતે તાળા મેળવ્યા છે. તે તાળો જવાબમાં કાંઈ ભૂલ પકડવા માટે નથી મેળવ્યો; પરંતુ શિષ્યની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ થાય, તેની સ્મૃતિશક્તિ કસાય, અને ધ્યાનાદિથી પરવાર્યા બાદ અપરિગ્રહી સાધુને બુદ્ધિ કસવાનું એક નિર્દોષ તેમ જ પવિત્ર સાધન મળી રહે, એ જ આ ગ્રંથનો હેતુ લાગે છે. બુદ્ધભગવાન ધ્યાનાદિથી પરવારેલા સાધુને મનને રોકવાના નિર્દોષ સાધન તરીકે નસકોરાં વાટે જતા અને આવતા શ્વાસ ઉપર વૃત્તિ રાખવાનું કહેતા. તેના જેવું જ આ સાધન પણ છે. ગ્રંથમાં ઠેર ઠેર આવતા ન બાબતો ઉપરથી જણાશે કે, એ વસ્તુ

ગ્રંથકર્તાએ કેવી સચોટ રીતે પાર પાડી છે. સામાન્ય શ્રાવક સમુદાય આગળ આ સૂત્રનું જે પારાયણ થાય છે, તે ઉપરથી તો કોઈ એમ જ માની બેસે કે, આ ગ્રંથ કોઈ લોકપ્રિય ઉપદેશગ્રંથ હશે. પરંતુ મને લાગે છે કે આ ગ્રંથ 'શ્રવ્ય' – સાંભળવાનો ગ્રંથ તો છે જ નહિ. જેને આખો ગ્રંથ અને તેનો વિષય કંઠસ્થ છે, તે પણ આ ગ્રંથ બીજાને મોંએ સાંભળીને સાથે ચાલી ન શકે. કારણ કે આમાં તો એક એક વસ્તુ જાતે ગણવાની છે. તેમાં સાંભળવાનું કે સમજવાનું કશું નથી. એટલે જ એવો ગ્રંથ શ્રવણ અને પારાયણ માટે પસંદ કરવામાં શો હેતુ હશે તે સમજાતું નથી. કદાચ કેવળજ્ઞાનીને પૂછેલા અનેક પ્રશ્નોના કેવળજ્ઞાનીએ સ્વમુખે આપેલા ઉત્તરો તેમાં છે, તે હેતુથી પુણ્યદૃષ્ટિએ કેવળજ્ઞાનીનાં ઉચ્ચારેલાં વચનોનું પારાયણ કરવાનો ઈરાદો હોય તો જુદી વાત.

એટલે જ પહેલી વાર ઉપદેશગ્રંથ ધારીને આ ગ્રંથ વાંચવાનું શરૂ કરનાર થોડે જ દૂર જઈને અટકી પડે છે. મૂંઝાય છે અને કંટાળે છે; પરંતુ જ્યારે તેની ગણિતની કસરતોની ખાસિયત તેને સમજાવા લાગે છે, અને તેમાં તે એકાગ્ર થાય છે, ત્યારે તેને ધાર્યા કરતાં જુદી તરેહનો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ આ ગ્રંથ જૂના કાવ્યશાસ્ત્રીઓના શબ્દમાં કહીએ તો, 'नालिकेरसमाकार' છે. ઉપરનું કઠણ પડ ભેદો, તો પછી અંદર અમૃતરસ વિદ્યમાન છે. બાકી તો કાથીની ચોટલી જ છે, જેમાં નથી સ્વાદ, નથી ગંધ, નથી રૂપ, કે નથી સ્પર્શ; અથવા તો દાંત અને મોઢું તોડે તેવું કોચલું જ છે.'

પ્રશ્નકર્તા તરીકે મૂકીને તેણે એ જ વસ્તુ સૂચિત કરી છે. ગણધરને કાંઈ સિદ્ધાંતની પ્રાથમિક બાબતો માટે શંકા હોય જ નહિ. તેને તો સિદ્ધાંતના કૂટ ભાગોની કે સિદ્ધાંત ન કહી શકાય તેવી જીવનની અન્ય બાબતોની શંકા કે જિજ્ઞાસા હોય. 'કુતૂહલખંડ'માં સહેજ નજર ફેરવતાં જ એ વસ્તુની પ્રતીતિ થશે; જો કે મુમુક્ષુ ગણધર કેવલજ્ઞાની ગુરુને આવા જ પ્રશ્નો પૂછે શું, એમ ત્યાં તરત પ્રશ્ન થશે; અને તેથી જ તે ખંડનું નામ જાણીજોઈને 'કુતૂહલખંડ' આપ્યું છે, તથા તેને એ રીતે જુદો તારવી બનાવ્યો છે. અસ્તુ; તો પછી આ ગ્રંથનું પ્રયોજન અને વિષય શું છે?

આખો ગ્રંથ જોયા બાદ એવો નિર્ણય કરવાનું મન થાય છે કે, આ ગ્રંથ 'ગણિતાનુયોગ' કોટીનો ગ્રંથ છે. એટલે કે આમાં સિદ્ધાંત નથી, પણ સિદ્ધાંતનું ગણિત છે. એટલે કે, જેમ આપણે ગણિતનો દાખલો ગણ્યા બાદ, તે ખરો છે કે નહિ, એ જાણવા તાળો મેળવીએ છીએ, તેમ આ ગ્રંથમાં સિદ્ધાંતના જુદી જુદી રીતે તાળા મેળવ્યા છે. તે તાળો જવાબમાં કાંઈ ભૂલ પકડવા માટે નથી મેળવ્યો; પરંતુ શિષ્યની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ થાય, તેની સ્મૃતિશક્તિ કસાય, અને ધ્યાનાદિથી પરવાર્યા બાદ અપરિગ્રહી સાધુને બુદ્ધિ કસવાનું એક નિર્દોષ તેમ જ પવિત્ર સાધન મળી રહે, એ જ આ ગ્રંથનો હેતુ લાગે છે. બુદ્ધભગવાન ધ્યાનાદિથી પરવારેલા સાધુને મનને રોકવાના નિર્દોષ સાધન તરીકે નનકારા વારે જતા અને આવતા શ્વાસ ઉપર વૃત્તિ રાખવાનું કહેતા. તેના જેવું જ આ સાધન પણ છે. ગ્રંથમાં ઠેર ઠેર આવતા તે ભાગો ઉપરથી જણાશે કે, એ વસ્તુ

છે, જેથી વાચકને આગળનો પ્રશ્ન સમજવામાં સુગમતા થાય.

આ ગ્રંથમાંથી અમુક ભાગો પસંદ કરીને જ તેમનો અનુવાદ આપ્યો હોત, તો આ ગ્રંથ સુવાચ્ય તેમ જ સંક્ષિપ્ત થાત ખરો. પણ એ રીતે સહેલા ઉપદેશાત્મક ભાગો જ પસંદ કરવા એ તો મૂળ ગ્રંથને ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકાલિક કે તેવા ઉપદેશાત્મક ગ્રંથો જેવો કરી મૂકવા જેવું થાય. ભગવતીસૂત્ર કઈ જાતનો ગ્રંથ છે એ પ્રમાણિકપણે રજૂ કરવું હોય, તો પછી મૂળ ગ્રંથના વિષયને અને તેની શૈલીને પૂરેપૂરી જાળવવી જ જોઈએ. તેમ કરવા જતાં ગ્રંથ સામાન્ય વાચક માટે જરા કઠિન બન્યો છે, તથા તેનું કદ પણ વધ્યું છે; પરંતુ તે બાબતમાં તો નિરુપાયતા જ છે.

ભગવતીસૂત્રમાંથી 'સુભાષિતો' જેવું કાંઈ તારવી કાઢી શકાય તેવું ન હોવાથી, આ માળાના અન્ય ગ્રંથોની જેમ તે વિભાગ આ વખતે પડતો મૂક્યો છે. પરંતુ આવા ઉપયોગી ગ્રંથને યોગ્ય એવી વિસ્તૃત સૂચિ અંતે આપી છે. એ સૂચિ એવી રીતે તૈયાર કરી છે કે, જેથી તે આ ગ્રંથના શબ્દકોશ (ડિક્શનેરી)ની ગરજ પણ સારે. આ ગ્રંથમાં એવું સ્વાભાવિક રીતે જ બન્યું છે કે, શરૂઆતમાં આવતી કોઈ બાબતનું વિસ્તારથી વિવરણ પછીના ખંડમાં આવતું જ હોય છે. એટલે તેવી જગાએ વાચક આ સૂચિનો ઉપયોગ છૂટથી કરી શકે. નોંધ કે ટિપ્પણમાં કે ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં અમુક પારિભાષિક શબ્દો કે વિગતોનું વિવરણ છે, તે આ ગ્રંથમાં કાળજીથી નોંધ્યું છે. તેથી શબ્દકોશની

રીતે આ સૂચિનો ઉપયોગ કરવાથી આ ગ્રંથ સમજવામાં ઘણી સુગમતા થશે એવી માન્યતા છે.

આ અનુવાદથી જૈન સમાજનો એક બહુમાન્ય ગ્રંથ થોડે પણ અંશે સુવાચ્ય તેમ જ સુલભ થાય, એ ઇરાદાથી આ પ્રયત્ન કરેલો છે. ને કેટલે અંશે સફળ થયો છે, તે કહેવાનું કામ તજ્જ્ઞોનું છે.

# અનુક્રમણિકા


ઉપોદ્‌ઘાત . . . ૨

## ખંડ ૧ લો

## સાધન-ખંડ

મંગલાચરણ . . . ૩

૧. સત્સંગનો મહિમા . . . ૫

૨. ધર્મજ્ઞાનનું મૂળ . . . ૧૬

૩. જ્ઞાન અને ક્રિયા . . . ૩૦

૪. ક્રિયા અને બંધ . . . ૩૪

૫. વેદના અને નિર્જરા . . . ૪૬

૬. જીવોનું ભારેપણું અને અલ્પાયુષીપણું . . . ૫૧

૭. સાધુ . . . ૫૪

૮. ભિક્ષા . . . ૬૬

૯. કયું પાપ લાગે? . . . ૧૦૩

૧૦. સાધકોની વિવિધ શંકાઓ . . . ૧૧૩

૧૧ કર્મ અને ભોગ . . . ૧૩૧

૧૨. પ્રત્યાખ્યાન . . . ૧૩૧

૧૩. આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત અને તપ . . . ૧૪૯
૧૪. કેટલીક વ્યાખ્યાઓ . . . ૧૫૪
વ્યવહાર ૧૫૪; ઉન્માદ ૧૫૬; પ્રત્યનીક ૧૫૭; બાધા ૧૫૮; ઉપધિ–પરિગ્રહ–પ્રણિધાન ૧૫૯; પરિષહ ૧૬૧; ગણિપિટક ૧૬૩;
૧૫. પરચૂરણ . . . . ૧૬૬

## ખંડ ૨ જો

### ચારિત્ર-ખંડ

૧. આર્ય શ્રીસ્કંદક . . . ૧૭૧
૨. દેવરાજ ઈશાનેંદ્ર . . . ૧૮૮
૩. અસુરરાજ ચમર . . . ૧૯૭
૪. ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો . . . ૨૦૧
૫. શિવરાજ . . . ૨૦૮
૬. સુદર્શન શેઠ . . . ૨૧૨
૭. ગંખશેઠ . . . ૨૨૦
૮. જયંતી શ્રાવિકા . . . ૨૨૫
૯. ઉદાયન રાજા . . . ૨૨૯
૧૦. સંગદત્ત દેવ . . . ૨૩૩
૧૧. મડુક શ્રાવક . . . ૨૩૫
૧૨. સોમિલ બ્રાહ્મણ . . . ૨૪૨
૧૩. નાનો અતિમુક્તક . . . ૨૪૬
૧૪. કેટલા ભિક્ષુ સિદ્ધ થશે ? . . . ૨૪૭
૧૫. ગૌતમને આશ્વાસન . . . ૨૪૯
૧૬. મહાશિલાકંટક સંગ્રામ . . . ૨૫૧
૧૭. દેવાનંદા બ્રાહ્મણી . . . ૨૫૨
૧૮. જમાલિ . . . ૨૬૨
૧૯. ગોશાલક . . . ૨૭૩

## ખંડ ૩ જો

## સિદ્ધાંત-ખંડ

### ૧. દ્રવ્યવિભાગ

૧. દ્રવ્યો . . . ૩૦૯

### ૨. જીવવિભાગ

૧. જીવ . . . ૩૧૪
૨. જીવનાં જ્ઞાન . . . ૩૧૯
પ્રમાણ ૩૩૭
૩. જીવોનું વર્ગીકરણ . . . ૩૩૮
છ વર્ગ ૩૩૮; ૧૪ પ્રકારના સંસારી જીવો ૩૫૦
૪. જીવો અને શરીર . . . ૩૫૪
પાંચ શરીર ૩૫૪; પાંચ ઇંદ્રિયો ૩૫૯
૫. જીવ અને ભાષા-મન-કાય . . . ૩૬૨
ભાષા ૩૬૨; મન ૩૬૬; કાય ૩૬૬
૬. જીવને લગતી કેટલીક બાબતો . . . ૩૬૭
અધિકરણ ૩૬૭; વેદક ૩૬૯; કરણ ૩૭૦; સંજ્ઞા ૩૭૨; ભાવો ૩૭૨; લબ્ધિ ૩૭૬; યોગ ૩૮૪; કષાય ૩૮૭; વેદના ૩૮૮; ઉપયોગ ૩૯૨
૭. જીવ અને લેશ્યા . . . ૩૯૩
૮. જીવનાં મરણ, જન્મ અને મોક્ષ . . . ૪૦૮
મરણ ૪૦૮; ગતિ ૪૦૯; યોનિ ૪૧૪; ગર્ભવાસ ૪૧૬; મોક્ષ ૪૨૪
૯. જીવ વિષે પરચૂરણ વિગતો. . . . ૪૨૯

### ૩. કર્મવિભાગ

૧. આઠ કર્મપ્રકૃતિઓ . . . ૪૫૨
૨. કર્મ અને તેની સ્થિતિ . . . ૪૫૬

૩. કર્મને બાંધનારા . . . ૪૫૯
૪. કર્મો વિષે કેટલીક વિગતો . . . ૪૬૬

## ૪. પુદ્ગલવિભાગ

૧. પુદ્ગલ . . . . ૪૮૩

## ૫. અસ્તિકાય અને કાલવિભાગ

૧. અસ્તિકાય . . . . ૫૨૦
૨. કાલ . . . . ૫૩૫

## ૬. લોકવિભાગ

૧. લોક . . . . ૫૩૭
૨. લોકનો આકાર . . . . ૫૪૫
૩. લોકની સ્થિતિ . . . . ૫૫૬
૪. કર્મ અને અકર્મભૂમિ . . . ૫૫૮

## ૭. પરચૂરણવિભાગ

૧. ચાલતું ચાલ્યું કહેવાય . . . ૫૬૭
૨. કેટલા મનો છે ? . . . ૫૭૦
૩. તુલ્યના પ્રકાર . . . ૫૭૬
૪. પરચૂરણ બાબતો . . . ૫૭૭

## ખંડ ૪ થો

### અન્યતીર્થિક-ખંડ

એક સાથે એક જ વેદ હોય ૫૮૩; કર્મ પ્રમાણે જ વેદના ન અનુભવે ૫૮૪; અહીં નથું દુઃખ જ નથી ૫૮૫; એકાંતબાલ ૫૮૫; કેવલજ્ઞાની અને યક્ષ ૫૮૬; રાજગૃહ નગરનો ઉના પાણીનો કુંડ ૫૮૭; મિથ્યાદૃષ્ટિનું વિપરીત જ્ઞાન ૫૮૮; નારક લોક ૫૮૯; સુખદુઃખ દેખાડી શકાય નહીં ૫૯૦; નિદ્રા એ સંયમ છે? ૫૯૧, [illegible] ૫૯૩; અસ્તિકાયનો [illegible] ૫૯૬

## ખંડ ૫ મો

### વિજ્ઞાન-ખંડ

૧. ખગોળ . . . . . ૬૦૧
સૂર્ય ૬૦૧; ચંદ્ર ૬૦૬; ગ્રહણ ૬૦૬; અજવાળું-અંધારું ૬૦૯; તમસ્કાય ૬૧૧; કૃષ્ણરાજિ ૬૧૩.
૨. ભૂગોળ . . . . . ૬૧૫
ઋતુઓ ૬૧૫; વાયુઓ ૬૧૬; ભરતીઓટ ૬૧૭; વૃષ્ટિ ૬૧૮; દિશાઓ ૬૧૯.
૩. ઔષધિ . . . . ૬૨૩
૪. ગતિ અને બંધ . . . ૬૩૨
૫. પરચૂરણ . . . ૬૪૧
આશીવિષો ૬૪૧; દીવો ૬૪૨; રેવમ ૬૪૩; રંગ ૬૪૬; શબ્દ ૬૪૭.

## ખંડ ૬ ઠ્ઠો

### ગણિત-ખંડ

૧. પ્રવેશનકનું ગણિત . . ૬૫૧
૨. રાશિઓ . . . ૬૫૮

## ખંડ ૭ મો

### કુતૂહલ-ખંડ

૧. વિવિધ પ્રશ્નો .. . . . . ૬૭૨

## ખંડ ૮ મો

### દેવ-ખંડ

૧. સામાન્ય કથન . . . ૬૭૯
દેવોના પ્રકાર ૬૭૯; દેવોની સ્થિતિ ૬૮૧; દેવોના આવાસ ૬૮૩; દેવોની વધઘટ ૬૮૯; દેવોનો

વિષયભોગ ૬૯૧; દેવોની ભાષા ૬૯૪; દેવોની શક્તિ ૬૯૫; દેવ મરીને ક્યાં જાય ? ૬૯૭, દેવ વગેરે ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય ૬૯૭; દેવની શરમ ૭૧૦.

૨. વિશેષ કથન . . . . ૭૧૪

ભવનવાસી દેવો ૭૧૪; વૈમાનિકો ૭૧૯

## ખંડ ૯ મો

### નારક–ખંડ

૧. સામાન્ય કથન . . . ૭૩૫

## ખંડ ૧૦ મો

### અન્યજીવ–ખંડ

૧. પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવો . . . ૭૫૩

લેખકનું સ્તવન . . . ૭૬૭

# શ્રીભગવતી-સાર

ખંડ ૧ લો

સાધન-ખંડ

# મંગલાચરણ

પૂજાને યોગ્ય 'અર્હતો'ને નમસ્કાર !
મોક્ષગતિને પામેલા 'સિદ્ધો'ને નમસ્કાર !
મર્યાદાપૂર્વક સેવવા લાયક 'આચાર્યો'ને[1] નમસ્કાર !
જેમના સાન્નિધ્યમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનનો લાભ થાય છે, તે 'ઉપાધ્યાયો'ને નમસ્કાર !
મોક્ષને સાધવા ઇચ્છતા સમ્યક્ત્વ યુક્ત 'સાધુઓ'ને[2] નમસ્કાર !
શાસ્ત્રનું પઠન જેની મદદથી થાય છે, તે બ્રાહ્મી લિપિને[3] નમસ્કાર !
શાસ્ત્રને પોતાને નમસ્કાર !

---

૧. આ=મર્યાદાપૂર્વક+ચાર્ય સેવાય, તે. અથવા : આ=મર્યાદા-પૂર્વક=શાસ્ત્રાનુસાર+ચાર=આચરણ કરનાર, કહેનાર અને દર્શાવનાર તે આચાર્ય.

૨. મોક્ષં સાધયન્તિ, સમતાં વા સર્વભૂતેષુ ધ્યાયન્તિ ।

૩ આદિ તીર્થંકરે જમણે હાથે લખવારૂપી લિપિનું વિધાન પહેલવહેલું પોતાની બ્રાહ્મી નામની પુત્રીને શીખવ્યું હોવાથી લિપિ અથવા લેખનકળાને બ્રાહ્મી નામ મળ્યું છે, જો કે બ્રાહ્મી નામની વિ[illegible] પ્રકારની લિપિ પણ છે. જુઓ અઢાર પ્રકારની લિપિ [illegible] માન્ય 'ધર્મકથાઓ' પુસ્તક પા. ૨૦૨

## ૧

# સત્સંગનો મહિમા

જૂના વખતની વાત છે. તુંગિકા[1] નગરીમાં તે વખતે ઘણા જૈન ગૃહસ્થો રહેતા હતા. તેઓ અઢળક ધનવાળા અને સુસંપન્ન હતા. તેઓ ધીરધાર કરીને તેમ જ ફુમરમાં પૈસા રોકીને આજીવિકા ચલાવતા હતા. તેઓ જીવ શું, અજીવ શું વગેરે ધર્મસિદ્ધાંતોના જાણકાર હતા; તેમને પાપ-પુણ્યનો ખ્યાલ હતો; શાથી પાપકર્મ બંધાય છે, કેવી રીતે તેને રોકી શકાય, કેવી રીતે તેને ખંખેરી નાખી શકાય, શારીરિક વગેરે ક્રિયાઓમાંથી કઈ શુભ છે કે અશુભ છે, તેમ જ જીવનવ્યવહારનાં વિવિધ સાધનોમાંથી કયાં સ્વીકાર્ય કે અસ્વીકાર્ય છે, એ બધુ તેઓ સમજતા હતા. તેઓ કોઈ [illegible] કાર્યમાં [illegible] આશા ઉપર નિર્ભર ન હતા; તથા

1. એક જૂન [illegible] મુજબ તે નગરી પાટલિપુત્ર (પટના).
[illegible]

કોઈથી ગાંજ્યા જાય તેવા ન હતા. જૈન સિદ્ધાંતમાં તેઓ એવા ચુસ્ત હતા કે, દેવ વગેરે આવીને ગમે તેટલા તેમને ભમાવે તો પણ તેઓ ચળે નહીં. તેઓને જૈન સિદ્ધાંતમાં વર્ણવેલ તત્ત્વો બાબત શંકા ન હતી, કે તેમાં જણાવેલ આચાર બાબત વિચિકિત્સા ન હતી. તેઓએ શાસ્ત્રાધ્યયન કરી, તેના અર્થને નિર્ણીત કર્યો હતો; તથા જૈન સિદ્ધાંત ઉપર હાડોહાડ પ્રેમ વ્યાપેલો હોવાથી તેઓ એમ કહેતા કે, 'આ સિદ્ધાંત જ અર્થરૂપ કે પરમાર્થરૂપ છે; બાકી બધું અનર્થરૂપ છે!'

તેઓની ઉદારતાને કારણે તેઓના દરવાજાઓના આગળા[1] હમેશાં ઊંચા જ રહેતા, અને તેમનાં આંગણાં જ્યારે-ત્યારે જમી ઊઠેલાઓના એંઠવાડવાળાં જ હોતાં. તેઓ એવા પવિત્ર ચારિત્રવાળા હતા કે, કોઈના અંતઃપુરમાં તેઓ જતા તો કોઈને કશી શંકા જ આવતી નહોતી. તેઓ સ્થૂલ અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, અપરિગ્રહ અને અસ્તેયરૂપી 'શીલવ્રતો';[2] મર્યાદિતક્ષેત્રમાં જ પ્રવૃત્તિ કરવી, ભોગોપભોગની વસ્તુઓની મર્યાદા બાંધવી, અને પ્રયોજન વિનાનો અધર્મવ્યાપાર ત્યાગવો, — એ રૂપી 'ગુણવ્રતો'; રાગદ્વેષાદિથી વિરમવારૂપી 'વિરમણવ્રત'; પાપકર્મ ત્યાગવાના નિયમરૂપી 'પ્રત્યાખ્યાનવ્રત'; ચૌદશ, આઠમ, અમાસ અને પૂનમે ઉપવાસ, બ્રહ્મચર્યપાલન, વગેરે રૂપી 'પૌષધવ્રત', તથા શ્રમણ-સાધુને અન્ન-પાન, વસ્ત્ર-પાત્ર વગેરે આપવારૂપી 'અતિથિસંવિભાગ[3]-વ્રત' બરાબર

૧. અરસો કે [illegible].

૨ [illegible]

આચરતા હતા, તથા વિવિધ તપકર્મ વડે આત્માને ભાવિત[1] કરતા વિહરતા હતા.

તે અરસામાં, મહાવીરની પહેલાંના જૈન તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના[2] શિષ્ય ૫૦૦ સાધુભગવંતો, વિચરતા વિચરતા તુંગિકામાં આવી પહોંચ્યા; અને યોગ્ય સ્થળ શોધીને ઊતર્યા. તેઓ જાતિ, કુલ, બલ, રૂપ, વિનય, જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર-યુક્ત હતા; લજ્જાળુ, નમ્ર, ઓજસ્વી,[3] તેજસ્વી, પ્રતાપી અને કીર્તિમાન હતા; ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, નિદ્રા, ઇંદ્રિયો, સંકટો તથા વિઘ્નોને[4] જીતનારા હતા; જીવવાની દરકાર વિનાના હતા, મરણની બીક વિનાના હતા; તથા જ્ઞાનાદિની બાબતમાં મહાભંડારરૂપ[5] હતા. તેઓ તપસ્વી હતા, ગુણવંત હતા, નિર્દોષ ભિક્ષાચર્યાથી જીવનારા હતા, અને સુવ્રતી હતા. વળી તેઓ નિગ્રહપ્રધાન, નિશ્ચયપ્રધાન, ક્ષમા-મુક્તિ-વિદ્યા-મંત્ર-વેદ-બ્રહ્મચર્ય-નય[6]-નિયમ-સત્ય-પવિત્રતા તથા સુબુદ્ધિથી યુક્ત,

૧. વાસિત કરવું, એકાગ્ર કરવું, ચિંતન કરવું વગેરે સામટા અર્થોમાં તે શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં વારંવાર વપરાય છે.

૨. તેમની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૩૧.

૩. મનની સ્થિરતા-અડગવૃત્તિ-વાળા.

૪. મૂળમાં તેમને માટે જૈન પારિભાષિક 'પરિષહ' શબ્દ છે. તેને માટે જુઓ આગળ આ ખંડમાં તે નામનું પ્રકરણ.

૫. મૂળમાં તેને માટે 'કુત્રિકાપણ' શબ્દ છે; એટલે કે, ત્રણે લોકની વસ્તુઓ જ્યાંથી મળી શકે તેવી દુકાન.

૬. વસ્તુને જોવાના અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓમાંથી કોઈ પણ એક દૃષ્ટિબિંદુને [illegible] સમન્વય કરનાર પુરુષ 'નયજ્ઞ' [illegible].

શુદ્ધિમાં હેતુરૂપ, સર્વ જીવોના મિત્ર, તપના ફળની આકાંક્ષા[1] વિનાના, અચંચળ, સંયમરત, સાધુપણામાં લીન તથા દોષરહિત પ્રશ્નોત્તરવાળા હતા.

તેઓના આવ્યાની વાત ટૂંક સમયમાં આખા ગામમાં સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ. પેલા જૈન ગૃહસ્થો પણ તે વાત સાંભળી માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા કે, 'હે ભાઈ[2]! એવા સાધુભગવંતોનું નામ કે ગોત્ર પણ આપણે કાને પડી જાય તોપણ મોટું ફળ છે, તો પછી તેઓની સામે જવાથી, તેઓને વંદવાથી અને તેઓની સેવા કરવાથી તો કેટલું અધિક કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય? વળી આર્ય પુરુષે કહેલ એક પણ આર્ય અને સુધાર્મિક વચન સાંભળવાથી અતિ લાભ થાય છે, તો પછી તેવો ઘણો અર્થ સાંભળવાથી થતા લાભની તો વાત જ શી કરવી? માટે ચાલો આપણે ત્યાં જઈએ અને તેમને વંદન કરી, તેમની પર્યુપાસના કરીએ! એમ કરવું આપણને બીજા ભવમાં, પથ્ય અન્નની પેઠે, હિતરૂપ, ક્ષેમરૂપ, મુક્તિરૂપ તથા પરંપરાએ કલ્યાણરૂપ થશે'!

આમ વિચારી તેઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા. ઘેર જઈ, સ્નાન કરી, ગોત્રદેવીનું પૂજન કરી, કૌતુક અને મંગલરૂપ[3] પ્રાયશ્ચિત કરી, તથા બહાર જવાને યોગ્ય માંગલિક શુદ્ધ વસ્ત્રોને

૧. મૂળમાં તેનો પારિભાષિક શબ્દ 'નિદાન' છે.
૨. મૂળ 'હે દેવાનુપ્રિય'.
૩. [illegible] ... નવ ... તેમજ શુભ ... [illegible] ... સરસવ ... વગેરે [illegible]

ઉત્તમતાપૂર્વક પહેરી, તેઓ ઘેરથી નીકળી એક ઠેકાણે બેગા થયા; અને પછી પુષ્પવતી ચૈત્ય,[1] કે જ્યાં પેલા સાધુઓ ઊતર્યાં હતા, ત્યાં આવ્યા. પાસે પહોંચતાં જ તેઓએ પોતાની પાસેનાં બધાં સચિત્ત દ્રવ્યો કોરે મૂક્યાં; અચિત્ત દ્રવ્યો જ સાથે રાખ્યાં; ખેસને જનોઈની પેઠે વીંટાળ્યો;[2] તથા તે સાધુઓ દૃષ્ટિએ પડતાં જ હાથ જોડ્યા અને મનને એકાગ્ર કર્યું. આ પ્રમાણે નજીક જઈ, તેઓએ ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી, તેમની મન-વાણી-કાયાથી પર્યુપાસના કરી.

પેલા સાધુ ભગવંતોએ પણ ઘણા લોકોને આવ્યા જોઈ, ચાર મહાવ્રતવાળા[3] ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. તેનું શ્રવણ કરી, લોકસમુદાય હર્ષિત તથા સંતુષ્ટ થઈ, તેમની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી, 'તમે ઠીક કહ્યું; આવું કથન બીજા વડે અસંભવિત છે,' એમ કહી, તેમને નમન કરી, પોતપોતાને ઠેકાણે ચાલ્યો ગયો.

ત્યાર બાદ પેલા જૈન ગૃહસ્થોએ પણ તેમની પ્રદક્ષિણા વગેરે કરીને તેમને આ પ્રમાણે પૂછ્યું:

"હે ભગવન્! સંયમનું શું ફળ છે? તથા તપનું શું ફળ છે?"

---

૧. કોઈ દેવનું સ્થાનક-મંદિર.

૨. તેને 'એકશાટક-ઉત્તરાસંગ' કહે છે.

૩. પાર્શ્વનાથના વખતમાં પાંચમા બ્રહ્મચર્યવ્રતનો અપરિગ્રહમાં જ સમાવેશ કરી લેવામાં આવતો. કારણકે, સ્ત્રીને પરિગ્રહનો જ એક ભાગ ગણવામાં આવતી. એ સંબંધી તે સમયમાં જ ચાલેલી ચર્ચા માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પાનું ૧૩૪.

પેલા સાધુ ભગવંતોએ જવાબ આપ્યો: "હે આર્યો! સંયમથી નવાં કર્મો બંધાતાં અટકે છે; અને તપથી પૂર્વે બંધાયેલાં કર્મો દૂર થાય[1] છે."

આ સાંભળી પેલા ગૃહસ્થોએ પૂછ્યું કે, "અમે સાંભળ્યા પ્રમાણે સંયમથી દેવલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને દેવ થવાય છે, તેનું શું?"

ત્યારે તે સાધુઓએ[2] જવાબ આપ્યો: "સરાગ અવસ્થામાં આચરેલા તપથી, સરાગ અવસ્થામાં પાળેલા સંયમથી, મૃત્યુ પહેલાં બધાં કર્મોનો નાશ ન કરી શકાવાથી, કે બાહ્ય સંયમ હોવા છતાં અંતરમાં રહેલી આસક્તિથી મુક્તિને બદલે દેવપણું પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત સાચી છે માટે અમે કહી છે, અમારા અભિમાનથી કહી નથી."

આ જવાબ સાંભળી પેલા જૈન ગૃહસ્થો સંતુષ્ટ તથા હર્ષિત થયા; અને બીજા પણ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછી, તથા પ્રદક્ષિણા-વંદનાદિ કરી પોતપોતાને સ્થળે પાછા ફર્યા.

તે અરસામાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર શિષ્યસમુદાય સાથે ફરતા ફરતા રાજગૃહ નગરમાં આવી પહોંચ્યા, અને

૧. એ ક્રિયાને જૈન પરિભાષામાં 'વ્યવદાન' (કાપવું-સાફ કરવું) કહે છે.

૨. આ જવાબ મૂળમાં કાલિકપુત્ર, મેહિલ, આનંદરક્ષિત, [illegible] જવાબમાંનો [illegible] પ્રમાણે ૧૬,૦૦૦ [illegible]

તે નગરના ઈશાનખૂણામાં આવેલા 'ગુણશિલક' ચૈત્યમાં ઊતર્યા. તે ભગવાન ધર્મના[1] 'આદિકર્તા' હતા; 'તીર્થંકર' હતા; અન્યના ઉપદેશ વિના સ્વયં તત્ત્વબોધ પામેલા હતા; પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ હતા; સકલ લોકમાં શ્રેષ્ઠ હતા; સમગ્ર જગતના નાથ, પ્રદીપરૂપ, પ્રકાશક, અભયદાન દેનારા, જ્ઞાનરૂપી નેત્ર આપનારા, માર્ગપ્રદર્શક, શરણરૂપ, ધર્મદેશક, ધર્મસારથિ, ધર્મચક્રવર્તી, કેવલજ્ઞાની,[2] શઠતારહિત, રાગદ્વેષને જીતનાર જિન, સકલ તત્ત્વના જ્ઞાતા, જાતે બુદ્ધ અને મુક્ત હોઈ અન્યને બોધ તેમ જ મુક્તિ અપાવનારા, સર્વજ્ઞ, અને સર્વદર્શી હતા; તથા શિવ ( કલ્યાણરૂપ ), અચલ, રોગરહિત[3], અનંત[4], અક્ષય, વ્યાબાધરહિત, અને પુનરાવૃત્તિ રહિત એવા સિદ્ધગતિ નામના સ્થાનને પામવાની ઇચ્છાવાળા[5] હતા.

તે અરસામાં ભગવાનના મોટા શિષ્ય ઇંદ્રભૂતિ[6] નામના સાધુ સંયમ અને તપ આચરતા તેમની સાથે જ ફરતા હતા. તે સાડાસાત હાથ ઊંચા હતા; તેમનો શારીરિક બાંધો ઉગ્ર

---

૧ 'આચારાંગાદિ શાસ્ત્રમાં કહેલ ધર્મના.'–ટીકા

૨. અસ્ખલિત, તેમજ વ્યવધાનયુક્ત પદાર્થોને પણ જાણનાર શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન તથા દર્શનવાળા.

૩. રોગના કારણરૂપ શરીર અને મનનો મુક્ત સ્થિતિમાં અભાવ હોવાથી.

૪ અનંત પદાર્થ વિષયક જ્ઞાનસ્વરૂપ.

૫. આ ઇચ્છા કામનારૂપે સમજવાની નથી; તેમને હવે સિદ્ધમુક્તિ બાકી હતી, એટલો જ તેનો અર્થ છે.

૬. તેમની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ આ માળાનું 'ગૌતમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા ૩, ૨૪૦, ૨૬૧

તેમ જ અંતિમ કોટીનું ધ્યાન સાધી શકાય તેવો હતો[1]; તેમનો વર્ણ કસોટીના પથરા ઉપર પડેલી સોનાની રેખા સમાન ગૌર હતો; તે ઉગ્ર તપસ્વી હતા; ઘોર બ્રહ્મચારી હતા; ધ્યાનરત હતા; શરીરની પરવા તેમ જ ટાપટીપ વિનાના હતા; તપવિશેષથી તેમને અનેક યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલા પદાર્થોનું દહન કરવામાં સમર્થ એવી તેજોજ્વાલા — તેજોલેશ્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી; તીર્થંકરોએ અંગગ્રંથોની પણ પહેલાં ઉપદેશેલા ૧૪ 'પૂર્વ' ગ્રંથોના[2] તે જાણકાર હતા; ઇંદ્રિય કે મનની સહાયતા વિના જ ગમે તે કાળના અને ગમે તે ક્ષેત્રના રૂપી પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવાની શક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી[3]; તેમ જ મનવાળાં પ્રાણીઓનાં મન પણ તે જોઈ શકતા હતા[4]; તેમને સકળ અક્ષરસંયોગોનું જ્ઞાન હતું, અથવા સાંભળવા યોગ્ય શબ્દોને સુસંગત રીતે બોલવાનો તેમનો સ્વભાવ હતો. તેમને કેવળજ્ઞાન થવાનું જ બાકી હતું.

તે ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિએ તે વખતે છ ટંકનો ઉપવાસ કરેલો હતો. તેના પારણાને દિવસે પહેલી પોરુષીમાં[5] તેમણે સ્વાધ્યાય

૧. તે બાંધાને જૈન પરિભાષામાં વજ્ર-ઋષભ-નારાચ-સંહનન કહે છે. તેની વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૨૯, ટિ ૧.

૨. તે ગ્રંથો વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ' પુસ્તક, પા. ૭.

૩. પરિભાષામાં તેને 'અવધિ લબ્ધિ' કહે છે.

૪. પરિભાષામાં તેને 'મનઃપર્યવ લબ્ધિ' કહે છે.

૫. પોરુષી એટલે દિવસ કે રાતનો ચોથો ભાગ. વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૫૬, ટિ. નં. ૧.

કર્યો; બીજી પૌરુષીમાં ધ્યાન કર્યું; અને ત્રીજી પૌરુષીમાં શારીરિક તથા માનસિક ચપળતા રહિત થઈને તેમણે પોતાની મુહપત્તી[1] તપાસી લીધી તથા વાસણો અને વસ્ત્રો સાફ કર્યાં. પછી તે વાસણો લઈને તે ભગવાન મહાવીર પાસે આવ્યા અને તેમને નમન કરીને તેમની પાસેથી ઉચ્ચ-નીચ-મધ્યમ કુળોમાં વિધિપૂર્વક ભિક્ષા માટે જવાની પરવાનગી માગી. પરવાનગી મળતાં તે શારીરિક અને માનસિક ઉતાવળને છોડી દઈ, અસંભ્રાંત ચિત્તે, તથા ધૂંસરા જેટલે દૂરથી આગળની જમીન જોતા જોતા ભિક્ષા લેવા રાજગૃહ નગરમાં ગયા.

ત્યાં ફરતાં ફરતાં તેમણે તુંગિકાના જૈન ગૃહસ્થોને પાર્શ્વનાથના શિષ્યો સાથે થયેલી વાતચીત સાંભળી. તે સાંભળીને તે બાબતમાં તેમને સંશય અને કુતૂહલ થયું. તેથી તેનો ખુલાસો મેળવવાની ઇચ્છાથી, જોઈતી ભિક્ષા મેળવીને તેઓ ભગવાન મહાવીર પાસે આવ્યા. ત્યાં આવ્યા બાદ જવા-આવવામાં થયેલ દોષોનું તથા ભિક્ષા લેતાં લાગેલા દોષોનું ચિંતન તથા કબૂલાત કરી લીધાં; અને લાવેલાં અન્નપાન મહાવીર ભગવાનને બતાવ્યાં. ત્યારબાદ તેમને પોતાને ઊભો થયેલો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, 'એ સાધુઓએ આપેલો જવાબ સાચો છે? તેઓ એવા પ્રકારનો જવાબ દેવા સમર્થ છે? વિપરીત જ્ઞાન વિનાના છે? સારી પ્રવૃત્તિવાળા છે? અભ્યાસીઓ છે? તથા વિશેષ જ્ઞાની છે?'

૧. શ્વાસોચ્છ્વાસથી અન્ય જીવજંતુને ઈજા ન થાય તે માટે જૈનસાધુઓ મોં ઉપર જે પટ્ટો બાંધે છે તે.

તેમ જ અંતિમ કોટીનું ધ્યાન સાધી શકાય તેવો હતો[1]; તેમનો વર્ણ કસોટીના પથરા ઉપર પડેલી સોનાની રેખા સમાન ગૌર હતો; તે ઉગ્ર તપસ્વી હતા; ઘોર બ્રહ્મચારી હતા; ધ્યાનરત હતા; શરીરની પરવા તેમ જ ટાપટીપ વિનાના હતા; તપવિશેષથી તેમને અનેક યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલા પદાર્થોનું દહન કરવામાં સમર્થ એવી તેજોજ્વાલા — તેજોલેશ્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી; તીર્થંકરોએ અંગગ્રંથોની પણ પહેલાં ઉપદેશેલા ૧૪ 'પૂર્વ' ગ્રંથોના[2] તે જાણકાર હતા; ઇંદ્રિય કે મનની સહાયતા વિના જ ગમે તે કાળના અને ગમે તે ક્ષેત્રના રૂપી પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવાની શક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી[3]; તેમ જ મનવાળાં પ્રાણીઓનાં મન પણ તે જોઈ શકતા હતા[4]; તેમને સકળ અક્ષરસંયોગોનું જ્ઞાન હતું, અથવા સાંભળવા યોગ્ય શબ્દોને સુસંગત રીતે બોલવાનો તેમનો સ્વભાવ હતો. તેમને કેવળજ્ઞાન થવાનું જ બાકી હતું.

તે ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિએ તે વખતે ૭ ટંકનો ઉપવાસ કરેલો હતો. તેના પારણાને દિવસે પહેલી પોરુષીમાં[5] તેમણે સ્વાધ્યાય

૧. તે બાંધાને જૈન પરિભાષામાં વજ્ર-ઋષભ-નારાચ-સંહનન કહે છે. તેની વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૨૯, ટિ ૧.

૨. તે ગ્રંથો વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ આ માળાનું 'ભગવાન મહાવીરનો સંયમધર્મ' પુસ્તક, પા. ૭.

૩. પરિભાષામાં તેને 'અવધિ જ્ઞાન' કહે છે.

૪. પરિભાષામાં તેને 'મનઃપર્યવ જ્ઞાન' કહે છે.

૫. [illegible] દિવસ કે રાતનો ચોથો ભાગ. વિશેષ મા[illegible] [illegible] પા. ૧૫૬, ટિ. નં. ૧

તેમ જ અંતિમ કોટીનું ધ્યાન સાધી શકાય તેવો હતો[1]; તેમનો વર્ણ કસોટીના પથરા ઉપર પડેલી સોનાની રેખા સમાન ગૌર હતો; તે ઉગ્ર તપસ્વી હતા; ઘોર બ્રહ્મચારી હતા; ધ્યાનરત હતા; શરીરની પરવા તેમ જ ટાપટીપ વિનાના હતા; તપવિશેષથી તેમને અનેક યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલા પદાર્થોનું દહન કરવામાં સમર્થ એવી તેજોજ્વાલા — તેજોલેશ્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી; તીર્થંકરોએ અંગગ્રંથોની પણ પહેલાં ઉપદેશેલા ૧૪ 'પૂર્વ' ગ્રંથોના[2] તે જાણકાર હતા; ઇંદ્રિય કે મનની સહાયતા વિના જ ગમે તે કાળના અને ગમે તે ક્ષેત્રના રૂપી પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવાની શક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી[3]; તેમ જ મનવાળાં પ્રાણીઓનાં મન પણ તે જોઈ શકતા હતા[4]; તેમને સકળ અક્ષરસંયોગોનું જ્ઞાન હતું, અથવા સાંભળવા યોગ્ય શબ્દોને સુસંગત રીતે બોલવાનો તેમનો સ્વભાવ હતો. તેમને કેવળજ્ઞાન થવાનું જ બાકી હતું.

તે ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિએ તે વખતે ૭ ટંકનો ઉપવાસ કરેલો હતો. તેના પારણાને દિવસે પહેલી પૌરુષીમાં[5] તેમણે સ્વાધ્યાય

૧. તે બાંધાને જૈન પરિભાષામાં વજ્ર-ઋષભ-નારાચ-સંહનન કહે છે. તેની વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૨૯, ટિ ૧.

૨. તે ગ્રંથો વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ' પુસ્તક, પા. ૭.

૩. પરિભાષામાં તેને 'અવધિ લબ્ધિ' કહે છે.

૪. પરિભાષામાં તેને 'મનઃપર્યવ લબ્ધિ' કહે છે.

૫. [illegible] દિવસ [illegible]નો ચોથો ભાગ. વિશેષ મા[illegible] [illegible] પુસ્તક, પા. ૧૫૬, ટિ. નં. ૧

તેમ જ અંતિમ કોટીનું ધ્યાન સાધી શકાય તેવો હતો[1]; તેમનો વર્ણ કસોટીના પથરા ઉપર પડેલી સોનાની રેખા સમાન ગૌર હતો; તે ઉગ્ર તપસ્વી હતા; ઘોર બ્રહ્મચારી હતા; ધ્યાનરત હતા; શરીરની પરવા તેમ જ ટાપટીપ વિનાના હતા; તપવિશેષથી તેમને અનેક યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલા પદાર્થોનું દહન કરવામાં સમર્થ એવી તેજોજ્વાલા — તેજોલેશ્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી; તીર્થંકરોએ અંગગ્રંથોની પણ પહેલાં ઉપદેશેલા ૧૪ 'પૂર્વ' ગ્રંથોના[2] તે જાણકાર હતા; ઇંદ્રિય કે મનની સહાયતા વિના જ ગમે તે કાળના અને ગમે તે ક્ષેત્રના રૂપી પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવાની શક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી[3]; તેમ જ મનવાળાં પ્રાણીઓનાં મન પણ તે જોઈ શકતા હતા[4]; તેમને સકળ અક્ષરસંયોગોનું જ્ઞાન હતું, અથવા સાંભળવા યોગ્ય શબ્દોને સુસંગત રીતે બોલવાનો તેમનો સ્વભાવ હતો. તેમને કેવળજ્ઞાન થવાનું જ બાકી હતું.

તે ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિએ તે વખતે ૭ ટંકનો ઉપવાસ કરેલો હતો. તેના પારણાને દિવસે પહેલી પૌરુષીમાં[5] તેમણે સ્વાધ્યાય

૧. તે બાંધાને જૈન પરિભાષામાં વજ્ર-ઋષભ-નારાચ-સંહનન કહે છે. તેની વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૨૯, ટિ ૧.

૨. તે ગ્રંથો વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ' પુસ્તક, પા. ૭.

૩. પરિભાષામાં તેને 'અવધિ લબ્ધિ' કહે છે.

૪ પરિભાષામાં તેને 'મનઃપર્યવ લબ્ધિ' કહે છે.

૫ [illegible] દિવસ કે રાતનો ચોથો ભાગ. વિશેષ માટે [illegible] પુસ્તક, પા. ૧૫૬, ટિ. નં. ૧

છે. બીજો પુરુષ શીલવાળો નથી પણ શ્રુતવાળો છે. તે પુરુષ અનુપરત (પાપથી અનિવૃત્ત) છતાં ધર્મને જાણે છે. તે પુરુષ અંશતઃ વિરાધક છે. ત્રીજો પુરુષ શીલવાળો છે અને શ્રુતવાળો પણ છે. તે (પાપથી) ઉપરત છે અને ધર્મને જાણે છે. તે સર્વાંશે આરાધક છે. અને જે ચોથો પુરુષ છે, તે શીલથી અને શ્રુતથી રહિત છે. તે પાપથી ઉપરત નથી, અને ધર્મથી અજ્ઞાત છે. તે પુરુષ સર્વાંશે વિરાધક છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્? આરાધના કેટલા પ્રકારની છે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! આરાધના ત્રણ પ્રકારની છે: ૧. જ્ઞાનારાધના, દર્શનારાધના અને ચારિત્રારાધના.[૧] તે દરેકના પાછા ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે. જે જીવને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનારાધના હોય, તેને ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ દર્શનારાધના હોય. જે જીવને ઉત્કૃષ્ટ દર્શનારાધના હોય, તેને ઉત્કૃષ્ટ, જઘન્ય અને મધ્યમ જ્ઞાનારાધના હોય.

તેવો જ સંબંધ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનારાધના અને ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રારાધનાનો છે. જેને ઉત્કૃષ્ટ દર્શનારાધના હોય, તેને

---

૧. જ્ઞાનારાધના એટલે યોગ્ય કાળે અધ્યયન, વિનય, તપ, અને અનિહ્નવ; તથા શબ્દભેદ, અર્થભેદ કે ઉભયભેદ ન કરવા તે. દર્શનાચાર એટલે નિઃશંકિતા, નિષ્કાંક્ષિતા, નિર્વિચિકિત્સા, અમૂઢદૃષ્ટિતા, સમાનધર્મીઓના ગુણમાં વૃદ્ધિ કરવી, તેમને સ્થિર કરવા, તેમના ઉપર વત્સલતા રાખવી, અને ધર્મપ્રચાર કરવો તે. ચારિત્રાચાર એટલે પાંચ સમિતિઓ અને ત્રણ ગુપ્તિઓ એ પ્રમાણે આઠ યોગો — વ્યાપારોથી યુક્ત રહેવું તે.

ઉત્કૃષ્ટ, જઘન્ય અને મધ્યમ ચારિત્રારાધના હોય. તથા જેને ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રારાધના હોય, તેને અવશ્ય ઉત્કૃષ્ટ દર્શનારાધના હોય.

ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનારાધનાવાળા જીવોમાંથી કેટલાક તે ભવે જ સિદ્ધ થાય, અને સર્વ દુઃખોનો નાશ કરે; કેટલાક બે ભવે સિદ્ધ થાય અને કેટલાક કલ્પોપપન્ન દેવલોકમાં[1] અથવા કલ્પાતીત દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય.

ઉત્કૃષ્ટ દર્શનારાધનાવાળાઓનું પણ તેમ જ જાણવું.

ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રારાધનાવાળાઓનું પણ તેમ જ જાણવું; પરંતુ દેવલોકમાં તેઓ કલ્પાતીત વર્ગમાં જ ઉત્પન્ન થાય.

જ્ઞાનની મધ્યમ આરાધનાવાળા બે ભવ પછી સિદ્ધ થાય, પણ ત્રીજા ભવને અતિક્રમે નહીં.

મધ્યમ દર્શનારાધનાવાળા, તેમજ મધ્યમ ચારિત્રારાધનાવાળાનું પણ તેમ જ જાણવું.

જઘન્ય જ્ઞાનારાધનાવાળામાંથી કેટલાક ત્રીજે ભવે સિદ્ધ થાય, પણ સાત-આઠ ભવથી વધારે ન કરે. તે જ પ્રમાણે જઘન્ય દર્શનારાધના અને ચારિત્રારાધનાનું પણ જાણવું.

—શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૧૦

---

૧. વૈમાનિક દેવોના બે વર્ગોમાંનો એક: સૌધર્મ, ઐશાન, સાનત્કુમાર, માહેંદ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતક, મહાશુક્ર, સહસ્રાર, આનત પ્રાણત, આરણ, અને અચ્યુત એ ૧૨ કલ્પ અથવા સ્વર્ગ કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે તે સિવાયનો બીજો વર્ગ કલ્પાતીત કહેવાય છે. તેમાં, ગ્રૈવેયકના હેઠેના, મધ્યમ અને ઉપરના, અને દરેકના નીચેના, મધ્યમ અને ઉપરના એમ કુલ નવ પ્રકાર છે; વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ એ પાંચ અનુત્તર દેવલોક કહેવાય છે કારણકે, તેમની પછી સિદ્ધસ્થાન જ છે.

## ૪

# ક્રિયા અને બંધ

તે સમયની વાત છે. ભગવાન મહાવીર ફરતા ફરતા રાજગૃહમાં આવેલા હતા. ત્યાં ધર્મકથા પૂરી થયે બધા લોકો વેરાઈ ગયા બાદ, તેમના છઠ્ઠા ગણધર[1] મંડિતપુત્ર તેમની પાસે આવી પૂછવા લાગ્યા:

---

૧. મહાવીરસ્વામીના ૧૧ પટ્ટશિષ્યો ગણધર કહેવાતા; કારણકે મહાવીર ભગવાને પોતાના વિસ્તૃત સાધુસમુદાયને જુદા જુદા ગણો — સમૂહો—માં વ્યવસ્થિત કરી, એક એક ગણધરના નિયંત્રણમાં મૂક્યો હતો. તે અગિયારે શિષ્યો પ્રથમ યજ્ઞયાજક બ્રાહ્મણો હતા; તથા એક યજ્ઞ વખતે એકત્ર થયા હતા. તે દરેકને મનમાં એક એક સંશય હતો. તેનું નિરાકરણ મહાવીર ભગવાને કરવાથી તે બધા તેમના શિષ્ય થયા હતા. મંડિતપુત્રને બંધ અને મોક્ષ સંબંધી સંશય હતો. આવશ્યક નિર્યુક્તિમા જણાવ્યા પ્રમાણે તે ૫૩ મે વર્ષે સાધુ થયા હતા; અને મલયગિરિકૃત આવશ્યક ટીકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે ૬૫ વર્ષે સાધુ થયા હતા પહેલી ગણના પ્રમાણે તેમનું આયુષ્ય ૮૩ વર્ષનું થાય, અને બીજી પ્રમાણે ૯૫ વર્ષનું થાય.

મંડિતપુત્ર — હે ભગવન્ ! ક્રિયાઓ[1] કેટલા પ્રકારની છે?

મહા૦ — હે મંડિતપુત્ર ! ક્રિયાઓ પાંચ પ્રકારની છે. તે આ પ્રમાણે: (૧) કાયિકી — એટલે કે શરીરમાં કે શરીર દ્વારા થયેલી ક્રિયા. (૨) આધિકરણિકી — જે દ્વારા આત્મા નરક વગેરે દુર્ગતિઓમાં જવાનો અધિકારી થાય તે 'અધિકરણ' એટલે કે એક જાતનું અનુષ્ઠાન; અથવા અધિકરણ એટલે હિંસાદિના સાધનરૂપ ચક્ર, તરવાર વગેરે બહારની વસ્તુ : તે અધિકરણમાં કે અધિકરણ દ્વારા થયેલી ક્રિયા. (૩) પ્રાદ્વેષિકી — એટલે કે મત્સરરૂપ નિમિત્તને લઈને કે મત્સર દ્વારા થયેલી ક્રિયા; અથવા મત્સરરૂપ ક્રિયા (૪) પારિતાપનિકી - એટલે કે પરિતાપને લઈને, કે પરિતાપ દ્વારા થયેલી ક્રિયા, અથવા પરિતાપરૂપ ક્રિયા. અને (૫) પ્રાણાતિપાત - - પ્રાણોને આત્માથી જુદા પાડવા તે પ્રાણાતિપાત: તેને લગતી ક્રિયા અથવા પ્રાણાતિપાતરૂપ ક્રિયા.

તે દરેકના પાછા બે પ્રકાર છે :

૧. કાયિકી ક્રિયાના બે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : અનુપરત– એટલે કે ત્યાગવૃત્તિ વિનાના પ્રાણીની 'અનુપરતકાયક્રિયા,' અને વિરતિવાળા પણ પ્રમાદથી દુષ્પ્રયુક્ત બનેલા પ્રાણીની 'દુષ્પ્રયુક્તકાયક્રિયા'.

૨. આધિકરણિકી ક્રિયાના બે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : વધાદિ માટે હળ વગેરેના જુદા જુદા ભાગોને જોડીને એક યંત્ર તૈયાર કરવું, કે કોઈ પદાર્થમાં ઝેર મેળવીને એક

૧. કર્મનો બંધ થવામાં કારણરૂપ ચેષ્ટા. આ પ્રકરણ શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૪ માં પણ છે.

મિશ્રિત પદાર્થ બનાવવો તે સંયોજનરૂપ ક્રિયા 'સંયોજનાધિકરણક્રિયા' કહેવાય છે; અને તરવાર, બરછી વગેરે શસ્ત્રોની બનાવટ (નિર્વર્તન) તે 'નિર્વર્તનાધિકરણક્રિયા' કહેવાય છે.

૩. પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયાના બે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે: પોતા ઉપર અને પોતા તથા બીજા ઉપર દ્વેષ દ્વારા કરેલી ક્રિયા કે દ્વેષરૂપ ક્રિયા તે 'જીવપ્રાદ્વેષિકી' ક્રિયા; અને અજીવ ઉપર દ્વેષદ્વારા કરેલી ક્રિયા કે અજીવ ઉપર કરેલી દ્વેષરૂપ ક્રિયા તે 'અજીવપ્રાદ્વેષિકી' ક્રિયા.

૪–૫. પારિતાપનિકી અને પ્રાણાતિપાત ક્રિયાના બે બે પ્રકારો તે, 'સ્વહસ્ત' દ્વારા કરેલી કે 'પરહસ્ત' દ્વારા કરાવેલી, એ પ્રમાણે છે.

મંડિત૦—હે ભગવન્! શ્રમણનિર્ગ્રંથોને ક્રિયા હોય?

મ૦—હા મંડિતપુત્ર! હોય. પ્રમાદને લીધે અને યોગ એટલે કે શરીરાદિની પ્રવૃત્તિને[1] નિમિત્તે શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને પણ ક્રિયા હોય છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્! દેહધારી તેમ જ વ્યાપારયુક્ત જીવ હંમેશાં કંપવાની, જવાની, ચાલવાની, ક્ષોભ પામવાની, પ્રબળતાપૂર્વક પ્રેરવાની, ઊંચકવાની, સંકોચવાની, કે પ્રસારવાની વગેરે ક્રિયાઓ કર્યા કરે છે?

ઉ૦—હા મંડિતપુત્ર! જીવ હંમેશાં તે બધી ક્રિયાઓ કર્યા કરે છે.

1. માત્ર શરીરના હલનચલનથી—માગંમાં હાલવા ચાલવાથી પણ.

પ્ર૦—હે ભગવન્ ! જ્યાં સુધી જીવ હમેશાં તે પ્રમાણે ક્રિયાઓ કર્યા કરે છે, ત્યાં સુધી તે મુક્ત થાય?

ઉ૦—ના મંડિતપુત્ર ! એ વાત બરાબર નથી. સક્રિય જીવની મુક્તિ ન થાય.

પ્ર૦—હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ?

ઉ૦—હે મંડિતપુત્ર ! જ્યાં સુધી જીવ ક્રિયા કર્યા કરે છે, ત્યાં સુધી તે અન્ય જીવોને ઉપદ્રવ (આરંભ) કર્યા કરે છે; તેમના નાશનો સંકલ્પ (સંરંભ) કર્યા કરે છે; તેમને દુઃખ ઉપજાવે છે (સમારંભ), તથા એ રીતે ઘણાં ભૂતપ્રાણીઓને દુઃખ પમાડવામાં, શોક કરાવવામાં, ઝુરાવવામાં, ટિપાવવામાં, પિટાવવામાં, ત્રાસ પમાડવામાં, અને પરિતાપ કરાવવામાં કારણભૂત થાય છે. હે મંડિતપુત્ર ! તે કારણથી કહ્યું છે કે, સક્રિય જીવની મુક્તિ સંભવતી નથી.

પ્ર૦—હે ભગવન્ ! જીવ નિષ્ક્રિય હોઈ શકે?

ઉ૦—હા મંડિતપુત્ર ! જીવ નિષ્ક્રિય હોઈ શકે. યોગ-(પ્રવૃત્તિ) નિરોધ કરી, શુક્લધ્યાનથી[1] શૈલેશી (શૈલ જેવી નિશ્ચલ) દશા[2] પ્રાપ્ત કરનાર જીવ નિષ્ક્રિય હોય છે. તેવો જીવ આરંભાદિ ક્રિયાઓ ન કરતો હોવાથી તેવા જીવની મુક્તિ થાય છે.

જેમ કોઈ પુરુષ સૂકા ઘાસના પૂળાને અગ્નિમાં નાખે તો તે તરત જ બળી જાય કે નહીં?

૧. તે ધ્યાનના ચાર પ્રકારોની વિગતો માટે જુઓ આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર' પુસ્તક, પા. ૧૨૭.

૨ તેના વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનુ 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા ૧૬૨.

હા, બળી જાય.

વળી, કોઈ પુરુષ પાણીના ટીપાને તપેલા લોઢાના કડાયા ઉપર નાખે, તો તે ટીપું તરત જ નાશ પામી જાય કે નહિ ?

હા, તે નાશ પામી જાય.

વળી, કોઈ પાણીથી ભરેલો ધરો હોય, તેમાં કોઈ પુરુષ સેંકડો નાનાં કાણાં વાળી એક હોડી દાખલ કરે, તો તે નાવ પાણીથી પૂરેપૂરી ભરાઈ જાય કે નહિ ?

હા, ભરાઈ જાય.

પરંતુ, કોઈ પુરુષ તે નાવનાં બધાં કાણાં પૂરી દે, અને તેમાંનું બધું પાણી ઉલેચી નાખે, તો તે નાવ શીઘ્ર ઉપર આવે કે નહિ ?

હા, તરત જ આવે.

હે મંડિતપુત્ર ! તે પ્રમાણે શુક્લધ્યાનરૂપી અગ્નિ વડે જીવાત્માનાં પૂર્વે બંધાયેલાં બધાં કર્મો બળી જાય છે; તેમ જ તે જીવ બધી રીતે આત્મામાં પ્રતિસંલીન હોવાથી, તેમ જ સાવધાનતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતો હોવાથી, તથા મન, વાણી, અને કાયાનું રક્ષણ કરતો હોવાથી, તેનામાં નવું કર્મ દાખલ પણ થતું નથી. તેથી તે પુરુષ મુક્ત થાય છે. એ વાત સાચી છે કે, શરીર કાયમ છે, ત્યાં સુધી થોડીઘણી શારીરિકાદિ ક્રિયાઓ થવાની જ; છેવટે આંખ પટપટાવવા જેવી ક્રિયા તો થવાની જ. અને ક્રિયા થઈ એટલે કર્મબંધન પણ થવાનું જ. પરંતુ તેવા સંયમી અનગારની તેવી બધી ક્રિયાઓથી બંધાતું કર્મ પ્રથમ ક્ષણે આત્મામાં લાગ નામે છે. બીજે સમયે તેનું ફળ ભોગવાઈ જાય છે

(તે રીતે પણ સુખરૂપ હોય છે; દુઃખરૂપ નહિ.) અને પછીને સમયે તે આત્માથી છૂટું પડી જાય છે. એ રીતે તે તરત જ અકર્મરૂપ થઈ જાય છે. એ ક્રિયાને ઐર્યાપથિકી[1] ક્રિયા કહે છે.

—શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૩

૨

ગૌતમ — હે ભગવન્! 'ઉપયોગ' એટલે કે આત્મજાગૃતિ — સાવધાનતા સિવાય ગમનાદિ, તેમ જ ગ્રહણાદિ, ક્રિયાઓ કરનારા સાધુને ઐર્યાપથિકી ક્રિયા લાગે કે સાંપરાયિકી[1]?

મહાવીર—હે ગૌતમ! ઐર્યાપથિકી ન લાગે, પણ સાંપરાયિકી લાગે. કારણકે, જેનાં ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ વ્યુચ્છિન્ન થયાં હોય તેને જ ઐર્યાપથિકી ક્રિયા હોય: પણ જેનાં ક્રોધાદિ ક્ષીણ ન થયાં હોય તેને સાંપરાયિકી ક્રિયા જ હોય. સૂત્રને અનુસારે વર્તતા સાધુને ઐર્યાપથિકી ક્રિયા લાગે છે, અને સૂત્રવિરુદ્ધ વર્તનારને સાંપરાયિકી લાગે છે.

—શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૧, તથા ૭

૩

ગૌ૦—હે ભગવન્! કષાયભાવમાં (વીચિમાર્ગમાં) રહીને આગળ રહેલાં રૂપોને જોતા, પાછળનાં રૂપોને જોતા,

૧. ઐર્યાપથિકી એટલે કે સંયમપૂર્વક માર્ગે ચાલતા સાધુથી થતી આવશ્યક શારીરિક ક્રિયાઓ. તેથી ઊલટી, અસંયમીની ક્રિયાઓ સાંપરાયિકી કહેવાય છે; કારણ કે તેઓ આત્માના સીધા સંપરાય – ઘાત – કરે છે.

પડખેનાં રૂપોને જોતા, તથા ઊંચેનાં અને નીચેનાં રૂપોને જોતા સંવૃત (સંવરયુક્ત) સાધુને ઐર્યાપથિકી ક્રિયા લાગે કે સાંપરાયિકી ?

મ૦—હે ગૌતમ! તેને સાંપરાયિકી ક્રિયા લાગે. કારણકે જેનાં ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ ક્ષીણ થયાં હોય તેને જ ઐર્યાપથિકી ક્રિયા લાગે; બાકીનાને સાંપરાયિકી જ લાગે.

—શતક ૧૦, ઉદ્દે૦ ૨

૪

ગૌ૦—હે ભગવન્! બંધ કેટલા પ્રકારનો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! બંધ બે પ્રકારનો છે: ઐર્યાપથિક અને સાંપરાયિક.

પ્ર૦—હે ભગવન્! ઐર્યાપથિક બંધ નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય કે દેવમાંથી કોણ કોણ બાંધે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! નારક પણ ન બાંધે, તિર્યંચ પણ ન બાંધે, અને દેવ પણ ન બાંધે; પરંતુ મનુષ્ય સ્ત્રી કે પુરુષ બાંધી શકે.

પ્ર૦—હે ભગવન્! તે ઐર્યાપથિક કર્મ શું સ્ત્રી બાંધે, પુરુષ બાંધે, નપુંસક બાંધે, કે નોસ્ત્રી-નોપુરુષ-નોનપુંસક બાંધે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! સ્ત્રી ન બાંધે, પુરુષ ન બાંધે, કે નપુંસક વગેરે પણ ન બાંધે. પરંતુ વેદ[1]રહિત જીવો બાંધે.

---

૧. વેદ એટલે સ્ત્રી, પુરુષ આદિના સ્વભાવને યોગ્ય કામાદિ વિકાર.

ભગવન્ તે વેદરહિત જીવ પણ સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસક હોય.

પ્ર૦— હે ભગવન્ ! સાંપરાયિક કર્મ કોણ કોણ બાંધે ?

ઉ૦— હે ગૌતમ ! નૈરયિક (નારક) પણ બાંધે, તિર્યંચ પણ બાંધે, તિર્યંચ સ્ત્રી પણ બાંધે, મનુષ્ય પણ બાંધે, મનુષ્ય સ્ત્રી પણ બાંધે, દેવ પણ બાંધે, દેવી પણ બાંધે, પુરુષ પણ બાંધે અને વેદરહિત પણ બાંધે.

શતક ૮. ઉદ્દે૦ ૮

૫

તે કાળની વાત છે. એક વખત શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ઘણા શિષ્યાદિ પરિવાર સાથે રાજગૃહ નગરમાં ગુણશિલક ચૈત્ય આગળ ઊતર્યા હતા. ત્યાંથી થોડે દૂર ઘણાક અન્યતીર્થિકો[1] રહેતા હતા. તેઓએ એક વખત ભગવાન મહાવીરના સ્થવિરો[2] પાસે આવીને કહ્યું કે, 'હે આર્યો ! તમે અસંયમી છો, અવિરત છો, પાપી છો, અને અત્યંત બાલ – અજ્ઞ છો !'

ત્યારે તે સ્થવિર ભગવંતોએ તેમને પૂછ્યું, 'હે આર્યો ! અમે કયા કારણથી અસંયમી વગેરે છીએ ?'

ત્યારે તે અન્યતીર્થિકોએ તેમને કહ્યું કે, 'હે આર્યો ! તમે આવ-જા કર્યાં કરો છો; અને આવ-જા કરતી વખતે અવશ્ય પૃથ્વીજીવોને દબાવો છો, હણો છો, પાદાભિઘાત કરો છો, સંઘર્ષિત કરો છો, સંહત કરો છો, સ્પર્શિત કરો છો, પરિતાપિત કરો છો, ક્લાંત કરો છો, અને તેઓને મારો

૧. અન્યના તીર્થને – સંપ્રદાયને અનુસરનારા.
૨. વૃદ્ધ જૈન-ભિક્ષુ સાધુઓ.

છો! માટે તમે જરૂર અસંયમી, અવિરત, પાપી અને અત્યંત બાલ – અજ્ઞ છો!

ત્યારે તે સ્થવિર ભગવંતોએ તેમને જવાબ આપ્યો, હે આર્યો! અમે નિષ્પ્રયોજન આવ-જા કર્યા કરતા નથી, પરંતુ કાયને – એટલે કે શરીરના મલત્યાગાદિ કાર્યને આશરીને, કે યોગને – એટલે કે બીમારની સેવા વગેરે વ્યાપારોને આશરીને, કે ઋતને – એટલે કે પાણીજીવો વગેરેના સંરક્ષણરૂપ સત્ય એટલે કે સંયમને આશરીને, તથા સચેતન દેશ છોડીને અચેતન દેશ દ્વારા જ, આવ-જા કરીએ છીએ. તેથી અમે જીવહિંસા કરતા નથી. પરંતુ હે આર્યો! તમે પોતે જ અસંયમી, અવિરત, પાપી, અને અત્યંત બાલ – અજ્ઞ છો'.

ત્યારે તે અન્યતીર્થિકોએ તે સ્થવિરોને પૂછ્યું, 'હે આર્યો! કયા કારણથી અમે અસંયમી વગેરે છીએ?'

તે સ્થવિર ભગવંતોએ જવાબ આપ્યો 'હે આર્યો! તમે તો સંયમાદિનો ખ્યાલ રાખ્યા વિના જ (ત્વરાથી તેમજ વાહનાદિ વડે) આવ-જા કરો છો એટલે તમે અવશ્ય પૃથ્વી વગેરે જીવોની હિંસાકરો છો; તેથી તમે અસંયમી વગેરે છો.'

— શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૭ તથા ૮

— શતક ૧૮, ઉદ્દે૦ ૮

૬

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે.

ગૌતમ—હે ભગવન્! સામે તેમ જ બાજુએ ગાડાના ધૂંસરા જેટલી આગળ-આગળની જમીનને જોઈ જોઈને ચાલતા નયમા અનગારના પગ નીચે [illegible]

, જાણવાનું જણાવ્યું કે કોઈ સંવૃત છદ્મસ્થ આગળ ભાવ અને
પામે, તો હે ભગવન્! તે અણગારને ઐર્યાપથિકી ક્રિયા
કે સાંપરાયિકી લાગે?

મહાવીર—હે ગૌતમ! તેને ઐર્યાપથિકી ક્રિયા લાગે.
સાંપરાયિકી ન લાગે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! એમ શાથી?

મ૦—હે ગૌતમ! જેનાં ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ
થયાં હોય, તેને ઐર્યાપથિકી ક્રિયા લાગે. સૂત્રને અનુસારે
સાધુને ઐર્યાપથિકી ક્રિયા જ લાગે છે. સૂત્ર વિરુદ્ધ વર્ત-
તેમ જ ક્રોધાદિયુક્ત સાધુને જ સાંપરાયિકી ક્રિયા લાગે.

—શતક ૧૮, ઉદ્દે૦ ૮

૭

જેમ કોઈ અણવાપરેલું, કે વાપરીને પણ ધોયેલું, કે
ઉપરથી તાજું જ ઉતારેલું વસ્ત્ર સ્વચ્છ હોય છે; પરંતુ
સ્ત્ર ક્રમે ક્રમે વપરાશમાં આવે છે ત્યારે તેને સર્વ
ઓથી રજ ચોંટે છે, અને કાલાન્તરે તે વસ્ત્ર મસોતા
મેલું અને દુર્ગંધી થઈ જાય છે; તેમ મહાકર્મવાળા,
ક્રિયાવાળા, મહાપાપવાળા અને મહાવેદનાવાળા જીવને
આજુએથી કર્મરજ આવીને ચોંટે છે; અને તે જીવ
શાં દુરૂપપણે, દુર્વર્ણપણે, દુર્ગંધપણે, દુરસપણે,
પર્શપણે, અનિષ્ટપણે, અસુંદરપણે, અપ્રિયપણે, અશુભપણે,
મનોજ્ઞપણે[2], અમનોમ્યપણે[3], અનીપ્સિતપણે, અકાંક્ષિતપણે,

૧. મૂળઃ કુંથિગચ્છાય-કીડી જેવો સૂક્ષ્મ જંતુ.
૨. મનને ન ભાવવું તે.
૩. મન દ્વારા સંભારતાં પણ જે ન રુચે તે.

જઘન્યપણે[૧], અમુખ્યપણે, દુઃખપણે અને અસુખપણે વારંવાર પરિણમે છે.

પરંતુ, જેમ કોઈ મેલું વસ્ત્ર હોય તેને ક્રમે ક્રમે શુદ્ધ કરવામાં આવતું હોય તથા શુદ્ધ પાણીથી ધોવામાં આવતું હોય, તો તેને લાગેલો મેલ ઓછો થતો જાય છે; તેમ અલ્પ કર્મવાળા, અલ્પ ક્રિયાવાળા, અલ્પ પાપવાળા અને અલ્પ વેદનાવાળા જીવનાં કર્મપુદ્‌ગલો છેદાતાં જાય છે, ભેદાતાં જાય છે, વિધ્વંસ પામતાં જાય છે, તથા અંતે સમસ્તપણે નાશ પામે છે. અને તેનો આત્મા હંમેશાં નિરંતર સુરૂપપણે, સુવર્ણપણે અને સુખપણે વારંવાર પરિણમે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! વસ્ત્રને જે મેલ ચોંટે છે, તે પુરુષપ્રયત્નથી ચોંટે છે કે, સ્વાભાવિક રીતે ચોંટે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! પુરુષપ્રયત્નથી પણ ચોંટે છે અને સ્વાભાવિકપણે પણ ચોંટે છે.

ગૌ૦—તે પ્રમાણે જીવોને જે કર્મરજ ચોંટે છે, તે પુરુષપ્રયત્નથી અને સ્વાભાવિકપણે એમ બંને રીતે ચોંટે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! જીવોને જે કર્મરજ ચોંટે છે, તે પુરુષપ્રયત્નથી ચોંટે છે, પણ સ્વાભાવિક રીતે નથી ચોંટતી. જીવોના વ્યાપાર ત્રણ પ્રકારના છે: મનોવ્યાપાર, વચનવ્યાપાર, અને કાયવ્યાપાર. એ ત્રણ પ્રકારના વ્યાપારો વડે જીવોને ઉપચય થાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! વસ્ત્રને જે પુદ્‌ગલોનો ઉપચય થાય છે તે સાદિ સાંત છે, સાદિ અનંત છે, અનાદિ સાંત છે કે અનાદિ અનંત છે?

૧. હીનપણે.

ભ૦— હે ગૌતમ! તે ઉપચય સાદિ સાંત જ છે.

ગૌ૦— હે ભગવન્! તે પ્રમાણે જીવોનો કર્મોપચય સાદિ સાંત છે, સાદિ અનંત છે, અનાદિ સાંત છે, કે અનાદિ અનંત છે?

ભ૦— હે ગૌતમ! કેટલાક જીવોનો કર્મોપચય સાદિ સાંત છે, કેટલાકનો અનાદિ સાંત છે, અને કેટલાકનો અનાદિ અનંત છે; પણ જીવોનો કર્મોપચય સાદિ અનંત નથી.

ગૌ૦— તે કેવી રીતે?

ભ૦— ઐર્યાપથિક કર્મ બાંધનારનો કર્મોપચય સાદિ સાંત[1] છે; ભવસિદ્ધિક[2] જીવોનો કર્મોપચય અનાદિ સાંત છે, અને અભવસિદ્ધિકોનો કર્મોપચય અનાદિ અનંત છે.

— શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૩

---

૧. ઐર્યાપથિક ક્રિયા કષાયરહિતને જ સંભવી શકે છે. કષાયરહિતતા પ્રાપ્ત થયા બાદ જ ઐર્યાપથિક બંધ સંભવતો હોવાથી તે સાદિ છે. બાકી, જીવ-કર્મનો સંબંધ તો અનાદિ છે.

૨. મોક્ષ પામવાને યોગ્ય-ભવ્ય. અભવ્ય એટલે જેઓ કદી પણ મોક્ષ પામવાના નથી તેઓ.

## ૫

# વેદના અને નિર્જરા

૧

વેદના[1] એટલે કર્મફળરૂપે સુખદુઃખાદિ પ્રાપ્ત થવાં તે; અને નિર્જરા એટલે, કર્મનું ફળ ભોગવાઈ જતાં તેનું આત્મામાંથી ખરી પડવું તે.

ગૌતમ—હે ભગવન્! જે મહાવેદનાવાળો હોય તે મહાનિર્જરાવાળો પણ હોય? અને મહાવેદનાવાળામાં તથા અલ્પવેદનાવાળામાં પ્રશસ્ત નિર્જરાવાળો જીવ જ ઉત્તમ કહેવાય કે કેમ?

મ૦— હા, ગૌતમ!

---

૧. વેદનાની બાબતમાં મંડિતપુત્રે પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં (—શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૩) મહાવીર ભગવાને જણાવ્યું છે કે, પહેલાં ક્રિયા થાય, અને પછી તેના ફળરૂપે વેદના થાય; પહેલાં વેદના અને પછી ક્રિયા એમ નથી

ગૌ૦—હે ભગવન્! છઠ્ઠી અને સાતમી નરકભૂમિઓમાં નૈરયિકો મોટી વેદનાવાળા છે. પરંતુ તેથી તે શ્રમણનિર્ગ્રંથો કરતાં મોટી નિર્જરાવાળા છે ખરા?

મ૦—ના ગૌતમ! તે વાત બરાબર નથી.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેમ શાથી કહો છો?

મ૦—હે ગૌતમ! કોઈ બે વસ્ત્રો હોય: તેમાંથી એક કર્દમના (કાદવ)ના રંગથી રંગાયેલું હોય; અને બીજું ખંજન (મેશ કે મળી)ના રંગથી રંગાયેલું હોય. તો બેમાંથી કયું વસ્ત્ર મહાકષ્ટે ધોઈ શકાય તેવું, ડાઘા મટાડી શકાય તેવું, તેમ જ ચળકાટ કે ચિતરામણ કરી શકાય તેવું કહેવાય?

ગૌ૦—હે ભગવન્! કર્દમથી રંગેલું મહાકષ્ટે ધોઈ શકાય તેવું કહેવાય.

મ૦—હે ગૌતમ! એ જ પ્રમાણે નૈરયિકોનાં પાપકર્મ ગાઢ, ચીકણાં, શ્લિષ્ટ, તથા ખિલીભૂત છે; તેથી તેઓ ગાઢ વેદના ભોગવતા હોવા છતાં મોટી નિર્જરાવાળા નથી કે મોટા પર્યવસાન (નિર્વાણરૂપ ફળ) વાળા નથી.

વળી, જેમ એરણ ઉપર મોટા અવાજથી નિરંતર ઉપરાઉપરી ઘણના પ્રહાર કરવામાં આવે તોપણ તેનાં રજકણ છૂટાં પડી જતાં નથી, તેમ નૈરયિકોનાં પાપકર્મો ગાઢ હોવાથી બહુ વેદના થવા છતાં મોટા પ્રમાણમાં ખરી જતાં નથી.

અર્થાત્ સામાન્ય રીતે મોટી વેદનાવાળો જીવ મોટી નિર્જરાવાળો હોય છે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ નારકી જીવોનાં પાપકર્મ દુર્વિશોધ્ય હોવાથી મોટી વેદનાવાળાં હોય છે. પણ મોટી નિર્જરાવાળા નથી હોતા. તેમ જ શ્રેષ્ઠ

ધ્યાનમાં સ્થિત થયેલો યોગી મોટી નિર્જરાવાળો હોવા છતાં મોટી વેદનાવાળો નથી હોતો.

જેમ ખંજનના રંગથી રંગાયેલું વસ્ત્ર સહેલાઈથી ધોઈ શકાય છે, તેમ શ્રમણનિર્ગ્રંથોનાં કર્મો (તપાદિથી) શિથિલ એટલે મંદવિપાકવાળાં, સત્તા વિનાનાં, તથા વિપરિણામવાળાં કરી નાખેલાં હોવાથી ઝટ દૂર થઈ જાય છે; તેથી થોડીઘણી વેદના ભોગવવા–ન ભોગવવા છતાં તે શ્રમણનિર્ગ્રંથો મોટી નિર્જરાવાળા અને મોટા પર્યવસાન (નિર્વાણફળ) વાળા હોય છે. જેમ કોઈ પુરુષ ઘાસના સૂકા પૂળાને અગ્નિમાં ફેંકે અને તે શીઘ્ર બળી જાય, કે કોઈ પુરુષ ધગધગતા લોઢાના ગોળા ઉપર પાણીનું ટીપું મૂકે અને તે વિધ્વંસ પામી જાય, તે પ્રમાણે હે ગૌતમ! શ્રમણનિર્ગ્રંથોનાં કર્મો નહિ જેવી વેદના હોવા છતાં શીઘ્ર તેમ જ મોટા પ્રમાણમાં નષ્ટ થઈ જાય છે.

— શતક ૬, ઉદ્દે૰ ૧

## ૨

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે.

ગૌતમ — હે ભગવન્! નિત્યભોજી[1] શ્રમણનિર્ગ્રંથ જેટલું કર્મ ખપાવે, તેટલું કર્મ નૈરયિક જીવો નરકમાં એક વરસે, અનેક વરસે કે સો વરસે ખપાવે?

મ૰ — હે ગૌતમ! એ વાત બરાબર નથી.

ગૌ૰ — હે ભગવન્! ચતુર્થભક્ત (ચાર ટંકનો એક ઉપવાસ) કરનાર શ્રમણનિર્ગ્રંથ જેટલું કર્મ ખપાવે, તેટલું કર્મ

૧. મૂળ : 'અન્નગ્લાયક' — અન્ન વિના જેને ન ચાલે તેવા.

નૈરયિક છઠ્ઠા નરકમાં સો વરસે, અનેક સો વરસે, કે હજ વરસે ખપાવે? — ના.

બે ઉપવાસ કરનારો શ્રમણ જેટલું કર્મ ખપાવે, તેટ નૈરયિક એક હજાર વરસે, અનેક હજાર વરસે કે એક લા વરસે ખપાવે? — ના.

ત્રણ ઉપવાસ કરનારો શ્રમણ જેટલું કર્મ ખપાવે, તે નૈરયિક એક લાખ વરસે, અનેક લાખ વરસે કે એક ક વરસે ખપાવે? — ના.

ચાર ઉપવાસ કરનારો શ્રમણ જેટલું કર્મ ખપાવે તે કર્મ નૈરયિક એક કરોડ વરસે, અનેક કરોડ વરસે કોટાકોટી વરસે ખપાવે? — ના.

ગૌ૦ — હે ભગવન્! એ પ્રમાણે આપ શા હે કહો છો?

મ૦ — હે ગૌતમ! કોઈ ઘરડો, જર્જરિત શરીરવ ઢીલાં અને વળિયાંવાળાં ગાત્રવાળો, પડી ગયેલા દાંતવ તથા ગરમી, તરસ, દુઃખ, ભૂખ, દુર્બળતા અને માન ક્લેશવાળો પુરુષ મોટા કોશંબ વૃક્ષની સૂકી, ગાંઠો ચીકણી, વાંકી અને નિરાધાર રહેલી ગંડેરી ઉપર બુઠ્ઠા વડે પ્રહાર કરે, તો ગમે તેટલા મોટા હુંકાર કરવા છતાં મોટા મોટા કકડા પણ ન કરી શકે; તે પ્રમાણે નૈરયિ પોતાનાં પાપકર્મો ગાઢ કર્યાં છે, તથા ચીકણાં કર્યાં છે, તેઓ અત્યંત વેદના અનુભવવા છતાં, નિર્જરા અને નિર્વ ફળવાળા થતા નથી. પરંતુ કોઈ તરુણ, બળવાન, મે અને નિપુણ કારીગર પુરુષ મોટા શીમળાની લીલી, વિનાની, ગાંઠો વિનાની, ચીકાશ વિનાની, સીધી

આધારવાળી ગંડેરી ઉપર તીક્ષ્ણ કુહાડા વડે પ્રહાર કરે, તો તે પુરુષ મોટા મોટા હુંકાર ન કરવા છતાં મોટાં મોટાં ફાડિયાં ફાડે છે. તે પ્રમાણે હે ગૌતમ! શ્રમણનિર્ગ્રંથોએ પોતાનાં કર્મોને સ્થૂલ, શિથિલ તથા નિષ્ઠિત કરેલાં છે, તેથી તે શીઘ્ર જ નાશ પામે છે અને તેઓ નિર્વાણરૂપી મહાફળવાળા થાય છે.

— શતક ૧૬, ઉદ્દે૦ ૪

६

# જીવોનું ભારેપણું અને અલ્પાયુપીપણું

૧

ગૌતમ—હે ભગવન્! જીવો જલદી (કર્મના ભારથી) ભારે કેવી રીતે થઈ જાય?

મહાવીર—હે ગૌતમ! હિંસા વડે, અસત્ય વાણી વડે, ચોરી વડે, મૈથુન વડે, પરિગ્રહ વડે, ક્રોધ વડે, માન વડે, માયા વડે, લોભ વડે, રાગ વડે, દ્વેષ વડે, કલહ વડે, અભ્યાખ્યાન (મિથ્યા આળ દેવા) વડે, ચાડી ખાવા વડે, અરતિ અને રતિ વડે, નિંદા વડે, કપટપૂર્વક ખોટું બોલવા વડે, અને અવિવેક (મિથ્યાદર્શનશલ્ય) વડે જીવો જલદી ભારેપણું પામે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવો શીઘ્ર હલકાપણું કેવી રીતે પામે?

મ૦— હે ગૌતમ! ઉપર જણાવેલ હિંસાદિ અ
પાપસ્થાનોનો ત્યાગ કરવાથી જીવ શીઘ્ર હલકાપણું
કરે છે.

એ જ રીતે હિંસાદિ અઢાર પાપસ્થાનો ન ત્યાગના
સંસાર વધે છે, લાંબો થાય છે, તથા તે સંસારમાં ભમ્યા
છે; પરંતુ તેમાંથી નિવૃત્ત થનારનો સંસાર ઘટે છે, ટૂં
થાય છે, અને તે સંસારને ઓળંગી જાય છે.

હળવાપણું, સંસારને ઘટાડવો, સંસારને ટૂંકો કરવે
અને સંસારને ઓળંગવો એ ચાર પ્રશસ્ત છે; તથા ભારેપણું
સંસારને વધારવો, સંસારને લાંબો કરવો અને સંસારમ
ભમવું એ અપ્રશસ્ત છે.

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૯

૨

ગૌતમ — હે ભગવન્! જીવો થોડું જીવવાના કારણભૂત
કર્મ કેવી રીતે બાંધે છે?

મ૦— હે ગૌતમ! ત્રણ સ્થાનો વડે જીવો થોડું
જીવવાનું કારણભૂત કર્મ બાંધે છે: હિંસા વડે, અસત્ય વાણી
વડે, તથા શ્રમણ-બ્રાહ્મણને સજીવ તથા સદોષ[1] અન્નપાનાદિ
આપવા વડે.

ગૌ૦ — હે ભગવન્! જીવો લાંબો કાળ જીવવાના
કારણભૂત કર્મ કેવી રીતે બાંધે છે?

મ૦ — હે ગૌતમ! ત્રણ સ્થાનો વડે જીવો લાંબો કાળ
જીવવાના કારણભૂત કર્મ બાંધે છે: અહિંસા વડે, સત્ય વાણી

1. 'અકલ્પ્ય, ન ખપે તેવું.

રહે. તથા શ્રમણ-બ્રાહ્મણને નિર્જીવ તથા નિર્દોષ ખાનપાનાદિ પદાર્થો આપતા રહે.

ગૌ૦— હે ભગવન્! જીવો અશુભ રીતે લાંબો કાળ જીવવાના કારણભૂત કર્મ કેવી રીતે બાંધે છે?

મ૦— હે ગૌતમ! હિંસા કરીને, ખોટું બોલીને તથા શ્રમણ-બ્રાહ્મણની હીલના[1], નિંદા, ફજેતી, ગર્હા કે અપમાન કરીને તથા તેને અમનોજ્ઞ (સ્વરૂપથી ખરાબ — અપ્રિય) અન્નપાનાદિ આપીને જીવો અશુભ રીતે લાંબો કાળ જીવવાના કારણભૂત કર્મ બાંધે છે.

ગૌ૦— હે ભગવન્! જીવો શુભ પ્રકારે લાંબો કાળ જીવવાના કારણભૂત કર્મ કેવી રીતે બાંધે છે?

મ૦— હે ગૌતમ! પ્રાણોને ન મારીને, ખોટું ન બોલીને તથા શ્રમણ-બ્રાહ્મણને વંદનોપાસનાદિપૂર્વક મનોજ્ઞ તથા પ્રીતિકારક અન્નપાનાદિ આપીને જીવો શુભ દીર્ઘાયુ બાંધે છે.

—શતક ૫, ઉદ્દે૦ ૬

---

૧. 'હીલના' – એટલે તેની જાતિ વગેરે ઉઘાડી પાડીને કરેલી નિંદા; 'નિન્દા' એટલે મન વડે કરેલી નિન્દા; 'ફજેતી' એટલે લોકસમક્ષ કરેલી નિન્દા; 'ગર્હા' એટલે તેની પોતાની સામે કરેલી નિન્દા; અને 'અપમાન' એટલે તેને આવતો-જતો જોઈ ઊભા ન થવું વગેરે.

# ૭

## સાધુ

૧

ગૌતમ—હે ભગવન્! જે આ શ્રમણનિર્ગ્રંથો આર્યપણે—પાપકર્મરહિતપણે વિહરે છે, તેઓ કોના સુખને[૧] અતિક્રમે છે? અર્થાત્ તેમનું સુખ કોનાથી ચડિયાતું છે?

મ૦—હે ગૌતમ! એક માસની દીક્ષાવાળો[૨], એટલે કે દીક્ષા લીધે એક માસ થયો હોય તેવો શ્રમણનિર્ગ્રંથ વાનવ્યંતર દેવોના સુખને અતિક્રમે છે. બે માસની દીક્ષાવાળો શ્રમણ અસુરકુમાર સિવાયના ભવનવાસી દેવોના સુખને અતિક્રમે છે. ત્રણ માસની દીક્ષાવાળો શ્રમણ અસુરકુમાર દેવોના સુખને અતિક્રમે છે; ચાર માસની દીક્ષાવાળો શ્રમણ ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારારૂપ જ્યોતિષ્ક દેવોના સુખને અતિક્રમે

૧ મૂળ: 'તેઅલેસ્સં'.
૨ મૂળ: 'દીક્ષાપર્યાયવાળો'

છે; પાંચ માસની દીક્ષાવાળો શ્રમણ જ્યોતિષ્કેન્દ્ર, જ્યોતિષ્કના રાજ ચંદ્ર અને સૂર્યના સુખને અતિક્રમે છે; છ માસની દીક્ષાવાળો શ્રમણ સૌધર્મ અને ઈશાનવાસી દેવોના સુખને અતિક્રમે છે; સાત માસની દીક્ષાવાળો શ્રમણ સાનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર દેવોના, આઠ માસની દીક્ષાવાળો બ્રહ્મલોકવાસી અને લાંતક દેવોના, નવ માસની દીક્ષાવાળો આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત દેવોના, અગિયાર માસની દીક્ષાવાળો ગ્રૈવેયક દેવોના તથા બાર માસની દીક્ષાવાળો શ્રમણનિર્ગ્રંથ અનુત્તરૌપપાતિક દેવોના સુખને અતિક્રમે છે. ત્યારબાદ તે શુક્લતર પરિણામવાળો થઈને સિદ્ધ થાય છે તથા સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે.

—શતક ૧૪, ઉદ્દે૦ ૯

## ૨

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે.

ગૌતમ— હે ભગવન્! નિર્ગ્રંથોના કેટલા પ્રકાર છે?

મ૦— હે ગૌતમ! નિર્ગ્રંથો પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે:

૧. પુલાક: 'એટલે કે જે સાધુ સંયમવાન હોવા છતાં, તથા વીતરાગપ્રણીત આગમથી કદી ચલિત ન થતા હોવા છતાં, દોષ વડે સંયમને, પુલાકની પેઠે — નિઃસાર ધાન્યના કણની પેઠે — કાંઈક અસાર કરે છે, અથવા તેમાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતા નથી તે'.[૧]

---

૧. આ તથા પછીની બધી અવતરણમાં મૂકેલી વ્યાખ્યાઓ મૂળની નથી.

## ૭

# સાધુ

### ૧

ગૌતમ—હે ભગવન્! જે આ શ્રમણનિગ્રંથો આર્યપણે—પાપકર્મરહિતપણે વિહરે છે, તેઓ કોના સુખને[1] અતિક્રમે છે? અર્થાત્ તેમનું સુખ કોનાથી ચડિયાતું છે?

મ૦—હે ગૌતમ! એક માસની દીક્ષાવાળો[2], એટલે કે દીક્ષા લીધે એક માસ થયો હોય તેવો શ્રમણનિગ્રંથ વાનવ્યંતર દેવોના સુખને અતિક્રમે છે. બે માસની દીક્ષાવાળો શ્રમણ અસુરકુમાર સિવાયના ભવનવાસી દેવોના સુખને અતિક્રમે છે. ત્રણ માસની દીક્ષાવાળો શ્રમણ અસુરકુમાર દેવોના સુખને અતિક્રમે છે; ચાર માસની દીક્ષાવાળો શ્રમણ ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારારૂપ જ્યોતિષ્ક દેવોના સુખને અતિક્રમે

૧ મૂળ : 'તેઅલેસ્સં'
૨ મૂળ : '[illegible]'

પુલાકના પાંચ પ્રકાર છે: સ્ખલન ઇત્યાદિથી જ્ઞાનને દૂષિત કરે તે જ્ઞાનપુલાક; શંકા આદિથી સમ્યક્ત્વને દૂષિત કરે તે દર્શનપુલાક; અહિંસાદિ ગુણોની વિરાધનાથી ચારિત્રને દૂષિત કરે તે ચારિત્રપુલાક; નિષ્કારણ અન્ય સંપ્રદાયનું લિંગ ધારણ કરે તે લિંગપુલાક; અને જે અકલ્પિત — સેવવા અયોગ્ય દોષોને મનથી સેવે તે યથાસૂક્ષ્મપુલાક.

૨. બકુશ: 'એટલે કે ચિત્ર વર્ણવાળા; અર્થાત્ જે સાધુઓ શરીર અને ઉપકરણ સુશોભિત રાખવાના પ્રયત્નવાળા હોય, ઋદ્ધિ અને કીર્તિ ચાહના હોય, સુખશીલ હોય, સસંગ — પરિવારયુક્ત — હોય, તથા અતિચારાદિદોષોયુક્ત ચારિત્રવાળા હોય તે.'

બકુશ સાધુઓના પાંચ પ્રકાર છે: શરીરાદિની શોભા સાધુને અયોગ્ય છે એમ જાણવા છતાં તેવા પ્રકારનો દોષ સેવે તે આભોગબકુશ; અજાણતાં તે દોષ સેવે તે અનાભોગબકુશ; ચારિત્રના અહિંસાદિ ગુણો વડે સંવૃત હોય તે સંવૃત બકુશ; તેથી ભિન્ન તે અસંવૃતબકુશ; અને આંખ-મુખને સાફ રાખનાર યથાસૂક્ષ્મબકુશ.

૩. કુશીલ: 'એટલે કે, દોષના સંબંધથી જેનું શીલ કુત્સિત – મલિન થયું છે તે.' તેમાં પણ જેઓ ઇંદ્રિયોને વશવર્તી હોઈ, ઉત્તરગુણોની વિરાધના[1] કરે, તે 'પ્રતિસેવના-કુશીલ' કહેવાય છે; અને જેઓ તીવ્ર કષાયને કદી વશ '

૧. અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, અ રાત્રિભોજનત્યાગ એ મૂળ ગુણો છે; અને નહીંય ભિક્ષાચર્ય [illegible] વાસ [illegible] અનાન, અ [illegible]

હતાં માત્ર મંદ કષાયને કદાચિત્ વશ થાય, તે 'કષાયકુશીલ' કહેવાય છે.

તેમાં પ્રતિસેવનાકુશીલના પાંચ પ્રકાર છે: જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને લિંગ – સાધુવેશ – એનાથી ઉપજીવિકા કરનાર અનુક્રમે જ્ઞાનપ્રતિસેવનાકુશીલ, દર્શન૦, ચારિત્ર૦, અને લિંગ પ્રતિસેવનાકુશીલ કહેવાય છે, અને 'આ તપસ્વી છે' એવી પ્રશંસાથી જે ખુશ થાય, તે યથાસૂક્ષ્મકુશીલ કહેવાય છે.

કષાયકુશીલના પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે: જ્ઞાન, દર્શન અને લિંગ – સાધુવેશ – નો હેતુ, માનાદિ કષાયમાં ઉપયોગ કરે, તે અનુક્રમે જ્ઞાનકષાયકુશીલ, દર્શનકષાયકુશીલ, અને લિંગ કષાયકુશીલ કહેવાય છે. કષાયથી જે શાપ આપે તે ચારિત્રકષાયકુશીલ અને જે માત્ર મનથી ક્રોધાદિને સેવે તે યથાસૂક્ષ્મકુશીલ કહેવાય છે.[1]

૪. નિર્ગ્રંથ: 'એટલે કે ગ્રંથ — મોહનીયકર્મથી રહિત એવો સાધુ. તેનામાં રાગદ્વેષનો અત્યંત અભાવ છે, તથા સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થવાને પણ હવે તેને અંતર્મુહૂર્ત[2] જેટલી જ વાર છે.' તે અંતર્મુહૂર્તના પ્રથમ સમયમાં વર્તમાન સાધુ 'પ્રથમસમય નિર્ગ્રંથ' કહેવાય છે; અને બાકીના સમયમાં વર્તમાન 'અપ્રથમસમય નિર્ગ્રંથ' કહેવાય છે. એમ ચરમ સમયમાં વર્તમાન 'ચરમસમય નિર્ગ્રંથ', અને આગળના

---

૧. બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે, કષાયો વડે જ્ઞાનાદિનો વિરાધક તે જ્ઞાનાદિકષાયકુશીલ કહેવાય છે.

૨. નવ સમયથી માંડી બે ઘડીથી કાંઈક ઓછો – એટલામાંથી કોઈ પણ કાળ અંતર્મુહૂર્ત કહેવાય. સમય એ કાળનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અંશ છે.

પુલાકના પાંચ પ્રકાર છે: સ્ખલન ઇત્યાદિથી જ્ઞા[illegible] દૂષિત કરે તે જ્ઞાનપુલાક; શંકા આદિથી સમ્યક્ત્વને દૂ[illegible] કરે તે દર્શનપુલાક; અહિંસાદિ ગુણોની વિરાધનાથી ચારિ[illegible] દૂષિત કરે તે ચારિત્રપુલાક; નિષ્કારણ અન્ય સંપ્રદાયનું લિં[illegible] ધારણ કરે તે લિંગપુલાક; અને જે અકલ્પિત — સેવ[illegible] અયોગ્ય દોષોને મનથી સેવે તે યથાસૂક્ષ્મપુલાક.

૨. બકુશ: 'એટલે કે ચિત્ર વર્ણવાળા; અર્થાત્ જે[illegible] સાધુઓ શરીર અને ઉપકરણ સુશોભિત રાખવાના પ્રયત્નવાળા[illegible] હોય, ઋદ્ધિ અને કીર્તિ ચાહના હોય, સુખશીલ હોય, સસંગ — પરિવારયુક્ત — હોય, તથા અતિચારાદિદોષોયુક્ત ચારિત્રવાળા હોય તે.'

બકુશ સાધુઓના પાંચ પ્રકાર છે: શરીરાદિની શોભા સાધુને અયોગ્ય છે એમ જાણવા છતાં તેવા પ્રકારનો દોષ સેવે તે આભોગબકુશ; અજાણતાં તે દોષ સેવે તે અનાભોગ-બકુશ; ચારિત્રના અહિંસાદિ ગુણો વડે સંવૃત હોય તે સંવૃત બકુશ; તેથી ભિન્ન તે અસંવૃતબકુશ; અને આંખ–મુખને સાફ રાખનાર યથાસૂક્ષ્મબકુશ.

૩. કુશીલ: 'એટલે કે, દોષના સંબંધથી જેનું શીલ કુત્સિત – મલિન થયું છે તે.' તેમાં પણ જેઓ ઇંદ્રિયોને વશવર્તી હોઈ, ઉત્તરગુણોની વિરાધના[1] કરે, તે 'પ્રતિસેવના-કુશીલ' કહેવાય છે; અને જેઓ તીવ્ર કષાયને કદી વશ ન

---

1. અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, અને રાત્રીભોજનત્યાગ એ મૂળ ગુણો છે; અને નિર્દોષ ભિક્ષાચર્યા, નૃહન્યના વાસ્તુ-શય્યા-મકાન વગેરેના ત્યાગ, અસ્નાન, અને અનુપયુક્ત્ત્યાગ એ ઉત્તર ગુણો છે.

સંયત, ૩. પરિહારવિશુદ્ધિસંયત, ૪. સૂક્ષ્મસંપરાયસંયત અને ૫. યથાખ્યાતસંયત.

૧. સામાયિક સંયત : સમભાવમાં રહેવા માટે બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓના ત્યાગપૂર્વક ચાર મહાવ્રતરૂપ પ્રધાન ધર્મને મન, વચન, કાયાથી ત્રિવિધે જે પાળે, તે સામાયિક સંયત કહેવાય. તેના બે પ્રકાર છે : (૧) ઇત્વરિક એટલે કે અલ્પકાલિક : અતિચારયુક્ત થવાથી દીક્ષાપર્યાયને છેદી ફરી મહાવ્રત આપવાથી જેનું સંયતપણું છિન્ન થાય તે. (૨) અને નિરતિચાર : એટલે કે જીવનપર્યંત જેનું ચારિત્ર અખંડ રહે છે તે.

૨. છેદોપસ્થાપનીય સંયત : પૂર્વના દીક્ષાપર્યાયનો છેદ કરી જે પોતાના આત્માને પાંચ મહાવ્રતરૂપ ધર્મમાં સ્થાપે, તે 'છેદોપસ્થાપનીય સંયત' કહેવાય. તેના બે પ્રકાર છે : (૧) સાતિચાર : એટલે કે, અતિચારયુક્ત થવાથી દીક્ષાપર્યાય છેદી ફરી મહાવ્રત આપવાં પડ્યાં હોય તેવો. (૨) અને નિરતિચાર : એટલે કે પ્રથમ દીક્ષિત સાધુને તથા પાર્શ્વનાથના તીર્થથી મહાવીરના તીર્થમાં પ્રવેશ કરનાર સાધુને ફરી મહાવ્રત આપવાં પડ્યાં હોય તે.*

૩. પરિહારવિશુદ્ધિક સંયત : પાંચ મહાવ્રતરૂપ અને ઉત્તમોત્તમ ધર્મને ત્રિવિધે મન-વચન-કાયાથી પાળતો અમુક પ્રકારનું તપ કરે, તે 'પરિહારવિશુદ્ધિક સંયત' કહેવાય.

---

* છેદોપસ્થાપનીય સાધુ પ્રથમ તીર્થંકર અને પશ્ચિમ તીર્થંકરના તીર્થમાં જ હોય છે.

સમયમાં વર્તમાન 'અચરમસમય નિર્ગ્રંથ' કહેવાય છે. સામાન્યતઃ પ્રથમાદિ સમયની વિવક્ષા સિવાયનો નિર્ગ્રન્થ 'યથાસૂક્ષ્મ નિર્ગ્રંથ' કહેવાય છે. એમ નિર્ગ્રંથના પાંચ પ્રકાર છે.

૫. સ્નાતક: 'એટલે કે સમસ્ત ઘાતી કર્મનું[1] ક્ષાલન કરવાથી સ્નાત — શુદ્ધ થયેલ તથા જેને સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત થયું છે તે સાધુ.'

તેના પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે: શરીર કે કાયવ્યાપાર રહિત સ્નાતક તે 'અચ્છવી સ્નાતક'; દોષરહિત વિશુદ્ધ ચારિત્રવાળો તે 'અશબલ સ્નાતક'; ઘાતી-કર્મ રહિત તે અકર્માંશ સ્નાતક; સંશુદ્ધ જ્ઞાન અને દર્શનને ધારનાર તે અરિહંત–જિન–કેવલી; અને કર્મબંધરહિત તે અપરિસ્રાવી.[2]

— શતક ૨૫, ઉદ્દેશક ૬

૩

ગૌ૦—હે ભગવન્! સંયમીઓના કેટલા પ્રકાર છે?

મ૦—હે ગૌતમ! સંયમીઓના પાંચ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે: ૧. સામાયિક સંયત, ૨. છેદોપસ્થાપનીય

૧. આત્માના ગુણોનો સીધો ઘાત કરનારાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચાર કર્મ ઘાતી કહેવાય છે; બાકીનાં વેદનીયાદિ ચાર અઘાતી કહેવાય છે. જુઓ પા. ૨૪-૬ ઉપર ટિ. નં. ૧ માં જણાવેલાં ચાર.

૨. આ બધા સાધુઓનો મૂળમાં પાછો ગુપ્તિ, ગુણ, વગેરે અનેક રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તે માટે જુઓ આ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન. ૧

તેના બે પ્રકાર છે: (૧) નિર્વિશમાનક એટલે કે તપ કરનાર, અને (૨) નિર્વિષ્ટકાયિક એટલે કે સેવાચાકરી કરનાર.*

૪. સૂક્ષ્મસંપરાય સંયત: જેમાં ક્રોધ આદિ કષાય ઉદયમાન નથી હોતા, ફક્ત લોભનો અંશ અતિ સૂક્ષ્મપણે હોય છે. તે 'સૂક્ષ્મસંપરાયસંયત'. તેના બે પ્રકાર છે: (૧) સંક્લિશ્યમાનક, એટલે કે ઉપશમશ્રેણીથી નીચે પડતો (૨) અને વિશુધ્યમાનક, એટલે કે ઉપશમશ્રેણી કે ક્ષપકશ્રેણી ઉપર ચડતો.

૫. યથાખ્યાત સંયત: જેમાં કોઈ પણ કષાય ઉદયમાન નથી હોતો, તે 'યથાખ્યાત સંયત' કહેવાય. તેના બે પ્રકાર છે: (૧) છદ્મસ્થ[1], એટલે કે જેને હજુ કેવલજ્ઞાન થયું નથી, તેવો (૨) અને કેવલી, એટલે કે જેને કેવલજ્ઞાન થયું છે તે.

---

* તે તપમાં અમુક સંખ્યાના સાધુઓ ગચ્છમાંથી નીકળી તપ અંગીકાર કરે છે; તેમાં વારા ફરતી એક ગુરુસ્થાને રહે છે, બીજા અમુક તપ કરે છે, અને બીજા અમુક સેવા કરે છે. વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ', પુસ્તક પા. ૧૬૭, નોં. ૩, તથા આ ગ્રંથમાં જ ત્રીજા સિદ્ધાંતખંડમાં જીવવિભાગમાં પ્રકરણ ૬માં ૭નો વિભાગવાળો વિભાગ.

૧. આત્મિક શુદ્ધિ કે વિકાસની ૧૪ પાયરીઓ – કે જે ગુણસ્થાનો કહેવાય છે, તેમાં ૧૧ અને ૧૨ ગુણસ્થાને પહોંચેલો છદ્મસ્થ કહેવાય છે; પછી ૧૩મા ગુણસ્થાનમાં તેને સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય, ૧૪ માને અંતે શરીરપાત થતાં તેને વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૭૨, ટિ. નં. ૧; તથા આ ગ્રંથમાં ત્રીજા સિદ્ધાંતખંડમાં જીવવિભાગમાં પ્રકરણ [illegible]

જેને દર્શનમોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય હોય પણ ચારિત્રમોહનીયનો ક્ષય અથવા ઉપશાંતિ હોય, તે છદ્મસ્થ. અને મોહના આત્યંતિક અભાવને લીધે વીતરાગતા પ્રગટતાં સાથે પ્રાપ્ત થતા સર્વજ્ઞપણાયુક્ત તે કેવલી.

— શતક ૨૫, ઉદ્દે૦ ૭

૪

ભ૦—હે ગૌતમ! લાઘવ (ઓછી ઉપાધિવાળા હોવાપણું), અલ્પેચ્છા, અમૂર્છા, અનાસક્તિ અને અપ્રતિબદ્ધતા (સ્નેહનો અભાવ) એ પાંચ વાનાં શ્રમણસાધુ માટે સારાં છે.

વળી હે ગૌતમ! અક્રોધીપણું, અમાનીપણું, અકપટીપણું, અને અલોભીપણું એ ચાર વાનાં પણ શ્રમણસાધુ માટે સારાં છે.

વળી હે ગૌતમ! રાગદ્વેષ ક્ષીણ થયા પછી શ્રમણ-સાધુ અંતકર અને અંતિમ શરીરવાળો થાય; તથા પૂર્વની અવસ્થામાં બહુ મોહવાળો થઈને વિહાર કરે તો પણ પછી સંવૃત[2] થઈને મરણ પામે, તો પછી સિદ્ધ થાય, બુદ્ધ થાય, મુક્ત થાય, નિર્વાણ પામે અને સર્વ દુઃખનો નાશ પ્રાપ્ત કરે.

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૯

---

૧. આ સંયતોને માટે પણ મૂળમાં પુલાક, બકુશાદિની પેઠે અનેક વિચારણાદ્વારો છે. તેનો નમૂનો પુલાકાદિ માટેનાં દ્વારોમાં વાચકને જોવા મળ્યો છે. તેથી તેમને અહીં ઉતાર્યાં નથી.

૨. સંવૃત એટલે આસ્રવદ્વાર — કર્મ આવવાના માર્ગને — અર્થાત્ પાપપ્રવૃત્તિઓને રોકનાર.

૫

રાજગૃહનો પ્રસંગ છે.

ગૌતમ—હે ભગવન્! અસંવૃત અનગાર (સાધુ) સિદ્ધ થાય, બુદ્ધ થાય, મુક્ત થાય, નિર્વાણ પામે અને સર્વ દુઃખોનો અંત કરે?

મ૦—હે ગૌતમ! એ વાત બરાબર નથી.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે કયા કારણથી?

મ૦—હે ગૌતમ! અસંવૃત અનગાર આયુષ્ય સિવાયની[1] બાકીની સાતે કર્મપ્રકૃતિઓ શિથિલપણે બંધાઈ હોય તેને ગાઢ બંધનવાળી કરે છે; જે પ્રકૃતિઓ થોડા સમયની સ્થિતિવાળા હોય, તેઓને લાંબાકાળની સ્થિતિવાળી કરવાનો આરંભ કરે છે; મંદ અનુભાવવાળી—હીન રસવાળી પ્રકૃતિઓને ગાઢ રસવાળી કરે છે; અને થોડા પ્રદેશવાળાં કર્મદળનાં પરિમાણવાળી પ્રકૃતિઓને ઘણા પ્રદેશવાળાં કર્મદળનાં પરિમાણવાળી કરે છે;[2] અશાતાવેદનીય એટલે કે દુઃખપૂર્વક

૧. એક ભવમાં ચાલુ આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ વગેરે બાકી રહેતા એક જ વખત માત્ર અંતર્મુહૂર્તકાળને વિષે આયુષ્યકર્મ બંધાય છે. માટે સાત કર્મપ્રકૃતિ કહી.

૨. કષાયપૂર્વક કરાતી મન-વાણી-કાયાની પ્રવૃત્તિ એટલે કે 'યોગ'ને કારણે કર્મપરમાણુઓ જીવમાં બંધાય છે. તે વખતે તેમાં ચાર અંશો નિર્માણ થાય છે: ૧. જ્ઞાનને આવૃત્ત કરવાનો, સુખદુઃખ અનુભવાવવાનો વગેરે સ્વભાવ—'પ્રકૃતિબંધ'; (૨) તે સ્વભાવથી અમુક સમય સુધી ચ્યુત ન થવાની કાલમર્યાદા—'સ્થિતિબંધ'. (૩) તીવ્રતા મંદતા આદિપણે ફલાનુભવ કરાવનારી વિશેષતાઓ—'અનુભાવબંધ'. અને (૪) સ્વભાવ દીઠ તે

અનુભવવાના કર્મને વારંવાર એકઠું કરે છે; તથા અનાદિ, અનંત, દીર્ઘ માર્ગવાળા, તથા ચાર ગતિવાળા સંસારરૂપ વિશે પર્યટન કરે છે.

પરંતુ સંવૃત અનગાર તેથી ઊલટું કરીને સિદ્ધ થાય છે, તથા સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે.

—શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૧

૬

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે :

ગૌતમ—હે ભગવન્! જેણે સંસારને રોક્યો નથી, જેણે સંસારના પ્રપંચોને નિરોધ્યા નથી, જેનો સંસાર ક્ષીણ થયો નથી, જેનો સંસાર છેદાયો નથી, જે કૃતાર્થ નથી, અને જેનું કાર્ય સમાપ્ત થયું નથી, એવો સાધુ ભલે પછી તે નિર્દોષ અને સ્વીકારવા યોગ્ય અન્નપાન જ[1] ખાનારો હોય, તે ફરીને શીઘ્ર પશુ-મનુષ્યાદિમાં જન્મવારૂપ અવસ્થાને પામે ?

મ૦—હે ગૌતમ! તે ફરીને શીઘ્ર તેવી અવસ્થાને પામે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે નિર્ગ્રંથના જીવને કયા શબ્દથી બોલાવાય ?

મ૦—હે ગૌતમ! તે નિર્ગ્રંથનો જીવ શ્વાસનિઃશ્વાસ લે છે માટે 'પ્રાણ' કહેવાય; થવાના સ્વભાવવાળો છે— થયો છે,

---

પરમાણુઓનું અમુક પરિમાણમાં વહેંચાઈ જવું —'પ્રદેશબંધ'. આ ચારમાંથી પહેલો અને છેલ્લો યોગ એટલે કે પ્રવૃત્તિને આધારી છે, અને બીજો તથા ત્રીજો રાગદ્વેષાદિ કષાયને આધારી છે. કર્મપ્રકૃતિઓ તથા તેમના હેતુઓ માટે જુઓ પા. ૨૪, ટિ. ૧.

૧. મૂળમાં 'મૃતાદિ'. – મૃત = નિર્જીવ વસ્તુ ખાનાર.

૫

રાજગૃહનો પ્રસંગ છે.

ગૌતમ—હે ભગવન્! અસંવૃત અનગાર (સાધુ) સિદ્ધ થાય, બુદ્ધ થાય, મુક્ત થાય, નિર્વાણ પામે અને સર્વ દુઃખોનો અંત કરે?

મ૦—હે ગૌતમ! એ વાત બરાબર નથી.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે કયા કારણથી?

મ૦—હે ગૌતમ! અસંવૃત અનગાર આયુષ્ય સિવાયની[1] બાકીની સાતે કર્મપ્રકૃતિઓ શિથિલપણે બંધાઈ હોય તેને ગાઢ બંધનવાળી કરે છે; જે પ્રકૃતિઓ થોડા સમયની સ્થિતિવાળી હોય, તેઓને લાંબાકાળની સ્થિતિવાળી કરવાનો આરંભ કરે છે; મંદ અનુભાવવાળી—હીન રસવાળી પ્રકૃતિઓને ગાઢ રસવાળી કરે છે; અને થોડા પ્રદેશવાળાં કર્મદળનાં પરિમાણવાળી પ્રકૃતિઓને ઘણા પ્રદેશવાળાં કર્મદળનાં પરિમાણવાળી કરે છે;[2] અશાતાવેદનીય એટલે કે દુઃખપૂર્વક

૧. એક ભવમાં ચાલુ આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ વગેરે બાકી રહેતાં એક જ વખત માત્ર અંતર્મુહૂર્તકાળને વિષે આયુષ્યકર્મ બંધાય છે. માટે સાત કર્મપ્રકૃતિ કહી.

૨. કષાયપૂર્વક કરાતી મન-વાણી-કાયાની પ્રવૃત્તિ એટલે કે 'યોગ'ને કારણે કર્મપરમાણુઓ જીવમાં બંધાય છે. તે વખતે તેમાં ચાર અંશો નિર્માણ થાય છે: ૧. જ્ઞાનને આવૃત્ત કરવાનો, સુખદુઃખ અનુભવાવવાનો વગેરે સ્વભાવ—'પ્રકૃતિબંધ'; (૨) તે સ્વભાવથી અમુક સમય સુધી ચ્યુત ન થવાની કાલમર્યાદા—'સ્થિતિબંધ', (૩) તીવ્રતા મંદતા આદિપણે ફલાનુભવ કરાવનારી વિશેષતાઓ 'અનુભાવબંધ', અને (૪) સ્વભાવ દીઠ તે

અનુભવવાના કર્મને વારંવાર એકઠું કરે છે; તથા અનાદિ, અનંત, દીર્ઘ માર્ગવાળા, તથા ચાર ગતિવાળા સંસારારણ્ય વિષે પર્યટન કરે છે.

પરંતુ સંવૃત અનગાર તેથી ઊલટું કરીને સિદ્ધ થાય છે, તથા સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે.

—શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૧

૬

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે:

ગૌતમ—હે ભગવન્! જેણે સંસારને રોક્યો નથી, જેણે સંસારના પ્રપંચોને નિરોધ્યા નથી, જેનો સંસાર ક્ષીણ થયો નથી, જેનો સંસાર છેદાયો નથી, જે કૃતાર્થ નથી, અને જેનું કાર્ય સમાપ્ત થયું નથી, એવો સાધુ ભલે પછી તે નિર્દોષ અને સ્વીકારવા યોગ્ય અન્નપાન જ[1] ખાનારો હોય, તે ફરીને શીઘ્ર પશુ–મનુષ્યાદિમાં જન્મવારૂપ અવસ્થાને પામે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે ફરીને શીઘ્ર તેવી અવસ્થાને પામે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે નિર્ગ્રંથના જીવને કયા શબ્દથી બોલાવાય?

મ૦—હે ગૌતમ! તે નિર્ગ્રંથનો જીવ શ્વાસનિઃશ્વાસ લે છે માટે 'પ્રાણ' કહેવાય; થવાના સ્વભાવવાળો છે— થયો છે,

---

પરમાણુઓનું અમુક પરિમાણમાં વહેંચાઈ જવું—'પ્રદેશબંધ'. આ ચારમાંથી પહેલો અને છેલ્લો યોગ એટલે કે પ્રવૃત્તિને આભારી છે, અને બીજો તથા ત્રીજો રાગદ્વેષાદિ કષાયને આભારી છે. કર્મપ્રકૃતિઓ તથા તેમના હેતુઓ માટે જુઓ પા. ૨૪, ટિ. ૧.

૧. મૂળમાં 'મૃતાદિ'.—મૃત = નિર્જીવ વસ્તુ ખાનાર.

થાય છે, અને થશે—માટે 'ભૂત' કહેવાય; જીવે છે અને જીવપણાને તથા આયુષ્કર્મને અનુભવે છે, માટે જીવ કહેવાય; શુભાશુભ કર્મોવડે સંબદ્ધ છે માટે 'સત્ત્વ' કહેવાય; કડવા-ખાટા વગેરે રસોને જાણે છે માટે 'વિજ્ઞ' કહેવાય; તથા સુખ-દુઃખાદિ અનુભવે છે માટે 'વેદ' કહેવાય.

પરંતુ જે નિર્ગ્રંથે સંસારને રોક્યો છે, તેના પ્રપંચને રોક્યો છે, તથા જેનું કાર્ય સમાપ્ત થયેલ કાર્યની પેઠે પૂર્ણ થયું છે, તેવો નિર્દોષ અન્નપાન ખાનારો નિર્ગ્રંથ ફરીને મનુષ્યપણું વગેરે ભાવોને પામતો નથી. તેનો જીવ 'સિદ્ધ' કહેવાય, 'બુદ્ધ' કહેવાય, 'મુક્ત' કહેવાય, 'પારગત' કહેવાય, એક પગથિયેથી બીજે એમ અનુક્રમે સંસારના પારને પામેલો 'પરંપરાગત' કહેવાય, તથા પરિનિર્વૃત, અંતકૃત અને સર્વદુઃખપ્રહીણ કહેવાય.

શતક ૨, ઉદ્દે૦ ૧

૭

રાજગૃહનગરનો પ્રસંગ છે.

ગૌતમ૦—હે ભગવન્! અસંયત, અવિરત તથા જેણે પાપકર્મ હણ્યાં નથી અને વર્જ્યાં નથી તેવો જીવ અહીંથી ચ્યવીને પરલોકમાં દેવ થાય છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તેવા કેટલાક દેવ થાય છે, અને કેટલાક દેવ નથી થતા.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેનું શું કારણ?

મ૦—હે ગૌતમ! જે જીવો ગામ, નગર, રાજધાની [illegible], સંનિવેશ, [illegible], [illegible]

રેતાં દુઃખ સહન કરે છે; પરાણે સ્નાનપાન, પરસેવો,
, મેલ તથા કાદવથી થતા પરિતાપો ફિક પીડા પા
રે વખત સહન કરે છે. તેઓ તે પ્રકારના અકામ[1]
–ક્લેશ વડે મૃત્યુકાળે મરીને વાનવ્યંતર દેવલોકના કોઈ
લોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે.

હે ગૌતમ! અહીં જેમ પુષ્પ, પલ્લવ, લતા, ફળ
વાળું અશોક, આંબા, કનુંબા વગેરેનું વન પણી ગાના
અતીવ શોભતું હોય છે, તેમ વાનવ્યંતર દેવોનાં સ્થાનો
ત્ર શોભતાં હોય છે. ત્યાંનાં દેવદેવીની ઓછામાં
ની સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની હોય છે અને વધારેમાં
! પલ્યોપમ[2] વર્ષ જેટલી હોય છે.

—શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૧

## ૮

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ખંડિત સંયમવાળા કે અખંડિત
ાળા, તાપસો, પરિવ્રાજકો, આકિંચિકો, અને શ્રદ્ધાભ્રષ્ટ
કો વગેરે સાધુઓ દેવપણું પામવાને યોગ્ય હોય, તો
ઉત્પત્તિ ક્યાં થાય છે?

મ૦—હે ગૌતમ! સંયમ રહિત અને દેવપણું પામવાને
જીવો એટલે કે શ્રમણના ગુણ ધારણ કરનારા, તથા
ા આચાર, અનુષ્ઠાન, તથા બાહ્ય વેશ ધારણ કરનારા

---

કર્મક્ષયની–નિર્જરાની કામનાથી કરેલું નહીં, એવું.

તેની ગણતરી માટે આ ગ્રંથમાં જુઓ બીજો ચારિત્રખંડ, ૮,
શેઠની કથા.

મિથ્યાદૃષ્ટિઓ કમમાં કમ ભવનવાસીમાં અને વધારેમાં વધારે ઉપરના ગ્રૈવેયક દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. દીક્ષા લીધી ત્યારથી જેમનું ચારિત્ર અભગ્ન છે, તેવા અખંડિત સંયમવાળાઓ[1] કમમાં કમ સૌધર્મકલ્પમાં અને વધારેમાં વધારે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમનાથી ઊલટા એટલે કે ખંડિત સંયમવાળાઓ કમમાં કમ ભવનવાસીમાં અને વધારેમાં વધારે સૌધર્મકલ્પમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વીકાર કર્યો ત્યારથી જેઓનો દેશવિરતિ[2] પરિણામ અખંડિત છે તેવા અખંડિત—સંયમાસંયમો[2] કમમાં કમ સૌધર્મકલ્પમાં અને વધારેમાં વધારે અચ્યુતકલ્પમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમનાથી ઊલટા ખંડિત—સંયમાસંયમો કમમાં કમ ભવનવાસીમાં અને વધારેમાં વધારે જ્યોતિષિકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. મરજી વિના થતી અકામ નિર્જરાવાળા (પરાણે તપ સાંકે છે તેવા) કમમાં કમ ભવનવાસીમાં અને વધારેમાં વધારે વાનવ્યંતરમાં ઉત્પન્ન થાય છે; બાકીના (હવે પછી જણાવેલા) બધાની કમમાં કમ ઉત્પત્તિ ભવનવાસીમાં છે. અને વધારેમાં વધારે નીચે પ્રમાણે છેઃ

---

૧. સંજ્વલન કષાયના સામર્થ્યથી તેઓમાં થોડો માયાદિ દોષ સંભવે છે; પણ તેઓએ ચારિત્રનો ઉપઘાત કર્યો નથી. –ટીકા.

૨. વિરતિ એટલે વિરમવું તે; હિંસાદિ પાપોમાંથી અંશતઃ નિવૃત્ત થવું તે દેશવિરતિ. જેમકે 'જંગમ જીવોની હિંસા ન કરવી' એવો નિયમ લેનાર સ્થૂલ અહિંસા વ્રતવાળો છે. તેને 'સંયમાસંયમ' પણ કહેવાય. કારણ કે જંગમ જીવોની હિંસાની [illegible] ન [illegible] સંયમ છે, અને અન્ય જીવોની હિંસાની [illegible]

તાપસો એટલે કે ખરી પડેલાં પાંદડાં વગેરેનો ઉપભોગ કરનાર (વન તપસ્વીઓ) જ્યોતિષિકોમાં; નટો, ભાટ વગેરે કંદર્પ કરનાર કાંદર્પિકો સૌધર્મકલ્પમાં; પાછલી ભિક્ષાથી ગુજરનારા ત્રિદંડીઓ (ચરકપરિવ્રાજકો)[1] બ્રહ્મલોકકલ્પમાં; જ્ઞાન, જ્ઞાની, આચાર્ય વગેરેની નિંદા કરનારા કિલ્બિષિકો[2] લાંતકકલ્પમાં. દેશવિરતિ પાળનાર ગાય ઘોડા વગેરે તિર્યંચો સહસ્રારકલ્પમાં. આજીવક સંપ્રદાયના ગોશાલકશિષ્યો તથા મંત્રાદિનો પ્રયોગ[3] કરનારા આભિયોગિકો અચ્યુતકલ્પમાં અને દર્શનભ્રષ્ટ વેશ ધારકો ઉપરના ગ્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૨

## ૯

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે.

ગૌતમ—હે ભગવન્! એકાંતબાલ એટલે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અથવા વિરતિ વિનાનો જીવ કોનું (કઈ ગતિનું) આયુષ્યકર્મ બાંધે?

મ૦—હે ગૌતમ! પોતાનાં મોટાં-નાનાં કાર્યો અનુસાર નૈરયિકનું, તિર્યંચનું, મનુષ્યનું અને દેવનું પણ બાંધે.

૧. અથવા ચરકો એટલે કુચ્છોટકાદિ (લંગોટિયા?) અને પરિવ્રાજકો એટલે કપિલ મુનિના શિષ્યો.

૨. જુઓ ચારિત્રખંડમાં જમાલિની કથાનો ઉપસંહાર.

૩. કૌતુક એટલે સૌભાગ્યાદિ માટે સ્નાન બતાવવા, ભૂતિકર્મ એટલે તાવવાળા વગેરેને ભસ્મ દેવી, સ્વપ્નવિદ્યા ઇત્યાદિ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! એકાંતપંડિત[1] મનુષ્ય કઈ ગતિને યોગ્ય આયુષ્યકર્મ બાંધે ?

મ૦—હે ગૌતમ! તે તો કદાચ આયુષ્યકર્મ ન પણ[2] બાંધે; અને બાંધે તો દેવનું જ બાંધે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેનું શું કારણ ?

મ૦—હે ગૌતમ! સર્વ એકાંતપંડિત મનુષ્યની માત્ર બે ગતિઓ કહી છે: (૧) અંતક્રિયા એટલે કે નિર્વાણ — મોક્ષ; અને (૨) કલ્પ — અનુત્તર — સુધીના દેવલોકમાં ઉત્પત્તિ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! બાલપંડિત[3] કોનું આયુષ્ય બાંધે ?

મ૦—હે ગૌતમ! દેવનું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેનું શું કારણ ?

મ૦—હે ગૌતમ! બાલપંડિત મનુષ્ય શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ પાસેથી એક પણ ધાર્મિક અને આર્ય વચન સાંભળી, તથા તેનું અવધારણ કરી, કેટલીક પ્રવૃત્તિથી (સ્થૂલ હિંસાદિકથી) અટકે છે અને કેટલીકથી (હિંસાદિમાત્રથી) નથી અટકતો; કેટલીકનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ (પ્રત્યાખ્યાન) કરે છે, અને કેટલીકનો નથી કરતો; આમ કેટલીક પ્રવૃત્તિથી અટકવાને લીધે તેમ જ કેટલીકના ત્યાગ કરવાને લીધે તે નૈરયિકાદિનું આયુષ્ય નથી બાંધતો, પરંતુ દેવનું આયુષ્ય બાંધી દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૮

૧ ટીકાકારના વ્યાખ્યા પ્રમાણે તેનો અર્થ 'સાધુ' થાય છે.
૨. ચાર અનંતાનુબંધી કષાય અને ત્રણ મોહનીયનો ક્ષય [illegible]
[illegible]

# ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં. ૧:

હવે પુલાક વગેરે પાંચેના વેદ વગેરેની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે છે:

૧. તેમાં પુલાકને વેદ હોય છે; પરંતુ કોઈ સ્ત્રીને પુલાકલબ્ધિ હોતી નથી; તેથી પુલાકલબ્ધિવાળો, પુરુષ કે નપુંસક (કૃત્રિમ રીતે થયેલા) હોય છે. બકુશ પણ વેદયુક્ત હોય છે; પરંતુ સ્ત્રી, પુરુષ કે કૃત્રિમનપુંસક એ ત્રણે બકુશ હોઈ શકે છે. તેવું જ પ્રતિસેવનાકુશીલનું જાણવું. કષાય-કુશીલ પણ વેદસહિત હોય તો ત્રણે વેદવાળો હોય; પરંતુ વેદરહિત હોય ત્યારે ઉપશાંત અને ક્ષીણ વેદવાળો હોઈ શકે. નિર્ગ્રંથ વેદરહિત જ હોય પરંતુ તે ઉપશાંતવેદ કે ક્ષીણવેદ એમ બંને પ્રકારનો હોય. સ્નાતક તો વેદરહિત તેમ જ ક્ષીણવેદ જ હોય.

૨. હવે રાગની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે છે: પુલાક, બકુશ અને કુશીલ રાગસહિત હોય. નિર્ગ્રંથ રાગ-રહિત હોય; પરંતુ ઉપશાંતકષાય કે ક્ષીણકષાય પણ હોય. સ્નાતક તો રાગરહિત તેમ જ ક્ષીણકષાય જ હોય.

૩. હવે કલ્પની અપેક્ષાએ પુલાકાદિનો વિચાર કરવામાં આવે છે: 'અમુક પ્રકારનાં અમુક વસ્ત્ર પરિધાન કરવાં' વગેરે દશ કલ્પો[1]—આચારોનું પાલન પહેલા અને છેલ્લા

---

[1] જુઓ આ ટિપ્પણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

તીર્થંકરના સમયમાં આવશ્યક હોય છે (સ્થિતકલ્પ). મધ્યમ બાવીસ તીર્થંકરના સાધુઓને તે આચારોનું પાલન આવશ્યક નથી (અસ્થિતકલ્પ). પુલાકથી માંડીને સ્નાતક સુધીના વર્ગો સ્થિતકલ્પમાં પણ હોય અને અસ્થિતકલ્પમાં પણ હોય. જિનકલ્પ,[1] સ્થવિરકલ્પ અને કલ્પાતીતતાની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો પુલાક સ્થવિરકલ્પમાં હોય; બકુશ જિનકલ્પ અને સ્થવિરકલ્પમાં હોય; પ્રતિસેવનાકુશીલનું પણ તેમ જ જાણવું; કષાયકુશીલ જિનકલ્પમાં હોય, સ્થવિરકલ્પમાં હોય અને કલ્પાતીત પણ હોય. નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતક કલ્પાતીત જ હોય.

૪. સંયમ અથવા ચારિત્રના પાંચ પ્રકાર છે: જે પહેલવહેલી મુનિદીક્ષા લેવામાં આવે છે તે 'સામાયિક સંયમ;' પ્રથમ દીક્ષા લીધા બાદ શાસ્ત્રાભ્યાસ બાદ વિશેષ શુદ્ધિ ખાતર કે લીધેલી દીક્ષામાં દોષાપત્તિ થવાથી તેનો છેદ કરી જે નવેસર દીક્ષા આપવામાં આવે તે 'છેદોપસ્થાપન સંયમ;' અમુક ખાસ તપ કરવા૨ે ગચ્છનો પરિહાર – ત્યાગ કરી વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવારૂપ 'પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર'; જેમાં ક્રોધાદિ કષાયો ઉદયમાન ન હોય, પણ લોભનો અંશ અતિ સૂક્ષ્મપણે હોય તે 'સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર'; તથા જેમાં કોઈ પણ કષાય ઉદયમાન નથી જ હોતા તે 'યથાખ્યાત ચારિત્ર.' પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલ સામાયિક અને છેદોપસ્થાનીયમાં હોય; કષાયકુશીલ યથાખ્યાત સિવાયના સંયમોમાં હોય; તથા નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતક યથાખ્યાત સંયમમાં હોય.

1. [illegible] આચાર છે.
2. [illegible] નોંધ.

૫. હવે સંયમની પ્રતિસેવના[1]—ખંડનની અપેક્ષાએ તેમનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

પુલાક પ્રતિસેવક જ હોય. તે મૂલગુણનો પ્રતિસેવક હોય ત્યારે પાંચ આસ્રવ (પાંચ મહાવ્રતથી ઊલટાં પાંચ મહાપાપ) માંના કોઈ એક આસ્રવને સેવે; અને ઉત્તરગુણની વિરાધના કરે ત્યારે દશ પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાનમાંથી[2] કોઈ એક પ્રત્યાખ્યાનને વિરાધે. બકુશ મૂલગુણનો વિરાધક ન હોય; ઉત્તરગુણની વિરાધના વખતે તે દશમાંથી એક પ્રત્યાખ્યાનને વિરાધે. પ્રતિસેવનાકુશીલનું પુલાક જેવું જ જાણવું. કષાયકુશીલ, નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતક વિરાધક હોય જ નહીં.

૬. હવે પાંચ જ્ઞાનોની[3] અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે છે.

પુલાક બે જ્ઞાનોમાં કે ત્રણ જ્ઞાનોમાં હોય. બેમાં હોય ત્યારે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં હોય; અને ત્રણમાં હોય ત્યારે મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાનમાં હોય.

એ જ પ્રમાણે બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલનું જાણવું. કષાયકુશીલ બે, ત્રણ, અથવા ચાર જ્ઞાનમાં પણ હોય. બેમાં હોય ત્યારે મતિ અને શ્રુતમાં હોય; ત્રણમાં હોય ત્યારે મતિ

---

૧. સંજ્વલન કષાયના ઉદયથી સંયમવિરુદ્ધ આચરણ તે પ્રતિસેવના. સર્વવિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહીં, પણ તેમાં સ્ખલન અને માલિન્ય કરવા જેટલી તીવ્રતાવાળા કષાય સંજ્વલન કહેવાય. જુઓ પા. ૨૯.

૨ જુઓ આ પ્રથમ ખંડમાં પ્રત્યાખ્યાન નામનું ૧૨મું પ્રકરણ.

૩. જુઓ આગળ પા. ૨૬, ટિ. નં. ૩

શ્રુત અને અવધિમાં હોય; ચારમાં હોય ત્યારે મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં હોય. એ પ્રમાણે જ નિર્ગ્રંથનું પણ જાણવું. સ્નાતક માત્ર કેવળજ્ઞાનમાં હોય.

૭. હવે શ્રુત અથવા શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે છે.

પુલાક ઓછામાં ઓછું નવમા પૂર્વગ્રંથની ત્રીજી આચાર-વસ્તુ સુધી ભણે; અને વધારેમાં વધારે સંપૂર્ણ નવ પૂર્વોને* ભણે. બકુશ ઓછામાં ઓછું આઠ પ્રવચનમાતા[1] સુધી, અને વધારેમાં વધારે દશ પૂર્વો સુધી ભણે. એ જ પ્રમાણે પ્રતિસેવનાકુશીલ પણ જાણવો. કષાયકુશીલ ઓછામાં ઓછું આઠ પ્રવચનમાતા સુધી અને વધારેમાં વધારે ૧૪ પૂર્વો સુધી ભણે. એ જ પ્રમાણે નિર્ગ્રંથનું જાણવું. સ્નાતક (સર્વજ્ઞ હોવાથી) શ્રુતરહિત હોય.

૮. હવે તીર્થની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે છે:

પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલ એ હંમેશાં તીર્થંકરના શાસનમાં હોય છે; પરંતુ કષાયકુશીલ, નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતક તો તીર્થમાં પણ હોય અને અતીર્થમાં પણ હોય. અતીર્થમાં હોય ત્યારે તે તીર્થંકર પણ હોય કે પ્રત્યેક-બુદ્ધ[2] પણ હોય.

* જૈનધર્મના [illegible] લુપ્ત થઈ ગયેલા મનાતા [illegible] ૧૪
[illegible] જુઓ [illegible] 'સંયમધર્મ' પુસ્તક પા. ૭.
૧ પાંચ [illegible] [illegible] પ્રવચનમાતા
[illegible] પા. ૧૩૪ [illegible]
[illegible] જુઓ [illegible]
[illegible]

૯. હવે લિંગની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે છે : 'લિંગ એટલે ચિહ્ન : તે ભાવ અને દ્રવ્ય એમ બે પ્રકારનું છે. ચારિત્રગુણ એ ભાવલિંગ, અને વિશિષ્ટ વેશ આદિ બાહ્ય સ્વરૂપ તે દ્રવ્યલિંગ.' પાંચે નિર્ગ્રંથો ભાવલિંગની અપેક્ષાએ ભાવલિંગમાં (સાધુપણામાં) હોય; પરંતુ દ્રવ્યલિંગની અપેક્ષાએ સ્વલિંગમાં હોય કે ગૃહસ્થલિંગમાં પણ હોય.

૧૦. હવે પાંચ શરીરોની* દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે છે. પુલાક ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ એ ત્રણ શરીરમાં હોય. બકુશ તે ત્રણ શરીરમાં હોય અથવા ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ એમ ચારમાં પણ હોય. એ પ્રમાણે પ્રતિસેવનાકુશીલનું જાણવું. કષાયકુશીલ ઉપર જણાવેલાં ત્રણ તેમ જ ચાર, તથા આહારક સાથેનાં પાંચ શરીરમાં પણ હોય. નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતકને પુલાકની પેઠે જાણવા.

૧૧. હવે ભૂમિની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે છે. પુલાક જન્મથી તેમ જ ચારિત્રભાવથી અસ્તિત્વની

* બહાર દેખાતું સ્થૂલ શરીર, તે 'ઔદારિક'; ખાધેલા આહારાદિને પચાવવામાં અને દીપ્તિમાં કારણભૂત થતું શરીર તે 'તૈજસ'; જીવે બાંધેલો કર્મસમૂહ તે 'કાર્મણ' શરીર; નાનું — મોટું — પાતળું — જાડું — એમ અનેકવિધ રૂપોને — વિક્રિયાને — ધારણ કરી શકે તે 'વૈક્રિય' [દેવ વગેરેને તે જન્મથી પ્રાપ્ત હોય છે; પણ મનુષ્યોને તપ વગેરેની શક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે]; ચૌદ પૂર્વગ્રંથો જાણનાર મુનિથી જ રચી શકાતું 'આહારક' શરીર. કાંઈ શંકા પડતાં અન્ય ક્ષેત્રમાં રહેલા સર્વજ્ઞ પાસે જવા તેઓ તેને ઉત્પન્ન કરે છે; તે હાથ જેટલું નાનું હોય છે.

અપેક્ષાએ[1] કર્મભૂમિમાં જ[2] હોય; (કારણકે તેને દેવ પણ સંહરી — ઉપાડી જઈ શકે નહિ.) બકુશ પણ જન્મ અને ચારિત્રભાવથી અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ કર્મભૂમિમાં જ હોય; પરંતુ સંહરણની અપેક્ષાએ અકર્મભૂમિમાં પણ હોય. એ પ્રમાણે પછીનાઓનું પણ જાણવું.

૧૨. હવે કાળની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે છે. કાળ ત્રણ પ્રકારના છે: સુખ–વીર્યાદિની અપેક્ષાએ ચડતો ઉત્સર્પિણી કાળ; સુખવીર્યાદિની અપેક્ષાએ ઊતરતો અવસર્પિણી કાળ; અને નોઅવસર્પિણી–નોઉત્સર્પિણી કાળ. ભરત અને ઐરવત[2] ક્ષેત્રમાં પહેલા બે પ્રકારનો કાળ છે. અને મહાવિદેહ[2] તથા હૈમવતાદિ[2] ક્ષેત્રમાં ત્રીજા પ્રકારનો કાળ છે.

૧. કારણકે અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલામાં ચારિત્ર ન સંભવે

૨. જેમાં મોક્ષમાર્ગને જાણનાર અને તેનો ઉપદેશ કરનાર તીર્થંકર પેદા થઈ શકે તે કર્મભૂમિ કહેવાય. જંબુદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને અર્ધો પુષ્કરદ્વીપ (વચ્ચેના સમુદ્રો સાથે) એટલો મનુષ્યલોક કહેવાય છે. જંબુ વગેરે દ્વીપોને સરખા નામનાં ભરત વગેરે સાત સાત ક્ષેત્રોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. જંબુ કરતાં ધાતકીખંડમાં બમણાં ક્ષેત્રો છે, અને અર્ધાપુષ્કરમાં પણ તેટલાં જ છે. તેમાંથી પાંચ ભરતક્ષેત્રો, પાંચ ઐરવત અને પાંચ વિદેહ એ કર્મભૂમિઓ છે; પાંચ હૈમવત, પાંચ હૈરણ્યવત, પાંચ [illegible], પાંચ હરિવર્ષ, પાંચ રમ્યક અને પાંચ ઉત્તરકુરુ એ [illegible] અકર્મભૂમિઓ છે. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ એ વિદેહના [illegible] કર્મભૂમિઓ છે. [illegible]

અવસર્પિણીના સુષમસુષમા, સુષમા, સુષમદુઃષમા, દુઃષમસુષમા, દુઃષમા, અને દુઃષમદુઃષમા એમ છ આરા વિભાગ છે.• ઉત્સર્પિણીના (ક્રમમાં) તેથી ઊલટા છ આરા છે.

નોઉત્સર્પિણી-નોઅવસર્પિણી કાળમાં સુષમસુષમાનો સમાન કાળ દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુમાં[1] હોય છે. સુષમાનો સમાન કાળ હરિવર્ષ અને રમ્યક ક્ષેત્રમાં હોય છે. સુષમ-દુઃષમાનો સમાન કાળ હિમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રમાં તથા દુઃષમસુષમાનો સમાન કાળ મહાવિદેહમાં હોય છે.

પુલાક બન્ને કાળમાં હોય છે. અવસર્પિણીમાં પુલાક જન્મની અપેક્ષાએ ત્રીજા અને ચોથા આરામાં જ હોય; અને ચારિત્રભાવથી અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા આરામાં પણ હોય. તેમાં જે ચોથા આરામાં જન્મ્યો હોય, તેનું પાંચમા આરામાં ચારિત્રભાવથી અસ્તિત્વ હોય. ત્રીજા અને ચોથા આરામાં જન્મ અને

---

• આગળ ચારિત્રખંડમાં સુદર્શન શેઠની કથામાં જણાવેલ 'સાગર' વર્ષને હિસાબે અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી એ દરેક ૧૦×(૧ કરોડ×૧ કરોડ) સાગર વર્ષનાં બનેલાં છે. અવસર્પિણીના છ આરાનું માપ આ પ્રમાણે છે:

પ્રથમ આરો = ૪×(૧ કરોડ×૧ કરોડ) સાગર વર્ષ.
બીજો આરો = ૩×( ,, ) ,,
ત્રીજો ,, = ૨×( ,, ) ,,
ચોથો ,, = ૧×( ,, ) ,, ઓછા ૪૨૦૦૦ વર્ષ
પાંચમો ,, = ૨૧૦૦૦ વર્ષ
છઠ્ઠો ,, = ૨૧૦૦૦ વર્ષ

૧. જુઓ પાન ૭૪, નોંધ ૨

સદ્ભાવ અને હોય. ઉત્સર્પિણીમાં તે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા આરે જન્મથી હોય. તેમાં બીજા આરાને અંતે તે જન્મે અને ત્રીજા આરામાં તે ચારિત્રનો સ્વીકાર કરે; ત્રીજા અને ચોથામાં તે જન્મ અને ચારિત્ર બંનેથી હોય; ચારિત્રની અપેક્ષાએ ત્રીજા અને ચોથા આરામાં જ હોય; કેમ કે તે જ આરામાં ચારિત્રની પ્રતિપત્તિ હોય છે. પુલાક નોઉત્સર્પિણી–નોઅવસર્પિણી કાળે હોય તો જન્મ અને ચારિત્રની અપેક્ષાએ દુઃષમસુષમા સમાન કાળે હોય. બકુશ અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી એ બે કાળે જ હોય. અવસર્પિણીમાં જન્મ અને ચારિત્રની અપેક્ષાએ પહેલા બે આરામાં ન હોય; ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા આરામાં હોય; પણ છઠ્ઠામાં કદી ન હોય. સંહરણની અપેક્ષાએ તે કોઈ પણ કાળે હોય. ઉત્સર્પિણી કાળમાં હોય તો બધું પુલાકની પેઠે જાણવું; પરંતુ સંહરણની અપેક્ષાએ કોઈ પણ કાળે હોય એમ જાણવું. નોઅવસર્પિણી–નોઉત્સર્પિણી કાળે હોય તો પણ બધું પુલાકની પેઠે જાણવું; પણ સંહરણને અપેક્ષી કોઈ પણ કાળે હોય એમ જાણવું. બકુશની પેઠે જ પ્રતિસેવના-કુશીલ અને કષાયકુશીલને પણ જાણવા. નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતકને પુલાકની પેઠે જાણવા; પરંતુ સંહરણની અપેક્ષાએ તેઓ સર્વ કાળે હોય એમ જાણવું.

(૧૩) હવે ગતિની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે છે: પુલાક મરણ પામીને દેવગતિમાં જાય. ત્યાં પણ વૈમાનિક દેવમાં જ જાય, અને તે પણ નીચામાં નીચે સૌધર્મ [illegible] સહસ્રાર દેવલોકમાં.

બકુશનું પણ એ પ્રમાણે જ જાણવું. તફાવત એટલો કે તે વધારેમાં વધારે અચ્યુત કલ્પમાં ઉત્પન્ન થાય. પ્રતિસેવના-કુશીલને બકુશ જેવો જ જાણવો. કષાયકુશીલને પુલાક જેવો જાણવો; તફાવત એ કે તે વધારેમાં વધારે અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય. નિર્ગ્રંથનું પણ એ પ્રમાણે જાણવું, પણ તે માત્ર અનુત્તર વિમાનમાં જ ઉત્પન્ન થાય. સ્નાતક તો મરણ પામીને સિદ્ધગતિએ જ જાય.

પુલાકે જો સંયમની અવિરાધના સાચવી હોય તો તે ઇંદ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશ, કે લોકપાલ થાય; પણ અહમિંદ્ર[1] ન થાય. વિરાધના જ કરી હોય તો ભવનપતિ વગેરે કોઈ પણ દેવમાં ઉત્પન્ન થાય. એ પ્રમાણે બકુશ અને પ્રતિસેવના-કુશીલનું જાણવું. કષાયકુશીલે સંયમની વિરાધના ન કરી હોય તો તે ઇંદ્રથી માંડીને અહમિંદ્ર પણ થાય; અને વિરાધના કરી હોય તો ભવનવાસી વગેરે કોઈ દેવપણે ઉત્પન્ન થાય. નિર્ગ્રંથ અવિરાધનાને આશરીને અહમિંદ્ર જ થાય, અને વિરાધનાને આશરીને ભવનવાસી વગેરે કોઈ પણ દેવમાં ઉત્પન્ન થાય.

---

૧. દેવોમાં પણ સ્વામી-સેવક ઇત્યાદિ ભાવો છે. ઇંદ્ર એ સ્વામી છે; ત્રાયસ્ત્રિંશ દેવો મંત્રી અથવા પુરોહિત જેવા છે. તેઓ સામાનિક પણ કહેવાય છે. આત્મરક્ષક દેવો શસ્ત્ર વડે રક્ષા કરે છે; લોકપાલ સરહદની રક્ષા કરે છે; અનીક દેવો સૈનિકનું કે સેનાપતિનું, આભિયોગ્ય દેવો દાસનું, અને કિલ્બિષિક દેવો અંત્યજનું કામ કરે છે ઇ૦. ઉપરના દેવલોકોમાં સ્વામીસેવકભાવ નથી, બધા 'અહમિંદ્ર'—પોતાને ઇંદ્ર જેવા જ માને છે.

દેવલોકમાં પુલાકની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી બેથી નવ પલ્યોપમ[1] સુધીની (પલ્યોપમપૃથક્ત્વ), અને વધારેમાં વધારે ૧૮ સાગરોપમની છે. બકુશની તે જ પ્રમાણે છે; પણ વધારેમાં વધારે ૨૨ સાગરોપમની છે. પ્રતિસેવનાકુશીલનું તેમ જ સમજવું. કષાયકુશીલની તે જ પ્રમાણે, પણ વધારેમાં વધારે ૩૩ સાગરોપમ, તથા નિર્ગ્રંથની ૩૩ સાગરોપમ જ સ્થિતિ છે.

૧૪. હવે સંયમસ્થાન એટલે કે ચારિત્રની શુદ્ધિ–અશુદ્ધિના વત્તાઓછાપણાને લીધે થતા ભેદોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે છે. ચારિત્રમોહનીયનો ક્ષયોપશમ અનેક પ્રકારનો હોવાથી પુલાકથી માંડીને કષાયકુશીલ સુધીનાનાં સંયમસ્થાનો અસંખ્યાત છે. નિર્ગ્રંથને એક જ સંયમસ્થાન છે, કારણકે કષાયનો ક્ષય કે ઉપશમ એક જ પ્રકારનો હોવાથી તેની શુદ્ધિ પણ એક જ પ્રકારની છે. એ પ્રમાણે સ્નાતક વિષે પણ જાણવું.

નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતકનું સંયમસ્થાન એક જ છે; પુલાકનાં તેથી અસંખ્યાતગણાં છે; બકુશનાં તેથી પણ અસંખ્યાતગણાં છે. પ્રતિસેવનાકુશીલનાં તેથી પણ અસંખ્યાતગણાં, અને કષાયકુશીલનાં તેથી પણ અનંતગણાં છે.

ઉક્ત સંયમસ્થાનોમાંથી સૌથી ઓછાં સ્થાનો પુલાક અને કષાયકુશીલનાં હોય છે. એ બંને અસંખ્યાત સંયમસ્થાન [illegible] સાથે જ [illegible] હોય છે. ત્યારબાદ પુલાક અટકે છે. [illegible] અસંખ્યાત સ્થાન સુધી

[illegible]

સાથે જ વધતા જાય છે; ત્યારપછી અસંખ્યાત સંયમસ્થાનો સુધી કષાયકુશીલ, પ્રતિસેવનાકુશીલ અને બકુશ એકસાથે વધે જાય છે; ત્યારબાદ બકુશ અટકે છે. ત્યારબાદ અસંખ્યાત સ્થાન સુધી જઈ પ્રતિસેવનાકુશીલ અટકે છે, અને ત્યાર પછી અસંખ્યાત સ્થાન સુધી જઈ કષાયકુશીલ અટકે છે. ત્યારપછી આગળ નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતક એક જ સંયમસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. 'ઉક્તસ્થાનો અસંખ્યાત હોવા છતાં તે દરેકમાં પૂર્વ કરતાં પછીનાં સંયમસ્થાનોની શુદ્ધિ અનંતાનંતગણી માનવામાં આવી છે.'

એક પુલાક બીજા પુલાકના ચારિત્રપર્યાયોની અપેક્ષાએ હીન[1] હોય, તુલ્ય હોય કે અધિક હોય. પુલાક બકુશના ચારિત્રપર્યાયોની અપેક્ષાએ અનંતગણો હીન છે. એ પ્રમાણે પ્રતિસેવનાકુશીલના પર્યાયોની અપેક્ષાએ પણ અનંતગણો હીન છે. તે જ પ્રમાણે નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતકની અપેક્ષાએ પણ જાણવું. પુલાક જેમ પુલાકના સજાતીય ચારિત્રપર્યાયોની અપેક્ષાએ છ સ્થાન પતિત છે, તેમ કષાયકુશીલની સાથે પણ છ સ્થાન પતિત જાણવો.

બકુશ પુલાકના ચારિત્રપર્યાયોની અપેક્ષાએ અનંતગણો અધિક છે. બકુશ બકુશના ચારિત્રપર્યાયોની અપેક્ષાએ હીન હોય, તુલ્ય હોય કે અધિક હોય. હીન હોય તો છ સ્થાન પતિત

૧. હીન હોય તો અનંત ભાગ હીન હોય, અસંખ્ય ભાગ હીન હોય, સંખ્યાત ભાગ હીન હોય, સંખ્યાતગણો હીન હોય, અસંખ્યાતગણો હીન હોય અને અનંતગણો હીન હોય. તે જ પ્રમાણે અધિકનું પણ છ રીતે જાણવું.

હોય. તે જ પ્રમાણે પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલ સાથે પણ જાણવું. નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતકથી તો તે હીન જ છે.

પ્રતિસેવનાકુશીલનું પણ બકુશ પ્રમાણે જ જાણવું.

કષાયકુશીલનું પણ એ પ્રમાણે જ જાણવું; પરંતુ પુલાક કરતાં બકુશ અધિક જ કહ્યો હતો, તેને બદલે કષાયકુશીલને હીન, તુલ્ય, અને અધિક કહેવો. હીન હોય ત્યારે છ સ્થાન પતિત હોય.

નિર્ગ્રંથ, પુલાકથી માંડીને કષાયકુશીલના ચારિત્રપર્યાયોની અપેક્ષાએ અનંતગણો અધિક છે; પરંતુ અન્ય નિર્ગ્રંથના સજાતીય ચારિત્રપર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. એ પ્રમાણે સ્નાતકની અપેક્ષાએ પણ જાણવું.

તે પ્રમાણે સ્નાતકનું પણ જાણવું.

પુલાક અને કષાયકુશીલના જઘન્ય (ઓછામાં ઓછા) ચારિત્રપર્યવો પરસ્પર તુલ્ય છે અને સૌથી થોડા છે; તેથી પુલાકના ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમાં વધારે) ચારિત્રપર્યવો અનંતગણા છે. તેથી બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલના જઘન્ય ચારિત્રપર્યવો અનંતગણા છે અને પરસ્પર તુલ્ય છે. તેથી બકુશના ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રપર્યવો અનંતગણા છે. તેથી પ્રતિસેવનાકુશીલના ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રપર્યવો અનંતગણા છે. તેથી કષાયકુશીલના ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રપર્યવો અનંતગણા છે. તેથી નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતક એ બંનેના નહીં જઘન્ય-નહીં ઉત્કૃષ્ટ એવા ચારિત્રપર્યવો અનંતગણા અને પરસ્પર તુલ્ય છે.

૧૫ પુલાકથી નિર્ગ્રંથ સુધીનાઓ કાય-મન-વચનના [illegible] પરંતુ સ્નાતક તો અયોગી હોય

[illegible]

૧૬. પુલાકથી સ્નાતક સુધીના સાકાર તેમ જ અનાકાર ઉપયોગવાળા[1] છે.

૧૭. પુલાકથી માંડીને કષાયકુશીલ સુધીના કષાયયુક્ત જ હોય છે; પરંતુ કષાયકુશીલ સિવાયના બધાને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે કષાય હોય છે; જ્યારે કષાયકુશીલને સંજ્વલન પ્રકારના ચાર, ત્રણ (ક્રોધ વિનાના), બે (ક્રોધ અને માન વિનાના) કે એક (લોભ) કષાય હોય છે.

નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતક કષાયરહિત જ હોય; પરંતુ નિર્ગ્રંથ ઉપશાંતકષાય તેમ જ ક્ષીણકષાય પણ હોય; જ્યારે સ્નાતક તો ક્ષીણકષાય જ હોય.

૧૮. પુલાકથી માંડીને નિર્ગ્રંથ સુધીના લેશ્યાયુક્ત જ હોય છે. પણ પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલને તેજ, પદ્મ અને શુક્લ એ ત્રણ જ લેશ્યા હોય છે; જ્યારે કષાયકુશીલને છયે લેશ્યા હોય છે, તથા નિર્ગ્રંથને એક શુક્લલેશ્યા જ હોય છે. સ્નાતક તો લેશ્યાવાળો તેમ જ લેશ્યારહિત પણ હોય. લેશ્યાવાળો હોય તો એક પરમશુક્લ લેશ્યાવાળો[2] જ હોય.

---

૧. જીવનો બોધરૂપ વ્યાપાર તે ઉપયોગ. તેના સાકાર અને નિરાકાર એવા બે ભેદ છે. જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને વિશેષરૂપે જાણે તે સાકાર ઉપયોગ, અને જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને સામાન્યરૂપે જાણે તે નિરાકાર ઉપયોગ. સાકારને જ્ઞાન અથવા સવિકલ્પક બોધ પણ કહે છે, તથા નિરાકારને દર્શન અથવા નિર્વિકલ્પક બોધ કહે છે.

૨. શુક્લધ્યાનના ત્રીજા ભેદ સમયે એક પરમ શુક્લલેશ્યા હોય; અને અન્યદા શુક્લલેશ્યા હોય; પરંતુ તે પણ ઇતર જીવની શુક્લલેશ્યાની અપેક્ષાએ તો પરમશુક્લ લેશ્યા જ હોય.

૧૯. પુલાકથી કષાયકુશીલ સુધીના વધતા પરિણામવા પણ હોય, ઘટતા પરિણામવાળા પણ હોય તથા સ્થિ પરિણામવાળા પણ હોય. નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતક ઘટ પરિણામવાળા ન હોય.

પુલાક ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધારેમાં વધા અંતર્મુહૂર્ત સુધી વધતા પરિણામવાળો કે ઘટતા પરિણામવાળો હોઈ શકે; અને ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધારેમ વધારે સાત સમય સુધી સ્થિર પરિણામવાળો હોઈ શકે.

(પુલાકપણામાં મરણ સંભવતું નથી; તેથી તેનો વર્ધમાન સમય કષાય વડે બાધિત થાય; જ્યારે બકુશાદિને તો મરણથી પણ વર્ધમાન પરિણામ બાધિત થાય. મરણ સમયે પુલાક કષાયકુશીલત્વાદિરૂપે પરિણમે છે.)

નિર્ગ્રંથ ઓછામાં ઓછું અને વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત સુધી વધતા પરિણામવાળો હોય; (કેવળજ્ઞાન ઉપજે ત્યારે જ તેનું વધતું પરિણામ અટકે.) તથા ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત સુધી તે સ્થિર પરિણામવાળો હોય. (ઓછામાં ઓછો એક સમય મરણને કારણે સંભવે છે.)

સ્નાતક ઓછામાં ઓછું અને વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત સુધી વધતા પરિણામવાળો હોય. (કેમકે શૈલેશી અવસ્થામાં વર્ધમાન પરિણામ અંતર્મુહૂર્ત સુધી હોય) તથા ઓછામાં ઓછું અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે કાંઈક (આઠ વરસ) [illegible] સુધી [illegible] સ્થિર પરિણામવાળો હોય. [illegible] અંતર્મુહૂર્ત સુધી સ્થિર [illegible] અંતર્મુહૂર્ત, અને

માત્ર યોગનો જ સદ્ભાવ હોય છે; તેથી યોગનિમિત્ત માત્ર વેદનીયકર્મ બાંધે. સ્નાતકનું પણ તેમ જ જાણવું; પરંતુ અયોગી (૧૪ મા) ગુણસ્થાનકે બંધહેતુનો અભાવ હોવાથી તે એક પણ ન બાંધે.

પુલાકથી કષાયકુશીલ સુધીના આઠે કર્મપ્રકૃતિઓને અનુભવે છે. નિર્ગ્રંથ મોહનીય સિવાયની સાતને, અને સ્નાતક વેદનીય, આયુષ, નામ અને ગોત્ર એ ચારને.

પુલાક આયુષ અને વેદનીય સિવાયની છ કર્મપ્રકૃતિઓને[1] ઉદીરે[1] છે. બકુશ (આયુષ સિવાયની) સાત, આઠ, કે (આયુષ, વેદનીય સિવાય) છ ને ઉદીરે છે; એવું જ પ્રતિસેવનાકુશીલનું સમજવું; કષાયકુશીલ ઉપર જણાવેલી સાત, આઠ, કે છ ઉપરાંત (આયુષ્ય, વેદનીય તથા મોહનીય સિવાયની) પાંચને પણ ઉદીરે છે. નિર્ગ્રંથ (ઉપર જણાવેલી) પાંચને કે નામ અને ગોત્ર એ બેને ઉદીરે છે. સ્નાતક નામ અને ગોત્ર એ બેને ઉદીરે કે ન પણ ઉદીરે[1].

૨૧. પુલાક પુલાકપણું ત્યાગીને કષાયકુશીલપણું કે અસંયતપણું પામે. બકુશ બકુશપણું છોડીને પ્રતિસેવનાકુશીલપણું, કષાયકુશીલપણું, અસંયમ કે સંયમાસંયમ પામે. પ્રતિસેવનાકુશીલ પ્રતિસેવનાકુશીલપણું છોડીને બકુશપણું,

---

૧. અહીં નિયમ એ છે, કે જે પ્રકૃતિઓ નથી ઉદીરતો તે તે [illegible] ઉદીરીને જ પુલાક- બકુશાદિપણું પામવાના આવ્યું હોય [illegible] નામગોત્ર કર્મના [illegible] આપનાર કર્મને [illegible] નામ્યું છે.

કષાયકુશીલપણું, અસંયમ કે સંયમાસંયમ પામે. કષાયકુશીલ કષાયકુશીલપણું ત્યાગીને પુલાકપણું, બકુશપણું, પ્રતિસેવનાકુશીલપણું, નિર્ગ્રંથપણું, અસંયમ કે સંયમાસંયમ પામે. નિર્ગ્રંથ નિર્ગ્રંથપણું છોડીને કષાયકુશીલપણું, સ્નાતકપણું કે અસંયમ પામે[1]. સ્નાતક સ્નાતકપણું છોડીને સિદ્ધગતિ જ પામે.

૨૨. પુલાક આહારાદિની અનાસક્તિ (નોસંજ્ઞા)થી યુક્ત છે; અને બકુશ, પ્રતિસેવનાકુશીલ તથા કષાયકુશીલ આહારાદિની આસક્તિ (સંજ્ઞા)થી યુક્ત છે તેમ અયુક્ત પણ છે. સ્નાતક અને નિર્ગ્રંથ પુલાકની પેઠે (નોસંજ્ઞા યુક્ત) જાણવા.

૨૩. પુલાકથી માંડીને નિર્ગ્રંથ સુધી આહારક[2] હોય

૧. ઉપશમનિર્ગ્રંથશ્રેણીથી પડતો સકષાય – કષાયકુશીલ થાય; અને શ્રેણીના શિખરે મરણ પામી દેવપણે ઉત્પન્ન થતાં અસંયત થાય.

૨. આહાર એટલે સ્થૂલ શરીરને પોષક આહારરૂપે સ્થૂલ પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાં તે. અનાહારક દશા, મર્યા બાદ મુક્ત થનાર જીવને હોય છે; કારણ કે તે સૂક્ષ્મ સ્થૂલ બધાં શરીરોથી રહિત હોય છે; અથવા તો મર્યા બાદ બે અથવા ત્રણ વાંકવાળી ગતિથી અન્ય જન્મસ્થાને જનાર જીવને હોય છે; કારણકે તે ગતિવાળા જીવોનો પહેલો સમય ત્યક્ત શરીર દ્વારા કરેલા આહારનો અને અંતિમ સમય ઉત્પત્તિસ્થાનમાં લીધેલા આહારનો છે; પરંતુ એ પ્રથમ તથા અંતિમ બે સમયો છોડીને વચલો કાલ આહારશૂન્ય હોય છે. એક વાંક સુધી જતાં એક સમય જાય. જે જીવને બે અથવા ત્રણ વાંક વળવાના હોય છે તેને અનાહાર સમય હોય છે.

છે; અનાહારક નથી હોતા. સ્નાતક કેવલિસમુદ્ઘાતના ત્રીજા ચોથા અને પાંચમા સમયમાં અને અયોગી અવસ્થામાં અનાહારક છે અને તે સિવાય અન્યત્ર આહારક પણ છે.

૨૪. પુલાકને ઓછામાં ઓછું એક અને વધારેમાં વધારે ત્રણ ભવગ્રહણ હોય. (એક ભવમાં જ પુલાક થઈને કષાયકુશીલપણાદિ અન્ય કોઈ પણ સંયતપણાને એક વાર કે અનેક વાર તે ભવમાં કે અન્ય ભવમાં પામીને તે સિદ્ધ થાય; અને વધારેમાં વધારે — દેવાદિભવ વડે અંતરિત ત્રણ ભવ સુધી પુલાકપણું પામે.) બકુશને ઓછામાં ઓછું ૧ અને વધારેમાં વધારે આઠ ભવગ્રહણ હોય. (કારણ કે ઉત્કૃષ્ટપણે આઠ ભવ સુધી ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે.) પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલ સંબંધે પણ તેમ જ જાણવું. નિર્ગ્રંથનું પુલાકની પેઠે જાણવું. સ્નાતકને એક જ ભવ હોય.

૨૫. પુલાકને એક ભવમાં ચારિત્રના પરિણામ (ચારિત્રપ્રાપ્તિ–આકર્ષ) ઓછામાં ઓછા એક અને વધારેમાં વધારે ત્રણ હોય; બકુશને ઓછામાં ઓછા એક અને વધારેમાં વધારે બસોથી માંડીને નવસો સુધી હોય. એ પ્રમાણે પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલ સંબંધે પણ જાણવું. નિર્ગ્રંથને એક ભવમાં ઓછામાં ઓછા એક અને વધારેમાં વધારે બે હોય. સ્નાતકને એક ભવમાં એક જ હોય.

પુલાકને અનેક ભવમાં ઓછામાં ઓછા બે અને [illegible] આકર્ષ હોય [illegible] બે – એક ભવમાં એક [illegible] વધારે ત્રણ

ભવમાં હોય, તેમાં એક ભવમાં વધારેમાં વધારે ત્રણ આકર્ષ હોય. એટલે પ્રથમ ભવનાં એક અને બીજા બેમાં ત્રણ ત્રણ મળી સાત આકર્ષ.)

બકુશને અનેક ભવમાં ઓછામાં ઓછા બે અને વધારેમાં વધારે બે હજારથી નવ હજાર સુધી આકર્ષ હોય. (બકુશને વધારેમાં વધારે આઠ ભવ હોય, અને પ્રત્યેક ભવમાં વધારેમાં વધારે નવસો આકર્ષ હોય; એટલે નવસોને આઠ ગુણતાં સાત હજાર અને બસો થાય.) એ પ્રમાણે પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલનું પણ જાણવું.

નિર્ગ્રંથને અનેક ભવમાં ઓછામાં ઓછા બે અને વધારેમાં વધારે પાંચ આકર્ષ હોય. (નિર્ગ્રંથને વધારેમાં વધારે ત્રણ ભવ હોય. તેમના પ્રથમ ભવમાં બે આકર્ષ, બીજામાં બે અને ત્રીજામાં એક [ક્ષપકનિર્ગ્રંથપણાનો]; એમ સાત.) સ્નાતકને અનેક ભવમાં એક પણ આકર્ષ નથી.

૨૬. પુલાક કાળની અપેક્ષાએ ઓછામાં ઓછો અને વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત સુધી રહે. (કારણ કે પુલાકપણાને પ્રાપ્ત થયેલો જ્યાં સુધી અંતર્મુહૂર્ત પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી મરે નહીં, તેમ પડે પણ નહીં.) બકુશ કાળની અપેક્ષાએ ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધારેમાં વધારે કાંઈક ન્યૂન પૂર્વકોટી વર્ષ સુધી રહે. (કારણ કે બકુશને ચારિત્ર પ્રાપ્ત થયા પછી તુરત જ મરણનો સંભવ છે; તેથી ઓછામાં ઓછો એક સમય કહ્યો; અને પૂર્વકોટી વર્ષ આયુષ્યવાળો આઠ વરસને અંતે ચારિત્ર ગ્રહણ કરે, તે અપેક્ષાએ કાંઈક ન્યૂન પૂર્વકોટી.) તેવું જ પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલનું જાણવું.

નિર્ગ્રંથ ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત સુધી રહે. સ્નાતક ઓછામાં ઓછો અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે કાંઈક ન્યૂન પૂર્વકોટી વર્ષ રહે.

પુલાકો ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત સુધી રહે. (એકના અંત્ય સમયે બીજો પુલાકપણું પામે એ રીતે ઓછામાં ઓછો એક સમય; અને પુલાકો એક સમયે વધારેમાં વધારે બે હજારથી નવહજાર સુધી હોય. એમ, તેઓ ઘણા હોવા છતાં તેઓનો કાળ અંતર્મુહૂર્ત જ છે. કેવળ, અનેક પુલાકોની સ્થિતિનું અંતર્મુહૂર્ત એક પુલાકની સ્થિતિના અંતર્મુહૂર્તથી મોટું છે.) બકુશોથી કષાયકુશીલો સુધીના સર્વ કાળ રહે; નિર્ગ્રંથો પુલાક જેવા જાણવા અને સ્નાતકો બકુશો જેવા જાણવા.

૨૬. પુલાકને કાળથી ઓછામાં ઓછું અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે અનંતકાળનું અંતર હોય. કાળથી અનંત અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીનું અંતર હોય; અને ક્ષેત્રથી કાંઈક ન્યૂન અપાર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તનું[1] અંતર હોય. એ પ્રમાણે નિર્ગ્રંથ સુધી જાણવું. સ્નાતકને કાળનું અંતર નથી.

પુલાકોને ઓછામાં ઓછું એક સમય અને વધારેમાં વધારે સંખ્યાત વર્ષોનું અંતર હોય. બકુશોથી કષાયકુશીલો સુધીનો અંતર નથી. નિર્ગ્રંથોને ઓછામાં ઓછો એક

[1] પુદ્ગલપરાવર્ત [illegible] પ્રાણી આકાશના પ્રત્યેક [illegible]

જઘન્ય અને વધારેમાં વધારે ૬ માસનું અંતર હોય. સ્નાત[illegible] બકુશો જેવા જાણવા.

૨૮. પુલાકને વેદના, કષાય અને મારણાંતિક[1] એ ત્રણ સમુદ્ઘાત હોય છે. બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલને વેદનાથી તૈજસ સુધીના પાંચ[2] સમુદ્ઘાત હોય છે. કષાયકુશીલને વેદનાથી આહારક સુધીના ૬ હોય છે. નિર્ગ્રંથને એક પણ સમુદ્ઘાત નથી. સ્નાતકને એક કેવલિસમુદ્ઘાત હોય.

૨૯. પુલાકથી માંડીને નિર્ગ્રંથ સુધીનાઓ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહે. સ્નાતક કેવલિસમુદ્ઘાત અવસ્થામાં શરીરસ્થ કે દંડકપાટાવસ્થામાં હોય ત્યારે લોકના અસંખ્યાતના ભાગમાં રહે; મંથાનાવસ્થામાં તેણે લોકનો ઘણો ભાગ વ્યાપ્ત કર્યો હોવાથી અને થોડો ભાગ અવ્યાપ્ત હોવાથી તે લોકના અસંખ્યાતા ભાગમાં હોય; અને સમગ્ર લોક વ્યાપ્ત કરે ત્યારે સંપૂર્ણ લોકમાં હોય.

સ્પર્શનાને અવગાહના પ્રમાણે જ જાણવી.

૩૦. પુલાકથી માંડીને કષાયકુશીલ સુધીના ક્ષાયોપશમિક

---

૧. પુલાકપણામાં મરણ હોઉ નથી, પણ મરણસમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થયા બાદ કષાયકુશીલત્વાદિરૂપ પરિણામના સદ્ભાવમાં પુલાકનું મરણ થાય છે.

૨. સમુદ્ઘાતોના વર્ણન માટે જુઓ આગળ ટિપ્પણ ન. ૩.

ભાવમાં[1] હોય. નિર્ગ્રંથ ઔપશમિક ભાવમાં હોય, અથવા ક્ષાયિકમાં પણ હોય. સ્નાતક ક્ષાયિકમાં જ હોય.

૩૧. એક સમયે, તત્કાળ પુલાકપણું પ્રાપ્ત કરતા પુલાકોની અપેક્ષાએ, પુલાકો કદાચ હોય કે ન હોય. હોય તો ઓછામાં ઓછા એક, બે કે ત્રણ હોય અને વધારેમાં વધારે બસોથી નવસો હોય. પૂર્વે પુલાકપણાને પામેલા પુલાકોની અપેક્ષાએ એક સમયે કદાચ પુલાકો હોય કે ન હોય. હોય તો ઓછામાં ઓછા એક બે કે ત્રણ હોય અને વધારેમાં વધારે બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય.

એક સમયે તત્કાળ બકુશપણું પ્રાપ્ત કરતા બકુશો તે પ્રકારના પુલાકો જેવા જાણવા; અને પૂર્વે બકુશપણું પામેલા બકુશો ઓછામાં ઓછા અને વધારેમાં વધારે બેથી નવ કોટીશત સુધી હોય. તેવું જ પ્રતિસેવનાકુશીલનું જાણવું.

એક સમયે તત્કાળ કષાયકુશીલપણું પ્રાપ્ત કરનારા કદાચ હોય કે ન હોય. હોય તો ઓછામાં ઓછા અને વધારેમાં વધારે બે હજારથી નવ હજાર હોય. પૂર્વે થયેલા કષાયકુશીલોની અપેક્ષાએ ઓછામાં ઓછા અને વધારેમાં વધારે બેથી નવ કોટી સહસ્ર હોય.

૧ કર્મના ક્ષયોપશમથી થતા જીવના ભાવો ક્ષાયોપશમિક કહેવાય (જેમ કે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન વગેરે જ્ઞાનો). કર્મના ઉપશમથી પ્રાપ્ત થતા ભાવો ઔપશમિક કહેવાય (જેવા કે [illegible] ચારિત્ર), [illegible] ના ક્ષયથી પ્રગટ થતા ભાવો ક્ષાયિક [illegible] પામે છે. [illegible]

તત્કાળ નિર્ગ્રંથપણું પામનારા એક સમયે કદાચ હોય કે ન હોય. હોય તો ઓછામાં ઓછા એક, બે અને ત્રણ હોય અને વધારેમાં વધારે એકસોને આઠ ક્ષપક શ્રેણીવાળા અને ૫૪ ઉપશમશ્રેણીવાળા મળીને ૧૬૨ હોય. પૂર્વે નિર્ગ્રંથપણું પામેલા એક સમયે કદાચ હોય કે ન હોય. હોય તો ઓછામાં ઓછા એક, બે કે ત્રણ હોય અને વધારેમાં વધારે બસોથી નવસો સુધી હોય.

એક સમયે તત્કાળ સ્નાતકપણું પામનારા કદાચ હોય કે ન હોય. હોય તો ઓછામાં ઓછા એક, બે અને ત્રણ હોય અને વધારેમાં વધારે આઠસો હોય. પૂર્વે સ્નાતકપણું પામેલા એક સમયે ઓછામાં ઓછા અને વધારેમાં વધારે બે કરોડથી નવ કરોડ સુધી હોય.

૩૨. નિર્ગ્રંથો સૌથી થોડા છે; તે કરતાં પુલાકો સંખ્યાતગુણ છે; તેથી સ્નાતકો સંખ્યાત ગુણ છે; તેથી બકુશો સંખ્યાત ગુણ છે; તેથી પ્રતિસેવનાકુશીલ સંખ્યાતગુણ[1] છે; અને તેથી કષાયકુશીલ સંખ્યાત ગુણ છે.

— શતક ૨૫, ઉદ્દે૦ ૬

ટિપ્પણ નં ૨:

દશ કલ્પો આ પ્રમાણે છે:

૧. આચેલક્ય. (નગ્નતા. પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરોના સમયમાં શ્વેત વસ્ત્રની છૂટ હોય છે.)

---

૧. બકુશ અને પ્રતિસેવનાકુશીલ બંનેનું પ્રમાણ આગળ બેથી નવ કોટીશત કહેલું છે. ત્યાં બકુશનું બે-ત્રણ કોટીશતરૂપ જાણવું અને પ્રતિસેવનાકુશીલનું ચાર-છ કોટીશતરૂપ જાણવું.

૨. ઔદ્દેશિક. (સાધુને ઉદ્દેશીને કરેલું ભિક્ષાન્ન ન લેવું તે. વચલા ૨૨ તીર્થંકરના સમયમાં તો જેને ઉદ્દેશીને કર્યું હોય તેને જ અકલ્પ્ય; બાકીનાને કલ્પ્ય.)

૩. શય્યાતર પિંડ. (જેને ત્યાં ઉતારો કર્યો હોય તેનું ભિક્ષાન્ન ન લેવું તે.)

૪. રાજપિંડ. (પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના વખતમાં રાજા ઉપરાંત સેનાપતિ, પુરોહિત વગેરે રાજપુરુષોનો પિંડ ન લેવો તે.)

૫. કૃતિકર્મ. (વડીલ વગેરેના ક્રમથી પરસ્પર વંદના કરવાં તે.)

૬. વ્રતકલ્પ. (પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના સમયમાં પાંચ વ્રત, બાકીનામાં બ્રહ્મચર્ય વિનાનાં ચાર.)

૭. જ્યેષ્ટ. (જ્યેષ્ઠત્વ વ્યવહાર.)

૮. પ્રતિક્રમણ. (પ્રથમ અને છેલ્લા તીર્થંકરના સમયમાં તો હંમેશ અવશ્ય કરવાનું; બાકીનામાં તો દોષ થયો હોય ત્યારે.)

૯. માસકલ્પ. (વર્ષા સિવાય અન્ય ઋતુમાં એક ઠેકાણે એક માસથી વધારે ન રહેવું તે: પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના સમયમાં જ.)

૧૦. પર્યુષણા. (પહેલા અને છેલ્લાના સમયમાં વર્ષાકાળ ચતુના વધારેમાં વધારે ચાર માસ એક ઠેકાણે રહેવું તે.)

**ટિપ્પણ નં. ૩:**

સાત અનુકધાતો

[illegible] રૂપક પ્રજ્ઞાપના

[illegible] પ્રજ્ઞાપના [illegible]

દર્શનમાં આત્માના પણ અણુઓ-પ્રદેશો માનવામાં આવ્યા છે: પણ તે પ્રદેશો કોઈ પણ પ્રકારે જુદા જુદા થઈ શકતા નથી. તેઓનો એકબીજા સાથેનો સંબંધ અકૃત્રિમ અને અવિનશ્વર છે. તે આત્મપ્રદેશોમાં સંકોચશક્તિ અને વિકાસશક્તિ છે: જેમ દીવાનો પ્રકાશ આખા ઓરડામાં પણ ફેલાઈ શકે, અને તેના ઉપર કૂંડું ઢાંકીએ તો તેટલા ભાગમાં પણ સંકોચાઈ શકે તેમ. આત્માને જે શરીર પ્રાપ્ત થાય તે પ્રમાણે તે લાંબો પહોળો થાય છે. કેટલીક વાર કેટલાંક કારણોને લઈને આત્મા પોતાના પ્રદેશોને શરીરથી બહાર પણ પ્રસરાવે છે, તથા પાછા સંકોચી લે છે. તેને સમુદ્ઘાત કહે છે. જેમ કોઈ પક્ષીની પાંખ ઉપર ખૂબ ધૂળ ચઢી ગઈ હોય, ત્યારે તે પક્ષી પોતાની પાંખોને પહોળી કરી તેના ઉપરની ધૂળ ખંખેરી નાખે છે, તેમ આત્મા પોતા ઉપર ચડેલ કર્મના અણુઓને ખંખેરવા આ સમુદ્ઘાતક્રિયા કરે છે.

૧. જ્યારે કોઈ જીવ વેદનાથી રિબાય છે, ત્યારે અનંતાનંત કર્મસ્કંધોથી વીંટાયેલા પોતાના પ્રદેશોને શરીરથી બહારના ભાગમાં પણ પ્રસરાવે છે. તે પ્રદેશો શરીરનાં પોલાણોમાં તથા લંબાઈ અને પહોળાઈમાં શરીર જેટલી જગામાં વ્યાપીને રહે છે. એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી તે પ્રકારે જીવ રહે છે. તેટલા કાળમાં તે અશાતાવેદનીય કર્મનાં ઘણાં પુદ્ગલોને– (જે કર્મપુદ્ગલોનો રસ બીજે વખતે અનુભવમાં આવનાર છે, તેને પણ ઉદીરણાકરણ વડે ખેંચીને વેદી લે છે). પોતા ઉપરથી ખંખેરી નાખે છે એ ક્રિયા 'વેદનાસમુદ્ઘાત' કહેવાય છે.

૨. તે જ પ્રમાણે કષાયના ઉદયથી ઘેરાઈ જઈ, કષાયકર્મનાં પુદ્ગલોને ખેરવી નાખે, ત્યારે 'કષાયસમુદ્‌ઘાત' થાય.

૩. તે જ પ્રમાણે ચાલુ આયુષ્યનું અંતર્મુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે શરીર કરતાં ઓછામાં ઓછી આંગળના અસંખ્યેય ભાગ જેટલી મોટી અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યેય યોજન મોટી જગામાં વ્યાપીને અંતર્મુહૂર્તમાં આયુષ્યકર્મનાં અનેક પુદ્ગલોને ખેરવી નાખે, ત્યારે 'મરણસમુદ્‌ઘાત' કહેવાય.

૪. દેવ, નારકી, પવન અને કેટલાક મનુષ્ય તથા પંચેંદ્રિય તિર્યંચોમાં રૂપ ફેરવવાની શક્તિ હોય છે. તે પ્રમાણે તે શક્તિથી તે પોતાના પ્રદેશોને શરીર જેટલા પહોળા જાડા પણ સંખ્યેય યોજન લાંબા દંડના આકારમાં બહાર પ્રસરાવી, જેને લઈને શરીરનું સૌંદર્ય હીણું વગેરે થયું હોય તે પુદ્ગલોને અંતર્મુહૂર્તમાં ખંખેરી નાખી, જેને લઈને શરીર ધારે તેવું કરી શકાય તેવાં સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો લે છે, અને લાંબું, ટૂંકું સુંદર વગેરે રૂપ ધારણ કરે છે. તે ક્રિયા 'વૈક્રિયસમુદ્‌ઘાત' કહેવાય.

૫. તપસ્યા કરતાં તપસ્વીઓને જેમ અનેક વિભૂતિઓ મળે છે, તેમ અનેક ગામ વગેરેને બાળી નાખવાને સમર્થ તેજોલેશ્યા નામની વિભૂતિ પણ મળે છે. તે તેજોલેશ્યા જ્યારે [illegible]માં આવે ત્યારે તૈજસસમુદ્‌ઘાત થાય છે.

[illegible]. ચૌદ પૂર્વ જાણનારો મુનિ અન્ય ક્ષેત્રમાં રહેલા [illegible] કરવા જે નાનું શરીર ધારણ કરે છે, ત [illegible] 'આહારક

[illegible]

સમુદ્ઘાત' કરીને પોતાના આત્મા ઉપરનાં આહારક શરીર નામકર્મનાં પુદ્ગલો વિખેરવામાં આવે છે.

૭. જેને કેવળજ્ઞાન હોય તે જ 'કેવલિસમુદ્ઘાત'[1] કરી શકે છે. તેનો વખત આઠ સમયનો છે. તેટલા વખતમાં તે પોતાના ઉપર રહેલાં આયુષ્ય સિવાયનાં ત્રણ અઘાતી[2] કર્મનાં પુદ્ગલો ખેરવી નાખે છે.

આ સાતમાંના પહેલા ચાર નૈરયિકોને હોય છે; અસુરકુમાર વગેરે દેવોને પહેલા પાંચ હોય છે; વાયુ-જીવ સિવાય બીજા એકેંદ્રિય અને વિકલેંદ્રિય (બે ઇંદ્રિય વગેરે) જીવોને પહેલા ત્રણ હોય છે; વાયુકાયને પહેલા ચાર હોય છે; પંચેંદ્રિય તિર્યંચોને પહેલા પાંચ હોય છે; છદ્મસ્થોને[3] પહેલા છ હોય છે અને છેલ્લો સાતમો કેવળજ્ઞાનીને હોય છે.

—શતક ૨, ઉદ્દે૦ ૨

---

૧. વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર' પુસ્તક, પા. ૧૩૩, ૪.

૨. વેદનીય, નામ અને ગોત્ર.

૩. જુઓ આગળ પાનું ૬૦, નોંધ ૧.

## ૮

## ભિક્ષા

### ૧

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે :

ગૌતમ—હે ભગવન્! ઉત્તમ શ્રમણ યા બ્રાહ્મણને નિર્દોષ અને દોષરહિત અન્નપાનાદિ વડે સત્કારતા શ્રમણોપાસકને શો લાભ થાય?

મ૦—હે ગૌતમ! ઉત્તમ શ્રમણ યા બ્રાહ્મણને અન્નપાનાદિથી સત્કારતો શ્રમણોપાસક તે શ્રમણ યા બ્રાહ્મણને સમાધિ ઉત્પન્ન કરે છે; અને સમાધિ ઉત્પન્ન કરનાર શ્રાવક તે સમાધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેમ કરનારો શ્રમણોપાસક શેનો [illegible]

[illegible] ગૌતમ [illegible] ( [illegible] જીવનનિર્વાહના [illegible] વસ્તુનો ત્યાગ

કરે, દુર્લભ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરે, બોધિનો અનુભવ કરે, ત્યાર પછી સિદ્ધ થાય, અને સર્વ દુઃખનો અંત કરે.

— શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઉત્તમ શ્રમણ વા બ્રાહ્મણને નિર્જીવ અને નિર્દોષ અન્નાદિ વડે સત્કારતા શ્રમણોપાસકને શું (ફળ) થાય?

મ૦—હે ગૌતમ! નર્યો નિર્જરા થાય; પણ પાપકર્મ ન થાય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઉત્તમ શ્રમણ વા બ્રાહ્મણને સજીવ અને સદોષ અન્નપાનાદિ આપતા શ્રમણોપાસકને શું થાય?

મ૦—હે ગૌતમ! ઘણી નિર્જરા થાય, અને અત્યંત અલ્પ પાપકર્મ થાય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! વિરતિરહિત, તથા પાપકર્મને ન રોકનારા અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ન ત્યાગનારા અસંયમી સાધુને સજીવ કે નિર્જીવ, નિર્દોષ કે સદોષ અન્નપાનાદિ આપતા શ્રમણોપાસકને શું થાય?

મ૦—હે ગૌતમ! નર્યું પાપકર્મ થાય, પણ નિર્જરા જરા પણ ન થાય.

— શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૬

૨

ગૃહસ્થને ઘેર આહાર ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી દાખલ થયેલા નિર્ગ્રંથને કોઈ ગૃહસ્થ બે પિંડ આપે અને કહે કે, 'એક તમે ખાજો અને બીજો સ્થવિરોને આપજો.' પછી તે નિર્ગ્રંથ તે બંને પિંડ ગ્રહણ કરે અને સ્થવિરોની શોધ

જણાવેલા અંગાર–ધૂમ–સંયોજના દોષોથી રહિત આહાર, સુરસુર કે ચપચપ શબ્દ કર્યા વિના, બહુ ઉતાવળથી નહિ કે આહારના કોઈ ભાગને પડતો મૂક્યા વિના, ગાડાની ધરીને તેલ ઊંજવું જોઈએ કે વ્રણ ઉપર લેપ કરવો જોઈએ એવી ભાવનાથી, કેવળ સંયમના નિર્વાહ અર્થે, તથા સાપ આજુબાજુ સ્પર્શ કર્યા વિના સીધો દરમાં પેસે તેમ સ્વાદ માટે મોંમાં ફેરવ્યા વિના ખાય, તો તે આહાર 'શસ્ત્રાતીત' — એટલે કે અગ્નિ વગેરે નાશક વસ્તુ — શસ્ત્ર — ઉપરથી ઊતરેલો, 'શસ્ત્રપરિણામિત' એટલે કે અગ્નિ વગેરે શસ્ત્રથી નિર્જીવ કરાયેલો, 'એષિત' એટલે કે એષણાના દોષોથી[1] રહિત, 'વ્યેષિત' એટલે કે વિશેષતઃ એષણા દોષથી રહિત, તથા 'સામુદાયિક'— એટલે કે જુદેજુદે ઠેકાણેથી માગીને મેળવેલો આહાર કહેવાય.

— શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૧

૪

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે:

ગૌતમ—હે ભગવન્! સાધુને ખ્યાલમાં રાખી તૈયાર કરેલા આહારને[2] ખાનારો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ શું કરે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તેવા આહારને ખાતો શ્રમણનિર્ગ્રંથ આયુષ્ય સિવાયની તથા પોતે બાંધેલી સાત

1. ઉપર [illegible] દોષોમાંના [illegible] ૧૦ દોષો. જુઓ આ માળાનું [illegible] ૧૫૦.
2. તેને [illegible] આહાર [illegible]

૧૦— હે ગૌતમ! કોઈ સાધુ નિર્દોષ પાનભોજનને મૂ ગમ્યા પહેલાં મદખ્ કરી, ધૂર્ં ગિળ્યા પછી ખાય, તો તે ગૌતમ ' તે સંગારાતિક્રાન્ત ભોજન કહેવાય; અથવા પહેલા પહોરમાં મદખ્ કરી, છેલ્લા પહોર સુધી રાખીને પછી ખાય તો તે કાલાતિક્રાન્ત પાનભોજન કહેવાય; વળી કૂકડીના ઈંડા જેટલા ૩૨ થી વધારે કોળિયા જેટલું ખાય, તો તે પ્રમાણાતિક્રાન્ત પાનભોજન કહેવાય; કૂકડીના ઈંડા જેટલા આઠ કોળિયા ખાય તો તે અલ્પાહાર કહેવાય; ૧૨ કોળિયા ખાય તો કંઈક ન્યૂન અર્ધ ઊણોદરી કહેવાય; ૧૬ કોળિયા ખાય તો અર્ધાહાર કહેવાય; ૨૪ કોળિયા ખાય તો ઊણોદરિકા કહેવાય; અને ૩૨ કોળિયા ખાય તો પ્રમાણસર ભોજન કહેવાય. તેથી એક પણ કોળિયો ઓછો કરનાર સાધુ 'પ્રકામરસભોજી' એટલે કે 'અત્યંત મધુરાદિ રસનો ભોક્તા' ન કહેવાય.

હે ગૌતમ! કોઈ સાધુ યા સાધ્વી, જે પોતે શસ્ત્ર અને મુશલાદિરહિત હોય, તેમ પુષ્પમાલા અને ચંદનના વિલેપન-રહિત હોય, તે સાધુ યા સાધ્વી, કૃમ્યાદિ જંતુરહિત, નિર્જીવ, સાધુને માટે તૈયાર નહિ કરેલ-કરાવેલ, નહિ સંકલ્પેલ, આમંત્રણ દીધા વિનાનો, નહિ ખરીદેલ, અનુદ્દિષ્ટ,* નવકોટીવિશુદ્ધ[1], ભિક્ષાના ૪૨ દોષોથી[2] રહિત, ઉપર

* પહેલેથી તૈયાર કરેલ આહારને સાધુને ઉદ્દેશી ફરી– ગોળ વગેરેથી રેવાઈ ન કરેલો.

૧ હણવું, હણાવવું, હણતાને અનુમતિ આપવી, રાંધવું, રંધાવવું, રાંધતાને અનુમતિ આપવી, ખરીદવું, ખરીદાવવું અને ખરીદ કરતાને અનુમતિ આપવી — એ નવ કોટીઓ વિનાનો.

૨ જુઓ આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર' પુસ્તક પા. ૧૪૭.

કરે; તપાસ કરતાં જ્યાં સ્થવિરોને જુએ ત્યાં જ તે પિંડ તેમને આપે; જો સ્થવિરો ન જડે, તો તે પિંડ પોતે ખાય નહિ, અને બીજાને આપે નહિ, પણ એકાંત — જવરઅવર વિનાનું, નિર્જીવ સ્થળ જોઈને તેને સાફ કરી ત્યાં નાખી દે.

એ પ્રમાણે ત્રણ, ચાર . . . અને દશ પિંડ તથા પાત્ર વગેરેનું પણ સમજવું.

—શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૬

૩

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે:

ગૌતમ—હે ભગવન્! અંગારદોષસહિત, ધૂમદોષસહિત અને સંયોજનાદોષ વડે દુષ્ટ પાનભોજનનો શો અર્થ છે?

મ૦—હે ગૌતમ! કોઈ નિર્ગ્રંથ સાધુ યા સાધ્વી નિર્જીવ અને નિર્દોષ અન્નપાનાદિ ગ્રહણ કરી, તેમાં મૂર્છિત, લુબ્ધ અને આસક્ત થઈને આહાર કરે, તો હે ગૌતમ! એ અંગારદોષસહિત પાનભોજન કહેવાય. જો તેને અત્યંત અપ્રીતિપૂર્વક તથા ક્રોધથી ખિન્ન થઈને ખાય-પીએ તો હે ગૌતમ! એ ધૂમદોષસહિત પાનભોજન કહેવાય; અને કોઈ સાધુ યા સાધ્વી આહારને ગ્રહણ કરી, તેમાં સ્વાદ ઉત્પન્ન કરવા બીજા પદાર્થ સાથે સંયોગ કરી તેનું ભોજન કરે, તો હે ગૌતમ! એ સંયોજનાદોષ વડે દુષ્ટ પાનભોજન કહેવાય.

એ પ્રમાણે [illegible] કરવું, એ તે દોષથી રહિત પાનભોજન [illegible]

[illegible] ભગવન્! [illegible] ક્ષેત્રાતિક્રાન્ત, કાલાતિક્રાન્ત [illegible] પ્રમાણાતિક્રાન્ત પાનભોજન એટલે શું?

કર્મ પ્રકૃતિઓને મજબૂત બાંધે ,બાંધેલી કરે છે, અ
સંસારમાં વારંવાર ભમે છે.

ગૌ૦— હે ભગવન્! તેનું શું કારણ?

ભ૦— હે ગૌતમ! તેવા શ્રમણે ખાતાં અન્નપાનિમિત્તે
પોતાના ધર્મને ઓળંગી જાય છે. પોતાના ધર્મને ઓળંગનાર
તે શ્રમણ પૃથિવીકાય વગેરે જીવનઓની દરકાર કરતો નથી,
તથા જે જીવોનાં શરીરોને તે ખાય છે, તે જીવોની પણ
દરકાર કરતો નથી. તેથી કરીને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે.

પરંતુ તેથી ઊલટું કરનારો, એટલે કે તેવા દોષવાળું
અન્નપાન ન ખાનારો શ્રમણ મજબૂત બંધાયેલી ગાઢ
કર્મપ્રકૃતિઓને પોચી કરે છે,[1] દુઃખપૂર્વક અનુભવવાના
કર્મના વારંવાર ઉપચય નથી કરતો, તથા અનાદિ અનંત
સંસારરૂપી અરણ્યનું ઉલ્લંઘન કરે છે, સિદ્ધ થાય છે અને
સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે.

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૯

૫

આધાકર્મ વગેરે દોષોયુક્ત આહારને નિર્દોષ માની,
પોતે તેનું ભોજન કરવું, બીજા સાધુઓને તે આપવો તથા
સભામાં તેનું નિર્દોષપણું કહેવું, એ બધું વિપરીત શ્રદ્ધારૂપ
હોવાથી તેનાથી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની વિરાધના દેખીતી છે.
તેવો સાધુ તે બાબતમાં પોતાની ભૂલ પ્રગટ કરી, તે બાબતનો
અનુતાપ કરી, ફરી તેમ ન કરવા સાવધાન બનતા પહેલાં

૧ વગેરે બધું પા ૬૨ ઉપર જણાવેલ અસંવૃત અનગારથી
ઊલટું સંવૃત અનગારની પેઠે સમજવું.

જણાવેલા અંગાર-ધૂમ-સંયોજના દોષોથી રહિત આહાર, સુરસુર કે ચપચપ શબ્દ કર્યા વિના, બહુ ઉતાવળથી નહિ કે આહારના કોઈ ભાગને પડતો મૂક્યા વિના, ગાડાની ધરીને તેલ સીંચવું જોઈએ કે વ્રણ ઉપર લેપ કરવો જોઈએ એવી ભાવનાથી, કેવળ સંયમના નિર્વાહ અર્થે, તથા સાપ આજુબાજુ સ્પર્શ કર્યા વિના સીધો દરમાં પેસે તેમ સ્વાદ માટે મોંમાં ફેરવ્યા વિના ખાય, તો તે આહાર 'શસ્ત્રાતીત' — એટલે કે અગ્નિ વગેરે નાશક વસ્તુ — શસ્ત્ર — ઉપરથી ઊતરેલો, 'શસ્ત્રપરિણામિત' એટલે કે અગ્નિ વગેરે શસ્ત્રથી નિર્જીવ કરાયેલો, 'એષિત' એટલે કે એષણાના દોષોથી[1] રહિત, 'વ્યેષિત' એટલે કે વિશેષતઃ એષણા દોષથી રહિત, તથા 'સામુદાયિક' — એટલે કે જુદેજુદે ઠેકાણેથી માગીને મેળવેલો આહાર કહેવાય.

— શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૧

૯

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે:

ગૌતમ — હે ભગવન્! સાધુને ખ્યાલમાં રાખી તૈયાર કરેલા આહારને[2] ખાનારો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ શું કરે છે?

મ૦ — હે ગૌતમ! તેવા આહારને ખાતો શ્રમણનિર્ગ્રંથ આયુષ્ય સિવાયની તથા પોચે બંધને બાંધેલી સા[illegible]

[1] કુલ જણાવેલા ૪૨ દોષોમાંના શંકિતાદિ ૧૦ દોષ [illegible] 'પાત્રશાસ્ત્ર' પુસ્તક, પા ૧૫૦.

[2] [illegible] 'આધાકર્મ' દોષથી દૂષિત આહાર ક[illegible]

## ૯

# કયું પાપ લાગે?

૧

ગૌતમ—હે ભગવન્! હરણોથી આજીવિકા ચલાવનાર, હરણોનો શિકારી વન-જંગલમાં મૃગના વધ માટે ખાડા અને જાળ રચે, તો તે પુરુષને કેટલી ક્રિયાઓ લાગે?

મ૦—હે ગૌતમ! જ્યાં સુધી તે પુરુષ તે જાળને ધારણ કરે છે, અને મૃગોને બાંધતો નથી, તથા મૃગોને મારતો નથી, ત્યાં સુધી તે પુરુષ કાયિકી, આધિકરણિકી[1] અને પ્રાદ્વેષિકી[2] એ ત્રણ ક્રિયાઓ વાળો છે; જ્યાં સુધી તે પુરુષ તે જાળને ધરી રાખે છે અને મૃગોને બાંધે છે, પણ મૃગોને મારતો નથી, ત્યાં સુધી તે કાયિકી, આધિકરણિકી, પ્રાદ્વેષિકી અને પારિતાપનિકી[3] એ ચાર ક્રિયાઓ વાળો છે; અને જ્યારે તે જાળ ધારણ કરી રાખી, મૃગને બાંધી, મૃગને મારે, ત્યારે તે

૧. જાળ વગેરે અધિકરણ-શસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવારૂપી
૨. મનમાં પ્રદ્વેષ ધારણ કરવારૂપી.
૩ પરિતાપ આપવારૂપી.

મરણ પામે, તો તે ધર્મનો આરાધક નથી; પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કરીને જ મરણ પામે, તો તે આરાધક છે. તે જ પ્રમાણે, સાધુ માટે ખરીદેલું ભોજન, સાધુ માટે રાખી મૂકેલું ભોજન, ભૂકો થઈ ગયેલા લાડવાનો સાધુ માટે લાડવો વાળેલું વગેરે ('રચિત') ભોજન. જંગલમાં સાધુના નિર્વાહ માટે તૈયાર કરેલ સદાવ્રતનો આહાર, દુકાળ વખતે સાધુ માટે સ્થાપેલ સદાવ્રતનો આહાર, દુર્દિન — વરસાદ આવતો હોય ત્યારે સાધુ માટે તૈયાર કરેલો આહાર ('વાર્દલિકા-ભક્ત'), રોગીની નીરોગતાને અર્થે ભિક્ષુને દેવા તૈયાર કરેલો આહાર, જેને ત્યાં ઉતારો કર્યો હોય તેના ઘરનો જ આહાર ('શય્યાતર પિંડ'), અને રાજપિંડ એ બધી જાતના આહાર માટે પણ જાણવું.

— શતક ૫, ઉદ્દે૰ ૬

૯

# કયું પાપ લાગે?

૧

ગૌતમ—હે ભગવન્! હરણોથી આજીવિકા ચલાવનાર, હરણોનો શિકારી વન-જંગલમાં મૃગના વધ માટે ખાડા અને જાળ રચે, તો તે પુરુષને કેટલી ક્રિયાઓ લાગે?

મ૦—હે ગૌતમ! જ્યાં સુધી તે પુરુષ તે જાળને ધારણ કરે છે, અને મૃગોને બાંધતો નથી, તથા મૃગોને મારતો નથી, ત્યાં સુધી તે પુરુષ કાયિકી, આધિકરણિકી[1] અને પ્રાદ્વેષિકી[2] એ ત્રણ ક્રિયાઓ વાળો છે; જ્યાં સુધી તે પુરુષ તે જાળને ધરી રાખે છે અને મૃગોને બાંધે છે, પણ મૃગોને મારતો નથી, ત્યાં સુધી તે કાયિકી, આધિકરણિકી, પ્રાદ્વેષિકી અને પારિતાપનિકી[3] એ ચાર ક્રિયાઓ વાળો છે; અને જ્યારે તે જાળ ધારણ કરી રાખી, મૃગને બાંધી, મૃગને મારે, ત્યારે તે

૧. જાળ વગેરે અધિકરણ-શસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવારૂપી
૨. મનમાં પ્રદ્વેષ ધારણ કરવારૂપી.
૩ પરિતાપ આપવારૂપી.

ઉપરની ચાર ઉપરાંત પ્રાણાતિપાત[1] ક્રિયા મળીને પાંચ ક્રિયા વાળો થાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કોઈ પુરુષ વન-જંગલમાં તરણાં ભેગાં કરી, તેમાં આગ મૂકે, તો તે કેટલી ક્રિયાઓ વાળો કહેવાય?

મ૦—હે ગૌતમ! જ્યાં સુધી તરણાંને ભેગાં કરે, ત્યાં સુધી તે ત્રણ ક્રિયાઓવાળો છે; આગ મૂકે ત્યારે ચાર ક્રિયાઓવાળો છે અને બાળે ત્યારે પાંચ ક્રિયાઓવાળો થાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! હરણોથી આજીવિકા ચલાવનાર શિકારી વન-જંગલમાં કોઈ હરણને મારવા બાણ ફેંકે, તો તે કેટલી ક્રિયાઓ વાળો થાય?

મ૦—હે ગૌતમ! જ્યાં સુધી તે બાણ ફેંકે છે, ત્યાં સુધી તે ત્રણ ક્રિયા વાળો છે; મૃગને વીંધે છે, ત્યાં સુધી ચાર ક્રિયાવાળો છે, અને મૃગને મારે છે, ત્યારે પાંચ ક્રિયાવાળો થાય છે.

ગૌ૦—કોઈ પારધી મૃગને મારવા બાણ ધનુષ ઉપર ચડાવી કાન સુધી ખેંચે, તેવામાં તેનો શત્રુ આવી તેનું માથું તરવારથી કાપી નાખે; પરંતુ પેલું બાણ છૂટી પેલા મૃગને વીંધે, તો પેલા શત્રુને મૃગની હત્યા પણ લાગે કે પારધીને જ?

મ૦— મૃગની હત્યા પેલા પારધીને જ લાગે છે. પે[illegible]

[illegible] પારધીને, જે હત્યા પાપ [illegible]

…ની દોષ તે પણ કરનાર જ કહેવાય'. એ ન્યાયે જેવા …રાએ મૃગને માર્યો જ છે. એટલો વિશેષ છે કે, મરનાર … માસની અંદર મરે, તો મારનાર પુરુષ પાંચે ક્રિયાઓવાળો …ય, પણ છ માસ પછી મરે તો પારિતાપનિકી સુધીની …ચાર ક્રિયાઓવાળો જ થાય; પ્રાણાતિપાત રૂપી પાંચમી ક્રિયા …ને ન લાગે.

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૮

૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! કોઈ પુરુષ ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવી આકાશમાં ફેંકે; પછી તે બાણ આકાશમાં અનેક પ્રાણોને, ભૂતોને, જીવોને, અને સત્ત્વોને હણે, તો હે ભગવન્! તે પુરુષને કેટલી ક્રિયાઓ લાગે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે પુરુષને પાંચે ક્રિયાઓ લાગે છે. વળી જે જીવોના શરીર દ્વારા તે ધનુષ્ય બન્યું છે તે જીવોને પણ પાંચે ક્રિયાઓ લાગે છે. ધનુષ્યની પીઠને, દોરીને અને નારુને પણ પાંચ; તથા બાણ, શર, પત્ર (પીંછાં), અને નારુને પણ પાંચ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પછી તે બાણ આકાશમાંથી પોતાના ભારેપણાને લીધે નીચે પડવા માંડે અને તે વખતે માર્ગમાં આવતા પ્રાણોને હણે, ત્યારે તે પુરુષને કેટલી ક્રિયા લાગે?

મ૦—ત્યારે તે પુરુષને પારિતાપનિકી સુધીની ચાર ક્રિયાઓ લાગે; જે જીવોના શરીરનું ધનુષ્ય બનેલું છે, તે

ઉપરની ચાર ઉપરાંત પ્રાણાતિપાત[1] ક્રિયા મળીને પાંચ ક્રિયા વાળો થાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કોઈ પુરુષ વન-જંગલમાં તરણાં ભેગાં કરી, તેમાં આગ મૂકે, તો તે કેટલી ક્રિયાઓ વાળો કહેવાય?

મ૦—હે ગૌતમ! જ્યાં સુધી તરણાંને ભેગાં કરે, ત્યાં સુધી તે ત્રણ ક્રિયાઓવાળો છે; આગ મૂકે ત્યારે ચાર ક્રિયાઓવાળો છે અને બાળે ત્યારે પાંચ ક્રિયાઓવાળો થાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! હરણોથી આજીવિકા ચલાવનાર શિકારી વન-જંગલમાં કોઈ હરણને મારવા બાણ ફેંકે, તો તે કેટલી ક્રિયાઓ વાળો થાય?

મ૦—હે ગૌતમ! જ્યાં સુધી તે બાણ ફેંકે છે, ત્યાં સુધી તે ત્રણ ક્રિયા વાળો છે; મૃગને વીંધે છે, ત્યાં સુધી ચાર ક્રિયાવાળો છે; અને મૃગને મારે છે, ત્યારે પાંચ ક્રિયાવાળો થાય છે.

ગૌ૦—કોઈ પારધી મૃગને મારવા બાણ ધનુષ ઉપર ચડાવી કાન સુધી ખેંચે, તેવામાં તેનો શત્રુ આવી તેનું માથું તરવારથી કાપી નાખે; પરંતુ પેલું બાણ છટકી પેલા મૃગને વીંધે, તો પેલા શત્રુને મૃગની હત્યા પણ લાગે કે પારધીની જ?

મ૦—મૃગની હત્યા પેલા પારધીને જ લાગે છે; પેલા શત્રુને પારધીની જ હત્યા લાગે કારણ કે, 'જે વસ્તુ

. .. ....

કરાતો હોય તે પણ કરાયું જ કહેવાય". એ ન્યાયે તેના પારધીએ મૃગને માર્યો જ છે. એટલો વિશેષ છે કે, મરનાર છ માસની અંદર મરે, તો મારનાર પુરુષ પાંચે ક્રિયાઓવાળો થાય. પણ છ માસ પછી મરે તો પારિતાપનિકી સુધીની ચાર ક્રિયાઓવાળો જ થાય; પ્રાણાતિપાતિકી પાંચમી ક્રિયા તેને ન લાગે.

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૮

૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! કોઈ પુરુષ ધનુષ ઉપર બાણ ચડાવી આકાશમાં ફેંકે; પછી તે બાણ આકાશમાં અનેક પ્રાણોને, ભૂતોને, જીવોને, અને સત્ત્વોને હણે, તો હે ભગવન્! તે પુરુષને કેટલી ક્રિયાઓ લાગે ?

મ૦—હે ગૌતમ! તે પુરુષને પાંચે ક્રિયાઓ લાગે છે. વળી જે જીવોના શરીર દ્વારા તે ધનુષ્ય બન્યું છે તે જીવોને પણ પાંચે ક્રિયાઓ લાગે છે. ધનુષ્યની પીઠને, દોરીને અને નારુને પણ પાંચ; તથા બાણ, શર, પત્ર (પીંછાં), અને નારુને પણ પાંચ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પછી તે બાણ આકાશમાંથી પોતાના ભારેપણાને લીધે નીચે પડવા માંડે અને તે વખતે માર્ગમાં આવતા પ્રાણોને હણે, ત્યારે તે પુરુષને કેટલી ક્રિયા લાગે ?

મ૦—ત્યારે તે પુરુષને પારિતાપનિકી સુધીની ચાર ક્રિયાઓ લાગે; જે જીવોના શરીરનું ધનુષ્ય બનેલું છે, તે

મ૦—હે ગૌતમ! વેચનાર ગૃહસ્થને બાકીની ચાર લાગે. અને પાંચમી મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી કદાચ લાગે અને કદાચ ન લાગે[1]. ખરીદ કરનારને તે બધી ક્રિયાઓ પ્રતનુ હોય છે. પરંતુ તે કરિયાણું ખરીદનાર પોતાને ત્યાં લઈ જાય, ત્યારે તેથી ઊલટું બને છે. એટલે કે વેચનારને પ્રતનુ હોય છે, અને ખરીદનારને મોટા રૂપમાં હોય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કરિયાણું વેચનાર ગૃહસ્થનું કરિયાણું કોઈ ખરીદનાર ખરીદ કરે, પરંતુ તેની કિંમત હજુ તેને આપી ન હોય, તો ખરીદ કરનારને તે ધનથી કેવી ક્રિયાઓ લાગે. અને વેચનારને તે ધનથી કેવી ક્રિયાઓ લાગે!

મ૦—હે ગૌતમ! ઉપર પ્રમાણે ખરીદનારને મોટા રૂપમાં લાગે. અને વેચનારને ઓછા પ્રમાણમાં લાગે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેની કિંમત આપી દીધા પછી શું થાય?

મ૦—હે ગૌતમ! વેચનારને મોટા પ્રમાણમાં અને ખરીદનારને ઓછા પ્રમાણમાં લાગે.

— શતક ૫, ઉદ્દે૦ [illegible]

૪

ગૌ૦—શ્રમણના ઉપાશ્રયમાં રહીને સામાયિક વ્રત આચરનાર શ્રમણોપાસક ગૃહસ્થને ઐર્યાપથિકી ક્રિયા લાગે કે સાંપરાયિકી?

મ૦ હે ગૌતમ! ઐર્યાપથિકી ન લાગે, પ[illegible] [illegible], ન શ્રાવકનો આત્મા [illegible]

[illegible]

કષાયનાં આવિર્ભાવયુક્ત છે; તેથી તેને સાંપરાયિકી લાગે. કષાયરહિત પુરુષને જ માત્ર યોગ એટલે કે પ્રવૃત્તિના નિમિત્તથી ઐર્યાપથિકી ક્રિયા લાગે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કોઈ શ્રાવકે જંગમ જીવોના વધ ન કરવાનું વ્રત લીધું હોય, પણ પૃથ્વીકાય જીવોનો વધ ન કરવાનું વ્રત ન લીધું હોય; તે ગૃહસ્થ પૃથ્વીને ખોદતાં કોઈ જંગમ જીવની હિંસા કરે, તો તેને પોતાના વ્રતમાં અતિચાર-દોષ લાગે ?

મ૦—હે ગૌતમ! એ વસ્તુ બરાબર નથી. કારણકે શ્રાવક કાંઈ તેનો વધ કરવા પ્રવૃત્તિ કરતો નથી.[1]

તેમ જ વનસ્પતિના વધનો નિયમ લેનાર પૃથ્વી ખોદતાં કોઈ વૃક્ષના મૂળને છેદી નાખે, તો પણ તેને દોષ નથી.

— શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૧

૫

રાજગૃહ નગરમાં અન્યતીર્થિક કાલોદાયી પ્રશ્ન પૂછે છે:

કાલોદાયી: હે ભગવન્! બે પુરુષોમાંથી એક પુરુષ અગ્નિ સળગાવે, અને બીજો તેને ઓલવે; તે બેમાંથી કયો મહાપાતકવાળો અને કયો અલ્પ પાતકવાળો કહેવાય ?

મ૦—હે કાલોદાયિ! તે બેમાંથી જે ઓલવે છે તે અલ્પ પાતકવાળો છે; અને જે સળગાવે છે, તે મહાપાતકવાળો

---

૧. સામાન્ય રીતે અંશતઃ વિરતિ વ્રત લેનાર શ્રાવકને સંકલ્પપૂર્વક કરેલ હિંસાના ત્યાગનું વ્રત હોય છે. તેથી જેની હિંસાનો નિયમ હોય તેની હિંસા કરવા સંકલ્પપૂર્વક જ્યાં સુધી તે પ્રવૃત્તિ ન કરે, ત્યાં સુધી તેને તે વ્રતમાં દોષ લાગતો નથી.

છે. કારણકે જે અગ્નિ સળગાવે છે, તે તો ઘણા પૃથ્વીકાયોનો નાશ કરે છે, થોડા અગ્નિકાયો નાશ કરે છે, ઘણા વાયુકાયોનો નાશ કરે છે, ઘણા વનસ્પતિકાયોનો નાશ કરે છે, અને ઘણા ત્રસ(જંગમ)કાયોનો નાશ કરે છે. પરંતુ, જે પુરુષ અગ્નિ ઓલવી નાખે છે, તે થોડા પૃથ્વીકાયોનો, થોડા જલકાયોનો, થોડા વાયુકાયોનો, થોડા વનસ્પતિકાયોનો, થોડા ત્રસકાયોનો અને વધારે અગ્નિકાયોનો નાશ કરે છે. તેથી હે કાલોદાયિ! સળગાવનાર કરતાં ઓલવનાર અલ્પ પાતકવાળો છે,

—શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૧૦

૬

ગૌતમ—હે ભગવન્! કોઈ નિર્ગ્રંથે ભિક્ષા માટે ગૃહસ્થના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો હોય, ત્યાં તેનાથી કાંઈ દોષ થઈ જાય; તે વખતે તેના મનમાં એમ થાય કે, 'હું અહીંયાં જ આ કાર્યનું આલોચન, (કબૂલાત) કરી, પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ તપનો સ્વીકાર કરું; ત્યાર પછી સ્થવિરો પાસે જઈને વિધિસર આલોચનાદિ કરીશ.' એમ વિચારી તે નિર્ગ્રંથ સ્થવિરોની પાસે જવા નીકળે પણ ત્યાં પહોંચ્યા પહેલાં તે સ્થવિરો વાતાદિ દોષના પ્રકોપથી મૂક થઈ જાય—અર્થાત્ પ્રાયશ્ચિત્ત ન આપી શકે; તો તે નિર્ગ્રંથ આરાધક છે કે વિરાધક!

મહા.—હે ગૌતમ! તે આરાધક છે, વિરાધક નથી. તે સ્થવિરોને પહોંચતા પહેલાં તે નિર્ગ્રંથ જ મૂક થઈ જાય કે, તે [illegible] નિર્ગ્રંથ [illegible] પાસે વગેરે પ્રસંગોમાં [illegible]

ગૌ૦—હે ભગવન્! એમ આપ શાથી કહો છો?

મ૦—હે ગૌતમ! જેમ કોઈ પુરુષ ઊન વગેરેના બે ત્રણ કે વધારે કકડા કરી, તેને અગ્નિમાં નાખે. તો હે ગૌતમ! તે છેદાતાં છેદાયેલું, અગ્નિમાં નંખાતાં નંખાયેલું, કે બળતાં બળેલું એમ કહેવાય કે નહિ?

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેમ કહેવાય.

મ૦—હે ગૌતમ! તે પ્રમાણે આરાધના માટે તૈયાર થયેલો તે નિર્ગ્રંથ આરાધક છે, વિરાધક નથી.

—શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૬

૭

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે:

ગૌતમ—હે ભગવન્! કોઈ પુરુષ, પુરુષનો ઘાત કરતાં શું પુરુષનો જ ઘાત કરે કે પુરુષ સિવાય બીજા જીવોનો પણ ઘાત કરે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે અન્ય જીવોનો પણ ઘાત કરે. તે ઘાત કરનારના મનમાં તો એમ છે કે, 'હું એક પુરુષને હણું છું.' પણ તે એક પુરુષને હણતાં બીજા અનેક જીવોને હણે છે. તેથી એમ કહ્યું કે, અન્ય જીવોને પણ હણે.

તે જ પ્રમાણે ઋષિને હણનારો અનંત જીવોને હણે છે. [કારણકે, ઋષિ જીવતો હોય તો અનેક પ્રાણીઓને જ્ઞાન આપે, અને તેઓ મોક્ષે જાય; મુક્ત જીવો તો અનંત જીવોના અહિંસક છે, તેથી તે અનંત જીવોની અહિંસામાં ઋષિ કારણ છે, માટે ઋષિનો વધ કરનાર અનંત જીવોની હિંસા કરે છે.—ટીકા.]

ગૌ૦—હે ભગવન્! કોઈ પુરુષ બીજા પુરુષને હણતો પુરુષના વેરથી બંધાય કે પુરુષ સિવાય બીજા જીવોના વેરથી પણ બંધાય?

મ૦—હે ગૌતમ! તે અવશ્ય પુરુષના વેરથી તો બંધાય જ; પરંતુ અન્ય એક જીવના વેરથી પણ બંધાય અન્ય અનેક જીવોના વેરથી પણ બંધાય. ઋષિને હણતો તો ઋષિના વેરથી અને ઋષિ સિવાયના અનેકનાં વેરો બંધાય.

— શતક ૯, ઉદ્દે૦ ૩૪

૮

પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવવર્ગો પોતાના સજાતીય તેમ જ વિજાતીય જીવવર્ગોને શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે.

ગૌતમ—હે ભગવન્! પૃથિવીકાયિક જીવ પૃથ્વીકાયિકને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે ગ્રહણ કરે અને મૂકે ત્યારે તેને કેટલી ક્રિયા લાગે?

મ૦—હે ગૌતમ! જ્યાં સુધી તેને પીડા ઉત્પન્ન ન કરે ત્યાં સુધી તેને કાયિકી આદિ ત્રણ ક્રિયા હોય; પીડા ક[illegible] ત્યારે પારિતાપનિકી સહિત ચાર હોય; અને તેનો ઘાત ક[illegible] ત્યારે પ્રાણાતિપાતિકી યુક્ત પાંચ ક્રિયા હોય. એ પ્રમા[illegible] અન્ય જીવવર્ગોની બાબતમાં સમજવું.

ગૌ૦ હે ભગવન્! વાયુકાયિક જીવ વૃક્ષના મૂ[illegible]
[illegible] હોય?

ભ૦—હે ગૌતમ! (ઉપર પ્રમાણે) કદાચ ત્રણ
વાળો, કદાચ ચારવાળો અને કદાચ પાંચવાળો પણ હોય.

— શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૬

૯

રાજગૃહનગરનો પ્રસંગ છે:

ગૌ૦—હે ભગવન્! લોઢાને તપાવવાની ભઠ્ઠીમાં લોઢાના ડસા વડે લોઢાને ઊંચું નીચું કરનાર પુરુષને કેટલી ક્રિયાઓ ગે?

ભ૦—હે ગૌતમ! પ્રાણાતિપાત સુધીની પાંચે ક્રિયાઓ ગે છે. વળી જે જીવોના શરીરનું લોઢું બન્યું છે, લોઢાની ઠ્ઠી બની છે, સાંડસો બન્યો છે, અંગારા બન્યા છે, અંગારા ઢવાનો ચીપિયો બન્યો છે, અને ધમણ બની છે, તે બધા જીવોને પણ પાંચ ક્રિયાઓ લાગે છે.

તે જ પ્રમાણે લોઢાની ભઠ્ઠીમાંથી લોઢાને લઈને એરણ ઉપર લેતા અને મૂકતા પુરુષને તથા જે જીવોનો ઘણ બન્યો છે, હથોડો બન્યો છે, એરણ બની છે, એરણ ખોડવાનું લાકડું બન્યું છે, ગરમ લોઢાને ઠારવાની પાણીની કૂંડી બની છે, અને લુહારની કોઢ બની છે, તે બધાને પણ પાંચ ક્રિયાઓ લાગે છે.

— શતક ૧૬, ઉદ્દે૦ ૧

૧૦

ગૌ૦—હે ભગવન્! છ ટંકના ઉપવાસના તપપૂર્વક નિરંતર આતાપના[૧] લેતા એવા સાધુને દિવસના પૂર્વાર્ધમાં

૧. તડકામાં ઊભા રહેવું તે.

કાયોત્સર્ગ (સ્થિર રહી ધ્યાન) કરતી વખતે પોતાના હાથ પગ વગેરેને સંકોચવા કે પહોળા કરવા ઘટે નહીં; પરંતુ દિવસના પશ્ચિમાર્ધ ભાગમાં પોતાના હાથ પગ વગેરે પહોળા કરવા કલ્પે છે. હવે તે જ્યારે ધ્યાન કરતો હોય તે વખતે તેની નાસિકામાંથી અર્શો લટકતા જોઈ કોઈ વૈદ્ય તેને ભૂમિ ઉપર સુવાડી તેના અર્શો કાપે, તો તે કાપનાર વૈદ્યને ક્રિયા લાગે? તેમ જ જેના અર્શો કપાય છે તેને ધર્માંતરાયરૂપ[1] ક્રિયા સિવાય બીજી પણ ક્રિયા લાગે?

મ૦—હે ગૌતમ! જે કાપે છે, તેને (શુભ) ક્રિયા લાગે છે; અને જેના અર્શો કપાય છે, તેને ધર્માંતરાય સિવાય બીજી ક્રિયા નથી લાગતી.

—શતક ૧૬, ઉદ્દે૦ ૪

૧૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! કોઈ પુરુષ તાડના ઝાડ ઉપર ચઢે, અને તેનાં ફળને હલાવે કે નીચે પાડે, તો તેને કેટલી ક્રિયાઓ લાગે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે પુરુષને પાંચે ક્રિયાઓ લાગે (કારણ કે તે તાડના ફળની અને તેને આશરે રહેલા જીવોની હિંસા કરે છે.) જે જીવોના શરીર દ્વારા તાડવૃક્ષ તથા તાડનું ફળ ઉત્પન્ન થયું છે, તેમને પણ પાંચે ક્રિયાઓ લાગે છે. (કારણ કે, તે બીજા જીવોને સ્પર્શાદિ વડે સાક્ષાત્ હણે છે.)

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે પુરુષે હલાવ્યા કે તોડ્યા પછી, તે તાડનું ફળ પોતાના ભારથી નીચે પડે અને નીચે પડતા

૧ [illegible] ધર્મકાર્યનું અનુમોદન કરવાથી

તે તાડના ફળ કોઈ જીવો દબાય, તો તેથી તે ફળ તોડનારને કેટલી ક્રિયાઓ લાગે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે પુરુષને પ્રાણાતિપાત ક્રિયાવાળી ચાર લાગે; જે જીવોના શરીરથી તાડનું વૃક્ષ નીપજ્યું છે, તેમને પણ તેથી જ ચાર લાગે; પણ જે જીવોના શરીરથી તાડનું ફળ નીપજ્યું છે, તે જીવોને તથા જે જીવો તે નીચે પડતા ફળને ઉપકારક થાય છે, તેમને પાંચે ક્રિયાઓ લાગે.

— શતક ૧૭, ઉદ્દે૦ ૧

—ઔદારિકાદિ શરીર બાંધતો જીવ જ્યાં સુધી બીજા જીવોને પરિતાપાદિ ઉત્પન્ન ન કરે, ત્યાંસુધી તેને કાયિકી વગેરે ત્રણ ક્રિયાઓ લાગે; જ્યારે પરને પરિતાપ કરે, ત્યારે ચાર લાગે, અને અન્ય જીવની હિંસા કરે, ત્યારે પાંચે લાગે.

— શતક ૧૭, ઉદ્દે૦ ૧

૧૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! વરસાદ વરસે છે કે નથી વરસતો એ જાણવા માટે કોઈ પુરુષ પોતાનો હાથપગ સંકોચે કે પસારે તો તેને કેટલી ક્રિયાઓ લાગે?

મ૦—હે ગૌતમ! તેને પાંચે ક્રિયાઓ લાગે.

— શતક ૧૬, ઉદ્દે૦ ૮

૧૩

ગૌ૦—હે ભગવન્! શીલરહિત, નિર્ગુણ, મર્યાદારહિત, પોષધોપવાસરહિત, પ્રાયઃ માંસાહારી, મત્સ્યાહારી, મધનો આહાર કરનારા, તથા મૃત શરીરનો આહાર કરનારા મનુષ્યો મરણ પછી ક્યાં જાય?

મ૦—હે ગૌતમ! પ્રાયઃ નારક અને તિર્યંચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થશે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! સિંહો, વાઘો, વરુઓ, દીપડાઓ, રીંછો, તરક્ષો[1], શરભો વગેરે નિઃશીલ જીવો ક્યાં ઉત્પન્ન થશે?

મ૦—હે ગૌતમ! પ્રાયઃ નારક અને તિર્યંચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થશે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કાગડાઓ, કંકો, વિલકો, જલવાયસો, મયૂરો વગેરે નિઃશીલ જીવો ક્યાં ઉત્પન્ન થશે?

મ૦—હે ગૌતમ! પ્રાયઃ નારક અને તિર્યંચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થશે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે એ પ્રમાણે છે; હે ભગવન્! તે એ પ્રમાણે છે.

— શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૬

## ૧૪

ગૌ૦—હે ભગવન્! હસતો તથા કાંઈ પણ લેવાને ઉતાવળો થનાર મનુષ્ય કેટલા પ્રકારનાં કર્મ બાંધે?

મ૦—હે ગૌતમ! સાત કે આઠ પ્રકારનાં કર્મોને[2] બાંધે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! નિદ્રા લેતા કે ઊભા ઊભા ઊંઘતો જીવ કેટલા પ્રકારનાં કર્મ બાંધે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે સાત કે આઠ પ્રકારનાં કર્મોને[2] બાંધે.

— શતક ૫, ઉદ્દે૦ ૪

1 તરક્ષ [illegible]

2 આયુષ્યમાં [illegible] બંધાય છે; [illegible]
[illegible]

## ૧૦

# સાધકોની વિવિધ શક્તિઓ

## ૧

ગૌતમ—હે ભગવન્! સંયમ અને તપ વડે આત્માને ભાવિત કરનારો મુનિ (અવધિજ્ઞાનાદિ[1] શક્તિઓ વડે), વૈક્રિયસમુદ્ઘાત[2] વડે વિમાનરૂપે ગતિ કરતા દેવને જાણે કે જુએ?

મ૦—હે ગૌતમ! 'અવધિજ્ઞાનની શક્તિ કર્મના વૈચિત્ર્યને લીધે વિચિત્ર હોય છે. જેમકે, કેટલાકને જે સ્થળે અવધિજ્ઞાન થયું હોય તે સ્થળ છોડતાં તે જ્ઞાન પણ ચાલ્યું

---

૧. જેના દ્વારા પરોક્ષ રહેલા પણ રૂપવાળા પદાર્થો વિસ્તારપૂર્વક દેખાય, તે અવધિજ્ઞાન.' આ જ્ઞાન દેવોને અને નારકીઓને જન્મથી જ હોય છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચને તેનું પ્રતિબંધક કર્મ તપ વગેરેથી નાશ પામે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. વિગત માટે જુઓ આગળ પા. ૨૭, ટિ. નં. ૩.

૨. જુઓ પા. ૬૨, ટિ. નં. ૩.

જાય છે; કેટલાકને બધે સ્થળે કાયમ રહે છે; કેટલાકને ધીમે ધીમે વધતું જાય છે; કેટલાનું વધ-ઘટ પામ્યા કરે છે; અને કેટલાકનું સ્થિર રહે છે.' તે મુજબ કેટલાક તે દેવને જુએ, પણ વિમાનને ન જુએ; કેટલાક વિમાનને જુએ પણ દેવને ન જુએ; કેટલાક દેવ અને યાન બંનેને જુએ તથા કોઈ એ બેમાંથી એકેને ન જુએ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે ભાવિત-આત્મા સાધુ ઝાડના અંદરના ભાગને જુએ કે બહારના ભાગને જુએ?

મ૦—હે ગૌતમ! કોઈ અંદરનો ભાગ જુએ, કોઈ બહારનો જુએ, તથા કોઈ બંનેને જુએ [વગેરે ઉપર મુજબ].

ગૌ૦—હે ભગવન્! ભાવિત-આત્મા સાધુ વૈક્રિય શરીર ધારણ કરી વૈભાર[1] પર્વતને ઓળંગી શકે?

મ૦—હે ગૌતમ! ઓળંગી શકે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે સાધુ વૈક્રિય શક્તિ વડે જેટલાં રૂપો રાજગૃહનગરમાં છે, તેટલાં રૂપો બનાવી, વૈભાર પર્વતમાં પ્રવેશ કરી, તે સમ પર્વતને વિષમ કરી શકે? કે તે વિષમ પર્વતને સમ કરી શકે?

મ૦—હા ગૌતમ! કરી શકે.

—શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૪

૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! ભાવિત-આત્મા સાધુ વૈક્રિય શક્તિ વડે એક મોટું રૂપ [illegible] સમર્થ છે?

[1] રાજગૃહથી [illegible] પાસ [illegible] [illegible]

મ૦—હા ગૌતમ! સમર્થ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે કેટલાં સ્ત્રીરૂપો વિકુર્વવા સમર્થ છે?

મ૦—હા ગૌતમ! જેમ કોઈ જુવાન પુરુષ પોતાના હાથ વડે જુવાન સ્ત્રીના હાથ પકડે, અર્થાત્ પરસ્પર આંકડા વાળેલા હોવાથી તે બંને જેમ ગાઢ સંલગ્ન દેખાય; તથા જેમ પૈડાની ધરીમાં આરાઓ દૃઢ સંલગ્ન હોય છે, તે પ્રમાણે તે સાધુ પણ આખા જંબુદ્વીપને ઘણાં સ્ત્રીરૂપો વડે ગાઢ સંલગ્ન—આકીર્ણ કરી શકે છે.

હે ગૌતમ! આમ કરવાની એની માત્ર શક્તિ છે—વિષય છે; પરંતુ કોઈ વખત એ પ્રકારે વિકુર્વણ થયું નથી, થતું નથી અને થશે નહીં.

—શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૫

૩

ગૌતમ૦—હે ભગવન્! કોઈ પુરુષ દોરડાથી બાંધેલી ઘટિકાને લઈને ગમન કરે, તેવું રૂપ ધારણ કરી, તે આત્મધ્યાની સાધુ ઊંચે આકાશમાં ઊડી શકે?

મ૦—હા ગૌતમ! ઊડે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે એવાં કેટલાં રૂપો ધારણ કરવાને સમર્થ છે?

મ૦—હે ગૌતમ! આખો જંબુદ્વીપ ખીચોખીચ ભરાઈ જાય તેટલાં રૂપ તે ધારણ કરી શકે; પણ તે પ્રમાણે કોઈએ કર્યું નથી, કોઈ કરતા નથી, અને કોઈ કરશે પણ નહિ.

— શતક ૧૩ ઉદ્દે૦ ૯

૪

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે:

ગૌતમ—હે ભગવન્! તે આત્મધ્યાની સાધુ (વૈક્રિય લબ્ધિના સામર્થ્યથી) તરવારની ધાર ઉપર કે અસ્ત્રાની ધાર ઉપર રહે?

મહાવીર—હા ગૌતમ! રહે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે ત્યાં છેદાય કે ભેદાય?

મ૦—ના ગૌતમ! કારણકે ત્યાં શસ્ત્ર સંક્રમતું નથી.

એ પ્રમાણે અગ્નિકાયની વચ્ચોવચ પ્રવેશ કરે; પુષ્કરસંવર્ત નામના મોટા મેઘની વચ્ચોવચ પ્રવેશ કરે; ગંગા મહાનદીના ઊલટા પ્રવાહમાં પ્રતિસ્ખલન ન પામે, અને ઉદકાવર્ત યા ઉદકબિંદુ વિષે પ્રવેશ કરે અને નાશ ન પામે; ઇત્યાદિ સમજી લેવું.

— શતક ૧૮, ઉદ્દે૦ ૧૦

૫

ગૌ૦—હે ભગવન્! પ્રમત્ત સાધુ વૈક્રિયશક્તિ વડે એક વર્ણવાળું એક રૂપ સર્જવા સમર્થ છે?

મ૦—હા ગૌતમ! સમર્થ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે અહીં મનુષ્યલોકમાં રહેલાં પુદ્ગલ ગ્રહણ કરીને તે રૂપ સર્જે કે અન્ય સ્થળે રહેલાં?

મ૦—હે ગૌતમ! અહીં રહેલાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરીને.

એ પ્રમાણે જ એક વર્ણવાળા અનેક આકાર, અનેક વર્ણવાળો એક આકાર, અને અનેક વર્ણવાળા અનેક આકાર [illegible]

તે જ પ્રમાણે તે કાળા પુદ્ગલોને નીલ કરી શકે; તથા એ જ પ્રમાણે ગંધ, રસ અને સ્પર્શ પણ બદલી શકે.

— શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૯

૬

ગૌ૦—હે ભગવન્! પ્રમત્ત મનુષ્ય વૈક્રિય શક્તિ*નો પ્રયોગ કરે, કે અપ્રમત્ત?

મ૦—હે ગૌતમ! પ્રમત્ત મનુષ્ય જ તેમ કરે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેનું શું કારણ?

મ૦—હે ગૌતમ! પ્રમત્ત મનુષ્ય ઘી વગેરેથી ખૂબ ચિકાશદાર (પ્રણીત) પાનભોજન કરે છે;[1] તે પ્રણીત પાનભોજન દ્વારા તેના હાડ અને હાડમાં રહેલી મજ્જા ઘન થાય છે, તથા તેનું માંસ અને લોહી પ્રતનુ (કૃશ) થાય છે. વળી તે ભોજનના પુદ્ગલો શ્રોત્ર વગેરે ઇંદ્રિયપણે, હાડપણે, હાડની મજ્જાપણે, કેશપણે, શ્મશ્રુપણે, રોમપણે, નખપણે, વીર્યપણે અને લોહીપણે પરિણમે છે.

પરંતુ, અપ્રમત્ત મનુષ્ય તો લૂખું પાનભોજન કરે છે. એવું ભોજન કરીને તે વમન કરતો નથી. તે લૂખા પાનભોજન દ્વારા તેનાં હાડ, હાડની મજ્જા વગેરે (પ્રતનુ) કૃશ થાય છે, અને તેનું માંસ અને લોહી ઘન થાય છે, તથા તે ભોજનના પુદ્ગલો વિષ્ઠા, મૂત્ર, લીંટ, કફ, વમન, પિત્ત, પૂતિ અને લોહીપણે પરિણમે છે. તે કારણથી અપ્રમત્ત મનુષ્ય વિકુર્વણ કરતો નથી.

— શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૪

* રૂપ બદલવાની શક્તિ.

૧. મૂળમાં અહીં, 'એવું ભોજન કરી કરીને વમન કરે છે,' એટલું વધારે છે "વમન અથવા વિરેચન". — ટીકા.

૭

ગૌતમ — હે ભગવન્! પોતાના વિષયમાં શિષ્યવર્ગને ખેદરહિતપણે સ્વીકારતા, અને ખેદરહિતપણે સહાય કરતા આચાર્ય કેટલા જન્મ ગ્રહણ કરીને સિદ્ધ થાય?

મ૦—હે ગૌતમ! કેટલાક તે જ ભવ વડે સિદ્ધ થાય, તો કેટલાક બે ભવ ગ્રહણ કરી સિદ્ધ થાય; પણ ત્રીજા ભવને કોઈ અતિક્રમે નહિ. — શતક ૫, ઉદ્દે૦ ૬

૮

ગૌ૦—હે ભગવન્! કોઈ ભાવિતાત્મા સાધુ સૌધર્માદિ દેવલોકના આ છેડે આવેલા દેવાવાસની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય અધ્યવસાય સ્થાનને ઓળંગી ગયો હોય છે; પરંતુ ઉપર રહેલા સનત્કુમારાદિ દેવલોકના સ્થાનને યોગ્ય અધ્યવસાયને પ્રાપ્ત થયો નથી; એ અવસરે તે મૃત્યુ પામે તો ક્યાં ઉપજે?

મ૦—હે ગૌતમ! ઉપર જણાવેલા લોકની પાસે ઈશાનાદિ દેવલોકમાં પોતાની લેશ્યા અનુસાર તે તે લેશ્યાવાળા દેવાવાસોમાં તેની ગતિ અને ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્યાં જઈને તે પોતાની લેશ્યા છોડે તો ભાવલેશ્યાથી પડે છે. પણ તેની દ્રવ્યલેશ્યા તો કાયમ જ રહે છે.*

શતક ૧૪, ઉદ્દે૦ ૧

* દેવ અને નારકો દ્રવ્યલેશ્યાથી પડતા નથી; પરંતુ ભાવલેશ્યાથી જ પડે [illegible] કારણ કે તેમની દ્રવ્યલેશ્યા તો [illegible]

૯

ગૌતમ—હે ભગવન્! કેવલજ્ઞાની છદ્મસ્થને જાણે ને જુએ?

મ૦—હા.

ગૌ૦—સિદ્ધ પણ છદ્મસ્થને જાણે અને જુએ?

મ૦—હા. તે પ્રમાણે કેવલજ્ઞાની અવધિજ્ઞાનીને, પરમાવધિજ્ઞાનીને, કેવલજ્ઞાનીને અને સિદ્ધને પણ જાણે અને જુએ. તે પ્રમાણે સિદ્ધ પણ સિદ્ધને જાણે અને જુએ.[૨]

ગૌ૦—હે ભગવન્! કેવલજ્ઞાની બોલે અથવા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે?

મ૦—હા. પરંતુ તે પ્રમાણે સિદ્ધ બોલે નહિ અથવા પ્રશ્નોત્તર ન કહે. કારણ કે કેવલજ્ઞાની, ઊભા થવું, ગમનાદિ ક્રિયા કરવી, બલ, વીર્ય, અને પુરુષકાર–પરાક્રમ સહિત હોય છે, પણ સિદ્ધો તે બધાથી રહિત હોય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કેવલજ્ઞાની આંખ ઉઘાડે અને મીંચે?

મ૦—હા ગૌતમ! આંખ ઉઘાડે–મીંચે, શરીરને સંકુચિત કરે–પ્રસારે, ઊભો રહે–બેસે, આડે પડખે થાય, તથા શય્યા (વસતિ) અને નૈષેધિકી (થોડા કાલ માટે વસતિ) કરે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કેવલી રત્નપ્રભા વગેરે પૃથિવીને, તથા સૌધર્મ વગેરે કલ્પોને, 'આ રત્નપ્રભા પૃથિવી વગેરે છે' એ પ્રમાણે જાણે અને દેખે?

---

૧. જુઓ પા. ૬૦, નો. ૧.

૨ અહીં અનેક પ્રશ્નોના ઉત્તરને સામટા આપ્યા છે.

મ૦—હા ગૌતમ! તે પ્રમાણે જાણે અને દેખે. સિદ્ધો પણ એ પ્રમાણે જાણે અને જુએ.

— શતક ૧૪, ઉદ્દે૦ ૧૦

ગૌ૦—હે ભગવન્! કેવલીમનુષ્ય અંતકરને વા અંતિમ-શરીરવાળાને જાણે અને જુએ?

મ૦—હા ગૌતમ!

ગૌ૦—હે ભગવન્? તે પ્રમાણે છદ્મસ્થ પણ જાણે અને જુએ?

મ૦—ના ગૌતમ! પરંતુ સાંભળીને અથવા (અનુમાનાદિ) પ્રમાણથી જાણે અને જુએ.

—શતક ૫, ઉદ્દે૦ ૪

ગૌ૦—હે ભગવન્! કેવલીઓ ઇંદ્રિયો દ્વારા જાણે અને જુએ?

મ૦—ના ગૌતમ! કારણકે તેઓ તો દરેક દિશામાં મિતને પણ જાણે અને જુએ તથા અમિતને પણ જાણે અને જુએ.

— શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૧૦

૧૦

ગૌ૦—હે ભગવન્! છદ્મસ્થની પેઠે કેવળજ્ઞાની પણ હસે અને કાંઈ ચીજને ઉતાવળો થાય?

મ૦—ના ગૌતમ! કારણકે બધા જીવો ચારિત્રમોહનીય [illegible] ઉદયથી જ હસે છે અને ઉતાવળા થાય છે, પણ [illegible] ત [illegible] કર્મનો [illegible] નથી ત પ્રમાણે

દર્શનાવરણીયકર્મનો[1] ઉદય ન હોવાથી કેવલજ્ઞાની છદ્મસ્થની પેઠે નિદ્રા લેતા નથી, તથા ઊભા ઊભા ઊંઘતા નથી.

—શતક ૫, ઉદ્દે૦ ૮

૧૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! શૈલેશી[2] અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ સાધુ કંપે, અને તે તે ભાવે પરિણમે?

મ૦—ના ગૌતમ! શૈલેશી અવસ્થામાં આત્મા અત્યંત સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી પરપ્રયોગ સિવાય ન કંપે.

યોગ દ્વારા (પ્રવૃત્તિ) આત્મપ્રદેશોનું અથવા પુદ્ગલદ્રવ્યોનું ચલન કે કંપન 'એજના' કહેવાય છે. તેના દ્રવ્યાદિ પાંચ પ્રકાર છે: મનુષ્યાદિ જીવદ્રવ્યોનું કે મનુષ્યાદિ જીવ સહિત પુદ્ગલદ્રવ્યોનું કંપન તે દ્રવ્યૈજના; મનુષ્યાદિ ક્ષેત્રને વિષે વર્તમાન જીવોનું કંપન તે ક્ષેત્રૈજના; મનુષ્યાદિ કાળે વર્તમાન જીવોનું કંપન તે કાલૈજના; ઔદયિકાદિ ભાવમાં વર્તતા

૧. દર્શનાવરણીય કર્મ 'દર્શન' અર્થાત વસ્તુના સામાન્ય બોધને આવરે છે, એટલું જ નહિ પણ, તેનાથી, સહેલાઈથી જાગી શકાય તેવી, કે સહેલાઈથી ન જાગી શકાય તેવી, તથા બેઠાં બેઠાં–ઊભા ઊભા–અને ચાલતાં ચાલતાં આવે તેવી નિદ્રા પણ પ્રાપ્ત થાય છે; તથા જાગૃત અવસ્થામાં ચિંતવેલ કાર્ય નિદ્રાવસ્થામાં સાધવાનું બળ પણ પ્રગટે છે. જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૨૨૭.

૨ ધ્યાનની નિશ્ચલ-અવસ્થા. જુઓ 'અંતિમ ઉપદેશ' પા. ૧૮૧, ૧૮૨.

જીવોનું કે પુદ્ગલોનું કંપન તે ભાવૈજના; અને મનુષ્યાદિ ભવમાં વર્તતા જીવોની એજના તે ભવૈજના.

—શતક ૧૭, ઉદ્દે૦ ૩

૧૨

રાજગૃહનગરનો પ્રસંગ છે. મહાવીર ભગવાનના ભદ્ર પ્રકૃતિવાળા શિષ્ય માકંદિપુત્ર પ્રશ્ન પૂછે છે :

માકંદિપુત્ર—હે ભગવન્! કાપોતલેશ્યાવાળો પૃથિવીકાયિક જીવ મરણ પામી, તુરત જ મનુષ્યશરીરને પ્રાપ્ત કરી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને સિદ્ધ થઈ સર્વ દુઃખોનો નાશ કરે?

મ૦—હા માકંદિપુત્ર! સર્વ દુઃખોનો નાશ કરે.

તે જ પ્રમાણે કાપોતલેશ્યાવાળા અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવનું પણ જાણવું.

— શતક ૧૮, ઉદ્દે૦ ૩

૧૩

રાજગૃહનગરનો પ્રસંગ છે :

ગૌ૦—હે ભગવન્! છદ્મસ્થ મનુષ્ય પરમાણુપુદ્ગલને જાણે અને જુએ, કે ન જાણે અને ન જુએ?

મ૦—હે ગૌતમ! કોઈ જાણે પણ જુએ નહીં, અને કોઈ જાણે નહીં અને જુએ પણ નહીં. એ પ્રમાણે અસંખ્યાત પ્રદેશિક સ્કંધો સુધી જાણવું. અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ (સ્થૂલ પણ દેખાય તેમ) ની બાબતમાં આ પ્રમાણે જાણવું: કોઈ જાણે અને જુએ. કોઈ જાણે પણ જુએ નહીં, કોઈ જાણે નહીં પણ જુએ, અને કોઈ જાણે નહીં તેમ જુએ પણ નહીં.

એ [illegible] પણ જાણવું

ગૌ૦—હે ભગવન્! પરમાવધિજ્ઞાની મનુષ્ય પુદ્ગલ પરમાણુને જે સમયે જાણે તે સમયે જુએ? અને જે સમયે જુએ તે સમયે જાણે?

મ૦—હે ગૌતમ! એ બરાબર નથી. કારણ કે, પરમાવધિજ્ઞાનનું જ્ઞાન સાકાર એટલે કે વિશેષગ્રાહક હોય છે અને દર્શન અનાકાર એટલે કે સામાન્યગ્રાહક હોય છે. માટે જે સમયે જુએ છે તે સમયે જાણતો નથી ઇ૦.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કેવલજ્ઞાની પરમાણુપુદ્ગલને જે સમયે જાણે તે સમયે જુએ ઇ૦?

મ૦—હે ગૌતમ! જેમ પરમાવધિ વિષે કહ્યું તે પ્રમાણે જ કેવલજ્ઞાનીનું પણ જાણવું.

—શતક ૧૮, ઉદ્દે૦ ૮

## ૧૪

ચારણ એટલે આકાશમાં ગમન કરવાની શક્તિવાળા મુનિ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ચારણ કેટલા પ્રકારના છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ચારણ બે પ્રકારના છે: વિદ્યાચારણ અને જંઘાચારણ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! વિદ્યાચારણ મુનિને વિદ્યાચારણ શાથી કહે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! નિરંતર છ–છ ટંકના ઉપવાસરૂપ તપકર્મ વડે, અને 'પૂર્વ'નામક શાસ્ત્રોરૂપ વિદ્યા વડે ઉપશક્તિને પામેલા મુનિને વિદ્યાચારણ નામની લબ્ધિ (શક્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તે વિદ્યાચારણ કહેવાય છે. હે

ગૌતમ! આ જંબુદ્વીપનો પરિધિ ત્રણ લાખ, સોળહજાર અને બસોસત્તાવીશ યોજન છે; તે સંપૂર્ણ દ્વીપને કોઈ મહાશક્તિશાળી દેવ ત્રણ ચપટી વગાડે તેટલી વારમાં ત્રણ વાર ફરીને શીઘ્ર પાછો આવે તેવી તેની શીઘ્ર ગતિ છે. તે એક પગલા વડે માનુષોત્તર[1] પર્વત ઉપર પહોંચી જાય, ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદન કરી, બીજા પગલા વડે નંદીશ્વર દ્વીપમાં[2] જાય, તથા ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદી અહીં પાછો આવે, અને અહીંનાં ચૈત્યોને વંદે. વળી એક જ પગલામાં નંદનવનમાં જાય, અને ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદી, બીજા પગલામાં પાંડુકવનમાં[3] જાય, તથા ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદી અહીં પાછો આવી અહીંનાં ચૈત્યોને વંદે.

હે ગૌતમ! જો તે વિદ્યાચારણ ગમનાગમન સંબંધી પાપસ્થાનકોને આલોચ્યા કે પ્રતિક્રમ્યા વિના મરણ પામે, તો આરાધક થતો નથી; અને જો આલોચીને કે પ્રતિક્રમીને મરણ પામે તો આરાધક થાય છે.[4]

૧. ત્રીજા પુષ્કર દ્વીપની મધ્યમાં આવેલો પર્વત: મનુષ્યક્ષેત્રની સીમા.

૨. જંબુદ્વીપની આસપાસ વીંટળાઈને આવેલા અનેક દ્વીપસમુદ્રોમાંનો આઠમો.

૩. મેરુપર્વતના શિખર ઉપર આવેલું વન.

૪. લબ્ધિનો ઉપયોગ કરવો તે પ્રમાદ છે. તેનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તેની આલોચના (પ્રતિક્રમણ, પ્રાયશ્ચિત્ત અને ત્યાગ) ન કર્યો હોય, તો તેને ચારિત્રની આરાધના થતી નથી.

ગૌ૦—હે ભગવન્‌ ! જંઘાચારણને જંઘાચારણ શા માટે કહે છે ?

મ૦—હે ગૌતમ ! નિરંતર આઠ આઠ ટંકના ઉપવાસ-રૂપી તપકર્મ વડે આત્માને ચિંતવતા મુનિને જંઘાચારણ નામની લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તેને જંઘાચારણ કહે છે. તેની શીઘ્ર ગતિ વિદ્યાચારણ જેવી છે, પણ ફેર એટલો કે ત્રણ ચપટી વગાડે તેટલામાં તે ૨૧ વાર જંબુદ્વીપને ફરીને પાછો આવે છે. વળી તે એક પગલામાં રુચકવર[1] દ્વીપમાં જાય, અને ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદી, બીજા પગલામાં નંદીશ્વર દ્વીપમાં જઈ ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદી અહીં પાછો આવે છે અને અહીંનાં ચૈત્યોને વંદે છે. વળી એક પગલામાં તે પાંડુકવનમાં જાય, ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદે અને બીજા પગલામાં તે નંદનવનમાં જઈ ત્યાંનાં ચૈત્યોને વંદી અહીં પાછો આવી અહીંનાં ચૈત્યોને વંદે.

—શતક ૨૦, ઉદ્દે૦ ૯

૧૫

ગૌ૦—હે ભગવન્‌ ! ચૌદ 'પૂર્વ'ને જાણનાર શ્રુતકેવલી[2] મનુષ્ય એક ઘડામાંથી હજાર ઘડાને, એક પટમાંથી હજાર પટને એમ એક દંડમાંથી હજાર દંડને કરી દેખાડવા સમર્થ છે ?

૧. ૧૩મો દ્વીપ.

૨. જંબુસ્વામી પછીના સમયમાં કેવલજ્ઞાન સંભવતું ન હોવાથી જેમને કેવલજ્ઞાન નથી, પરંતુ જેઓ શાસ્ત્રગ્રંથો તો પૂર્ણ રીતે જાણે છે, તેવા.

મ૦—હે ગૌતમ! ચૌદપૂર્વીએ 'ઉત્કરિકા' ભેદ વડે ભેદાતાં અનંત દ્રવ્યો શક્તિવિશેષ વડે ગ્રહણને યોગ્ય કર્યાં છે, તેથી તે તેમ કરવા સમર્થ છે.

વિવરણ: ઢેફાં વગેરેની પેઠે ટુકડે ટુકડા રૂપ ભેદાવાને 'ખંડભેદ' કહે છે; કેળનાં થડ અને અબરખનાં પડનો જે ભેદ પડે તે 'પ્રતરભેદ'; તલ વગેરેના ચૂર્ણ કે લોટની પેઠે પુદ્ગલોના ભેદાવાને 'ચૂર્ણિકાભેદ' કહે છે; કૂવાના કાંઠાની તરાડોની પેઠે પુદ્ગલોના ભેદાવાને 'અનુતટિકા કહે છે. (અથવા વાંસ શેરડી આદિની જેમ છાલ નીકળવી તે અનુતટિકા ભેદ.) અને એરંડનાં બીજ વગેરેનો શીંગ ફૂટીને જે ભેદ થાય છે, તે ઉત્કરિકા ભેદ. ઉત્કરિકા ભેદ વડે ભેદાયેલાં દ્રવ્યો ઇચ્છેલા ઘટ વગેરે પદાર્થોનું નિષ્પાદન કરવાને સમર્થ છે; બીજા ભેદ વડે ભેદાયેલાં દ્રવ્યો ઇષ્ટ કાર્ય કરવા સમર્થ નથી.—ટીકા.

—શતક ૫, ઉદ્દે૦ ૪

## ૧૧

## કામ અને ભોગ

૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! કામો વિષે પૂછું છું, અને ભોગો વિષે પૂછું છું.

મ૦—હે ગૌતમ! કામો રૂપી છે. અરૂપી નથી. કામો સચિત્ત પણ છે, અને અચિત્ત પણ છે. કામો જીવ પણ છે અને અજીવ પણ છે. કામો જીવોને હોય છે, અજીવોને નથી હોતા. કામોના બે પ્રકાર છે: શબ્દો અને રૂપો.

હે ગૌતમ! ભોગો પણ રૂપી વગેરે છે; પરંતુ તે ત્રણ પ્રકારના છે: ગંધ, રસ અને સ્પર્શ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવો કામી છે કે ભોગી છે?

મ૦—હે ગૌતમ! જીવો કામી પણ છે અને ભોગી પણ છે. શ્રોત્રેંદ્રિય અને ચક્ષુની અપેક્ષાએ આ જીવો કામી કહેવાય છે. અને ઘ્રાણ, જિહ્વા અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ જીવો

ભોગી કહેવાય છે. જે જીવોને ચક્ષુ અને શ્રોત્રેન્દ્રિય નથી
કામી નથી પણ ભોગી છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેમાંથી કયા જીવો કે
વિશેષાધિક છે?

મ૦—હે ગૌતમ! કામભોગી જીવો સૌથી થોડા
નોકામી–નોભોગી જીવો[2] તેમનાથી અનંતગણા છે;
ભોગી જીવો તેમનાથી પણ અનંતગણા[3] છે.

—શતક ૭, ઉ

૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! કોઈ છદ્મસ્થ કોઈ પણ દેવ
દેવપણે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય છે. તે અત્યારે તો ક્ષીણ
દુર્બલ શરીરવાળો છે; પરંતુ તે ઉત્થાન, કર્મ, બલ,
અને પુરુષકાર–પરાક્રમ વડે વિપુલ એવા ભોગ્ય
ભોગવવા સમર્થ છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે ઉત્થાનાદિ વડે કોઈ પણ
એવા ભોગ્ય ભોગો ભોગવવા સમર્થ છે; પરંતુ તેમ
ભોગોનો તે ત્યાગ કરે છે; તેથી જ તે મહાનિર્જરાવાળો
મહાનિર્વાણરૂપી ફલવાળો થાય છે.

૧. કારણ કે તેઓ ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય [illegible]

[illegible]

૨ [illegible]

૩ [illegible]

ને જ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનવાળાનું પણ જાણવું.

ને જ પ્રમાણે ને જ ભવમાં સિદ્ધ થવાને યોગ્ય પરમાવધિજ્ઞાની માટે પણ સમજવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પૃથ્વીકાયિકોથી માંડીને વનસ્પતિકાયિકો સુધીના અને ત્રસજીવોમાંના પણ સંમૂર્છિમ[1] કોટીના જે જીવો અસંજ્ઞી એટલે કે મન વિનાના છે, તથા અજ્ઞાની, મૂઢ, અજ્ઞાનાંધકારમાં પ્રવેશ કરેલા તથા અજ્ઞાનરૂપ આવરણ અને મોહજાલ વડે ઢંકાયેલા છે, તેઓ ઇચ્છાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિને અભાવે અનિચ્છાપૂર્વક વેદના વેદે છે એમ કહેવાય ?

મ૦—હા ગૌતમ ! કહેવાય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! સમર્થ એટલે કે સંજ્ઞી હોવા છતાં કોઈ જીવ અનિચ્છાપૂર્વક વેદનાને વેદે ?

મ૦—હા ગૌતમ !

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેનું શું કારણ ?

મ૦—જેમ જોવાની શક્તિવાળો હોવા છતાં અંધકારમાં રહેલા પદાર્થોને પ્રદીપ સિવાય જોઈ શકતો નથી; તેમ જ પાછળ, ઊંચે, નીચે રહેલા પદાર્થોને ખ્યાલ સિવાય જોઈ શકતો નથી; તેમ જ્ઞાનશક્તિ અને ઇચ્છાશક્તિવાળો પણ અજ્ઞાન દશામાં (તે શક્તિની પ્રવૃત્તિને અભાવે) સુખદુઃખનો અનુભવ કરે છે.

---

૧. માતાપિતાના સંયોગ વિના, ગર્ભજ જીવોના મલ-મૂત્રાદિમાં પેદા થતા જીવો.

ગૌ૦—હે ભગવન્! સમર્થ એટલે કે સંજ્ઞી પણ તીવ્ર ઇચ્છાપૂર્વક વેદનાને વેદે ?

મ૦—હા ગૌતમ! વેદે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેનું શું કારણ ?

મ૦—જેમ અસંજ્ઞી જીવો ઇચ્છા અને જ્ઞાનશક્તિને અભાવે અનિચ્છા અને અજ્ઞાનપૂર્વક સુખદુઃખ વેદે છે; તથા સંજ્ઞી જીવો ઇચ્છા અને જ્ઞાનશક્તિયુક્ત હોવા છતાં, ઉપયોગને અભાવે અનિચ્છા અને અજ્ઞાનપૂર્વક સુખદુઃખ વેદે છે, તેમ સંજ્ઞી જીવો સમર્થ અને ઇચ્છાયુક્ત હોવા છતાં પ્રાપ્તિના સામર્થ્યને અભાવે માત્ર તીવ્ર અભિલાષથી સુખદુઃખ વેદે છે. જેને સમુદ્રની પાર જવાની શક્તિ નથી; પણ ત્યાં રહેલાં રૂપોનો તીવ્ર અભિલાષ છે, તે તીવ્ર અભિલાષપૂર્વક સુખદુઃખને વેદે છે.

—શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૭

# ૧૨

## પ્રત્યાખ્યાન

૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! પ્રત્યાખ્યાન વિષે કહો.

મ૦—હે ગૌતમ! (નહીં કરું એવી પ્રતિજ્ઞારૂપ) પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારનું છે: મૂલગુણ પ્રત્યાખ્યાન, અને ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન.

૧. તેમાં મૂલગુણ પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારનું છે: સર્વમૂલગુણ પ્રત્યાખ્યાન, અને દેશમૂલગુણ પ્રત્યાખ્યાન.

તેમાં સર્વમૂલગુણ પ્રત્યાખ્યાનના પણ પાંચ પ્રકાર છે: સર્વ પ્રકારની હિંસામાંથી, સર્વ પ્રકારના અસત્યમાંથી, સર્વ પ્રકારના અબ્રહ્મચર્યમાંથી, સર્વ પ્રકારના ચૌર્યમાંથી, અને સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહમાંથી વિરામ પામવું તે.

દેશમૂલગુણ પ્રત્યાખ્યાનના પણ પાંચ પ્રકાર છે: સ્થૂલ હિંસા, અસત્ય, અબ્રહ્મચર્ય, ચૌર્ય અને પરિગ્રહમાંથી વિરામ પામવું તે.

૨. ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારનું છેઃ સર્વ-ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન, અને દેશ-ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન.

તેમાં સર્વ-ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાનના ૧૦ પ્રકાર છેઃ ભવિષ્યમાં જે તપ કરવાનું હોય તે પૂર્વે કરવું તે 'અનાગત'; પૂર્વે કરવાનું તપ પછી કરવું તે 'અતિક્રાન્ત'; એક તપ જે દિવસે પૂરું થાય તે જ દિવસે બીજું શરૂ કરવું, એ રીતે પ્રત્યાખ્યાનની આદિ અને અંત કોટી મેળવવી તે 'કોટિસહિત'; નિયમિત દિવસે વિઘ્ન આવ્યા છતાં અવશ્ય તપ કરવું, તે 'નિયંત્રિત'; અપવાદપૂર્વક તપ કરવું તે 'સાકાર'; અપવાદ સિવાય તપ કરવું તે 'નિરાકાર'; કોળિયા, ઘર, ચીજ વગેરેનું પરિમાણ કરવું તે 'કૃતપરિમાણ'; ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો તે 'નિરવશેષ'; મુષ્ટિ ઇત્યાદિ સંકેતપૂર્વક તપ કરવું તે 'સંકેત'; અને કાલનું પ્રમાણ કરી તપ કરવું તે 'અદ્ધા.'

દેશ-ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાનના સાત પ્રકાર છેઃ દશે દિશામાં અમુક અંતરમાં જ પ્રવૃત્તિની મર્યાદારૂપ 'દિગ્વ્રત;' ઉપભોગ-પરિભોગની વસ્તુઓનું પરિમાણ કરવું તે 'ઉપભોગપરિભોગ-પરિમાણ;' નિષ્પ્રયોજન અધર્મવ્યાપારનો ત્યાગ તે 'અનર્થદંડ-વિરમણ.' દુશ્ચિંતનનો તથા કાયિક વાચિક પાપકર્મોનો ત્યાગ કરી, સમતા ધારણ કરવારૂપ 'સામાયિક;' દિગ્વ્રતમાં જે મર્યાદા બાંધી હોય, તેને રાત-દિવસ-પ્રહર પૂરતી વધુ ટૂંકાવવી તે 'દેશાવકાશિક' આઠમ, ચૌદશ, પૂનમ અને

[illegible] સુધી [illegible]

૧

[૪] ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવો પ્રત્યાખ્યાની છે, અપ્રત્યાખ્યાની છે, કે પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાની (દેશ-પ્રત્યાખ્યાની) છે?

મ૦—હે ગૌતમ! જીવો ત્રણે પ્રકારના છે. મનુષ્યો પણ ત્રણે પ્રકારના છે. પંચેંદ્રિય તિર્યંચો પ્રથમ પ્રકારથી રહિત છે. બાકીના વૈમાનિક સુધીના અપ્રત્યાખ્યાની છે. તે ત્રણે પ્રકારોમાં પ્રત્યાખ્યાની સૌથી થોડા છે. પ્રત્યાખ્યાનાપ્ર૦ અસંખ્યગણા છે અને અપ્રત્યાખ્યાની અનંતગણા છે. દેશપ્રત્યાખ્યાની પંચેંદ્રિય તિર્યંચો સૌથી થોડા છે; અને અપ્રત્યાખ્યાની અસંખ્યગણા છે. પ્રત્યાખ્યાની મનુષ્યો સૌથી થોડા છે; દેશપ્રત્યાખ્યાની સંખ્યાતગણા છે અને અપ્રત્યાખ્યાની અસંખ્યગણા છે.

— શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૨

૨

ગૌતમ—હે ભગવન્! જો શ્રમણોપાસકને પૂર્વે સ્થૂલ-હિંસાનું પ્રત્યાખ્યાન નથી હોતું, તે પછીથી તેનું પ્રત્યાખ્યાન કરે તો કેવી રીતે કરે?

મ૦—હે ગૌતમ! અતીતકાલે કરેલ હિંસાને પ્રતિક્રમે (નિન્દે); વર્તમાન હિંસાનો સંવર (રોધ) કરે; અને ભવિષ્યની હિંસાનું પ્રત્યાખ્યાન (નહિ કરું એવી પ્રતિજ્ઞા) કરે.

અતીતકાલની હિંસાને પ્રતિક્રમતો તે શ્રમણોપાસક ત્રિવિધ-ત્રિવિધે એટલે કે મન, વાણી અને કાયાથી એ ત્રણ પ્રકારે, તેમજ કરવું, કરાવવું કે કરનારને અનુમતિ આપવી — એ ત્રણ પ્રકારે પ્રતિક્રમે, કે પછી ત્રિવિધ-દ્વિવિધે, ત્રિવિધ-એકવિધે, દ્વિવિધ-ત્રિવિધે, દ્વિવિધ-દ્વિવિધે, દ્વિવિધ-એકવિધે,

મનુષ્યોમાં મૂલગુણ પ્રત્યાખ્યાની સર્વથી થોડા છે; ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાની સંખ્યાતગણા છે, અને અપ્રત્યાખ્યાની અસંખ્યગણા છે.

[૨] ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવો સર્વમૂલગુણ પ્રત્યાખ્યાની છે, દેશમૂલગુણ પ્રત્યાખ્યાની છે કે અપ્રત્યાખ્યાની?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રણે પ્રકારના છે. નારકો અપ્રત્યાખ્યાની જ છે; પંચેંદ્રિય તિર્યંચો દેશમૂલગુણ પ્રત્યાખ્યાની અને અપ્રત્યાખ્યાની છે. મનુષ્યો ત્રણે પ્રકારના છે; અને વાનવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકો અપ્રત્યાખ્યાની જ છે.

એ ત્રણ વર્ગોમાંથી સર્વમૂલ૦ સર્વથી થોડા છે, દેશમૂલ૦ અસંખ્યગણા છે, અને અપ્રત્યાખ્યાની અનંતગણા છે. જીવો, પંચેંદ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યનાં અલ્પબહુત્વ પહેલા દંડકની પેઠે જાણવાં; પરંતુ સર્વથી થોડા પંચેંદ્રિય તિર્યંચો દેશમૂલગુણ પ્રત્યાખ્યાની જાણવા, અને અપ્રત્યાખ્યાની પંચેંદ્રિય તિર્યંચો અસંખ્યગણા જાણવા.

[૩] ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવો સર્વઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાની છે, દેશઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાની છે કે અપ્રત્યાખ્યાની છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તેઓ ત્રણે પ્રકારના છે. પંચેંદ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યો એ પ્રમાણે છે. બાકીના વૈમાનિકો સુધીના અપ્રત્યાખ્યાની છે. એ ત્રણ પ્રકારનાનું અલ્પબહુત્વ પ્રથમ દંડક પ્રમાણે જાણવું (મનુષ્યો સુધી).

૧ તેમની ... મનુષ્યોનો સમાવેશ ...
[illegible]

# ૧૩

# આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત અને તપ

## ૧

[ પ્રમાદ વગેરેથી કાંઈ દોષ થાય તો તેને ગુરુ સમક્ષ નિખાલસ ભાવે પ્રકટ કરવો તે 'આલોચના'. થયેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી તેથી નિવૃત્ત થવું. અને નવી ભૂલ ન કરવા સાવધાન થવું તે 'પ્રતિક્રમણ'. પ્રમાદજનિત દોષોનું શોધન કરવા કરવામાં આવતી ક્રિયા તે 'પ્રાયશ્ચિત્ત'. અને પ્રમાદાદિને ક્ષીણ કરવા વાસ્તે જોઈતું આધ્યાત્મિક બળ કેળવવા શરીર-ઇંદ્રિય-મનને જે જે તાપણીમાં તપાવાય તે 'તપ'.

તેમાં પ્રથમ, દોષ – પ્રતિસેવના – સંયમભંગ કયા કયા થાય તે વિષેના પ્રશ્નથી માંડીને તપ સુધીના પ્રશ્નો છે.]

હે ભગવન્‌' પ્રતિસેવના એટલે કે સંયમનો ભંગ ના થાય છે?

એકવિધ-ત્રિવિધે, એકવિધ-દ્વિવિધે, કે એકવિધ-એકવિધે પ્રતિક્રમે.

એ જ પ્રમાણે વર્તમાન હિંસાનો રોધ કરનારો પણ ઉપર જણાવેલ ૪૯ પ્રકારે રોધ કરે; તે જ પ્રમાણે અનાગત હિંસાનું પ્રત્યાખ્યાન કરતો પણ ૪૯ પ્રકારે કરે. તે જ પ્રકારે, અસત્ય, ચૌર્ય, મૈથુન, અને પરિગ્રહનું પણ સમજવું.

— શતક ૮, ઉદ્દે૰ ૫

૩

ગૌતમ૰—હે ભગવન્! જીવો પ્રત્યાખ્યાનને જાણે છે, અપ્રત્યાખ્યાનને જાણે છે કે પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાનને જાણે છે?

મ૰—હે ગૌતમ! જે પંચેંદ્રિયો છે તે ત્રણેને પણ જાણે છે, બાકીના જીવો પ્રત્યાખ્યાનને જાણતા નથી. (અપ્રત્યાખ્યાનને જાણતા નથી, અને પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાનને પણ જાણતા નથી.)

ગૌ૰—હે ભગવન્! જીવોનું આયુષ્ય પ્રત્યાખ્યાનથી બંધાય છે, અપ્રત્યાખ્યાનથી બંધાય છે કે પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાનથી બંધાય છે?

મ૰—હે ગૌતમ! જીવો અને વૈમાનિકો[1] ત્રણેથી બંધાયેલા આયુષ્યવાળા છે. બાકીના અપ્રત્યાખ્યાનથી બંધાયેલા આયુષ્યવાળા છે.

— શતક ૬, ઉદ્દે૰ ૪

[1] [illegible] પ્રત્યાખ્યાની વૈમાનિકોમાં ઉત્પન્ન થ. [illegible] [illegible] થાય છે.

# ૧૩

# આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત અને તપ

## ૧

[ પ્રમાદ વગેરેથી કાંઈ દોષ થાય તો તેને ગુરુ સમક્ષ નિખાલસ ભાવે પ્રકટ કરવો તે 'આલોચના'. થયેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી તેથી નિવૃત્ત થવું અને નવી ભૂલ ન કરવા સાવધાન થવું તે 'પ્રતિક્રમણ'. પ્રમાદજનિત દોષોનું શોધન કરવા કરવામાં આવતી ક્રિયા તે 'પ્રાયશ્ચિત્ત'. અને પ્રમાદાદિને ક્ષીણ કરવા વાસ્તે જોઈતું આધ્યાત્મિક બળ કેળવવા શરીર-ઇંદ્રિય-મનને જે જે તાપણીમાં તપાવાય તે 'તપ'.

તેમાં પ્રથમ, દોષ – પ્રતિસેવના – સંયમભંગ કયા કયા નિમિત્તે થાય તે વિષેના પ્રશ્નથી માંડીને તપ સુધીના પ્રશ્નો આ પ્રકરણમાં છે.]

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! પ્રતિસેવના એટલે કે સંયમનો ભંગ કયા કયાં કારણથી થાય છે ?

મ૦—હે ગૌતમ! પ્રતિસેવના દશ પ્રકારની કહી છે:

૧. દર્પ–અહંકારથી થતી; ૨. પ્રમાદથી[1] થતી; ૩. અનાભોગ–અજ્ઞાનથી થતી; ૪. આતુરતા એટલે કે ભૂખ-તરસનું વ્યાકુળપણું, – તેને લીધે થતી; ૫. આપત્તિથી[2] થતી; ૬. સંકીર્ણતા – સંકડાશથી થતી; ૭. સહસાકાર – આકસ્મિક[3] ક્રિયાથી થતી; ૮. ભયથી થતી; ૯. પ્રદ્વેષ – ક્રોધાદિ કષાયોથી થતી; અને ૧૦. વિમર્શ – શિક્ષકાદિની પરીક્ષા કરવાથી થતી.

થયેલા દોષની ગુરુ આગળ નિખાલસ કબૂલાત કરવી જોઈએ. તે આલોચનાના નીચે પ્રમાણે દશ દોષો છે:

૧. ગુરુને પ્રસન્ન કરીશું તો સહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત આપશે એમ માની સેવાદિથી તેમને પ્રસન્ન કરી પછી તેમની પાસે દોષની આલોચના કરવી. ૨. તદ્દન નાનો અપરાધ બતાવવાથી આચાર્ય થોડું પ્રાયશ્ચિત્ત આપશે એમ અનુમાન કરી પોતાના અપરાધનું સ્વતઃ આલોચન કરવું. ૩. જે અપરાધ આચાર્યાદિકે જોયો હોય તેનું જ આલોચન કરવું. ૪. માત્ર મોટા અતિચારોનું જ આલોચન કરવું. ૫. 'જે સૂક્ષ્મ અતિચારોનું આલોચન કરે, તે સ્થૂલનું કેમ ન કરે', એવો આચાર્યનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવા સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ અતિચારોનું આલોચન કરવું. ૬. ઘણી શરમ આવવાને

---

૧. મદ્યપાન, વિષયસેવન, કષાય, નિદ્રા અને વિકથારૂપ.

૨. નિરંતર અન્નાદિ ન મળવાં, જંગલ વગેરે સ્થળમાં આવી [illegible] રોગ થવો, અને [illegible].

૩. [illegible]

ઈ ન સાંભળે તેમ આલોચન કરવું. ૭. બીજાને ા ખૂબ જોરથી બોલીને આલોચન કરવું. ૮. એક તિચારની ઘણા ગુરુઓ આગળ આલોચના કરવી. ૧ ન જાણનાર (અગીતાર્થ) ગુરુ પાસે આલોચના ૧૦. જે દોષનું આલોચન કરવાનું હોય તે દોષ આચાર્ય પાસે તેનું આલોચન કરવું.

નીચેના દશ ગુણવાળો પોતાના દોષની કબૂલાત કરવાને છે: ૧. ઉત્તમ જાતિવાળો (કારણ કે જાતિવાન પુરુષ અકૃત્ય કરે જ નહીં; અને કર્યું હોય તેની ભલે પ્રકારે પના કરે.) ૨. ઉત્તમ કુળવાળો (અંગીકૃત પ્રાયશ્ચિત્ત ર કરે તે માટે.) ૩. વિનયવાન. ૪. જ્ઞાનવાન કૃત્ય વિભાગને જાણે તે માટે.) ૫. દર્શનસંપન્ન શ્ચિત્તથી થતી શુદ્ધિમાં શ્રદ્ધાવાળો.) ૬. ચારિત્રસંપન્ન. ામાવાળો (ગુરુનો ઠપકો સહન કરે માટે.) ૮. દાન્ત દ્રયોને વશ રાખવાની ટેવવાળો.) ૯. અમાયી (કપટરહિત.) અપશ્ચાત્તાપી (આલોચના લીધા પછી પસ્તાવો ન રો.)

નીચેના આઠ ગુણો વાળો સાધુ આલોચના આપવાને . છે: ૧. આચારવાન (જ્ઞાનાદિ આચારવાળો). ૨. ારવાન (જણાવેલ અતિચારોને મનમાં ધારણ કરનારો). ૩. હારવાન (આગમ શ્રુતાદિ પાંચ પ્રકારના વ્યવહારવાળો)[1]. અપવ્રીડક (શિષ્યની શરમ દૂર કરાવનાર). ૫. પ્રકુર્વક ાશ્ચિત્ત આપીને અતિચારોની શુદ્ધિ કરાવવાને સમર્થ).

---

૧. જુઓ આ પછીનું પ્રકરણ ૧૪ મું.

૬. અપરિસ્રાવી (જણાવેલ અતિચારોને બીજાને ન કે સંભળાવનાર). ૭. નિર્યાપક (અસમર્થ શિષ્યને ધીમે ધીમે આપેલું પ્રાયશ્ચિત્ત પાર કરાવનાર) ૮. અપાયદર્શી (આલોચના નહિ લેવામાં પરલોકનો ભય દેખાડનાર).

સાધુની 'સમાચારી'— સમ્યક્આચાર દશપ્રકારે કહેલ છે: ૧. ઇચ્છાકાર — એટલે કે અન્ય સાધુને કોઈ કાર્ય માટે વિનંતિ કરવાની હોય અને તે કબૂલ કરે તો બંનેએ ઇચ્છાકાર કહેવો તે. (એટલે કે તમારી મરજી હોય તો કરો, તથા તમારી મરજી હોય તો કરું, એમ કહેવું, તે.) ૨. મિથ્યાકાર — પોતાનાથી વિપરીત આચરણ થઈ જાય, તો 'એ દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ' એમ સમજી મિથ્યાકાર કહેવો તે. ૩. તથાકાર — ગુરુએ આપેલા ઉત્તરને 'તમે કહેલું બરાબર છે' એમ કહેવું તે. ૪. આવશ્યિકા — અપાસરામાંથી બહાર આવશ્યક કાર્ય નિમિત્તે જવું તે. ૫. બહારથી પાછા અપાસરામાં પ્રવેશ કરતાં (કુપ્રવૃત્તિઓનો નિષેધ કરતાં) 'નૈષેધિકી' કહેવું તે. ૬. આપૃચ્છના — અભીષ્ટ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતા પહેલાં ગુરુને પૂછવું તે. ૭. પ્રતિપૃચ્છના – ગુરુએ પૂર્વે નિષિદ્ધ કરેલ કાર્ય પ્રયોજનવશાત્ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે, તો ફરી પૂછવું તે. ૮. છંદના — પોતે આણેલાં અન્નપાનાદિમાં બાકીના સાધુઓને આમંત્રણ કરવું તે. ૯. નિમંત્રણા — આહાર લાવવા માટે સાધુઓને નિમંત્રણ કરવું, કે 'તમારે માટે આહાર લાવું?'—તે. ૧૦. ઉપસંપદ્ – જ્ઞાનાદિ નિમિત્તે અન્ય ગચ્છનો આશ્રય ગ્રહણ કરી, વિશિષ્ટ અધ્યયન પૂર્ણ ગુરુનો આશ્રય કરવો તે.

• [illegible]

પ્રાયશ્ચિત્તના ૧૦ પ્રકાર છે: ૧. 'આલોચના' — એટલે કે માત્ર 'આલોચના' કરવાથી શુદ્ધ થવાય તેવું. ૨. 'પ્રતિક્રમણ' — એટલે કે, 'ફરી નહીં કરું' એમ કહેવામાત્રથી શુદ્ધ થવાય તેવું. ૩. 'મિશ્ર' — આલોચના અને પ્રતિક્રમણથી શુદ્ધ થવાય તેવું. ૪. 'વિવેક' — ભૂલથી સદોષ આહારાદિ આવી ગયાં હોય તો માત્ર તેના વિવેક એટલે કે ત્યાગથી શુદ્ધ થવાય તેવું. ૫. 'વ્યુત્સર્ગ' — એટલે કે કાયચેષ્ટાનો રોધ કરી ધ્યાન કરવાથી શુદ્ધ થવાય તેવું. ૬. 'તપ' — એટલે કે ઉપવાસ વગેરે તપથી શુદ્ધ થવાય તેવું. ૭. 'છેદ' — એટલે કે, દોષ પ્રમાણે દિવસ, પક્ષ, માસ કે વર્ષની પ્રવ્રજ્યા ઘટાડવાથી શુદ્ધ થવાય તેવું. ૮. 'મૂલ' — એટલે કે, વ્રતપર્યાયનો છેદ કરી ફરી 'મૂલ' મહાવ્રત લેવાથી શુદ્ધ થવાય તેવું. ૯. 'અનવસ્થાપ્ય' — એટલે કે અમુક પ્રકારનું વિશિષ્ટ તપ[1] ન કરે, ત્યાં સુધી મહાવ્રત કે વેશમાં સ્થાપી ન શકાય તેવું. અને ૧૦. 'પારાંચિતક' — એટલે સાધ્વી, રાજરાણી ઇત્યાદિના શીલભંગરૂપ મહાદોષ કરનારા આચાર્યને જ વેશ અને ક્ષેત્રનો ત્યાગ કરી છ માસથી તે બાર વર્ષ સુધી કરવું પડતું પ્રાયશ્ચિત્ત.[2]

તપના બે પ્રકાર છે: બાહ્ય અને આભ્યન્તર.

૧. બેસવા ઊઠવાને પણ અશક્ત થઈ જાય ત્યાં સુધીનું.

૨ ઉપાધ્યાયને નવમા પ્રાયશ્ચિત્ત સુધી હોય છે અને સામાન્ય સાધુને આઠમા સુધી હોય છે. જ્યાં સુધી ચૌદ પૂર્વ-ધારીઓના જાણકાર અને પ્રથમ પ્રકારના શારીરિક બાંધાવાળાઓ છે, ત્યાં સુધી દશે પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે.

બાહ્ય તપના છ પ્રકાર છે: (૧) અનશન – આહાર
ત્યાગ; (૨) ઊનોદરી – કંઈક ઓછો આહાર લેવો તે
(૩) ભિક્ષાચર્યા; (૪) રસત્યાગ; (૫) કાયક્લેશ – શરીરને કષ્ટ
આપવું તે, અને (૬) પ્રતિસંલીનતા – એટલે કે ઇંદ્રિયકષાયાદિનો
નિગ્રહ.

૧. તેમાં અનશનના બે પ્રકાર છે: (અ) ઇત્વરિક –
એટલે કે અમુક કાળ સુધી આહારત્યાગ; અને (આ) યાવત્કથિક
– એટલે કે જીવનપર્યંત આહારત્યાગ.

(અ) ઇત્વરિક અનશન, ચતુર્થભક્ત * – એક ઉપવાસ,
ષષ્ઠભક્ત – બે ઉપવાસ, અષ્ટમભક્ત – ત્રણ ઉપવાસ,
દશમભક્ત – ચાર ઉપવાસ, દ્વાદશભક્ત – પાંચ ઉપવાસ,
ચતુર્દશભક્ત – છ ઉપવાસ, પક્ષના ઉપવાસ, માસના ઉપવાસ,
બેમાસના – એમ છ માસના ઉપવાસ સુધી અનેક પ્રકારનું [illegible]

(આ) યાવત્કથિકના બે પ્રકાર છે: પાદપોપગમન અને
ભક્તપ્રત્યાખ્યાન. પાદપોપગમન, જેમાં સર્વ ચેષ્ટાનો [illegible]
અન્યની સેવાનો ત્યાગ કરી નિશ્ચેષ્ટ પડી રહેવાનું હોય છે;
તેના બે પ્રકાર છે: જેમાં મૃતશરીર ઉપાશ્રયાદિમાંથી
બહાર કાઢવાનું હોય તે 'નિર્હારિમ;' અને જેમાં બહાર
કાઢવાનું ન હોય – એટલે એવે સ્થળે જ જંગલ વગેરેમાં
દેહત્યાગ કર્યો હોય, તે 'અનિર્હારિમ.'

* ચતુર્થભક્તનો અર્થ એક ઉપવાસ છે. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

૨. ઊનોદરિકાના બે પ્રકાર છે. (અ) દ્રવ્યઊનોદરિકા, અને (આ) ભાવઊનોદરિકા.

(અ) તેમાં દ્રવ્યઊનોદરિકા બે પ્રકારની છે: ઉપકરણદ્રવ્યઊનોદરિકા અને ભક્તપાનદ્રવ્યઊનોદરિકા.

તેમાં ઉપકરણદ્રવ્યઊનોદરિકાના ત્રણ પ્રકાર છે: એક વસ્ત્ર, એક પાત્ર અને સાધુઓએ ત્યાગ કરેલાં (વસ્ત્ર પાત્ર સિવાયનાં) ઉપકરણોનો ઉપભોગ કરવો તે.

ભક્તપાનદ્રવ્યઊનોદરિકાના પ્રકાર પા. ૯૮ ઉપર જણાવેલા અલ્પાહારીથી પ્રકામરસભોજી સુધીના પ્રકારો મુજબ જાણવા.

(આ) ભાવઊનોદરિકા અનેક પ્રકારની છે: જેમકે ક્રોધ ઓછો કરવો, લોભ ઓછો કરવો, અલ્પ બોલવું, ધીમે બોલવું, તથા પ્રલાપ ન કરવો ઇત્યાદિ.

૩. ભિક્ષાચર્યા તેને લગતા વિવિધ નિયમો મુજબ અનેક પ્રકારની છે. તે નિયમો જેવા કે, ભિક્ષામાં અમુક વાનગીને જ ગ્રહણ કરવી; કે અમુક ક્ષેત્રમાંથી જ ભિક્ષા લેવી, વગેરે.૧

૪. રસપરિત્યાગ એટલે કે ઘૃતાદિ વિકારક પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો, સ્નિગ્ધ રસવાળું ભોજન ન કરવું, લૂખો આહાર કરવો વગેરે.

૫. કાયક્લેશ એટલે કે શરીરચેષ્ટાનો ત્યાગ કરી ઊભા રહેવું. વિવિધ આસનોએ બેસવું વગેરે.૨

૧. જુઓ ઔપપાતિકસૂત્ર પૃ. ૩૮, ૨.
૨. જુઓ ઔપપાતિકસૂત્ર પૃ. ૩૯, ૨.

૬. પ્રતિસંલીનતા ચાર પ્રકારની છે: (૧) ઇંદ્રિયોનો[1] નિગ્રહ કરવો, (૨) કષાયોનો[2] નિગ્રહ કરવો; (૩) મન-વાણી-કાયાના[3] વ્યાપારોનો નિગ્રહ કરવો; અને (૪) સ્ત્રી-પશુ અને નપુંસક સિવાયની વસતિમાં નિર્દોષ શયનાદિ ઉપકરણોનો સ્વીકાર કરી રહેવું.

આભ્યંતર તપ છ પ્રકારનું છે: (૧) પ્રાયશ્ચિત્ત (૨) વિનય (૩) વૈયાવૃત્ય (૪) સ્વાધ્યાય (૫) ધ્યાન અને (૬) વ્યુત્સર્ગ.

(૧) પ્રાયશ્ચિત્તના ૧૦ પ્રકાર આગળ (પા. ૨૪૫ ઉપર) આવી ગયા છે.

(૨) વિનયના સાત પ્રકાર છે: જ્ઞાનનો, દર્શનનો, ચારિત્રનો, મનનો, વચનનો, કાયનો અને લોકોપચારનો.

તેમાં જ્ઞાનનો વિનય, જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર મુજબ પાંચ પ્રકારનો છે.

દર્શનનો વિનય બે પ્રકારનો છે: શુશ્રૂષાવિનય અને અનાશાતનાવિનય. શુશ્રૂષાવિનય, સત્કાર કરવો, સન્માન કરવું વગેરે અનેક પ્રકારનો છે. અનાશાતનાવિનયના ૧૫ ભેદ છે: અરિહંતોની, અરિહંતોએ કહેલા ધર્મની, આચાર્યોની, ઉપાધ્યાયોની, સ્થવિરોની, કુળની, ગણની, સંઘની[4], ક્રિયા-

1 ઇંદ્રિયો પાંચ.
2 ક્રોધ, માન, માયા, લોભ.
3 [illegible] અનાસક્તિપૂર્વક જ્ઞાન થઈ, [illegible] [illegible] નિશ્ચિત થઈ આધીન [illegible]
4 [illegible]

સમાનધાર્મિકની, મતિજ્ઞાનથી[1] માંડીને કેવળજ્ઞાન સુધીનાં પાંચ જ્ઞાનોની, તથા ઉપર જણાવેલ ૧૫ની ભક્તિ તેમ જ બહુમાન તથા એ જ પંદરનું ગુણોત્કીર્તન.

ચારિત્રવિનય સામાયિકથી માંડીને યથાખ્યાત સુધીનાં પાંચ ચારિત્રોના પ્રકાર[2] મુજબ પાંચ પ્રકારનો છે.

મનનો વિનય બે પ્રકારનો છે: પ્રશસ્ત મનવિનય, અને અપ્રશસ્ત મનવિનય.

પાપરહિત, ક્રોધાદિરહિત, કાયિકી આદિ ક્રિયામાં આસક્તિરહિત, શોકાદિ ઉપક્લેશરહિત, આસ્રવરહિત, સ્વપરને આઘાત ન કરનાર અને જીવોને ભય ઉત્પન્ન ન કરનાર એમ સાત પ્રકારના મનરૂપ પ્રશસ્ત મનવિનય સાત પ્રકારનો છે. તેનાથી ઊલટા સાત પ્રકારના મનરૂપ અપ્રશસ્ત મનવિનય પણ સાત પ્રકારનો છે.

વચનવિનયના બે પ્રકાર છે: પ્રશસ્ત વચનવિનય, અને અપ્રશસ્ત વચનવિનય. તેમના સાત સાત પ્રકાર પણ મનવિનય મુજબ જાણવા.

કાયવિનયના બે પ્રકાર છે: પ્રશસ્ત કાયવિનય, અને અપ્રશસ્ત કાયવિનય. પ્રશસ્ત કાયવિનય સાત પ્રકારનો છે: સાવધાનતાપૂર્વક જવું, સ્થિતિ કરવી, બેસવું, આળોટવું, ઉલ્લંઘન કરવું, વધારે ઉલ્લંઘન કરવું, અને બધી ઇંદ્રિયોની

૧ જુઓ આગળ પા ૨૭, ટિ૦ નં ૩.
૨. જુઓ આગળ પા. ૫૬ તથા ૭૦.

પ્રવૃત્તિ કરવી. તેનાથી ઊલટા એવા સાત અપ્રશસ્ત કાય-વિનય છે.

લોકોપચારવિનયના સાત પ્રકાર છે: ગુરુ વગેરે વડીલવર્ગની પાસે રહેવું, તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું, કાર્યની સિદ્ધિ માટે હેતુઓની સવડ કરી આપવી, કરેલા ઉપકારોના બદલા દેવા, રોગીઓની સંભાળ રાખવી, અવસરોચિત પ્રવૃત્તિ કરવી, અને સર્વે કાર્યોમાં અનુકૂળપણે વર્તવું.

૩. વૈયાવૃત્ત્ય (સેવા)ના દશ પ્રકાર છે: (વ્રત અને આચાર ગ્રહણ કરાવનાર) આચાર્યનું, (અધ્યાપક) ઉપાધ્યાયનું, (વૃદ્ધ અને વડીલ એવા) સ્થવિરનું, તપસ્વીનું, રોગીનું, (નવા પ્રાથમિક શિષ્ય) શૈક્ષનું, (એક આચાર્યના શિષ્યોના પરિવારરૂપ) કુલનું, (સાથે અધ્યયન કરતા સાધુઓના સમૂહરૂપ) ગણનું, સંઘનું, અને સાધર્મિકનું.

૪. સ્વાધ્યાયના પાંચ પ્રકાર છે: વાચના (અધ્યયન), પ્રચ્છના, પુનરાવર્તન, ચિંતન અને ધર્મકથા.

૫. ધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે: આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ.

આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે: અનિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં તેના વિયોગનું ચિંતન કરવું, ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં તેના અવિયોગનું ચિંતન કરવું, રોગાદિ કષ્ટ પ્રાપ્ત થતાં તેના વિયોગનું ચિંતન કરવું, અને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર [illegible] પ્રાપ્તિ થતા તેના અવિયોગનું ચિંતન કરવું. [illegible] આક્રંદન, દીનતા, [illegible]

ધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે: હિંસા સંબંધી નિરંતર અસત્ય સંબંધી નિરંતર ચિંતન, ચૌર્ય સંબંધી ચિંતન, અને ધન વગેરેના સંરક્ષણ સંબંધે નિરંતર રૌદ્રધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ છે: હિંસા વગેરેથી નહિ ય હોવો, હિંસા વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાપણું હોવો, અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિથી પ્રવૃત્તિ કરવાપણું હોવો, અને ત પાપનો પશ્ચાત્તાપ ન કરવાપણું હોવો.

ર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે: આજ્ઞાવિચય – જેમાં ાનો નિર્ણય છે એવું ચિંતન; અપાયવિચય – રાગ-ન્ય અનર્થો સંબંધે ચિંતન; વિપાકવિચય – કર્મનાં ફળ ચિંતન, અને સંસ્થાનવિચય – લોક-દ્વીપ-સમુદ્રાદિના સંબંધે ચિંતન. ધર્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ છે: ચિ – જિનોપદેશમાં રુચિ; નિસર્ગરુચિ – સ્વભાવથી રુચિ; સૂત્રરુચિ – શાસ્ત્રાભ્યાસથી તત્ત્વરુચિ; અને રુચિ – દ્વાદશ અંગગ્રંથોના સવિસ્તર અવગાહનથી ધર્મધ્યાનનાં ચાર આલંબન છે: વાચના (અધ્યયન), ચ્છના, પરિવર્તન (પુનરાવર્તન) અને ધર્મકથા. ાનની ચાર ભાવનાઓ છે: એકત્વભાવના, ભાવના, અશરણભાવના અને સંસારભાવના.*

શુક્લધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે: (અ) પૃથક્ત્વવિતર્ક-ાર — એટલે કે જેમાં, 'વિતર્ક' અર્થાત્ પૂર્વગ્રંથો અનુસાર

* એમના વિસ્તાર માટે જુઓ આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર'

કોઈ એક દ્રવ્યનું અવલંબન લઈ, ધ્યાન કરવામાં આવે; તથા તે દરમ્યાન તે દ્રવ્યના કોઈ એક પરિણામ ઉપર સ્થિર ન રહેતાં, તેનાં વિવિધ પરિણામો ('પૃથક્ત્વ') ચિત્તમાં લાવ્યા કરે, તથા કોઈ વાર દ્રવ્ય ઉપરથી પરિણામ ઉપર, કે પરિણામ ઉપરથી દ્રવ્ય ઉપર આવે; દ્રવ્ય ઉપરથી તેના વાચક શબ્દ ઉપર, કે શબ્દ ઉપરથી દ્રવ્ય ઉપર આવે; તેમ જ મન-વાણી-કાયા એ ત્રણના વ્યાપારોમાં કોઈ એક ઉપર સ્થિર રહેવાને બદલે વારંવાર સંક્રમણ કર્યા કરે ('સવિચાર'), તે.

(આ) એકત્વ-વિતર્ક-અવિચાર — એટલે કે જેમાં દ્રવ્યના કોઈ એક પરિણામ ઉપર જ નિશ્ચલ થવામાં આવે છે, તથા શબ્દ અર્થના ચિંતનનું કે, મન-વાણી-કાયાના વ્યાપારોનું કશું પરિવર્તન કરવામાં નથી આવતું.

(ઇ) સૂક્ષ્મક્રિયા-અનિવૃત્તિ — એટલે કે જેમાં મન અને વચનના વ્યાપારોનો સર્વથા રોધ કરવાથી અને કાયવ્યાપારોમાંના અર્ધા કાયવ્યાપારોનો રોધ કરેલો હોઈ, જેમાંથી પાછું પડાતું નથી.

(ઈ) સમુચ્છિન્નક્રિય-અનિવૃત્તિ — એટલે કે જેમાં [illegible] જેવા વ્યાપારોનો સર્વથા નિરોધ કરેલો હોઈ, [illegible] આદિ ક્રિયાઓનો સર્વથા ઉચ્છેદ થયો હોય છે તે. શુક્લધ્યાનના ચાર લક્ષણો છે: ક્ષમા, નિઃસ્પૃહતા, આર્જવ-[illegible], અને માર્દવ-માનત્યાગ. શુક્લધ્યાનનાં ચાર [illegible] [illegible] [illegible] અભાવ, અસંમોહ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

વિષે વિચાર; પ્રત્યેક ક્ષણે વસ્તુઓમાં થતા વિપરિણામ વિષે વિચાર; સંસારના અશુભપણા સંબંધે ચિંતન અને હિંસાદિ-જન્ય અનર્થોનો વિચાર.

(૬) વ્યુત્સર્ગ (અસંગપણું – ત્યાગ) ના બે પ્રકાર છે: દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ, અને ભાવવ્યુત્સર્ગ. તેમાં દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગના ચાર પ્રકાર છે: ગણવ્યુત્સર્ગ, શરીરવ્યુત્સર્ગ, ઉપધિ- (સાધનસામગ્રીનો) વ્યુત્સર્ગ અને આહારપાણીનો વ્યુત્સર્ગ.

ભાવવ્યુત્સર્ગના ત્રણ પ્રકાર છે: કષાયવ્યુત્સર્ગ, સંસાર-વ્યુત્સર્ગ અને કર્મવ્યુત્સર્ગ. કષાયવ્યુત્સર્ગના ચાર પ્રકાર છે: ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો એ પ્રમાણે. સંસારવ્યુત્સર્ગના ચાર પ્રકાર છે: નૈરયિક તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવના સંસારનો વ્યુત્સર્ગ. કર્મવ્યુત્સર્ગના પણ જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મ સંબંધે આઠ પ્રકાર છે.

— શતક ૨૫, ઉદ્દે૦ ૭

૨

જે ભિક્ષુ કોઈ એક અકૃત્યસ્થાનને સેવીને તે અકૃત્ય-સ્થાનનું આલોચન તથા પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના મરણ પામે, તો તેને આરાધના[1] થતી નથી; પરંતુ તે અકૃત્યસ્થાનનું આલોચન અને પ્રતિક્રમણ કરીને મરણ પામે, તો તેને આરાધના થાય છે. વળી કદાચ કોઈ ભિક્ષુએ અકૃત્યસ્થાનનું પ્રતિસેવન કર્યું હોય; પછી તેના મનમાં વિચાર થાય કે, હું મારા અંતકાળને સમયે તે અકૃત્યસ્થાનનું આલોચન

૧. જુઓ પા. ૩૨, નોંધ ૧.

કરીશ, તથા તપરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનો સ્વીકાર કરીશ'; પરં ત્યાર પછી તે ભિક્ષુ તે અકૃત્યસ્થાનનું આલોચન કે પ્રતિક્રમ કર્યા વિના મરણ પામે, તો તેને આરાધના થતી નથી; અ જો તે ભિક્ષુ આલોચન અને પ્રતિક્રમણ કરીને મરણ પા તો તેને આરાધના થાય છે. વળી કોઈ ભિક્ષુ કોઈ અકૃ સ્થાનનું પ્રતિસેવન કરી, મનમાં એમ વિચારે 'શ્રમણોપાસકો પણ મરણ પામી કોઈ દેવલોકમાં જ દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું હું નહીં થાઉં ?', તથા એમ વિચારી આલોચનાદિ કર્યા વિના જ તે મરણ પામે, તો તેને આરાધના થતી નથી.

— શતક ૧૦, ઉદ્દે૦ ૨

## ૧૪

# કેટલીક વ્યાખ્યાઓ

### વ્યવહાર

વ્યવહાર એટલે મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ. તેનું કારણ જે જ્ઞાન પણ વ્યવહાર કહેવાય છે.

ગૌતમ — હે ભગવન્! વ્યવહાર કેટલા પ્રકારનો છે?

મ૦ — હે ગૌતમ! વ્યવહાર પાંચ પ્રકારનો છે:

૧. આગમવ્યવહાર; ૨. શ્રુતવ્યવહાર; ૩. આજ્ઞાવ્યવહાર; ધારણાવ્યવહાર; અને ૫. જીતવ્યવહાર. તે પાંચ પ્રકારના વહારમાં જેની પાસે જે પ્રકારે આગમ[1] હોય, તે પ્રકારે ણે આગમથી વ્યવહાર ચલાવવો. જો આગમ ન હોય તો ની પાસે જે શ્રુત[2] હોય તે શ્રુત વડે વ્યવહાર ચલાવવો.

---

૧. કેવલજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, ૧૪ પૂર્વગ્રંથ, પૂર્વગ્રંથ અને નવ પૂર્વગ્રંથ — આ જ્ઞાનો આગમ કહેવાય છે.

૨. આચારકલ્પ વગેરે (ગ્રંથો) શ્રુત કહેવાય.

કરીશ, તથા તપરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનો સ્વીકાર કરીશ'; પરંતુ ત્યાર પછી તે ભિક્ષુ તે અકૃત્યસ્થાનનું આલોચન કે પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના મરણ પામે, તો તેને આરાધના થતી નથી; અને જો તે ભિક્ષુ આલોચન અને પ્રતિક્રમણ કરીને મરણ પામે, તો તેને આરાધના થાય છે. વળી કોઈ ભિક્ષુ કોઈ અકૃત્ય-સ્થાનનું પ્રતિસેવન કરી, મનમાં એમ વિચારે કે, 'શ્રમણોપાસકો પણ મરણ પામી કોઈ દેવલોકમાં જ દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે, તો શું હું નહીં થાઉં?', તથા એમ વિચારી આલોચનાદિ કર્યા વિના જ તે મરણ પામે, તો તેને આરાધના થતી નથી.

— શતક ૧૦, ઉદ્દે૦ ૨

થવાથી ચેતનાનો ભ્રંશ થવો તે. અને ૨. મોહનીયકર્મના ઉદયથી થયેલો — એટલે કે અતત્ત્વને તત્ત્વ માનવારૂપ અને તત્ત્વને અતત્ત્વ માનવારૂપ; તથા વિષયાદિનું સ્વરૂપ જાણવા છતાં અજ્ઞાનીની પેઠે તેમાં ને તેમાં પ્રવૃત્ત થવારૂપ; તથા કામાવેશથી હિતાહિતનું ભાન જતી રહેવારૂપ.

— શતક ૧૪, ઉદ્દે૦ ૨

૩

### પ્રત્યનીક

પ્રત્યનીક એટલે વિરોધી અથવા દ્વેષી. રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગુરુઓની અપેક્ષાએ કેટલા પ્રત્યનીક છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રત્યનીકો કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણેઃ આચાર્ય પ્રત્યનીક; ઉપાધ્યાય પ્રત્યનીક અને સ્થવિર[1]પ્રત્યનીક.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગતિની અપેક્ષાએ કેટલા પ્રત્યનીકો કહ્યા છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રત્યનીકો કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણેઃ ઇંદ્રિયાદિકથી પ્રતિકૂલ અજ્ઞાન કાયાચરણ કરનાર 'ઇહલોક-પ્રત્યનીક;' ઇંદ્રિયના વિષયમાં તત્પર રહેનાર 'પરલોક-પ્રત્યનીક; અને ચૌર્યાદિક વડે ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં તત્પર રહેનાર તે 'ઉભયલોક-પ્રત્યનીક.'

— શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૮

૧. ઉંમર, વિદ્યા, અથવા દીક્ષાનો કાળ એ ત્રણેમાં જે સાધુ મોટો હોય તે

શ્રુત ન હોય, તો તેની પાસે જે પ્રકારે આજ્ઞા[1] હોય તે પ્રકારે તેણે વ્યવહાર ચલાવવો. આજ્ઞા ન હોય તો જે પ્રકારે ધારણા[2] (એટલે કે કોઈ જ્ઞાનીએ કરેલું પોતે યાદ રાખ્યું) હોય તે પ્રકારે વ્યવહાર ચલાવવો અને ધારણા ન હોય તો જીત (એટલે પરંપરાથી ચાલ્યા આવેલા વ્યવહાર) પ્રમાણે[3] વ્યવહાર ચલાવવો.

આ પાંચ પ્રકારના વ્યવહારને જ્યારે જ્યારે અને જ્યાં જ્યાં ઉચિત હોય, ત્યારે ત્યારે અને ત્યાં ત્યાં (અનિશ્રો-પશ્રિત રીતે) રાગદ્વેષના ત્યાગપૂર્વક સારી રીતે વ્યવહરતો શ્રમણનિર્ગ્રંથ આજ્ઞાનો આરાધક થાય છે.

—શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૮

## ૨

### ઉન્માદ

ઉન્માદ એટલે સ્પષ્ટ ચેતનાનો (વિવેકજ્ઞાનનો) ભ્રંશ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઉન્માદ કેટલા પ્રકારનો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! બે પ્રકારનો ઉન્માદ કહ્યો છે. ૧. [illegible]ના આવેશરૂપ—એટલે કે કોઈ દેવનો શરીરમાં પ્રવેશ

૧. કોઈ [illegible] વિદ્વાન પાસેથી મળેલી આજ્ઞા: [illegible] પદનું દેશાંતરસ્થિત શિષ્ય દ્વારા.

૨. કોઈ આચાર્યે (અનુસાર) [illegible] દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, [illegible] નો વિચાર કરી જે વખતે જે રીતે શુદ્ધિ કરી હોય, તે [illegible] તે [illegible].

૩. [illegible] આદિની [illegible]

થવાથી ચેતનાનો બંધ થયો તે. અને ૭. મોહનીયકર્મના ઉદયથી થયેલો — એટલે કે અતત્ત્વને તત્ત્વ માનવારૂપ અને તત્ત્વને અતત્ત્વ માનવારૂપ; તથા વિષયાદિનું સ્વરૂપ જાણવા છતાં અજ્ઞાનીની પેઠે તેમાં ને તેમાં પ્રવૃત્ત થવારૂપ; તથા કામાવેશથી દિનાદિનનું ભાન ભૂલી જવારૂપ.

— શતક ૧૯, ઉદ્દે૦ ૩

## ૩

### પ્રત્યનીક

પ્રત્યનીક એટલે વિરોધી અથવા દ્વેષી. રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગુરુઓની અપેક્ષાએ કેટલા પ્રત્યનીક છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રત્યનીકો કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે: આચાર્ય પ્રત્યનીક; ઉપાધ્યાય પ્રત્યનીક અને સ્થવિર[1]પ્રત્યનીક.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગતિની અપેક્ષાએ કેટલા પ્રત્યનીકો કહ્યા છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રત્યનીકો કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે: ઇંદ્રિયાદિકથી પ્રતિકૂલ અજ્ઞાન કષાયાચરણ કરનાર 'ઇહલોક-પ્રત્યાનીક;' ઇંદ્રિયના વિષયમાં તત્પર રહેનાર 'પરલોક-પ્રત્યનીક;' અને ચૌર્યાદિક વડે ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં તત્પર રહેનાર તે 'ઉભયલોક-પ્રત્યનીક.'

— શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૮

૧. ઉંમર, વિદ્યા, અથવા દીક્ષાનો કાળ એ બાબતોમાં જે સાધુ મોટો હોય તે

## ૪

### ભાષા

ગૌ૦—હે ભગવન્! ભાષા ૧૨ પ્રકારની છે: ૧. સંબોધન કરવાપૂર્વક બોલાતી 'આમન્ત્રણી;' ૨. આજ્ઞાપૂર્વક બોલાતી 'આજ્ઞાપની'; ૩. યાચના કરવારૂપ 'યાચની;' ૪. પ્રશ્ન કરવારૂપ 'પ્રચ્છની;' ૫. ઉપદેશ આપવારૂપ 'પ્રજ્ઞાપની;' ૬. નિષેધ કરવારૂપ 'પ્રત્યાખ્યાની;' ૭. ઇચ્છાને અનુકૂલ એવી 'ઇચ્છાનુલોમા;' ૮. અર્થના નિશ્ચય સિવાય બોલાતી 'અનભિગૃહિતા[1].' ૯. અર્થના નિશ્ચયપૂર્વક બોલાતી 'અભિગૃહિતા[2].' ૧૦. અર્થનો સંશય કરાવનારી સંશયકરણી[3].' ૧૧. લોકપ્રસિદ્ધ શબ્દાર્થવાળી 'વ્યાકૃતા;' અને ૧૨. ગંભીર શબ્દાર્થવાળી 'અવ્યાકૃતા.'[4] હવે, 'અમે આશ્રય કરીશું;' 'શયન કરીશું,' 'ઊભા રહીશું,' 'બેસીશું,' 'આળોટીશું' ઇત્યાદિ ભાષા 'પ્રજ્ઞાપની' કહેવાય કે અસત્ય ન કહેવાય?

મ૦—હે ગૌતમ! તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની કહેવાય; પણ જૂઠી ન કહેવાય.

નોંધ: પ્રશ્નકર્તાનો અભિપ્રાય એ છે કે, 'આશ્રય કરીશું' વગેરે ભાષા ભવિષ્યકાળને લગતી છે; એટલે વચ્ચે અંતરાય આવતાં તેમ કરવાનું ન પણ બને, એટલે બૂઠી પણ

૧. જેમકે, 'તને ઠીક લાગે તેમ કર.'
૨. જેમકે, 'આ પ્રમાણે કર.'
૩. જેમકે 'સૈન્ધવ લાવ' [illegible]
[illegible]
[illegible]

પડે. વળી આમંત્રણી વગેરે ભાષાઓ વિધિ કે નિષેધ વડે સત્ય ભાષાની પેઠે વસ્તુમાં નિયત નથી; તો તેમને શું કહેવી? વ્યાખ્યામાં કહ્યું છે કે, ભવિષ્યકાળમાં જે વસ્તુ કરવાની કહી હોય, તે વર્તમાનકાળની દૃષ્ટિએ કંઈ નિશ્ચિત નથી હોતી. ઉપરાંત આમંત્રણી વગેરે ભાષા કશાનો વિધિપ્રતિષેધ નથી કરતી, પરંતુ તે પણ નિર્દોષ પુરુષાર્થની સાધક છે.

— શતક ૧૦, ઉદ્દે૦ ૩

## ૫

## ઉપધિ-પરિગ્રહ-પ્રણિધાન

ઉપધિ એટલે જીવનનિર્વાહમાં ઉપયોગી શરીર તથા વસ્ત્રાદિ. રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઉપધિ કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ઉપધિ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે: કર્મરૂપી ઉપધિ, શરીરરૂપી ઉપધિ અને બાહ્ય પાત્ર-વસ્ત્રાદિ સામગ્રીરૂપ ઉપધિ. નૈરયિકોને કર્મ અને શરીરરૂપ એ બે જ ઉપધિ હોય છે. એકેંદ્રિય જીવોને પણ એ બે જ પ્રકારનો હોય છે; તે સિવાયના બીજાઓને[1] ત્રણે પ્રકારનો હોય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઉપધિ કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ઉપધિ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે: સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર. નૈરયિકોથી માંડી વૈમાનિકો સુધી બધાને એ ત્રણે પ્રકારનો ઉપધિ હોય છે.[2]

---

૧. વૈમાનિકો સુધીના.

૨. નારકોનો સચિત્ત ઉપધિ તે શરીર, અચિત્ત ઉપધિ તે ઉત્પત્તિસ્થાન, અને શ્વાસોચ્છ્વાસાદિ યુક્ત શરીર સચેતનાચેતનરૂપ મિશ્ર ઉપધિ કહેવાય છે.

જીવનનિર્વાહમાં ઉપયોગી કર્મ, શરીર અને વસ્ત્રાદિ ઉપધિ કહેવાય છે; અને તે જ મમત્વબુદ્ધિથી ગૃહીત થાય, ત્યારે પરિગ્રહ કહેવાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પરિગ્રહ કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! પરિગ્રહ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે: કર્મપરિગ્રહ, શરીરપરિગ્રહ, અને બાહ્ય વસ્ત્રપાત્રાદિ ઉપકરણરૂપ પરિગ્રહ.

કોઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચિત આલંબનમાં મન-વચન-કાયના વ્યાપારોને સ્થિર કરવા તે પ્રણિધાન.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પ્રણિધાન કેટલા પ્રકારનું કહ્યું છે?

મ૦—હે ગૌતમ! પ્રણિધાન ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે: મનપ્રણિધાન, વચનપ્રણિધાન અને કાયપ્રણિધાન.[1]

ગૌ૦—હે ભગવન્! દુષ્પ્રણિધાન કેટલા પ્રકારનું કહ્યું છે?

મ૦—હે ગૌતમ! મન-વચન-કાય એમ ત્રણે પ્રકારનું છે. દુષ્પ્રણિધાન પણ એ ત્રણે પ્રકારનું હોય છે. મનુષ્યાદિ પંચેન્દ્રિય જીવોને દુષ્પ્રણિધાન હોઈ શકે છે.

— શતક ૧૮, ઉદ્દે૦

૧ નૈરયિકથી નૈરયિકથી સ્તનિતકુમાર સુધીનાને [illegible] પૃથ્વીકાયથી વનસ્પતિકાય સુધીનાને કાયપ્રણિધાન, બેઇન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીનાને વચન અને કાયપ્રણિધાન. [illegible]

૬

## પરિષહ

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! કેટલા પરિષહો કહ્યા છે ?

મ૦—હે ગૌતમ ! પરિષહો ૨૨ છે : ક્ષુધા, તૃષા, શીત, ઉષ્ણ, દંશ-મશક ( ડાંસ-મચ્છર ), નગ્નતા, અરતિ, ( કંટાળો ), સ્ત્રી, ચર્યા ( ગામેગામ પગપાળા ફરવું તે ), નૈષેધિકી ( સ્મશાન વગેરે સ્વાધ્યાય, ધ્યાન ઈ૦ નાં સ્થાન ), શય્યા, આક્રોશ ( તિરસ્કાર ), વધ ( માર ), યાચના, અલાભ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, જલ્લ (મળ), સત્કારપુરસ્કાર, પ્રજ્ઞા, જ્ઞાન[1], અને દર્શન (શ્રદ્ધા).

આ બધી સાધકના માર્ગમાં આવતી મુશ્કેલીઓ છે.

તે બાવીસે પરિષહોનો ચાર કર્મપ્રકૃતિઓમાં સમાવેશ થાય છે. તે આ પ્રમાણે : જ્ઞાનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય અને અંતરાય.

તેમાં જ્ઞાનાવરણીયકર્મમાં પ્રજ્ઞા અને જ્ઞાન એ બે પરિષહોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રજ્ઞાનો અભાવ, તેમ જ જ્ઞાનનો અભાવ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયથી જ થાય છે.

વેદનીયકર્મમાં ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશ-મશક, ચર્યા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મલપરિષહ એ અગિયારનો સમાવેશ થાય છે.

દર્શનમોહનીય કર્મમાં દર્શનપરિષહ એકલાનો સમાવેશ થાય છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અ. ૨ માં પ્રજ્ઞા અને જ્ઞાનને બદલે ...ાન અને અજ્ઞાન એ બે છે.

ચારિત્રમોહનીયકર્મમાં અરતિ, નગ્નતા, સ્ત્રી, નૈષેધિકી, યાચના, આક્રોશ અને સત્કારપુરસ્કાર એ સાતનો સમાવેશ થાય છે.

અંતરાયકર્મમાં અલાભપરિષહનો સમાવેશ થાય છે.

( આયુ સિવાયનાં ) સાત પ્રકારનાં કર્મ બાંધનારને બાવીસ પરિષહો કહ્યા છે; પરંતુ એક સાથે તે વીસને અનુભવે છે. કારણ કે, જ્યારે શીતને અનુભવે ત્યારે ઉષ્ણને ન અનુભવે[1], અને ચર્યાને અનુભવે ત્યારે નૈષેધિકીને ન અનુભવે[2].

આઠ પ્રકારનાં કર્મ બાંધનારને માટે પણ તેમ જ જાણવું.

આયુષ્ય અને મોહનીય એ બે સિવાયનાં છ પ્રકારનાં કર્મ બાંધનારને[3] ( દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનાં મળીને આઠ પરિષહો બાદ થતાં ) ૧૪ પરિષહ હોય છે; પણ

---

૧. તેનાથી ઊલટું પણ સમજી લેવું.

૨. ચર્યાથી એમ ન ગણવા પણ વિરુદ્ધ છે; પરંતુ નામ જ્યા [illegible] નીકળ્યો હોય, ત્યારે રસ્તામાં વિશ્રામભોજનાદિ માટે થોડો વખ[illegible] [illegible]સેવન કરે પણ ખરો; પણ તે વખતેય તેના મનમાં [illegible] [illegible] દૂર થયું નથી હોય; તેથી વાસ્તવિક રીતે તેની ચ[illegible] ( મુસાફરી ) જ ચાલુ હોય છે.

૩. 'સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૦મા) ગુણસ્થાનવાળાને'—ટીકા. તેને [illegible] છે. કારણ કે લોભના સૂક્ષ્મ અંશો તેને વિદ્યમાન છે. અને તેને કેવળજ્ઞાન પણ નથી. ગુણસ્થાનો [illegible] [illegible]

ને એક સાથે બાર્ને જ અનુભવે છે; કારણકે જ્યારે શીત અનુભવે ત્યારે ઉષ્ણ નહિ અને ચર્યા વખતે શય્યાને ન અનુભવે.[1]

માત્ર વેદનીયરૂપી એક જ કર્મ બાંધનાર વીતરાગ છદ્મસ્થને[2] છ પ્રકારનાં કર્મ બાંધનાર જેટલા પરિષહ જાણવા. પરંતુ સયોગી ભવસ્થ કેવલજ્ઞાનીને[3] (જ્ઞાનાવરણીયના બે પરિષહો વધુ બાદ કરતાં) ૧૧ પરીષહો સંભવે છે; પણ તેમાં એક સાથે તે નવને જ અનુભવે છે; કારણકે શીત-ઉષ્ણ, અને ચર્યા-શય્યા, એ બે જોડકાંમાંથી ગમે તે એકને જ ન અનુભવે છે.

કર્મબંધરહિત અયોગી ભવસ્થ કેવલજ્ઞાનીને[4] અગિયાર પરિષહો તે પ્રમાણે છે.

—શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૮

## ૭

## ગણિપિટક

ગણિપિટક એટલે આચાર્યની પેટી – ખાસો.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગણિપિટક કેટલા પ્રકારનું કહ્યું છે?

---

૧. અહીં તો મોહનીય અવિદ્યમાન જેવું થયું હોવાથી, ...ત્ર અનૌત્સુક્ય જ પ્રવર્તે છે. તેથી શય્યાકાળે તે શય્યામાં જ ...' છે; ચર્યાની ઉત્સુક્તા તે વખતે તેને ન હોવાથી તે ચર્યામાં ...ી હોતો.

૨. ૧૧મા અને ૧૨મા ગુણસ્થાન વખતે. તેને વીતરાગ ...સ્થ કહે છે.

૩. ૧૩ મા ગુણસ્થાન વખતે.

૪. ૧૪મા ગુણસ્થાનવાળાને.

ચારિત્રમોહનીયકર્મમાં અરતિ, નગ્નતા, સ્ત્રી, નૈષેધિકી, યાચના, આક્રોશ અને સત્કારપુરસ્કાર એ સાતનો સમાવેશ થાય છે.

અંતરાયકર્મમાં અલાભપરિષહનો સમાવેશ થાય છે.

( આયુષ સિવાયનાં ) સાત પ્રકારનાં કર્મ બાંધનારને બાવીસ પરિષહો કહ્યા છે; પરંતુ એક સાથે તે વીસને અનુભવે છે. કારણ કે, જ્યારે શીતને અનુભવે ત્યારે ઉષ્ણને ન અનુભવે[1], અને ચર્યાને અનુભવે ત્યારે નૈષેધિકીને ન અનુભવે[2].

આઠ પ્રકારનાં કર્મ બાંધનારને માટે પણ તેમ જ જાણવું.

આયુષ્ય અને મોહનીય એ બે સિવાયનાં છ પ્રકારનાં કર્મ બાંધનારને[3] ( દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયના મળીને આઠ પરિષહો બાદ થતાં ) ૧૪ પરિષહ હોય છે; પણ

૧. તેનાથી ઊલટું પણ સમજી લેવું.

૨. ચર્યાથી એમ તો ગણવા પણ વિરુદ્ધ છે; પરંતુ ગામ [illegible] નીકળ્યો હોય, ત્યારે રસ્તામાં વિશ્રામભોજનાદિ માટે થોડો [illegible] સ્થાનસેવન કરે પણ ખરો; પણ તે વખતેય તેના મનમાં [illegible] ઔત્સુક્ય હજુ ગયું નથી હોતું; તેથી વાસ્તવિક રીતે તેની [illegible] ( નૈષેધિકી ) જ ચાલુ હોય છે.

૩. 'સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૦મા) ગુણસ્થાનવાળાને'—ટીકા [illegible] [illegible] કરે છે. કારણ કે હજુ લોભના સૂક્ષ્મ અંશો તેના [illegible] [illegible] છે, અને તેને કેવલજ્ઞાન થયું નથી. ગુણસ્થાનો [illegible] [illegible] કેવલજ્ઞાન, ચરિત્ર, પારિભાષિક શબ્દો માટે જુઓ [illegible] [illegible] પા ૧૩૮ તથા [illegible]

તે એક સાથે વીસને જ અનુભવે છે; કારણ કે જ્યારે શીત અનુભવે ત્યારે ઉષ્ણ નહિ અને ચર્યા વખતે શય્યાને ન અનુભવે.[1] માત્ર વેદનીયકર્મ એક જ કર્મ બાંધનાર વીતરાગ છદ્મસ્થને[2] છ પ્રકારનાં કર્મ બાંધનાર જેટલા પરિષહ જાણવા. પરંતુ સયોગી ભવસ્થ કેવલજ્ઞાનીને[3] (જ્ઞાનાવરણીયના બે પરિષહો વધુ બાદ કરતાં) ૧૧ પરીષહો સંભવે છે; પણ તેમાં એક સાથે તે નવને જ અનુભવે છે; કારણ કે શીત-ઉષ્ણ, અને ચર્યા-શય્યા, એ બે જોડકાંમાંથી ગમે તે એકને જ તે અનુભવે છે.

કર્મબંધરહિત અયોગી ભવસ્થ કેવલજ્ઞાનીને[4] અગિયાર પરિષહો તે પ્રમાણે છે.

—શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૮

## ૭

## ગણિપિટક

ગણિપિટક એટલે આચાર્યની પેટી – શાસ્ત્રો.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગણિપિટક કેટલા પ્રકારનું કહ્યું છે?

---

1. અહીં તો મોહનીય અવિદ્યમાન જેવું થયું હોવાથી, સર્વત્ર અનૌત્સુક્ય જ પ્રવર્તે છે. તેથી શય્યાકાળે તે શય્યામાં જ વર્તે છે; ચર્યાની ઉત્સુકતા તે વખતે તેને ન હોવાથી તે ચર્યામાં ...થી હોતો.

2. ૧૧મા અને ૧૨મા ગુણસ્થાન વખતે. તેને વીતરાગ છદ્મસ્થ કહે છે.

3. ૧૩ મા ગુણસ્થાન વખતે.

4. ૧૪મા ગુણસ્થાનવાળાને.

ચારિત્રમોહનીયકર્મમાં અરતિ, નગ્નતા, સ્ત્રી, નૈષેધિકી, યાચના, આક્રોશ અને સત્કારપુરસ્કાર એ સાતનો સમાવેશ થાય છે.

અંતરાયકર્મમાં અલાભપરિષહનો સમાવેશ થાય છે.

( આયુષ સિવાયનાં ) સાત પ્રકારનાં કર્મ બાંધનારને બાવીસ પરિષહો કહ્યા છે; પરંતુ એક સાથે તે વીસને અનુભવે છે. કારણ કે, જ્યારે શીતને અનુભવે ત્યારે ઉષ્ણને ન અનુભવે[1], અને ચર્યાને અનુભવે ત્યારે નૈષેધિકીને ન અનુભવે[2].

આઠ પ્રકારનાં કર્મ બાંધનારને માટે પણ તેમ જ જાણવું.

આયુષ્ય અને મોહનીય એ બે સિવાયનાં છ પ્રકારનાં કર્મ બાંધનારને[3] (દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયના મળીને આઠ પરિષહો બાદ થતાં) ૧૪ પરિષહ હોય છે; પણ

---

૧. તેનાથી ઊલટું પણ સમજી લેવું.

૨. ચર્યાથી એમ તો શય્યા પણ વિરુદ્ધ છે; પરંતુ ગ્રામ આદિમાં રહેતો હોય, ત્યારે રસ્તામાં વિશ્રામભોજનાદિ માટે થોડો વખત સ્થાનસેવન કરે પણ ખરો; પણ તે વખતેય તેના મનમાં ઔત્સુક્ય હજુ ગયું નથી હોતું; તેથી વાસ્તવિક રીતે તેની ચર્યા (મુસાફરી) જ ચાલુ હોય છે.

૩. 'સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૦મા) ગુણસ્થાનવાળાને'—ટીકા. તેને મોહનીય બંધન નથી હોતું છે. સાધુને હજુ લોભના સૂક્ષ્મ અંશો તેના વિદ્યમાન છે, અને તેને કેવલજ્ઞાન થયું નથી. ગુણસ્થાનો વિષે [illegible] 'દાર્શનિક' [illegible] ૧૯૨૯ [illegible] પા. ૧૩૮ [illegible]

તે એક સાથે બારને જ અનુભવે છે; કારણકે જ્યારે શીત અનુભવે ત્યારે ઉષ્ણ નહિ અને ચર્યા વખતે શય્યાને ન અનુભવે.[1]

માત્ર વેદનીયરૂપી એક જ કર્મ બાંધનાર વીતરાગ છદ્મસ્થને[2] છ પ્રકારનાં કર્મ બાંધનાર જેટલા પરિષહ જાણવા. પરંતુ સયોગી ભવસ્થ કેવલજ્ઞાનીને[3] (જ્ઞાનાવરણીયના બે પરિષહો વધુ બાદ કરતાં) ૧૧ પરીષહો સંભવે છે; પણ તેમાં એક સાથે તે નવને જ અનુભવે છે; કારણકે શીત-ઉષ્ણ, અને ચર્યા-શય્યા, એ બે જોડકાંમાંથી ગમે તે એકને જ તે અનુભવે છે.

કર્મબંધરહિત અયોગી ભવસ્થ કેવલજ્ઞાનીને[4] અગિયાર પરિષહો તે પ્રમાણે છે.

—શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૮

૭

## ગણિપિટક

ગણિપિટક એટલે આચાર્યની પેટી – શાસ્ત્રો.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગણિપિટક કેટલા પ્રકારનું કહ્યું છે?

---

1. અહીં તો મોહનીય અવિદ્યમાન જેવું થયું હોવાથી, ...વંત્ર અનૌત્સુક્ય જ પ્રવર્તે છે. તેથી શય્યાકાળે તે શય્યામાં જ ...ં છે; ચર્યાની ઉત્સુકતા તે વખતે તેને ન હોવાથી તે ચર્યામાં ...ી હોતો.
2. ૧૧મા અને ૧૨મા ગુણસ્થાન વખતે. તેને વીતરાગ ...થ કહે છે.
3. ૧૩ મા ગુણસ્થાન વખતે.
4. ૧૪મા ગુણસ્થાનવાળાને.

મ૦—હે ગૌતમ ! બાર અંગવાળું ગણિપિટક કહ્યું
ન આ પ્રમાણે : આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવા
.ભગવતી (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ), જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસક
અંતકૃદ્દશા, અનુત્તરૌપપાતિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ, .વિપાક
અને દૃષ્ટિવાદ.[1]

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! આચારાંગ એ શું છે ?

મ૦—હે ગૌતમ ! આચારાંગમાં[2] શ્રમણ નિર્ગ્રંથ
સુપ્રશસ્ત આચાર, ભિક્ષા લેવાના વિધિ (ગોચર), વિ
ધ્યાન, આહારાદિ પદાર્થોનું માપ, સ્વાધ્યાય, ભાષાસમિ
ગુપ્તિ, શય્યા, ઉપધિ, અન્ન-પાન, દોષોની વિશુદ્ધિ, શુદ્ધાશુ
ગ્રહણ, વ્રત, નિયમ અને તપ, વગેરેનું વર્ણન છે.

સૂત્રકૃતાંગમાં[3] સ્વસિદ્ધાંત, પરસિદ્ધાંત, જીવ, અજી
લોક, અલોક, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બં
અને મોક્ષ વગેરેના પદાર્થો છે; તથા ઇતર દર્શનોથી મોહિ
તથા સંદિગ્ધ એવા નવા દીક્ષિતની બુદ્ધિની શુદ્ધિ માટે ૧૮
ક્રિયાવાદીના મત, ૮૪ અક્રિયાવાદીના મત, ૬૭ અજ્ઞાનવાદીન
મત, ૩૨ વિનયવાદીના મત વગેરેનો પરિક્ષેપ કરી
સ્વસિદ્ધાંતનું સ્થાપન કરેલું છે.

૧. સૂત્રમાં, નંદીસૂત્રના [illegible] પ્રમાણે [illegible]
[illegible] એમ કહ્યું છે. પરંતુ અહીં [illegible]
[illegible] આપી છે.

૨. [illegible] 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો આચારધર્મ' [illegible]

૩. [illegible]

સ્થાનાંગમાં સ્વસિદ્ધાંત, પરસિદ્ધાંત, જીવ, અજીવ, લોક, અને અલોકનું સ્થાપન છે.

સમવાયાંગમાં સ્વસિદ્ધાંત, પરસિદ્ધાંત, એકાદિ સંખ્યાપૂર્વક પદાર્થોનું નિરૂપણ, અને દ્વાદશાંગ ગણિપિટકના પર્યવોનું પ્રતિપાદન છે.

ભગવતીમાં સ્વસિદ્ધાંત, પરસિદ્ધાંત, જીવ, અજીવ, લોક, અલોક, જુદા જુદા પ્રકારના દેવ, રાજા, રાજર્ષિ અને અનેક પ્રકારે સંદિગ્ધ પુરુષોએ પૂછેલા પ્રશ્નોના શ્રીજિને વિસ્તારપૂર્વક આપેલા ઉત્તરો છે. તેઓ યથાસ્થિત ભાવના પ્રતિપાદક છે, મુમુક્ષુઓના હૃદયના અભિનંદક છે, અંધકારરૂપ મેલના નાશક છે, સુદષ્ટ છે, દીપભૂત છે, તથા બુદ્ધિના વર્ધક છે.

જ્ઞાતાધર્મકથામાં[1] ઉદાહરણભૂત પુરુષોનાં નગરો, રાજાઓ, ધર્માચાર્યો, ધર્મકથાઓ, પ્રવ્રજ્યાઓ, તપો, દેવલોકગમનો બોધિલાભો વગેરેનું વર્ણન છે.

ઉપાસકદશામાં[2] ઉપાસકોનાં કે શ્રાવકોનાં શીલવ્રતો, વિરમણો, ગુણવ્રતો, પ્રત્યાખ્યાનો, પૌષધોપવાસો, તપો, પ્રતિમાઓ, ઉપસર્ગો, બોધિલાભો અને અંતક્રિયાઓનું નિરૂપણ છે.

૧. આ માળામાં 'ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ' નામનું પુસ્તક.

૨. આ માળામાં 'ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો' નામનું પુસ્તક.

અંતકૃદ્દશામાં અંતકૃત (તીર્થંકરાદિ) પુરુષના ભોગપરિત્યાગ, પ્રવ્રજ્યા, તપ, પ્રતિમા, ક્ષમા, આર્જવ, માર્દવ, શૌચ, સંયમ, બ્રહ્મચર્ય, તપ, ક્રિયા, સમિતિ, ગુપ્તિ, અપ્રમાદયોગ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, કર્મના ક્ષય, કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વગેરેનું નિરૂપણ છે.

અનુત્તરૌપપાતકમાં નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, રાજાઓ, માતપિતાઓ, ધર્માચાર્યો, ધર્મકથાઓ, ભોગપરિત્યાગો વગેરેનું વર્ણન છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં ૧૦૮ પ્રશ્નો, ૧૦૮ અપ્રશ્નો, ૧૦૮ પ્રશ્નાપ્રશ્નો, વિદ્યાના અતિશયો, અને નાગકુમાર તથા સુપર્ણકુમારની સાથે થયેલા દિવ્ય સંવાદો છે.

વિપાકશ્રુતમાં સુકૃત કર્મોના અને દુષ્કૃતકર્મોના ફલવિપાક વર્ણવેલા છે.

દૃષ્ટિવાદમાં સર્વ પદાર્થોની પ્રરૂપણા છે.

—શતક ૨૫, ઉદ્દે૦ [illegible]

## ૧૫

## પરચૂરણ

### ૧

૦—હે ભગવન્! જે બીજાને ખોટું બોલવા વડે,
ા બોલવા વડે,[1] કે મોઢામોઢ દોષ પ્રકાશવા વડે
યન કહે, તે કેવા પ્રકારનાં કર્મ બાંધે છે?
૦—હે ગૌતમ! તે તેવા પ્રકારનાં જ કર્મો બાંધે છે;
જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં તેવાં જ કર્મોને અનુભવે છે.

—શતક ૫, ઉદ્દે૦ ૬

### ૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! સરખાસરખી ચામડીવાળા,
ઉંમરવાળા, અને સરખા દ્રવ્ય અને શસ્ત્ર વગેરે
વાળા કોઈએ પુરુષ લડે, તેમાં એક જીતે અને એક
એ પ્રમાણે થાય? અને થાય તો તેનું શું કારણ?
મ૦—હે ગૌતમ! જે વીર્યવાળો હોય તે જીતે, અને
વિનાનો હારે. જેણે વીર્યરહિત કર્મો નથી બાંધ્યાં
જેનાં તે કર્મો ઉદયમાં નથી આવ્યાં, તે જીતે છે; અને
ણે વીર્યરહિત કર્મ બાંધ્યાં છે, અને જેનાં તે કર્મો
ાં આવ્યાં છે, તે પુરુષ પરાજય પામે છે,

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૮

---

૧. અસદ્ભૂત એટલે ન થયેલના ઉદ્ભાવનરૂપ, અથવા
(ચોર ન હોય તો પણ આ ચોર છે એ પ્રમાણે આરોપ
રૂપ.

૩

હે ગૌતમ! સંવેગ–મોક્ષનો અભિલાષ, નિર્વેદ–સંસારથી વિરક્તતા, ગુરુઓની અને સાધર્મિકોની સેવા, (ગુરુ સમક્ષ કબૂલાત રૂપ) પાપોની આલોચના, પોતાની જાતે દોષોની નિંદા, પરસમક્ષ પોતાના દોષો પ્રગટ કરવારૂપ ગર્હા, ક્ષમાપના, ઉપશાંતતા, શાસ્ત્રાભ્યાસ, હાસ્યાદિ ભાવોને વિષે અપ્રતિબદ્ધતા, પાપસ્થાનોથી નિવૃત્ત થવું, સ્ત્રીઆદિના સંસર્ગથી રહિત ઉતારાનો અને આસનનો ઉપયોગ, શ્રોત્રેન્દ્રિય વગેરેનો સંયમ (નિગ્રહ), યોગ (મન-વાણી-કાયાની પ્રવૃત્તિ)નો ત્યાગ, શરીરના આસક્તિનો ત્યાગ, કષાયોનો ત્યાગ, મંડળીમાં બેસી ભોજન કરવાનો (સંભોગનો) ત્યાગ, અધિક વસ્ત્રાદિનો ત્યાગ, ક્ષમા, વિરાગતા, ભાવસત્ય (અંતરની સચ્ચાઈ), યોગસત્ય (મન-વાણી કાયાની સચ્ચાઈ), કરણસત્ય (આચારની સચ્ચાઈ), મનનું સંગોપન, વચનનું સંગોપન, કાયનું સંગોપન, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહ ([illegible]), અભ્યાખ્યાન (ખોટા આરોપ), પૈશુન્ય (ચુગલી), રતિ અરતિ (આનંદથી મસ્ત થવું અને શોકથી ખિન્ન થવું), પરનિંદા, માયા-મૃષાવાદ (કપટપૂર્વક અસત્ય બોલવું), અને મિથ્યાદર્શનશલ્ય (ખોટા દેવ, કુગુરુ, અને કુધર્મને સાચા માનવા) [illegible] ત્યાગ, જ્ઞાનસંપન્નતા, દર્શનસંપન્નતા, ચારિત્ર-[illegible], [illegible] વેદનાની સહનશીલતા, અને મારણાંતિક [illegible] એ બધાં [illegible] અંતિમ ફળ મોક્ષ છે. [illegible] છે, હે ભગવન્ [illegible]

— શતક ૧૭, ઉદ્દે[illegible]

# શ્રીભગવતી-સાર

ખંડ ૨ જો

## ચારિત્ર-ખંડ

## ૧

# આર્ય શ્રીસ્કંદક

તે સમયની વાત છે.

શ્રાવસ્તી[1] નગરીમાં કાત્યાયન ગોત્રનો, ગર્દભાલ નામના પરિવ્રાજકનો શિષ્ય સ્કંદક નામનો પરિવ્રાજક (તાપસ) રહેતો હતો. તે ચાર વેદનો, પાંચમા ઇતિહાસ-પુરાણનો અને છઠ્ઠા નિઘંટુ નામના કોશનો સાંગોપાંગ ધારણ કરનાર, તથા પ્રવર્તક હોઈ, તે સંબંધી ભૂલોનો અટકાવનાર હતો. તે ષડંગનો પણ જાણકાર અને ષષ્ટિતંત્ર (કાપિલીય શાસ્ત્ર)માં વિશારદ હતો. વળી ગણિત, શિક્ષા,[2] કલ્પ (આચાર), વ્યાકરણ, છંદ, વ્યુત્પત્તિ, જ્યોતિષ તથા બીજાં પણ અનેક

---

૧. પ્રાચીન કોશલ દેશની રાજધાની. અયોધ્યાથી ઉત્તર તરફ પચાસેક માઈલ ઉપર રાપ્તી નદીના દક્ષિણ કિનારે આવેલાં સાહેતમાહેતનાં ખંડેરોને શ્રાવસ્તીનાં વર્તમાન અવશેષ ગણવામાં આવે છે.

૨. અક્ષરના સ્વરૂપને જણાવનારું શાસ્ત્ર.

બ્રાહ્મણ અને પરિવ્રાજક સંબંધી નીતિશાસ્ત્રો તથા દર્શન શાસ્ત્રોમાં ઘણો ચતુર હતો.

તે જ નગરીમાં પિંગલ નામનો મહાવીર ભગવાનનો અનુયાયી નિર્ગ્રંથ સાધુ રહેતો હતો. તેણે એક દિવસ સ્કંદક પાસે જઈને તેને આક્ષેપપૂર્વક પૂછ્યું: હે માગધ! શું લોક અંતવાળો છે કે અંત વિનાનો છે? જીવ અંતવાળો છે કે અંત વિનાનો છે? સિદ્ધિ અંતવાળી છે કે અંત વિનાની છે? સિદ્ધ અંતવાળા છે કે અંત વિનાના છે? તથા કયા મરણે મરતાં જીવ વધે અથવા ઘટે. અર્થાત્ જીવ કેવી રીતે મરે તો તેનો સંસાર વધે અથવા ઘટે?

આ પ્રશ્નો સાંભળી સ્કંદકને શંકા, કાંક્ષા અને વિચિકિત્સા[1] ઉત્પન્ન થતાં તેની બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ ગઈ, અને તે બહુ ક્લેશ પામ્યો. તથા કાંઈ જવાબ ન આપી શકવાથી મૌન રહ્યો.

તે અરસામાં નજીકમાં આવેલી કૃતંગલા નગરીની બહાર છત્રપલાશક ચૈત્યમાં શ્રીમહાવીર ભગવાન પધાર્યા. તે વખતે લોકો તેમના દર્શને નીકળ્યા. સ્કંદકને પણ ત્યાં જવાનો વિચાર આવ્યો. તેણે પોતાનો ત્રિદંડ, કુંડી (કમંડળ), રુદ્રાક્ષની માળા (કાંચનિકા), કરોટિકા (માટીનું પાત્ર), વૃષિકા (આસન), કેસરિકા (લૂગડાનો કકડો), ષડ્નાલક (ત્રિગડી), અંકુશક

૧ [illegible]

પવિત્રક (વીંટી), ગણેત્રિકા (રુદ્રાક્ષનું પહોંચું), છત્ર, પગરખાં, પાવડી અને ગેરુવાં વસ્ત્રો વગેરે ધારણ કરીને તે કૃતંગલા જવા નીકળ્યો.

આ તરફ મહાવીર ભગવાને ગૌતમને સંબોધીને કહ્યું, "હે ગૌતમ! આજ તું તારા જૂના સંબંધીને જોઈશ." એમ કહી, તેમણે સ્કંદક કેવી રીતે આ તરફ આવવા નીકળ્યો હતો તે કહી સંભળાવ્યું. ત્યારે ગૌતમે પૂછ્યું કે 'તે આપની પાસે દીક્ષા લેશે કે કેમ?' ત્યારે મહાવીર ભગવાને હા પાડી.

એવામાં સ્કંદક ત્યાં આવી પહોંચ્યો; ગૌતમ ઊઠીને તેની સામા ગયા; અને તે શા માટે આવ્યો છે તે બધું તેને કહી સંભળાવ્યું. આથી વિસ્મિત થઈ સ્કંદકે ગૌતમને પૂછ્યું કે તમને આ બધું સ્વશક્તિથી જાણી લઈને કોણે કહ્યું? ત્યારે ગૌતમે મહાવીર ભગવાનનું નામ દીધું. પછી બંને મહાવીર ભગવાન પાસે ગયા.

મહાવીર ભગવાન તે સમયે હંમેશ ભોજન કરતા હતા. તેમનું શરીર ઉદાર, શણગારેલા જેવું, કલ્યાણરૂપ, શિવરૂપ, ધન્ય, મંગલરૂપ, અલંકારો વિના પણ શોભતું તથા સારાં લક્ષણો,[1] ચિહ્નો અને ગુણોથી યુક્ત હતું. તેમને જોઈ સ્કંદક

---

૧. એટલે કે માન તથા ઉન્માનયુક્ત. પાણીથી ભરેલી કુંડીમાં કોઈ પુરુષ પ્રવેશ કરે, અને જેના પ્રવેશથી તે કુંડીનું ૩૨ શેર પાણી (દ્રોણ) બહાર નીકળે, તે માનયુક્ત કહેવાય. જે પુરુષનું વજન ૪૦૦૦ તોલા (અર્ધો ભાર) થાય તે ઉન્માનયુક્ત કહેવાય. પોતાના આંગળથી માપતાં જેની ઊંચાઈ ૧૦૮ આંગળ હોય, તે પ્રમાણયુક્ત કહેવાય

અત્યંત હર્ષ પામ્યો. તથા પુલકિત ચિત્તયુક્ત થઈ, ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, તેણે તેમને વંદનાદિ કર્યાં. મહાવીર ભગવાને પણ તેને પિંગલકના પ્રશ્નો વગેરેની વાત કહી સંભળાવી; તથા તેના જવાબ પણ કહી સંભળાવ્યા :

હે સ્કંદક ! 'લોક અંતવાળો છે કે અંત વિનાનો છે' એ પ્રશ્નનો જવાબ આ પ્રમાણે છે: મેં લોકને ચાર પ્રકારનો જણાવ્યો છે: દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, કાળલોક, અને ભાવલોક. દ્રવ્યલોક તો એક છે અને અંતવાળો છે. ક્ષેત્રલોક અસંખ્ય કોડાકોડી યોજન સુધી લંબાઈ અને પહોળાઈવાળો છે; તથા તેનો પરિધિ અસંખ્ય યોજન કોડાકોડીનો કહ્યો છે. તેનો પણ અંત — છેડો — છે. કાળલોક કોઈ દિવસ ન હતો તેમ નથી, કોઈ દિવસ નથી એમ પણ નથી અને કોઈ દિવસ નહીં હશે એમ પણ નથી. તે ધ્રુવ, નિયત, શાશ્વત, અક્ષત, અવ્યય, અવસ્થિત અને નિત્ય છે. વળી તેનો અંત નથી. ભાવલોક વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શના અનંત પર્યાય (પરિણામો) રૂપ છે; અનંત સંસ્થાન (આકાર) પર્યવરૂપ છે; તથા તેનો અંત નથી. એટલે કે લોકને દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો તે અંતવાળો છે; પણ કાલ અને ભાવની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો તે અંત વિનાનો છે.

હે૦, 'જીવ અંતવાળો છે કે અંત વિનાનો છે' તે પ્રશ્નનો જવાબ આ પ્રમાણે છે: દ્રવ્યથી જીવ એક છે અને [illegible] ક્ષેત્રથી જીવ અસંખ્ય પ્રદેશવાળો છે, તથા [illegible] કાળથી જીવ નિત્ય છે અને [illegible] અનંત જ્ઞાનપર્યાય છે.

નંત દર્શનપર્યાયરૂપ છે, અને અનંત અગુરુલઘુ[1] ર્યાયરૂપ છે.

તે જ પ્રમાણે સિદ્ધિ[2] પણ દ્રવ્યથી એક છે અને અંતવાળી છે; ક્ષેત્રથી સિદ્ધિની લંબાઈ તથા પહોળાઈ ૪૫ લાખ યોજનની છે; અને તેનો પરિધિ ૧ કરોડ, ૪૨ લાખ, ૩૦ હજાર, અને ૨૪૯ યોજન કરતાં કાંઈક વિશેષાધિક છે. તેનો અંત—છેડો—પણ છે. કાળથી સિદ્ધિ કોઈ દિવસ ન હતી એમ નથી, નથી એમ પણ નથી, તથા નહિ હોય એમ પણ નથી. ભાવથી સિદ્ધિ ભાવલોક પ્રમાણે જાણવી. એટલે કે, દ્રવ્યસિદ્ધિ અને ક્ષેત્રસિદ્ધિ અંતવાળી છે; અને કાળસિદ્ધિ અને ભાવસિદ્ધિ અંત વિનાની છે.

તે જ પ્રમાણે સિદ્ધ પણ દ્રવ્યથી એક છે, અને અંતવાળો છે. ક્ષેત્રથી સિદ્ધ અસંખ્ય પ્રદેશવાળો છે; તથા તેનો અંત પણ છે. કાળથી સિદ્ધ આદિવાળા છે અને અંત વિનાના છે. ભાવથી સિદ્ધ અનંત જ્ઞાનપર્યાયરૂપ છે, અનંત દર્શનપર્યાયરૂપ છે, અનંત અગુરુલઘુ પર્યાયરૂપ છે અને તેનો અંત નથી.

'જીવ કેવી રીતે મરે તો તેનો સંસાર વધે અને ઘટે' એ પ્રશ્નનો જવાબ આ છે: મેં મરણના બે પ્રકાર જણાવ્યા છે: બાલમરણ, અને પંડિતમરણ.[3]

---

૧. અણુઓના, સૂક્ષ્મસ્કંધોના તથા અમૂર્ત વસ્તુઓના પર્યાયો અગુરુલઘુ (નહીં ભારે, નહીં હલકા) ગણાય છે.

૨. એટલે કે સિદ્ધશિલા, જે સિદ્ધજીવોના આધારભૂત આકાશની નજીક આવેલી છે.

૩. સરખાવો ઉત્તરાધ્યયન અ. ૫; તથા અ. ૩૬–૨૫૯.

તેમાં બાલમરણના બાર ભેદ કહ્યા છે: વલનમરણ (તરફડિયાં ખાતા મરવું); વશાર્તમરણ (પરાધીનતાપૂર્વક રિબાઈને મરવું); અંતઃશલ્યમરણ (શરીરમાં શસ્ત્રાદિક પેસી જવાથી મરવું); તદ્ભવમરણ (જે ગતિમાં મર્યા હોય તે જ ગતિમાં પાછું જન્મવું); પહાડથી પડીને મરવું, ઝાડથી પડીને મરવું, પાણીમાં ડૂબીને મરવું, અગ્નિમાં પેસીને મરવું, ઝેર ખાઈને મરવું, શસ્ત્ર વડે મરવું, ઝાડ વગેરે સાથે ગળે ફાંસો ખાઈને મરવું, અને ગીધ વગેરે શરીરને ફાડી ખાય તે રીતે મરવું. એ બાર પ્રકારના બાલમરણ વડે મરે, તો જીવ અનંત વાર નૈરયિક ભવોને પામે છે; અનાદિ અનંત તથા ચાર ગતિ[1]વાળા સંસારમાં રખડ્યા કરે છે; તથા તે પ્રકારે પોતાના સંસારને વધારે છે.

પંડિતમરણ પણ બે પ્રકારનું છે: પાદપોપગમન (ઝાડની પેઠે સ્થિર રહીને આહારત્યાગપૂર્વક મરવું) અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન (હાલવાચાલવાની છૂટ સાથે ખાનપાનના ત્યાગપૂર્વક મરવું[2]). પાદપોપગમનમાં બીજાની સેવા લેવાની છૂટ નથી હોતી, જ્યારે ભક્તપ્રત્યાખ્યાનમાં હોય છે. નિત્ય આહારત્યાગ તો બંનેમાં જ છે. એ બંને [illegible] પંડિતમરણે મરતો જીવ પોતે નૈરયિકના અનંત [illegible] નહીં, [illegible] વધી [illegible] છે, તથા તે પ્રકારે [illegible] ઘટાડે છે.

1 [illegible]
2 [illegible]

આ વાત સાંભળતાં સ્કંદક પરિવ્રાજક [illegible]
અને ભગવાન પાસે તેમણે કહેલ ધર્મની દીક્ષા માગ[illegible]
લાગ્યો. ત્યાર પછી ભગવાને તેને તથા ભેગી થયેલી મોટી
[illegible]ને ધર્મ કહ્યો. તેથી હર્ષિત થઈ સ્કંદક [illegible]
તથા ભગવાનને ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરીને બોલ્યો, હે ભગવન્'
નિર્ગ્રંથના પ્રવચનમાં હું શ્રદ્ધા રાખું છું, પ્રીતિ રાખું છું,
તથા તે મને રુચે છે. તેનો હું સ્વીકાર કરું છું. હે
ભગવન્' તે સત્ય છે, સંદેહ વિનાનું છે, ઇષ્ટ છે, અને
પ્રતીષ્ટ છે. આમ કહી. ભગવાનને વંદન કરી, તે ઈશાન
ખૂણામાં ગયો, અને ત્યાં પોતાનો ત્રિદંડ વગેરે ઉપકરણો
એકાંત જગાએ છોડી આવ્યો; પછી ભગવાન પાસે આવી
તેમને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી તે બોલ્યો : હે ભગવન્ ! ઘડપણ
અને મોતના દુઃખથી આ લોક સળગેલો છે. જેમ કોઈ
ગૃહસ્થ પોતાના સળગતા ઘરમાંથી બહુ મૂલ્યવાળા અને
ઓછા વજનવાળા સામાનને બચાવી લે છે, કારણ કે તે
થોડો સામાન પણ તેને આગળપાછળ હિતરૂપ, સુખરૂપ,
કુશળરૂપ અને છેવટે કલ્યાણરૂપ થાય છે, તેમ મારો આત્મા
પણ એક જાતના બહુમૂલ્ય સામાનરૂપ છે; તે ઇષ્ટ છે,
કાંત છે, પ્રિય, સુંદર, મનગમતો, સ્થિરતાવાળો, વિશ્વાસપાત્ર,
સંમત, અનુમત, બહુમત અને ઘરેણાના કરંડિયારૂપ છે.
માટે તેને ટાઢતડકો, ભૂખતરસ, ચોરવાઘ, કે સંનિપાતાદિ
અનેક રોગો, મહામારીઓ, અને પરિષહો તથા ઉપસર્ગો[1]
નુકસાન કરે. ત્યાર પહેલાં તેને તે બધામાંથી બચાવી લઉં,

૧. વિઘ્ન.

તેમાં બાલમરણના બાર ભેદ કહ્યા છે: વલન્મરણ (તરફડિયાં ખાતા મરવું); વશાર્તમરણ (પરાધીનતાપૂર્વક રિબાઈને મરવું); અંતઃશલ્યમરણ (શરીરમાં શસ્ત્રાદિક પેસી જવાથી મરવું); તદ્ભવમરણ (જે ગતિમાં મર્યો હોય તે જ ગતિમાં પાછું જન્મવું); પહાડથી પડીને મરવું, ઝાડથી પડીને મરવું, પાણીમાં ડૂબીને મરવું, અગ્નિમાં પેસીને મરવું, ઝેર ખાઈને મરવું, શસ્ત્ર વડે મરવું, ઝાડ વગેરે સાથે ગળે ફાંસો ખાઈને મરવું, અને ગીધ વગેરે શરીરને ફાડી ખાય તે રીતે મરવું. એ બાર પ્રકારના બાલમરણ વડે મરે, તો જીવ અનંત વાર નૈરયિક ભવોને પામે છે; અનાદિ અનંત તથા ચાર ગતિ[1]વાળા સંસારમાં રખડ્યા કરે છે; તથા તે પ્રકારે પોતાના સંસારને વધારે છે.

પંડિતમરણ પણ બે પ્રકારનું છે: પાદપોપગમન (ઝાડની પેઠે સ્થિર રહીને આહારત્યાગપૂર્વક મરવું) અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન (હાલવાચાલવાની છૂટ સાથે ખાનપાનનો ત્યાગ કરીને મરવું[2]). પાદપોપગમનમાં બીજાની સેવા લેવાની છૂટ નથી હોતી. ત્યારે ભક્તપ્રત્યાખ્યાનમાં હોય છે. [illegible] આહારત્યાગ તરીકે જ છે. એ બંને પ્રકારના પંડિતમરણ વડે મરતો જીવ પોતે નૈરયિકના અનંત ભવો પામતો નથી. [illegible] છે, તથા તે પ્રકારે [illegible] સંસારને ઘટે છે.

1. [illegible]
2. [illegible]

બ્રહ્મચારી હતા, તથા ત્યાગી, લજ્જાળુ, ધન્ય, ક્ષમાશીલ,
જિતેન્દ્રિય, શુદ્ધવ્રતી, નિરાકાંક્ષી, ઉત્સુકતારહિત,
ચિત્તવૃત્તિવાળા, સુંદર સાધુપણામાં રત તથા દમનશીલ હતા.
એ પ્રમાણે નિર્ગ્રંથપ્રવચન અનુસાર તે વિચરતા હતા.

તે સ્કંદકમુનિ મહાવીર ભગવાનના વૃદ્ધ શિષ્યો (સ્થવિરો) પાસે અગિયાર અંગો[1] ભણ્યા તથા પછી મહાવીર ભગવાનની પરવાનગીથી તેમણે એક પછી એક એમ ભિક્ષુની બારે પ્રતિમાઓ આરાધી. તે પ્રતિમાઓ એટલે કે વિશિષ્ટ તપોનો વિધિ આ પ્રમાણે છે. ગચ્છથી બહાર નીકળી, જુદા રહી, એક મહિના સુધી અન્ન અને પાણીની એક દત્તિ વડે જ જીવવું તે પહેલી પ્રતિમા કહેવાય. દત્તિ એટલે દાન દેનાર જ્યારે અન્ન કે પાણીને દેતો હોય, ત્યારે દેવાતા અન્ન કે પાણીની જ્યાં સુધી એક ધાર હોય અને તે એક ધારમાં જેટલું આવે તેટલું જ લેવું; ધાર તૂટ્યા પછી જરા પણ ન લેવું તે. બીજી પ્રતિમામાં બે માસ સુધી અન્ન અને પાણીની બે દત્તિ લેવાની

1. અગિયાર અંગોમાં ભગવતીસૂત્રનો પણ સમાવેશ થાય છે.
… પછી અગિયાર અંગોમાંના એક અંગમાંની કથામાં 'અગિયાર
… ન' ભણ્યા એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? કારણ કે જે ગ્રંથમાં
… જીવન હોય તે પુરુષ તે ગ્રંથની પહેલાં હયાત હોય.
… કાર આનો ખુલાસો બે રીતે આપે છે: એક તો, સ્કંદકની
… માનતા નથી ત્યાં સુધી સ્કંદકના જેવી બીનાને બીજા કોઈના
… ન દ્વારા જણાવાય છે; અને સ્કંદક થયા પછી સ્કંદકના
… નો આધાર લઈને કહેવાય છે. અને બીજું: ગણધરો અતિશય
… ળા હોવાથી ભવિષ્યકાળની બીના પણ તેઓ જાણીને
… કે.

તો તે આત્મા મને પરલોકમાં હિતરૂપ, સુખરૂપ, કુશળરૂપ અને પરંપરાએ કલ્યાણરૂપ થશે. માટે હે દેવાનુપ્રિય! હું ઇચ્છું છું કે, આપની પાસે હું પ્રવ્રજિત થાઉં, મુંડિત થાઉં, પ્રતિલેખનાદિ આચારક્રિયાઓ શીખું, તથા સૂત્ર અને તેના અર્થો ભણું. માટે હું ઇચ્છું છું કે તમે આચાર, વિનય, વિનયનું ફળ, ચારિત્ર, પિંડવિશુદ્ધિ (-રૂપ કરણ), સંયમમાત્રા અને સંયમના નિર્વાહક આહારના નિરૂપણને કહો.

પછી શ્રમણભગવંત મહાવીરે પોતે જ તે પરિવ્રાજકને પ્રવ્રજિત કર્યો અને પોતે જ તેને ધર્મ કહ્યો કે, "હે દેવાનુપ્રિય' આ પ્રમાણે જવું, આ પ્રમાણે રહેવું, આ પ્રમાણે બેસવું, આ પ્રમાણે સૂવું, આ પ્રમાણે ખાવું, આ પ્રમાણે બોલવું, અને આ પ્રમાણે ઊઠીને પ્રાણ, ભૂત, જીવ તથા સત્ત્વો પ્રતિ સંયમપૂર્વક વર્તવું તથા એ બાબતમાં જરા પણ આળસ ન રાખવી."

આ પ્રમાણે સ્કંદક મુનિ ભગવાનનો ધાર્મિક ઉપદેશ સારી રીતે સ્વીકારી તેમની આજ્ઞા મુજબ ચાલવા લાગ્યા. ચાલવામાં, [illegible] બોલવામાં, ખાનપાન લાવવામાં, પાત્રાદિ [illegible] લેવા-મૂકવામાં, મળમૂત્ર તથા મુખ, નાક, અને શરીરના મેલ વગેરે નિરુપયોગી વસ્તુઓ નાખી દેવામાં સાવધાન હતા, મન-વાણી-કાયાની ક્રિયાઓમાં સાવધાન હતા, તથા તેને ગોપવનારા હતા, ઇંદ્રિયનિગ્રહી હતા, બ્ર-

૧ [illegible]

બ્રહ્મચારી હતા, તથા ત્યાગી, સરળ, ધન્ય, ક્ષમાશીલ, જિતેંદ્રિય, શુદ્ધવ્રતી, નિરાકાંક્ષી, ઉત્સુકતારહિત, સંયમમાં જ ચિત્તવૃત્તિવાળા, સુંદર સાધુપણામાં રત તથા દમનશીલ હતા. એ પ્રમાણે નિર્ગ્રંથપ્રવચન અનુસાર તે વિહરતા હતા.

તે સ્કંદકમુનિ મહાવીર ભગવાનના વૃદ્ધ શિષ્યો (સ્થવિરો) પાસે અગિયાર અંગો[1] ભણ્યા તથા પછી મહાવીર ભગવાનની પરવાનગીથી તેમણે એક પછી એક એમ ભિક્ષુની બારે પ્રતિમાઓ આરાધી. તે પ્રતિમાઓ એટલે કે વિશિષ્ટ તપોનો વિધિ આ પ્રમાણે છે: ગચ્છથી બહાર નીકળી, જુદા રહી, એક મહિના સુધી અન્ન અને પાણીની એક દત્તિ વડે જ જીવવું તે પહેલી પ્રતિમા કહેવાય. દત્તિ એટલે દાન દેનાર જ્યારે અન્ન કે પાણીને દેતો હોય, ત્યારે દેવાતા અન્ન કે પાણીની જ્યાં સુધી એક ધાર હોય અને તે એક ધારમાં જેટલું આવે તેટલું જ લેવું; ધાર તૂટ્યા પછી જરા પણ ન લેવું તે. બીજી પ્રતિમામાં બે માસ સુધી અન્ન અને પાણીની બે દત્તિ લેવાની

1. અગિયાર અંગોમાં ભગવતીસૂત્રનો પણ સમાવેશ થાય છે. તો પછી અગિયાર અંગોમાંના એક અંગમાંની કથામાં 'અગિયાર અંગ' ભણ્યા એમ કેવી રીતે કહી શકાય? કારણ કે જે ગ્રંથમાં જેનું જીવન હોય તે પુરુષ તે ગ્રંથની પહેલાં હયાત હોય. ટીકાકાર આનો ખુલાસો બે રીતે આપે છે: એક તો, સ્કંદકની વિદ્યમાનતા નથી ત્યાં સુધી સ્કંદકના જેવી બીનાને બીજા કોઈના ચરિત્ર દ્વારા જણાવાય છે; અને સ્કંદક થયા પછી સ્કંદકના ચરિત્રનો આધાર લઈને કહેવાય છે. અને બીજું: ગણધરો અતિશય જ્ઞાનવાળા હોવાથી ભવિષ્યકાળની બીના પણ તેઓ જાણીને કહી શકે.

હોય છે. તે જ પ્રમાણે ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમા પ્રતિમામાં અનુક્રમે ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ અને સાત દત્તિઓ અનુક્રમે ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ અને સાત માસ સુધી લેવાની હોય છે. આઠમા પ્રતિમામાં સાત રાત્રીદિવસ પાણી પીધા વિના એકાંતર ઉપવાસ કરવાના હોય છે; પારણામાં આંબિલ[1] કરવાનું હોય છે; ગામની બહાર રહેવાનું હોય છે; ચત્તા કે પડખે સૂવાનું હોય છે; તથા ઉભડક બેસીને જે આવે તે સહન કરવાનું હોય છે. ૯મી પ્રતિમામાં તેટલાં જ રાત્રીદિવસ તે પ્રમાણે જ ઉભડક રહેવાનું હોય છે તથા વાંકા લાકડાની પેઠે સૂવાનું હોય છે. ૧૦મી પ્રતિમામાં પણ તેટલા જ રાત્રીદિવસ તે પ્રમાણે જ ગોદોહાસન અને વીરાસનમાં રહેવાનું તથા સંકોચાઈને બેસવાનું હોય છે. ૧૧મી પ્રતિમામાં પાણી વિનાના છઠ્ઠ – બે ટંકનો ઉપવાસ કરવાનો હોય છે, તથા એક રાત્રીદિવસ ગામ બહાર હાથ લંબાવીને રહેવાનું હોય છે. ૧૨મી પ્રતિમામાં એક અઠ્ઠમ – ત્રણ ઉપવાસ કરી એક રાત્રી નદી વગેરેને કાંઠે બેખડ ઉપર આંખો પલકાવ્યા વિના રહેવાનું હોય છે.

સ્કંદ મુનિએ આ બારે પ્રતિમાઓ[2] સૂત્ર અનુસાર

૧. [illegible]

૨. [illegible]

આચાર અનુસાર, માર્ગ અનુસાર, સત્યતાપૂર્વક અને બરાબર રીતે સ્પર્શી, પાળી, શોભાવી અને સમાપ્ત કરી.[1]

ત્યાર પછી રકંદક મુનિએ મહાવીર ભગવાન પાસે આવી 'ગુણરત્ન સંવત્સર' નામનું તપ સ્વીકારવાની પરવાનગી માગી. અને તેમણે પણ તે પરવાનગી આપી. તે તપનો વિધિ આ પ્રમાણે છે: પહેલા માસમાં નિરંતર ચતુર્થના ઉપવાસ કરવા એટલે કે ચાર ટંક ન ખાવું[2]; દિવસે સૂર્યની સામે નજર માંડી જ્યાં તડકો આવતો હોય તેવી જગામાં (આતાપના ભૂમિમાં) ઊભડક બેસી રહેવું; તથા રાત્રીએ કાંધ

લોકકલ્યાણમાં જ કરે છે. રકંદક મુનિ 'પૂર્વ' ગ્રંથો ભણવા જ નહોતા. છતાં તેમને મહાવીરે પોતે પ્રતિમાઓની પરવાનગી આપેલી તેથી તેમાં કોઈ દોષ નથી.

૧. આ પ્રતિમાઓ સ્વીકારતા પહેલાં તે પ્રતિમામાં જે જાતનો નીરસ આહાર લેવાતો હોય તથા જેવી જાતનું ધ્યાન અને વિચરણ થતું હોય તે બધું પોતાની જાત ઉપર અજમાવી લેવું જોઈએ, જેથી તે બરાબર પાર પડી શકે. 'જે પ્રતિમા જેટલા કાળ સુધી ચાલવાની હોય તેટલા કાળ સુધી તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.' આ નિયમ શરૂઆતની સાત પ્રતિમાને લાગુ પડે છે. સાત પ્રતિમામાંની પહેલી અને બીજીનો નો એક સાથે એક વર્ષમાં અભ્યાસ થાય છે. પછીની ત્રીજીના અભ્યાસ માટે એક વર્ષની જરૂર છે; તથા ચોથી માટે પણ એમ છે. પછીની ત્રણ પ્રતિમાઓનો અભ્યાસ જુદે વર્ષે થાય છે, તથા તેનો સ્વીકાર પ- જુદે વર્ષે થાય છે; એક જ વર્ષમાં સાથે તેનો અભ્યાસ અને સ્વીકાર થઈ શકતો નથી. એ પ્રમાણે શરૂઆતની સાત પ્રતિમાઓ ૯ વર્ષ વડે સમાપ્ત થાય છે.

૨. જુઓ પા ૧૮૯, નોંધ.

હોય છે. તે જ પ્રમાણે ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી પ્રતિમામાં અનુક્રમે ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ અને સાત દત્તિઓ અનુક્રમે ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ અને સાત માસ સુધી લેવાની હોય છે. આઠમી પ્રતિમામાં સાત રાત્રીદિવસ પાણી પીધા વિના એકાંતર ઉપવાસ કરવાના હોય છે; પારણામાં આંબિલ[1] કરવાનું હોય છે; ગામની બહાર રહેવાનું હોય છે; ચત્તા કે પડખે સુવાનું હોય છે; તથા ઉભડક બેસીને જે આવે તે સહન કરવાનું હોય છે. ૯મી પ્રતિમામાં તેટલાં જ રાત્રીદિવસ તે પ્રમાણે જ ઉભડક રહેવાનું હોય છે તથા વાંકા લાકડાની પેઠે સુવાનું હોય છે. ૧૦મી પ્રતિમામાં પણ તેટલા જ રાત્રીદિવસ તે પ્રમાણે જ ગોદોહાસન અને વીરાસનમાં રહેવાનું તથા સંકોચાઈને બેસવાનું હોય છે. ૧૧મી પ્રતિમામાં પાણી વિનાનો છઠ્ઠ – બે ટંકનો ઉપવાસ કરવાનો હોય છે, તથા એક રાત્રીદિવસ ગામ બહાર હાથ લંબાવીને રહેવાનું હોય છે. ૧૨મી પ્રતિમામાં એક અઠ્ઠમ – ત્રણ ઉપવાસ કરીને એક ગર્ત, નદી વગેરેને કાંઠે [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] વિના રહેવાનું હોય છે.

[illegible] મુનિએ આ બાર પ્રતિમાઓ[2] સૂત્ર અનુસાર [illegible]

૧ [illegible] [illegible] વગેરે રસ વિનાનું [illegible]

[illegible] પાણી [illegible]

[illegible]

આચાર અનુસાર, માર્ગ અનુસાર, સત્યતાપૂર્વક અને સારી રીતે સ્પર્શી, પાળી, શોભાવી અને સમાપ્ત કરી.[1]

ત્યાર પછી સ્કંદક મુનિએ મહાવીર ભગવાન પાસે આવી 'ગુણરત્ન સંવત્સર' નામનું તપ સ્વીકારવાની પરવાનગી માગી. અને તેમણે પણ તે પરવાનગી આપી. તે તપની વિધિ આ પ્રમાણે છે: પહેલા માસમાં નિરંતર ચતુર્થના ઉપવાસ કરવા એટલે કે ચાર ટંક ન ખાવું; દિવસે સૂર્યની સામે નજર માંડી જ્યાં તડકો આવતો હોય તેવી જગામાં (આતાપના ભૂમિમાં) ઉત્કટુક બેસી રહેવું; તથા રાત્રીએ

---

લોકકલ્યાણમાં જ કરે છે. સ્કંદક મુનિ 'પૂર્વ' ગ્રંથો ભણવા જ નહોતા. છતાં તેમને મહાવીરે પોતે પ્રતિમાઓની પરવાનગી આપેલી તેથી તેમાં કોઈ દોષ નથી. (?)

૧. આ પ્રતિમાઓ સ્વીકારવા પહેલાં તે પ્રતિમામાં જે જાતનો નીરસ આહાર લેવાતો હોય તથા જેવી જાતનું ધ્યાન અને વિચરણ થતું હોય તે બધું પોતાની જાત ઉપર અજમાવી લેવું જોઈએ, જેથી તે બરાબર પાર પડી શકે. 'જે પ્રતિમા જેટલા કાળ સુધી ચાલવાની હોય તેટલા કાળ સુધી તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.' આ નિયમ શરૂઆતની સાત પ્રતિમાને લાગુ પડે છે. સાત પ્રતિમામાંની પહેલી અને બીજીનો એક સાથે એક વર્ષમાં અભ્યાસ થાય છે. પછીની ત્રીજીના અભ્યાસ માટે એક વર્ષની જરૂર છે; તથા ચોથી માટે પણ એમ છે. પછીની ત્રણ પ્રતિમાઓનો અભ્યાસ જુદે વર્ષે થાય છે, તથા તેનો સ્વીકાર પણ જુદે વર્ષે થાય છે; એક જ વર્ષમાં સાથે તેનો અભ્યાસ અને સ્વીકાર થઈ શકતો નથી. એ પ્રમાણે શરૂઆતની સાત પ્રતિમાઓ ૯ વર્ષ વડે સમાપ્ત થાય છે.

૨. જુઓ પા. ૧૬૬ (?), નોંધ.

પણ વસ્ત્ર ઓઢ્યા પહેર્યા વિના વીરાસને બેસી રહેવું. પછી બીજે મહિને તે જ પ્રમાણે નિરંતર છઠના એટલે કે છ ટંકના ઉપવાસ કરવા; પછી ત્રીજે મહિને નિરંતર અઠ્ઠમ એટલે કે આઠ ટંકના ઉપવાસ કરવા; ચોથે માસે દશમ એટલે કે દશ ટંકના ઉપવાસ કરવા; પાંચમે માસે દ્વાદશ એટલે કે બાર ટંકના ઉપવાસ કરવા; છઠ્ઠે માસે ચતુર્દશ એટલે કે ચૌદ ટંકના ઉપવાસ કરવા; સાતમે માસે ષોડશ એટલે કે સોળ ટંકના ઉપવાસ કરવા; આઠમે માસે અષ્ટાદશ એટલે કે અઢાર ટંકના ઉપવાસ કરવા; નવમે માસે વિંશતિ એટલે કે વીસ ટંકના ઉપવાસ કરવા. દશમે માસે દ્વાવિંશતિ એટલે કે બાવીસ ટંકના ઉપવાસ કરવા; અગિયારમે માસે ચતુર્વિંશતિ એટલે કે ચોવીસ ટંકના ઉપવાસ કરવા; બારમે માસે ષડ્વિંશતિ એટલે કે છવ્વીસ ટંકના ઉપવાસ કરવા; તેરમે માસે અષ્ટાવિંશતિ એટલે કે અઠ્ઠાવીસ ટંકના ઉપવાસ કરવા; ચૌદમે માસે ત્રિંશત એટલે કે ત્રીસ ટંકના ઉપવાસ કરવા; પંદરમે માસે દ્વાત્રિંશત્ એટલે કે બત્રીસ ટંકના ઉપવાસ કરવા, તથા સોળમે માસે નિરંતર ચોત્રીસ ટંકના ઉપવાસ કરવા. દિવસ અને રાત દરમ્યાન જે રીતે બેસવાનું [illegible] [illegible] મળ્યું.

[illegible] દિવસ [illegible] છે.

[illegible]

આ પ્રમાણે: પહેલા માસમાં પંદર દિવસ ઉપવાસના અને પંદર દિવસ પારણાના છે; બીજામાં વીસ ઉપવાસના અને ૧૦ પારણાના; ત્રીજામાં તે જ પ્રમાણે અનુક્રમે ૨૪ અને ૮; ચોથામાં ૨૪ અને ૬; પાંચમામાં ૨૫ અને ૫, છઠ્ઠામાં ૨૪ અને ૪; સાતમામાં ૨૧ અને ૩, આઠમામાં ૨૪ અને ૩; નવમામાં ૨૭ અને ૩; દશમામાં ૩૦ અને ૩; ૧૧મામાં ૩૩ અને ૩; ૧૨મામાં ૨૪ અને ૨; ૧૩મામાં ૨૬ અને ૨; ૧૪મામાં ૨૮ અને ૨; ૧૫મામાં ૩૦ અને ૨; અને ૧૬મામાં ૩૨ અને ૨. જે માસમાં દિવસો ખૂટતા હોય તે આગળના માસમાંથી ખેંચીને પૂરા કરવા. અર્થાત્ જેમાં ૩૨ દિવસ તપ કરવાનું કહ્યું હોય, તે માસના બે દિવસો ઉપરના માસમાં ખેંચી લેવા; અને જે માસમાં તપ કરતાં વધારે દિવસો હોય તે દિવસો તેની પાસેના પછીના માસમાં મેળવી દેવા.

હવે સ્કંદક મુનિ આ પ્રકારના ઉદાર (આશા વિનાના), વિસ્તીર્ણ, કલ્યાણરૂપ, મંગળરૂપ, શોભાયુક્ત, (સારી રીતે પાળેલું હોવાથી) ઉત્તમ, ઉજ્જ્વળ, અને મોટા પ્રભાવવાળા તપકર્મથી શુષ્ક થઈ ગયા, ભૂખને પ્રભાવે રૂખા થઈ ગયા, માંસરહિત થયા, તથા માત્ર હાડકાં અને ચામડાથી જ ઢંકાયેલા રહ્યા. તે ચાલતા ત્યારે શરીરનાં બધાં હાડકાં ખડખડતાં હતાં તથા તેમના શરીરની નાડીઓ ઉપર તરી આવી હતી. હવે તે માત્ર પોતાના આત્મબળથી જ ચાલવું બેસવું વગેરે ક્રિયાઓ કરી શકતા હતા. તે એટલા બધા દુર્બળ થઈ ગયા હતા કે, બોલી રહ્યા પછી, અને બોલતાં બોલતાં તથા બોલવાનું કામ પડે ત્યારે પણ ગ્લાનિ પામતા હતા. પાંદડાં,

તલ કે તેવા સૂકા સામાનથી ભરેલી સગડીને કોઈ હસડે ત્યારે જેવો અવાજ થાય, તેવો જ અવાજ તે સ્કંદક મુનિ ચાલતા ત્યારે પણ થતો. તે મુનિ તપથી પુષ્ટ હતા, જો કે માંસ અને લોહીથી ક્ષીણ હતા. તેમ છતાં રાખમાં ઢાંકેલા અગ્નિની જેમ તે તપ અને તેજથી શોભતા હતા.

હવે કોઈ એક દિવસે રાત્રીને પાછલે પહોરે જાગતાં જાગતાં તથા ધર્મ વિષે વિચાર કરતાં તે સ્કંદક મુનિના મનમાં આ પ્રમાણે સંકલ્પ થયો કે, હું અનેક પ્રકારના તપકર્મથી દુબળો થઈ ગયો છું. બોલતાં બોલતાં પણ થાકી જાઉં છું. તથા ચાલું છું ત્યારે પણ સૂકાં લાકડાં વગેરેથી ભરેલી ગાડીઓ ચાલતી હોય તેવો અવાજ થાય છે. આવી સ્થિતિમાં પણ હજુ જ્યાં સુધી મારામાં ઊઠવાની શક્તિ, કર્મ, બળ, વીર્ય અને પુરુષકાર-પરાક્રમ છે, ત્યાં સુધી હું મારા ધર્માચાર્ય [illegible] પાસે જઈને અનશન વ્રત લઉં. માટે આવતી કાલે સૂર્ય ઊગ્યા પછી શ્રીરાજગૃહનગરમાં પધારેલા મહાવીર ભગવાન પાસે જઈ, તેમની અનુમતિ લઈ, પાંચ મહાવ્રતોને આરોપી, શ્રમણ તથા શ્રમણીઓની ક્ષમા માગી, [illegible] સ્થવિરો સાથે વિપુલ પર્વત ઉપર ધીમે ધીમે

1 [illegible]

ચડી. મેઘના અંજન જેવા વર્ણવાળી અને દેવોને ફરવાના દેશાનુરૂપ કાળી શિલાને જોઈ-તપાસી, તેના ઉપર ડાભનો સંથારો પાથરી, ખાનપાનનો ત્યાગ કરી, સંલેખના[1] તપ સ્વીકારી, તથા મૃત્યુની કાંક્ષા નહિ. હું વૃક્ષની પેઠે સ્થિર થાઉં.

આ પ્રમાણે મહાવીર ભગવાનની અનુમતિ મેળવીને સ્કંદક મુનિ વિપુલ પર્વત ઉપર ધીરે ધીરે ચડ્યા અને કાળી શિલાનો ભાગ જોઈ-તપાસી, પાસે મળમૂત્રનાં સ્થાનો જોઈ-તપાસી.[2] તેના ઉપર ડાભનો સંથારો પાથરી, પૂર્વ દિશામાં મુખ રાખી, પર્યંકાસને (પદ્માસને) બેસી, દશે નખ સહિત બંને હાથ ભેગા કરી, તથા માથા સાથે અડકાડી, આ પ્રમાણે બોલ્યા:

"અરિહંતભગવંતો, સિદ્ધો વગેરેને નમસ્કાર! તથા અચલસ્થાનને પામવાની ઇચ્છાવાળા શ્રમણભગવંત મહાવીરને નમસ્કાર! ત્યાં રહેલા શ્રમણભગવંત મહાવીરને હું વંદું છું. ત્યાં રહેલા શ્રમણભગવંત મહાવીર અહીં રહેલા મને જુઓ. મેં પહેલાં પણ શ્રમણભગવંત મહાવીરની પાસે 'કોઈ પણ જીવનો વિનાશ ન કરવો, તથા કોઈ પણ પ્રકારે કોઈને દુઃખ ન દેવું' એવો નિયમ જિંદગી ટકે ત્યાં સુધી લીધો હતો; તેમ જ તે તથા બીજા પણ નિયમો લીધા હતા; 'વસ્તુનું જ્ઞાન જેવી વસ્તુ હોય તેવું જ કરવું, પણ તેથી ઊંધું કે ઊલટું ન કરવું' એવો નિયમ પણ જીવું ત્યાં સુધી

૧. શરીર અને કષાયોને અનાહારથી કૃશ કરવારૂપી તપ.
૨. પાદપોપગમન અવસ્થા સ્વીકાર્યા પહેલાં લઘુશંકા વગેરેની જરૂર રહે છે; તે માટે. પછી તો હાલવાચાલવાનું હોતુ જ નથી.

પાળવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. અત્યારે પણ શ્રમણભગવાન મહાવીર પાસે તે બધા નિયમો લઉં છું, તથા સર્વ પ્રકારની ખાવાની વસ્તુનો, સર્વ પ્રકારની પીવાની વસ્તુનો, સર્વ પ્રકારનાં મેવા-મીઠાઈનો, અને સર્વ પ્રકારના મસાલા-મુખવાસનો એમ ચારે જાતના આહારનો જ્યાં સુધી જીવું ત્યાં સુધી ત્યાગ કરું છું. વળી દુઃખ દેવાને અયોગ્ય, ઇષ્ટ, કાંત અને પ્રિય એવું જે મારું શરીર છે, તેને પણ હું મારા છેલ્લા શ્વાસોચ્છ્વાસે ત્યાગી દઈશ." આ પ્રમાણે તેમણે ખાનપાનનો ત્યાગ કરી, ઝાડની પેઠે સ્થિર રહી, મૃત્યુની આકાંક્ષા કર્યા વિના રહેવા માંડ્યું.

આ પ્રમાણે સ્કંદક મુનિ ૬૦ ટંક ખાધા વિના રહીને, પોતે કરેલા દોષોની કબૂલાત ( આલોચના ) અને પ્રતિક્રમણ કરી, સમાધિ પ્રાપ્ત કરી, મરણ પામ્યા. ત્યાં તેમને મરણ પામેલા જાણી પેલા સ્થવિર ભગવંતોએ તેમના પરિનિર્વાણ નિમિત્તે ધ્યાન (કાયોત્સર્ગ) કર્યું; તથા તેમનાં પાત્રો અને વસ્ત્ર લઈ તેઓ શ્રીમહાવીર ભગવાન પાસે આવ્યા અને સ્કંદકમુનિના મરણની વાત કરી, તેમનાં ઉપકરણો તમને નિવેદિત કર્યાં.

૧૪. 'હે ભગવન્!' એમ કહી ભગવાન ગૌતમે શ્રમણભગવાન મહાવીરને વંદન કરી આ પ્રમાણે પૂછ્યું:

"આપના શિષ્ય સ્કંદક મરણ પામી ક્યાં ગયા છે, અને ક્યાં ઉત્પન્ન થયા છે?"

ત્યારે, 'હે ગૌતમ!' એમ કહી તેમણે જવાબ આપ્યો, 'તે સાધુ અચ્યુતકલ્પમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા છે; તે કલ્પમાં કેટલાક દેવોનું ૨૨ સાગરોપમનું આયુષ્ય છે. સ્કંદક દેવનું પણ તેટલું જ છે. તે ભવનો ક્ષય થયા પછી તે દેવ ત્યાંથી ચ્યુત થઈ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ થશે, બુદ્ધ થશે, મુક્ત થશે, પરિનિર્વાણ પામશે અને સર્વ દુઃખોનો વિનાશ કરશે.

— શતક ૨, ઉદ્દેશ ૧

પાળવાના નિય[illegible]

મહાવીર પાસે [illegible]

[illegible]

## દેવરાજ

'સૂર્યચંદ્રાદિ જ્યોતિષ્ક દે[illegible]

[illegible]યોજન ચડ્યા પછી, સૌધર્મ, ઐ[illegible]

છે, ને એકએકથી ઉપર આવેલા [illegible]

[illegible] છે. ઐશાન કલ્પનો ઇંદ્ર પ્રતિ[illegible]

એક વખત પોતાની [illegible]

[illegible]ના સિંહાસન ઉપર, [illegible]

[illegible]

નગરમાં ગયો અને ભગવાન મહાવીરને વંદના:
ક યોજન જેટલું વિશાળ ક્ષેત્ર સાફ કરો, તથા અ
ર આપો. તેમણે તેમ કર્યા બાદ કહ્યાનેઃ પોતાના
કહ્યું કે, તું ઘંટ વગાડીને બધાં દેવ-દેવીને ખબર
ઈશાનેંદ્ર મહાવીર ભગવાનને વંદન કરવા જાય છે.
દી તમારા ઐશ્વર્ય સહિત તૈયાર થઈને તેની
પછી તે બધાથી વીંટળાઈને એક લાખ
જનવાળા વિમાનમાં બેસી તે ઇંદ્ર મહાવીરને
યો. રસ્તામાં નંદીશ્વર દ્વીપમાં તેણે પોતાનું
કર્યું. પછી તે રાજગૃહ નગરમાં

## ૨

## દેવરાજ ઈશાનેંદ્ર

[illegible]

રાજગૃહ નગરમાં આવેલા ભગવાન મહાવીરને વંદન કરી, એક યોજન જેટલું વિશાળ યાન તૈયાર કરો. તથા આ તરત ખબર આપો. તેમણે તેમ કર્યા બાદ ઈશાનેંદ્રે પોતાના સેનાપતિને કહ્યું કે, તું ઘંટ વગાડીને બધા દેવ-દેવીને ખબર આપ કે 'ઈશાનેંદ્ર મહાવીર ભગવાનને વંદન કરવા જાય છે, માટે તમે જલદી તમારા ઐશ્વર્ય સહિત તૈયાર થઈને તેની પાસે આવો.' પછી તે બધાથી વીંટળાઈને એક લાખ યોજનના પ્રમાણવાળા વિમાનમાં બેસી તે ઇંદ્ર મહાવીરને વંદન કરવા નીકળ્યો. રસ્તામાં નંદીશ્વર દ્વીપમાં તેણે પોતાનું મોટું વિમાન ટૂંકું કર્યું. પછી તે રાજગૃહ નગરમાં ગયો. ત્યાં તેણે ભગવંતને ત્રણ પ્રદક્ષિણાઓ કરી. પછી, પોતાના વિમાનને જમીનથી ચાર આંગળ ઊંચું રાખી, ભગવંતની પાસે જઈ, તે તેમની પર્યુપાસના કરવા લાગ્યો.

ત્યારબાદ ભગવાનની પાસે ધર્મ સાંભળી, તે ઇંદ્ર આ પ્રમાણે બોલ્યો: 'હે ભગવન્! તમે તો બધું જાણો છો અને જુઓ છો. માત્ર ગૌતમાદિ મહર્ષિઓને હું દિવ્ય નાટ્યવિધિ દેખાડવા ઇચ્છું છું.' એમ કહી, તેણે ત્યાં એક દિવ્ય મંડપ ખડો કર્યો. તેની વચ્ચે મણિપીઠિકા અને સિંહાસન પણ રચ્યું. પછી ભગવાનને પ્રણામ કરી તે ઇંદ્ર તે સિંહાસન ઉપર બેઠો. પછી તેના જમણા હાથમાંથી ૧૦૮ દેવકુમારો નીકળ્યા; અને ડાબા હાથમાંથી ૧૦૮ દેવકુમારીઓ નીકળી. પછી અનેક જાતનાં વાજિંત્ર અને ગીતોના શબ્દથી તેણે બત્રીશ[1] જાતનું નાટક ગૌતમાદિને દેખાડ્યું. ત્યાર બાદ પોતાની

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧

…બધી ઋદ્ધિને સંકેલી લઈ પોતે જ્યાંથી આવ્યો હતો ત્યાં …ન પાછો ચાલ્યો ગયો.

પછી ગૌતમે ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછ્યો : હે ભગવન્! દેવરાજ ઈશાને આ બધી દિવ્ય ઋદ્ધિ, દિવ્ય દેવકાંતિ અને દિવ્ય દેવપ્રભાવ શા રીતે પ્રાપ્ત કર્યો? તે પૂર્વભવમાં કોણ હતો? તેણે શું સાંભળ્યું હતું, શું દીધું હતું, શું ખાધું હતું, શું આચર્યું હતું, તથા કયા શ્રમણ વા બ્રાહ્મણ પાસે એવું એક પણ આર્ય અને ધાર્મિક વચન સાંભળીને અવધાર્યું હતું, કે જેને પરિણામે તેને આ બધું પ્રાપ્ત થયું?

ઉ૦ હે ગૌતમ! તામ્રલિપ્તી[1] નામની નગરીમાં તામલી નામનો મૌર્યપુત્ર ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તે અતિ ધનવાન હતો. એક વખત તેને રાત્રીના પાછલા ભાગમાં [illegible]

[illegible]

[illegible]

પૂર્વે કરેલાં તે કર્મો ગહન આશ્ચર્યરૂપ છે તે જો! જો! કેવાં કર્યું! તથા અભિમાન લાભ વિષે બેદરકાર રહું! જરાય નહિ! ઠીક, મારે તો જ્યાં સુધી મારા મિત્રો, જ્ઞાતિજનો, અને સગાંસંબંધીઓ વગેરે મારો આદર કરે છે, અને મને કલ્યાણરૂપ જાણી ચિત્તની પેઠે મારી વિનયપૂર્વક સેવા કરે છે, ત્યાં સુધી મારું કલ્યાણ સાધી લેવાની જરૂર છે. માટે કાલે સવાર થયે સૂર્ય ઊગ્યા પછી મારાં સગાંવહાલાંને નોતરી, જમાડી, તેમની સમક્ષ મારા મોટા પુત્રને કુટુંબનો ભાર સોંપી, લાકડાનું પાત્ર લઈને, મુંડ થઈને 'પ્રાણામા' નામની દીક્ષા[1] વડે દીક્ષિત થાઉં. દીક્ષિત થયા બાદ જીવીશ ત્યાં સુધી હું નિરંતર ૭ ટંકના ઉપવાસ કરીશ તથા સૂર્યની સામે ઊંચા હાથ રાખી તડકો સહન કરીશ: પારણાને દિવસે આતાપના લેવાની જગાએથી ઊતરી લાકડાનું પાત્ર લઈ તામ્રલિપ્તી નગરીમાં ઊંચ – નીચ – મધ્યમ કુળોમાંથી, ભિક્ષા લેવાની વિધિપૂર્વક, દાળ શાક વિનાના કેવળ રાંધેલા ચોખા લાવી તેમને પાણી વડે એકવીસ વાર ધોઈ, ત્યાર પછી ખાઈશ.

તે પ્રમાણે બીજે દિવસે તેણે પ્રાણામા દીક્ષા તેમ જ ધોયેલા ચોખા ખાવાનો નિયમ લીધો. પ્રાણામા દીક્ષા લેનાર જ્યાં જ્યાં ઇંદ્ર, સ્કંદ (કાર્તિકેય), રુદ્ર, શિવ,[2] કુબેર, પાર્વતી, મહિષાસુરને કૂટતી ચંડિકા, રાજા, યુવરાજ,

---

૧. તેમાં વારંવાર પ્રણામ કરવાના હોય છે.

૨ એક જાતનો વ્યંતર: અથવા અમુક જાતનો આકાર ધારણ કરનાર રુદ્ર. —ટીકા.

બધી ઋદ્ધિને સંકેલી લઈ, પોતે જ્યાંથી આવ્યો હતો ત્યાં જ પાછો ચાલ્યો ગયો.

પછી ગૌતમે ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછ્યો : હે ભગવન્! દેવરાજ ઈશાને આ બધી દિવ્ય ઋદ્ધિ, દિવ્ય દેવકાંતિ અને દિવ્ય દેવપ્રભાવ શી રીતે પ્રાપ્ત કર્યો? તે પૂર્વભવમાં કોણ હતો? તેણે શું સાંભળ્યું હતું, શું દીધું હતું, શું ખાધું હતું, શું આચર્યું હતું, તથા કયા શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ પાસે એવું એક પણ કંઈ આર્ય અને ધાર્મિક વચન સાંભળીને અવધાર્યું હતું, કે જેને પરિણામે તેને આ બધું પ્રાપ્ત થયું?

મ૦ હે ગૌતમ! તામ્રલિપ્તી[1] નામની નગરીમાં તામલી નામનો મૌર્યવંશી ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તે અતિ ધનસંપન્ન હતો. એક વખત તેને રાત્રીના આગળના અને પાછલા ભાગમાં — અંતરાલ — જાગતાં જાગતાં કુટુંબની ચિંતા કરતાં એવા પ્રકારનો સંકલ્પ ઉત્પન્ન થયો કે, [illegible]

1. [illegible]

2. [illegible]

પૂર્વે કરેલાં તે કર્મો નષ્ટ ખરેખરાં નથ ન થો એ
રહું! તથા અવિચ્છિન્ન ધ્યાન વિષે નિરંતર રહું!
નહિ! હવડું, મારે તો જ્યાં સુધી મારા મિત્રો, જ્ઞા
અને પ્રેમસંબંધીઓ વગેરે મારો આદર કરે છે, અ
કલ્યાણરૂપ જાણી ચૈત્યની પેઠે મારી વિનયપૂર્વક સેવ
છે, ત્યાં સુધી મારું કલ્યાણ સાધી લેવાની જરૂર છે.
કાલે સવાર થયે સૂર્ય ઊગ્યા પછી મારાં સગાંસ
નોતરી, જમાડી, તેમની સમક્ષ મારા મોટા પુત્રને કુ
ભાર સોંપી, લાકડાનું પાત્ર લઈને, મુંડ થઈને 'પ્રાણ
નામની દીક્ષા[1] વડે દીક્ષિત થાઉં. દીક્ષિત થયા
જીવીશ ત્યાં સુધી હું નિરંતર છ ટંકના ઉપવાસ કરીશ
સૂર્યની સામે ઊંચા હાથ રાખી તડકો સહન કર
પારણાને દિવસે આતાપના લેવાની જગ્યાએથી ઊ
લાકડાનું પાત્ર લઈ તામ્રલિપ્તી નગરીમાં ઊંચ – નીચ – મધ્
કુળોમાંથી, ભિક્ષા લેવાની વિધિપૂર્વક, દાળ શાક વિના
કેવળ રાંધેલા ચોખા લાવી તેમને પાણી વડે એકવીસ વ
ધોઈ, ત્યાર પછી ખાઈશ.

તે પ્રમાણે બીજે દિવસે તેણે પ્રાણામા દીક્ષા તેમ જ
ધોયેલા ચોખા ખાવાનો નિયમ લીધો. પ્રાણામા દીક્ષા
લેનાર જ્યાં જ્યાં ઇંદ્ર, સ્કંદ (કાર્તિકેય), રુદ્ર, શિવ,[2] કુબેર,
પાર્વતી, મહિષાસુરને કૂટતી ચંડિકા, રાજા, યુવરાજ,

1. તેમાં વારંવાર પ્રણામ કરવાના હોય છે.
2 એક જાતનો વ્યંતર: અથવા અમુક જાતનો આકાર
રણ કરનાર રુદ્ર. —ટીકા.

નક્ષત્રો[1], માહેંદ્ર[2], દ્રૌરુંભિક, ઇભ્ય[3], શ્રેષ્ઠી[4], સેનાપતિ, સાર્થવાહ, કાગડા, કૂતરા તથા ચાંડાળ જુએ છે, ત્યાં ત્યાં તેને પ્રણામ કરે છે: ઊંચાને જોઈને ઊંચી રીતે પ્રણામ કરે છે, નીચાને જોઈને નીચી રીતે પ્રણામ કરે છે; જેને જેવી રીતે જુએ છે, તેવી રીતે તેને પ્રણામ કરે છે.

ત્યાર પછી તે મૌર્યપુત્ર તામલી તેવા બાલ (મૂઢ) તપકર્મ વડે સુકાઈ ગયા અને રૂક્ષ થયા. પછી કોઈ વખત મધ્યરાત્રે જાગતા જાગતા, અનિત્યતા સંબંધે વિચાર કરતાં તે તામલી બાલ તપસ્વીને એવો વિકલ્પ થયો કે, હજુ મારામાં ઉત્થાન ... શક્તિ છે, ત્યાં સુધી હું ... સૂર્યોદય પછી મારા જૂના સાથીઓ ... તથા ... પૂછીને આપવી, ... લાકડાનું પાત્ર ... ઉપકરણોને ... કરી, તામ્રલિપ્તી નગરના ઈશાન ... નિવર્તનિક મંડળને આલેખી (એટલે કે ... ) ... પાદપોપગમન ... કરી, ... સ્થિર રહી, મરણની આકાંક્ષા કર્યા વિના રહું.

[illegible]

બાદ દિવસ ગયું ને પ્રમાણે અનશનવ્રત લીધું, ત્યારે સમયે બલિચંચા નગરીમાં રહેનારા અસુરકુમારદેવોએ વિચાર કર્યો કે, હાલમાં બલિચંચા નગરી ઇંદ્ર અને પુરોહિત વિનાની છે; તથા આપણે બધા ઇંદ્રને તાબે રહેનારા છીએ અને આપણું બધું કાર્ય ઇંદ્રને તાબે છે; માટે આપણે તામલી તપસ્વીને બલિચંચા નગરીમાં ઇંદ્ર તરીકે આવવાનો સંકલ્પ કરાવીએ.

આમ વિચારી તેઓ દિવ્યગતિથી[2] તામ્રલિપ્તી નગરી તરફ ઉતાવળે ત્યાં આવ્યા, અને તેની બરાબર સામે ઊભા રહી, તેને પોતાની દિવ્ય દેવઋદ્ધિ, દિવ્ય દેવકાંતિ, દિવ્ય દેવ-પ્રભાવ અને ૩૨ જાતનો દિવ્ય નાટકવિધિ બતાવ્યો. ત્યાર બાદ તેની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને તથા તેને વંદન કરીને તેમણે કહ્યું: "હે દેવાનુપ્રિય! અમે બલિચંચા નગરીમાં રહેનારા ઘણા અસુરકુમાર દેવો તથા દેવીઓ આપને વંદીએ છીએ. હાલમાં અમારી રાજધાની ઇંદ્ર અને પુરોહિત વિનાની છે; માટે તમે બલિચંચાના સ્વામી થવાનો સંકલ્પ કરો." એ પ્રમાણે તેઓએ ત્રણ વાર કહ્યું છતાં તામલીએ મૌન રહી કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેથી તેઓ પાછા ચાલ્યા ગયા.

પછી બે માસ – ૧૨૦ ટંક – સુધી અનશન વ્રત ધારણ

---

૧. ઉત્તર દિશાના અસુરકુમારોના ઇંદ્ર બલિની રાજધાની.

૨. મૂળમાં તેમની દિવ્યગતિનાં ઉત્કૃષ્ટ, ત્વરિત, ચપલ, ચંડ, જયવતી, (બીજાઓની ગતિઓને જીતનારી), નિપુણ, સિંહ જેવી (શ્રમરહિત હોવાથી), શીઘ્ર, ઉદ્ધત (વેગવતી) — એવાં વિશેષણ છે.

તલવરો[1], માડંબિક[2], કૌટુંબિક, ઇભ્ય[3], શ્રેષ્ઠી[4], સેનાપતિ, સાર્થવાહ, કાગડા, કૂતરો તથા ચાંડાળ જુએ છે, ત્યાં ત્યાં તેને પ્રણામ કરે છે: ઊંચાને જોઈને ઊંચી રીતે પ્રણામ કરે છે; નીચાને જોઈને નીચી રીતે પ્રણામ કરે છે; જેને જેવી રીતે જુએ છે, તેવી રીતે તેને પ્રણામ કરે છે.

ત્યાર પછી તે મૌર્યપુત્ર તામલી તેવા બાલ (મૂઢ) તપ-કર્મ વડે સુકાઈ ગયા અને દુબળા થયા. પછી કોઈ વખત અધરાત જાગતા જાગતા, અનિત્યતા સંબંધે વિચાર કરતાં તે તામલી બાલ તપસ્વીને એવો વિકલ્પ થયો કે, હજુ જ્યાં સુધી [illegible] શક્તિ છે, ત્યાં સુધી હું [illegible] સૂર્યોદય પછી [illegible] તથા [illegible] પૂછીને [illegible], લાકડાનું પાત્ર [illegible] કરી, [illegible] નિવર્તનિક મંડળ આલેખી (એટલે કે [illegible] કરી), [illegible] કરી [illegible] સ્થિર રહી, [illegible] [illegible].

જ્યારે તેઓએ જાણ્યું કે, આમ થવાનું કારણ ઈશાનેંદ્ર હોય છે, ત્યારે તેઓ દેવરાજ ઈશાનેંદ્ર આગળ અંજલિ રચી કરગરવા લાગ્યા. પછી ઈશાનેંદ્રે પોતાની પ્રભા (તેજોલેશ્યા) પાછી ખેંચી લીધી. ત્યારથી અસુરકુમાર દેવો તથા દેવીઓ તેની આજ્ઞામાં અને તાબામાં રહે છે. હે ગૌતમ! દેવેંદ્ર દેવરાજ ઈશાનેંદ્રે પોતાની દિવ્ય દેવઋદ્ધિ આ પ્રમાણે મેળવી છે.

શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૧

## ટિપ્પણો

**ટિપ્પણ નં૦ ૧:**

રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં ૩૨ પ્રકારના નાટ્યવિધિનું સવિસ્તર વર્ણન છે. તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:

૧. અષ્ટ મંગલના આકારોનો અભિનય. (સ્વસ્તિક, શ્રીવત્સ, નંદ્યાવર્ત, વર્ધમાનક, ભદ્રાસન, કલશ, મત્સ્ય, અને દર્પણ એ આઠ મંગલો.) ૨. આવર્ત, પ્રત્યાવર્ત, મત્સ્યાણ્ડક, જાર, માર, પદ્મપત્ર, વાસંતીલતા અને પદ્મલતા વગેરેના ચિત્રનો અભિનય. ૩. ઈહામૃગ, ઋષભ, તુરગ, નર, મકર, વિહગ, કિંનર, કુંજર, વનલતા અને પદ્મલતા વગેરેના ચિત્રનો અભિનય. ૪. એકતઃચક્ર, દ્વિધાચક્ર, ચક્રાર્ધ વગેરેનો અભિનય. ૫. ચંદ્રાવલિપ્રવિભાગ, સૂર્યાવલિપ્રવિભાગ, હંસાવલિપ્રવિભાગ વગેરેનો અભિનય. ૬. ઉદ્‌ગમનોદ્‌ગમન પ્રવિભાગ. ૭. આગમાગમન પ્રવિભાગ ૮. આવરણાવરણપ્રવિભાગ. ૯. અસ્તગમનાસ્તગમનપ્રવિભાગ

કર્યો બાદ મૃત્યુ પામી[1] તે તપસ્વી ઈશાન કલ્પમાં, ઈશાનાવતંસક વિમાનમાં, ઉપપાત[2] સભામાં, દેવશય્યામાં, દેવવસ્ત્રથી ઢંકાયેલ તથા આંગળના અસંખ્યેય ભાગ જેટલી અવગાહનામાં ઈશાનદેવેંદ્રપણે જન્મ ધારણ કર્યો. તે વખતે તે નગર ઇંદ્ર અને પુરોહિત વિનાનું હતું.

જ્યારે અસુરકુમારોએ જાણ્યું કે તામલી ઈશાનકલ્પમાં દેવેંદ્રપણે ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે તેઓ ઘણા ગુસ્સે થયા. પછી તેમણે તામ્રલિપ્તીમાં જઈ તામલીના મુડદાને ડાબે પગે દોરડી બાંધીને તથા તેના મોંમાં ત્રણ વાર થૂંકીને, તે નગરના [illegible] ઢસડ્યું તથા તેની મન ભાવતી કદર્થના કરી. પછી [illegible] એક બાજુ ફેંકી તેઓ પાછા ચાલ્યા ગયા.

આ બધું ઈશાન કલ્પનાં ઘણાં દેવ-દેવીઓએ જોઈને તેમણે દેવરાજ ઈશાનને તેની ખબર કરી. [illegible]

[1] [illegible]

[2] [illegible]

જ્યારે તેઓએ જાણ્યું કે, આમ થવાનું કારણ ઈશાનેંદ્રનો કોપ છે, ત્યારે તેઓ દેવરાજ ઈશાનેંદ્ર પાસે અંજલિ જોડી કરગરવા લાગ્યા. પછી ઈશાનેંદ્રે પોતાની પ્રભા (તેજોલેશ્યા) પાછી ખેંચી લીધી. ત્યારથી અસુરકુમાર દેવો તથા દેવીઓ તેની આજ્ઞામાં અને તાબામાં રહે છે. હે ગૌતમ ! દેવેંદ્ર દેવરાજ ઈશાનેંદ્રે પોતાની દિવ્ય દેવઋદ્ધિ આ પ્રમાણે મેળવી છે.

શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૧

## ટિપ્પણો

**ટિપ્પણ નં૦ ૧ :**

રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં ૩૨ પ્રકારના નાટ્યવિધિનું સવિસ્તર વર્ણન છે. તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. અષ્ટ મંગલના આકારોનો અભિનય. (સ્વસ્તિક, શ્રીવત્સ, નંદાવર્ત, વર્ધમાનક, ભદ્રાસન, કલશ, મત્સ્ય, અને દર્પણ એ આઠ મંગલો.) ૨. આવર્ત, પ્રત્યાવર્ત, મત્સ્યાણ્ડક, જાર, માર, પદ્મપત્ર, વાસંતીલતા અને પદ્મલતા વગેરેના ચિત્રનો અભિનય. ૩. ઈહામૃગ, ઋષભ, તુરગ, નર, મકર, વિહગ, કિંનર, કુંજર, વનલતા અને પદ્મલતા વગેરેના ચિત્રનો અભિનય. ૪. એકતઃચક્ર, દ્વિધાચક્ર, ચક્રાર્ધ વગેરેનો અભિનય. ૫. ચંદ્રાવલિપ્રવિભાગ, સૂર્યાવલિપ્રવિભાગ, હંસાવલિપ્રવિભાગ વગેરેનો અભિનય. ૬. ઉદ્દ્ગમનોદ્દ્ગમન પ્રવિભાગ. ૭. આગમાગમન પ્રવિભાગ ૮. આવરણાવરણપ્રવિભાગ. ૯. અસ્તગમનાસ્તગમનપ્રવિભાગ

૧૦. મંડલપ્રવિભાગ. ૧૧. દ્રુતવિલંબિત. ૧૨. સાગરનાગ પ્રવિભાગ. ૧૩. નંદાચંપા પ્રવિભાગ. ૧૪. મત્સ્યાંડક-મકરાંડક-જારમાર પ્રવિભાગ. ૧૫. કવર્ગપ્રવિભાગ. ૧૬. ચવર્ગ પ્રવિભાગ. ૧૭. ટવર્ગ પ્રવિભાગ. ૧૮. તવર્ગ પ્રવિભાગ. ૧૯. પવર્ગ પ્રવિભાગ. ૨૦. પલ્લવપ્રવિભાગ. ૨૧. લતાપ્રવિભાગ. ૨૨. દ્રુત. ૨૩. વિલંબિત. ૨૪. દ્રુતવિલંબિત ૨૫. અંચિત. ૨૬. રિભિત. ૨૭. અંચિતરિભિત. ૨૮. આરભટ. ૨૯. ભસોલ. ૩૦. આરભટ ભસોલ. ૩૧. ઉત્પાત. નિપાત, પ્રસક્ત, સંકુચિત, રેચિત, ભ્રાન્ત વગેરે અભિનય. ૩૨. [illegible] અને અભિનયનામ.

આ બધા અભિનયો વિષે જૈન ગ્રંથોમાં કોઈ ખુલાસો [illegible] ઉલ્લેખ મળતો જણાતો નથી. કેટલાક પ્રકારો તો [illegible] જ આવતા નથી. કેટલાંક નામો તો અમુક જ [illegible] છે. ટીકાકારોએ પણ નામો આપવા [illegible] લખ્યું નથી. આમાંનાં કેટલાંક [illegible] વર્ણન [illegible] આવે છે. તે ઉપરાંત [illegible] રીતે હાવ વગેરે [illegible]

## ૩

# અસુરરાજ ચમર

રાજગૃહનગરમાં મહાવીર ભગવાન પધાર્યાં હતા, તે વખતે અસુરરાજ ચમર ગૌતમાદિને નાટ્યવિધિ દેખાડી ગયો. તે ઉપરથી ગૌતમ પ્રશ્ન પૂછે છે :

ગૌ૦—હે ભગવન્! અસુરકુમાર દેવો ક્યાં રહે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! એક લાખ અને એંશી હજાર યોજનની જાડાઈવાળી આ રત્નપ્રભા પૃથિવીની વચગાળે તે અસુરકુમાર દેવો રહે છે. [અસુરકુમારોનો આવાસ દક્ષિણે અને ઉત્તરે એમ બે દિશામાં આવેલો છે. તેમાં દક્ષિણમાં ચમર અને ઉત્તરમાં બલિ એ નામના બે ઇંદ્રો છે. ચમરની રાજધાનીને ચમરચંચા અને બલિની રાજધાનીને બલિચંચા કહેવામાં આવે છે. ચમરચંચામાં ૩૪ લાખ ઘર છે, અને બલિચંચામાં ૩૦ લાખ છે. તે દેવોનું આયુષ્ય ઓછામાં ઓછું દશ હજાર વર્ષ અને વધારેમાં વધારે એક સાગરોપમ વર્ષોથી અધિક છે].

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! તે અસુરકુમારોમાં પોતાના સ્થાનથી ઊંચે નીચે જવાનું સામર્થ્ય છે ખરું ?

મ૦—હે ગૌતમ ! તેઓ પોતાના સ્થાનથી નીચે (નરકની) સાતમા પૃથ્વી સુધી જઈ શકે; પરંતુ તેઓ ત્યાં સુધી ગયા નથી, જશે નહિ અને જતા પણ નથી. તેઓ માત્ર ત્રીજી પૃથ્વી સુધી જાય છે, ગયા છે અને જશે પણ ખરા. પોતાના જૂના શત્રુને દુઃખ દેવા અને પોતાના જૂના મિત્રને સુખી કરવા ન દેવા ત્રીજી પૃથ્વી સુધી ગયા છે, જાય છે અને જશે.

એ પ્રમાણે પોતાના સ્થાનથી તીરછે પણ અસંખ્ય દ્વીપ અને સમુદ્ર સુધી જવાની તેઓની શક્તિ છે; પરંતુ તેઓ અરિહંત ભગવંતોના જન્મ દીક્ષા જ્ઞાનોત્પત્તિ અને પરિનિર્વાણ ઉત્સવો નિમિત્તે નંદીશ્વર દ્વીપ સુધી જ જાય છે, ગયા છે, અને જશે.

પોતાના સ્થાનથી ઊંચે તેઓ અચ્યુત કલ્પ સુધી જઈ શકે છે, પરંતુ તેઓ માત્ર સૌધર્મ કલ્પ સુધી જાય છે, ગયા છે, અને જશે.

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! તેઓ [illegible] સૌધર્મ કલ્પ [illegible] ગયા છે, જાય છે, અને જશે ?

મ૦—હે ગૌતમ ! [illegible]

[illegible]

તથા કદાચિત નાનાં નાનાં રત્નોને લઈ એકાંત સ્થાનમાં ચાલ્યા જાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવાન! જ્યારે તે અસુરો વૈમાનિકોનાં રત્નો ઉપાડી જાય, ત્યારે વૈમાનિકો તેઓને શું કરે?

મ૦—હે ગૌતમ! તેઓ તેમને શારીરિક વ્યથા ઉપજાવે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઊંચે ગયા પછી તે અસુરકુમારો ત્યાં રહેલી અપ્સરાઓ સાથે ભોગો ભોગવી શકે ખરા?

મ૦—હે ગૌતમ! જો તે અપ્સરાઓ તેમનો આદર કરે અને તેઓને સ્વામી તરીકે સ્વીકારે, તો તેમની સાથે તેઓ ભોગો ભોગવી શકે છે, નહિ તો નહિ.

વળી તેઓનું આમ ઉપર જવું હંમેશ નથી બનતું; અનંત ઉત્સર્પિણી અને અનંત અવસર્પિણી વીત્યા પછી લોકમાં અચંબો પમાડનાર એ ભાવ[1] ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તેઓ પોતાના આપબળથી ત્યાં નથી જઈ શકતા; પણ જેમ કોઈ શબર, બબ્બર, પુલિંદ[2] વગેરે અનાર્ય જાતિના લોકો જંગલ, ખાડા, ગુફા વગેરેનો આશ્રય કરીને સુસજ્જિત લશ્કરને પણ હંફાવવાની હિંમત કરે છે, તેમ અસુરકુમારો

---

1. આ અવસર્પિણીનાં તેવાં દશ આશ્ચર્યો ગણાય છે. તે માટે જુઓ આ માળાનું 'આચારધર્મ' પુસ્તક, પા. ૧૮૯.

2. મૂળમાં ઢંકણ, ચુચુઅ, પણ્હ એટલા વધારે છે. સૂત્રકૃતાંગ, પૃ. ૧૨૩, પ્રશ્નવ્યાકરણ પૃ. ૧૪, પ્રજ્ઞાપના પૃ. ૫૫ વગેરેમાં અનાર્ય દેશો, અનાર્ય પ્રજાઓ અને અનાર્ય જાતિઓનાં વર્ણન છે. જુઓ ભગવતીસૂત્ર ખંડ ૨, પા. ૫૩ નોંધ.

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! તે અસુરકુમારોમાં પોતાના સ્થાનથી નીચે જવાનું સામર્થ્ય છે ખરું ?

ઉ૦—હે ગૌતમ ! તેઓ પોતાના સ્થાનથી નીચે (નરકથી) [illegible] સુધી જવા [illegible] નથી. [illegible] સુધી ગયા છે, જાય છે અને જશે પણ ખરા. તેઓ માત્ર ત્રીજી [illegible] નથી. [illegible] અને [illegible] પણ નથી. પોતાના [illegible] સુધી ગયા છે, જાય છે અને જશે પણ ખરા. પોતાના [illegible] દુઃખ [illegible] અને પોતાના જૂના મિત્રને [illegible] જાય છે. [illegible] ત્યાં સુધી ગયા છે, જાય છે [illegible]

[illegible] પોતાના સ્થાનથી તીરછે પણ અસંખ્ય દ્વીપ [illegible] છે; પરંતુ તેઓ [illegible] સુધી [illegible] શક્તિ છે; [illegible] [illegible] અને પરિનિર્વાણ [illegible] જાય છે, ગયા છે, [illegible] જાય છે.

[illegible] સ્થાનથી ઊંચે તેઓ અચ્યુત કલ્પ સુધી જવા [illegible] છે, [illegible] [illegible] કલ્પ સુધી [illegible]

[illegible]

ગૌ૦—હે ભગવન્ [illegible] [illegible]

[illegible]

ઉ૦—હે ગૌતમ [illegible]

[illegible]

તથા યથોચિત નાનાં નાનાં રત્નોને લઈ એકાંત ભાગમાં ચાલ્યા જાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જ્યારે તે અસુરો વૈમાનિકોનાં રત્નો ઉપાડી જાય, ત્યારે વૈમાનિકો તેઓનું શું કરે?

ભ૦—હે ગૌતમ! તેઓ તેમને શારીરિક વ્યથા ઉપજાવે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ત્યાં ગયા પછી તે અસુરકુમારો ત્યાં રહેલી અપ્સરાઓ સાથે ભોગો ભોગવી શકે ખરા?

ભ૦—હે ગૌતમ! જો તે અપ્સરાઓ તેમનો આદર કરે અને તેઓને સ્વામી તરીકે સ્વીકારે, તો તેમની સાથે તેઓ ભોગો ભોગવી શકે છે, નહિ તો નહિ.

પણ તેઓનું આમ ઉપર જવું હંમેશ નથી બનતું; અનંત ઉત્સર્પિણી અને અનંત અવસર્પિણી વીત્યા પછી લોકમાં અચંબો પમાડનાર એ ભાવ[1] ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તેઓ પોતાના આપબળથી ત્યાં નથી જઈ શકતા; પણ જેમ કોઈ શબર, બબ્બર, પુલિંદ[2] વગેરે અનાર્ય જાતિના લોકો જંગલ, ખાડા, ગુફા વગેરેનો આશ્રય કરીને ગુસજ્જિત લશ્કરને પણ હંફાવવાની હિંમત કરે છે, તેમ અસુરકુમારો

1. આ અવસર્પિણીનાં તેવાં દશ આશ્ચર્યો ગણાય છે. તે માટે જુઓ આ માળાનું 'આચારધર્મ' પુસ્તક, પા. ૧૮૯.

2. મૂળમાં ઢક્કણ, ચુચ્ચુઅ, પલ્હ એટલા વધારે છે. સૂત્રકૃતાંગ, પૃ. ૧૨૩, પ્રશ્નવ્યાકરણ પૃ. ૧૪, પ્રજ્ઞાપના પૃ. ૫૫ વગેરેમાં અનાર્ય દેશો, અનાર્ય પ્રજાઓ અને અનાર્ય જાતિઓના વર્ણન છે. જુઓ ભગવતીસૂત્ર ખંડ ૨, પા. ૫૩ નોંધ.

પણ અરિહંતોનો, આશ્રય લઈને ઊંચે જાય છે. તેમાં પણ મોટી ઋદ્ધિવાળા જ જઈ શકે છે, ગમે તે નહિ. અસુરેંદ્ર અસુરરાજ ચમર એક વખત મારો આશ્રય લઈ ઊંચે સૌધર્મ ગયો હતો તેની કથા તું સાંભળ.

તે કાળે, તે સમયે વિંધ્ય પર્વતની તળેટીમાં બેભેલ નામના સંનિવેશ હતો. તેમાં પૂરણ નામનો એક ગૃહપતિ રહેતો હતો. તે પણ વખત જતાં તામલીની પેઠે વિચાર કરી ચાર ખાનાવાળું લાકડાનું પાત્ર લઈ 'દાનામા' નામની દીક્ષા વડે દીક્ષિત થયો. તેમાં વિધિ એ હોય છે કે, પાત્રના પહેલા ખાનામાં જે ભિક્ષા આવે તે વાટમાં મળતા વટેમાર્ગુઓને આપવી, બીજા ખાનામાં આવે તે કાગડા-કૂતરાને આપવી, ત્રીજા ખાનામાં આવે તે માછલાં-કાચબાને આપવી, અને ચોથા ખાનામાં આવે તે પોતે ખાવી.

આમ કરતાં કરતાં અંતે તે પણ અનશન સ્વીકારી [illegible]

હે ગૌતમ! તે કાળે હું છદ્મસ્થ અવસ્થામાં [illegible]

[illegible]

માત્ર એક પદાર્થ ઉપર નજર માંડીને આંખો ફરકાવ્યા
શરીરને જરાક આગળના ભાગમાં નમતું મૂકીને,
સર્વ ઇંદ્રિયોને સુરક્ષિત કરીને એક રાત્રીની
પ્રતિમા* સ્વીકારીને વિહરતા હતા.

તે કાળે ચમરચંચા રાજધાનીમાં ઇંદ્ર ન હતો, તેમ
પુરોહિત ન હતો. પેલો પૂરણ તપસ્વી ત્યાં ... અનશન
મરણ પામ્યો. ચમરચંચામાં ઇંદ્રપણે ઉત્પન્ન થયો. એક
અવધિજ્ઞાન વડે તેણે સૌધર્મ કલ્પના દેવરાજ (મઘ
પાકશાસન, શતક્રતુ, સહસ્રાક્ષ, વજ્રપાણિ, પુરંદર[1]) શ
શક્ર નામના સિંહાસન ઉપર બેસી દિવ્ય ભોગો ભોગવ
જોયો. તેને જોઈ ચમરને એવો વિચાર આવ્યો કે, અ
નહીં લક્ષણવાળો, લાજ અને શોભા વિનાનો, મરણને
ઇચ્છુક, હીણી પુણ્ય ચૌદશને[2] દહાડે જન્મેલો એવો કોણ
છે, જે મારી ઉપર વિના ગભરાટે ભોગોને ભોગવતો
વિહરે છે!

પછી દેવેંદ્ર શક્રને તેની શોભાથી ભ્રષ્ટ કરવાની
ઇચ્છાથી તેણે અવધિજ્ઞાનનો પ્રયોગ કર્યો અને મને ઉપર
પ્રમાણે મહા પ્રતિમા લઈને બેઠેલો જોયો. પછી મારે

---

* પ્રતિમા એટલે એક પ્રકારનું તપ. જુઓ આગળ પા. ૧૭૯.

૧. આ બધા શબ્દો અને વિશેષણો સાથે જ આ દેવેંદ્રને લાગુ પડતાં હતાં? કે ઇંદ્રને માટે પ્રચલિત બધા શબ્દો કોશમાંથી અહીં મૂકવા એ જ વૃત્તિ હશે?

૨. જન્મને માટે ચૌદશની તિથિ પવિત્ર ગણાય છે; અને અત્યંત ભાગ્યવંતના જન્મ સમયે જ તે તિથિ ઘણું હોય છે.

વૈમાનિક દેવો નીચે બહુ જલદી જઈ શકે છે, પણ નીચે બહુ મંદ રીતે જઈ શકે છે. એક સમયમાં શક્ર જેટલો ભાગ ઉપર જઈ શકે છે, તેટલું જ ઉપર જવાને વજ્રને બે સમય લાગે છે અને ચમરને ત્રણ સમય લાગે છે; પરંતુ અસુરેંદ્ર ચમર એક સમયમાં જેટલું નીચે જઈ શકે, તેટલું નીચે જવાને શક્રને બે સમય લાગે છે, અને વજ્રને ત્રણ સમય લાગે છે.

હવે વજ્રના ભયથી મુક્ત થયેલો, અને દેવરાજ શક્ર દ્વારા મોટા અપમાનથી અપમાનિત થયેલો, તથા શોકસાગરમાં ડૂબેલો અસુરેંદ્ર વિચાર કરવા લાગ્યો કે, શ્રમણ ભગવંત મહાવીરના પ્રભાવથી જ હું બચી ગયો છું. પછી તેણે પોતાના સામાનિકોને કહ્યું કે, હે દેવાનુપ્રિયો! [illegible] શ્રમણભગવંત મહાવીરની પર્યુપાસના [illegible] પ્રદક્ષિણા કરી બોલ્યો, "હે ભગવન્ હું આપના પ્રભાવથી બચી ગયો છું. [illegible]" [illegible] પાછો ગયો [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ત્રિચારી અવધિજ્ઞાનથી તેણે જોયું અને તેના મનમાં ...
'આ શું! હું મરાઈ ગયો...' એમ બોલતાં ...
વજ્રને પાછું પકડવા ઉતાવળ ...
મારાથી માત્ર ચાર આંગળ છેટે રહેલા વજ્રને પકડી પાડ્યું
ત્યારે તેણે તે વજ્રને મૂઠીમાં પકડ્યું ત્યારે તેની મૂઠી એટલા
જોરથી વજ્ર હતી કે તે મૂઠીના વાયુથી મારા કેશાગ્ર કંપ્યા.
પછી તેણે ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી મને નમન કર્યું અને કહ્યું.
'હે ભગવન્' આ ચમર તમારો આશરો લઈને મારી
આજ્ઞાથી ભટ કરવા આવ્યો હતો હતો. તેથી તે આ વજ્ર
તેની પાછળ મૂક્યું હતું.' એમ કહી, ડાબા માની ન પાછો
ફર્યો અને ઉત્તર-પૂર્વ ભાગમાં જઈને ત્રણ વાર ડાબો
પગ પૃથ્વી ઉપર પછાડી તેણે ચમરને કહ્યું કે, 'હે
અસુરેંદ્ર, અસુરરાજ, ચમર' શ્રમણભગવંત મહાવીરના
પ્રભાવથી તું બચી ગયો છે; હવે તને મારાથી જરા પણ
ભય નથી'. આમ કહી તે ચાલ્યો ગયો.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પોતે હાથે ફેંકેલી વસ્તુને તેની
પાછળ દોડી દેવ પકડી શકે?

મ૦—હા ગૌતમ! વસ્તુને જ્યારે ફેંકવામાં આવે છે,
ત્યારે તેની ગતિ ઉતાવળી હોય છે, અને પછી મંદ થઈ
જાય છે; જ્યારે મોટી ઋદ્ધિવાળો દેવ તો પહેલાં પણ અને
પછી પણ શીઘ્ર ગતિવાળો હોય છે; તેથી તેને પકડી શકે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તો પછી દેવેંદ્ર શક્ર પોતાને હાથે
અસુરેંદ્ર ચમરને કેમ ન પકડી શક્યો?

મ૦—હે ગૌતમ! અસુરકુમારો નીચે બહુ શીઘ્ર જઈ
શકે છે અને ઉપર બહુ મંદ જઈને જઈ શકે છે, ...

વૈમાનિક દેવો નીચે બહુ જલદી જઈ શકે છે, પણ નીચે [illegible] ધીમે જઈ શકે છે. એક સમયમાં શક્ર જેટલો ભાગ ઉપર જઈ શકે છે, તેટલું જ ઉપર જવાને વજ્રને બે સમય લાગે છે; અને ચમરને ત્રણ સમય લાગે છે; પરંતુ અસુરેન્દ્ર ચમર એક સમયમાં જેટલું નીચે જઈ શકે, તેટલું નીચે જવાને શક્રને બે સમય લાગે છે, અને વજ્રને ત્રણ સમય લાગે છે.

હવે વજ્રના ભયથી મુક્ત થયેલો, અને દેવરાજ શક્ર દ્વારા મોટા અપમાનથી અપમાનિત થયેલો, તથા [illegible] દુઃખી અસુરેન્દ્ર વિચાર કરવા લાગ્યો કે, શ્રમણ ભગવંત મહાવીરના પ્રભાવથી જ હું બચી ગયો છું. પછી તેણે પોતાના સામાનિકોને કહ્યું કે, હે દેવાનુપ્રિયો! ચાલો [illegible] અને શ્રમણભગવંત મહાવીરને [illegible] પછી તે બધા ત્યાં [illegible] ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી બોલ્યા, [illegible] આપના પ્રભાવથી બચી ગયો છું; [illegible] પછી ન પાછો [illegible]

[illegible]

ઉ—હે ગૌતમ ! તે [illegible] ઉપરના [illegible] [illegible]
ઘણી ઉપર આવેલા દેવો એવા [illegible] [illegible] [illegible]
આપણે જેવી દિવ્ય દેવઋદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે, [illegible]
તો પણ પ્રાપ્ત કરી છે; તો આપણે [illegible] અને તેની દેવ
ઋદ્ધિ જોઈએ, તથા આપણી દેવઋદ્ધિ તેને બતાવીએ. એ
કારણથી તેઓ ત્યાં સુધી જાય છે.

– શતક ૩, ઉદ્દે. ૨

તે શ્રાવકો પ્રથમ તો ઉગ્ર, ઉગ્રવિહારી, સંવિગ્ન, સંવિગ્નવિહારી ભવથી ડરેલા તથા સંસારથી ઉદ્વિગ્ન થયેલા હતા, પણ પાછળથી જ્ઞાનાદિથી બાહ્ય કુશીલના આચારવાળા, પાસત્થા થયેલા, શિથિલાચારી, કુશીલ તથા યથાછંદવિહારી થઈ, મરણ સમયે ચૌદ ટંકનો ઉપવાસ કરી, પોતાનાં પ્રમાદસ્થાનોનું આલોચન-પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના જ મરણ પામ્યા. તેથી તેઓ અસુરેંદ્ર અસુરકુમાર રાજ ચમરના ત્રાયસ્ત્રિંશ દેવપણે ઉત્પન્ન થયા.

પ્ર૦— હે ભગવન્‌ ! જ્યારથી તેઓ ત્રાયસ્ત્રિંશપણે ઉત્પન્ન થયા, ત્યારથી જ અસુરેંદ્ર ચમરને ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો છે?

જ્યારે શ્યામહસ્તીએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે ભગવાન ગૌતમ શંકિત થઈને શ્યામહસ્તી સાથે ભગવાન મહાવીર હતા ત્યાં આવ્યા અને તેમને નમસ્કારાદિ કરીને ઉપરનો પ્રશ્ન પૂછ્યો. ત્યારે ભગવાને જવાબ આપ્યો : હે ગૌતમ! તે અર્થ યોગ્ય નથી; ચમરના ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોનાં નામો શાશ્વત કહ્યાં છે; તેથી તેઓ કદી ન હતાં એમ નથી, કદી ન હશે એમ નથી, તથા કદી નથી એમ પણ નથી; માત્ર અન્ય ચ્યવે છે, અને અન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એ રીતે તેમનો કદી વિચ્છેદ થતો નથી.

આ પ્રમાણે બલિ, નાગરાજ ધરણ, દેવરાજ શક્ર, ઈશાનેંદ્ર, અને સનત્કુમારના ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોના પૂર્વજન્મની વાતો પણ સમજી લેવી.

— શતક ૧૦, ઉદ્દે૦ ૪

પહેલા છઠ્ઠના પારણાને દિવસે તે આતાપના
લેવાની ભૂમિથી નીચે ઊતરી આવ્યો, અને
વલ્કલ પહેરી પોતાની ઝૂંપડીએ આવ્યો. તથા કાવડ લઈ
પૂર્વ દિશામાં પાણી છાંટી, "પૂર્વ દિશાના સોમ મહારાજ
ધર્મસાધનમાં પ્રવૃત્ત થયેલા શિવ રાજર્ષિનું રક્ષણ કરો,
અને પૂર્વ દિશામાં રહેલ કંદ, મૂળ, છાલ, પાંદડાં, પુષ્પ,
ફળ, બીજ અને હરિયાળી ગ્રહણ કરવાની અનુમતિ આપો",
એમ કહી, પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યો, અને કાવડ ભરીને
પાંદડાં, પુષ્પ વગેરે લઈ આવ્યો. પછી ઝૂંપડીએ પાછા
આવી, કાવડને નીચે મૂકી, વેદિકાને સાફ કરી, તેને છાણ–
પાણી વડે લીંપી લીધી. પછી દાભ તથા કલશને હાથમાં
લઈને તે ગંગા મહાનદીએ ગયો, અને ત્યાં સ્નાન–આચમન
કરી, પરમ પવિત્ર થઈ, દેવતા અને પિતૃકાર્ય કરી,
પાછો આવ્યો. પાછા આવી દાભ, કુશ અને રેતીની વેદી
બનાવી, ત્યાં મથનકાષ્ઠ વડે અરણિને ઘસી અગ્નિ પાડ્યો;
પછી સમિધ નાખી તેને પ્રજ્વલિત કર્યો તથા તેની દક્ષિણ
બાજુએ નીચેની સાત વસ્તુઓ મૂકી : સકથા (એક
ઉપકરણ), વલ્કલ, દીપ, શય્યાનાં ઉપકરણ, કમંડલુ, દંડ
અને 'આત્મા (એટલે કે પોતાની જાત). પછી મધ, ઘી
અને ચોખા વડે અગ્નિમાં હોમ કર્યો, તથા ચરુ–બલિ તૈયાર
કર્યો. ચરુ વડે વૈશ્વદેવની પૂજા કરી, પછી અતિથિની પૂજા
કરી, અને પછી પોતે આહાર કર્યો.

એ પ્રમાણે બીજા પારણા વખતે દક્ષિણ દિશા અને
તેના લોકપાલ મહારાજા યમ, ત્રીજા વખતે પશ્ચિમ દિશા
અને તેના લોકપાલ વરુણ મહારાજા, અને ચોથે પારણે

ઉત્તર દિશા અને તેના લોકપાલ વૈશ્રમણ (કુબેર) મહારાજ સંભાળ્યા.

એ પ્રમાણે દિક્ચક્રવાલ તપ કરતાં કરતાં તે રાજર્ષિને પ્રકૃતિની ભદ્રતાથી અને વિનીતતાથી આવરણભૂત કર્મોનો ક્ષયોપશમ થતાં વિભંગજ્ઞાન[1] ઉત્પન્ન થયું. તે વડે તે આ લોકમાં સાત દ્વીપો અને સાત સમુદ્રો જોઈ શક્યા. તે ઉપરથી તેમણે માન્યું કે, ત્યાર પછી દ્વીપો અને સમુદ્રો નથી.

તેમના એ જ્ઞાનની વાત હસ્તિનાપુરમાં બધે ફેલાઈ ગઈ. તે અરસામાં મહાવીરસ્વામી ત્યાં આવ્યા. તેમના શિષ્ય ગૌતમે ભિક્ષા માગવા ફરતાં ગામમાં શિવરાજર્ષિએ જણાવેલી સાત જ દ્વીપો અને સમુદ્રોની વાત સાંભળી. આ ઉપરથી તેમણે પાછા આવ્યા બાદ મહાવીર ભગવાનને પૂછ્યું કે હે ભગવન્ શિવરાજર્ષિ કહે છે તેમ સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્ર પછી કાંઈ નથી, એમ કેમ હોઈ શકે!

ત્યારે મહાવીર ભગવાને જણાવ્યું, 'હે ગૌતમ! એ [illegible] હે આયુષ્મન્! આ તિર્યંચલોકમાં સ્વયંભૂરમણ પર્યંત અસંખ્યાત દ્વીપો અને સમુદ્રો કહ્યા છે.

[illegible]

[illegible]

ભગવાન તીર્થંકર, સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે. માટે હું ત્યાં પાસે જાઉં અને તેમનો ઉપદેશ સાંભળું. તો તે મને આ ભવમાં અને પરભવમાં હિત માટે થશે.

પછી મહાવીર ભગવાન પાસે ધર્મ સાંભળી, શ્રદ્ધાયુક્ત બની, તેમણે પોતાનાં તાપસનાં ઉપકરણોનો ત્યાગ કર્યો, અને પોતાની મેળે પંચમુષ્ટિ લોચ કરી, ભગવાન પાસે પ્રવ્રજ્યા લીધી. પછી અગિયાર અંગો ભણી વિવિધ તપકર્મ વડે ઘણાં વરસ સુધી તેમણે આત્માને ભાવિત કરતાં કરતાં શ્રામણ્યપર્યાય પાળ્યો. અને અંતે મહિનાના ઉપવાસ વડે સાઠ ટંક ન ખાઈ, મરણ પામી, સિદ્ધ થઈ, સર્વ દુઃખનો અંત પ્રાપ્ત કર્યો.

— શતક ૧૧, ઉદ્દે૦ ૯

૬

# સુદર્શન શેઠ

એક વખત મહાવીર ભગવાન વાણિજ્યગામની બહાર દૂતિપલાશક ચૈત્યમાં પધાર્યા હતા. તે પ્રસંગે તે નગરના અણુવ્રતધારી સુદર્શન શેઠે[1] તેમને નીચેના પ્રશ્નો પૂછ્યા:

પ્ર૦ – હે ભગવન્! કાળ કેટલા પ્રકારનો છે?

ઉ૦ – હે સુદર્શન! કાળ ચાર પ્રકારનો છે: પ્રમાણકાળ, યથાયુર્નિર્વૃત્તિકાળ, મરણકાળ, અને અદ્ધાકાળ.

પ્રમાણકાળ બે પ્રકારનો છે: દિવસ પ્રમાણકાળ અને રાત્રિ પ્રમાણકાળ. ચાર પોરિસી[1] [illegible]

[illegible]

[illegible]

દિવસ થાય છે, અને બાર પોરિસીની રાત્રી થાય છે. મોટામાં મોટી દિવસ અને રાત્રીની પોરુષી સાડા ચાર મુહૂર્તની થાય છે; અને નાનામાં નાની ત્રણ મુહૂર્તની થાય છે. જ્યારે તે વધે છે કે ઘટે છે ત્યારે તે મુહૂર્તના એકસો બાવીસમા ભાગ જેટલી વધે છે કે ઘટે છે. જ્યારે અઢાર મુહૂર્તનો મોટો દિવસ હોય અને બાર મુહૂર્તની નાની રાત્રી હોય ત્યારે સાડાચાર મુહૂર્તની દિવસની મોટામાં મોટી પોરુષી હોય છે. આષાઢ પૂર્ણિમાને દિવસે અઢાર મુહૂર્તનો મોટો દિવસ હોય છે, અને બાર મુહૂર્તની નાની રાત્રી હોય છે; તથા પોષમાસની પૂર્ણિમાને સમયે અઢાર મુહૂર્તની મોટી રાત્રી અને બાર મુહૂર્તનો નાનો દિવસ હોય છે. ચૈત્રી પૂનમ અને આસો માસની પૂનમ હોય, ત્યારે દિવસ અને રાત્રી સરખાં — પંદર પંદર મુહૂર્તનાં — હોય છે.

યથાયુર્નિર્વૃત્તિકાલ એટલે નૈરયિક, મનુષ્ય, દેવ વગેરેએ પોતે જેવું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય, તે પ્રકારે તેનું પાલન કરવું તે.

શરીરથી જીવનો અને જીવથી શરીરનો વિયોગ થાય એ મરણકાલ કહેવાય.

અદ્ધાકાલ[1] અનેક પ્રકારનો છે. કાલનો નાનામાં નાનો અવિભાજ્ય અંશ 'સમય' કહેવાય છે. એવા અસંખ્યેય સમયોની એક આવલિકા થાય છે; સંખ્યેય[2] આવલિકાનો

૧. મનુષ્યલોકમાં સૂર્યના ઉદયાસ્તથી મપાતો કાળ.

૨. ૨૫૬ આવલિકા = એક ક્ષુલ્લકભવ; અને ૧૭થી વધારે ક્ષુલ્લકભવ = એક ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસકાળ.

એક ઉચ્છ્વાસકાલ થાય છે; અને સંખ્યેય આવલિકાનો એક નિઃશ્વાસકાલ થાય છે. વ્યાધિરહિત એક જંતુનો એક ઉચ્છ્વાસ અને એક નિઃશ્વાસ તે એક પ્રાણ કહેવાય. સાત પ્રાણ એટલે એક સ્તોક; સાત સ્તોકનો એક લવ; ૭૭ લવનું એક મુહૂર્ત : ૩૭૭૩ ઉચ્છ્વાસનું એક મુહૂર્ત એમ અનંત જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે; ત્રીશ મુહૂર્તનો એક અહોરાત્ર; પંદર અહોરાત્રનો પક્ષ ઇ૦. ૮૪ લાખ વર્ષ એટલે એક પૂર્વાંગ, ચોરાશી લાખ પૂર્વાંગ એટલે એક પૂર્વ. એ પ્રમાણે ત્રુટિતાંગ, ત્રુટિત, અડડાંગ, અડડ, અવવાંગ, અવવ, હૂહૂકાંગ, હૂહૂક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પદ્માંગ, પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિઉરાંગ, અર્થનિઉર, અયુતાંગ, અયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, નયુતાંગ, નયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ અને શીર્ષપ્રહેલિકા — ત્યાં સુધી ગણિત છે. ત્યાર બાદ સંખ્યા નથી એટલે [illegible] થાય છે.

[illegible]

વાલાગ્ર; તેવા આઠનો પૂર્વવિદેહના મનુષ્યનો વાલાગ્ર, તેવા આઠની એક લિક્ષા, આઠ લિક્ષાની એક યૂકા, આઠ યૂકાનો એક યવમધ્ય, આઠ યવમધ્યનો એક અંગુલ, (છ અંગુલનો એક પાદ; બાર અંગુલની એક વેંત; ૨૪ અંગુલનો એક હાથ, ૪૮ અંગુલની એક કુક્ષિ); ૯૬ અંગુલનો એક દંડ, ધનુષ, યુગ, નાલિકા, અક્ષ અથવા મુસલ થાય. એવા ૨૦૦૦ ધનુષનો એક ગાઉ; અને એવા ચાર ગાઉનું એક યોજન.

એવા એક યોજન આયામ અને વિષ્કંભવાળો, એક યોજન ઊંચાઈવાળો અને ત્રણ યોજન પરિધિવાળો એક પલ્ય ( ખાડો ) હોય; તેમાં એક દિવસના ઊગેલા, બે દિવસના ઊગેલા, ત્રણ દિવસના ઊગેલા અને વધારેમાં વધારે સાત દિવસના ઊગેલા કરોડો વાલાગ્રો કાંઠા સુધી ઠસોઠસ ભર્યા હોય; પછી તે પલ્યમાંથી સો સો વરસે એક વાલાગ્ર કાઢવામાં આવે, અને એ રીતે જેટલે વર્ષે તે ખાડો બિલકુલ ખાલી થઈ જાય, તેટલાં વર્ષને પલ્યોપમ કહે છે. તેવાં કોટાકોટી પલ્યોપમને ૧૦ ગણાં કરીએ તો એક સાગરોપમ થાય છે. *

પ્ર૦—હે ભગવન્! એ પલ્યોપમનો તથા સાગરોપમનો કદી ક્ષય કે અપક્ષય થાય ખરો ?

ઉ૦—હા, થાય.

પ્ર૦—હે ભગવન્! એમ આપ કયા કારણથી કહો છો ?

ઉ૦—હે સુદર્શન! તે બાબતમાં હું કહું છું તે સાંભળ. તે કાળે હસ્તિનાપુર નામે નગર હતું. ત્યાં સહસ્રામ્રવન

* ભગવતી, શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૭

નામે ઉદ્યાન હતું. તે નગરમાં બલ નામે રાજા હતો; અને તેને પ્રભાવતી નામે રાણી હતી. તેને એક વખત સ્વપ્નમાં એવું દેખાયું કે જાણે કોઈ સિંહ આકાશમાંથી ઊતરી તેના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે. આવું સ્વપ્ન જોઈ તે જાગી ગઈ, અને રાજાના શયનગૃહમાં આવીને તેણે તેને તે સ્વપ્નની વાત કહી સંભળાવી. રાજાએ આનંદિત થઈને તેને કહ્યું કે, એ સ્વપ્ન કોઈ તેજસ્વી પુત્રનો જન્મ સૂચવે છે. બીજે દિવસે રાજાએ સ્વપ્ન-લક્ષણ-પાઠકોને બોલાવી તેમને રાણીના સ્વપ્નનું ફળ નિશ્ચિત કરીને કહેવા જણાવ્યું. તેમણે કહ્યું :

"હે દેવાનુપ્રિય ! તીર્થંકરની માતા કે ચક્રવર્તીની માતા જ્યારે તીર્થંકર કે ચક્રવર્તી ગર્ભમાં આવી ઊપજે ત્યારે આ [illegible] સ્વપ્નોને દેખીને જાગે છે : હાથી, બળદ, સિંહ, [illegible] નો અભિષેક, પુષ્પમાળા, ચંદ્ર, સૂર્ય, ધ્વજ, કુંભ, [illegible] વિમાન અથવા ભવન,[1] રત્નોનો ઢગલો [illegible]

જન્મ થતાં [illegible] ઉત્સવ પ્રસંગે [illegible] આપ્યો તે પછી [illegible] દિવસ [illegible] [illegible] કર્યો. [illegible] પણ [illegible] સગાંસંબંધીઓને જમાડી તેમની સમક્ષ તે પુત્રનું 'મહાબલ' એવું નામ પાડ્યું.

મહાબલ વિદ્યાકળા ભણીને મોટો થયા બાદ તેને આઠ કન્યાઓ સાથે પરણાવવામાં આવ્યો. તે વખતે તેનાં માતાપિતાએ ઉત્તમ પ્રકારનું પ્રીતિદાન[1] આપ્યું. અને તે આઠ વહુઓ તથા તેમની બરાબર બબ્બે... ઊંચાં પાંચ માળવાળું એક ભવન બંધાવી આપ્યું. તેમાં તે મહાબલ અપૂર્વ ભોગો ભોગવતો વિહરે છે.

તે કાળે વિમલનાથ તીર્થંકરના પ્રપૌત્ર ધર્મઘોષ નામે સાધુ હતા. તે પાંચસો સાધુની સાથે ગામેગામ ફરતા ફરતા તે નગરમાં આવી પહોંચ્યા. તેમનાં દર્શને જતાં અનેક મનુષ્યોને જોઈ મહાબલ પણ ત્યાં ગયો; અને તેમનો ઉપદેશ સાંભળી પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરવા ઉત્સુક થયો. પરંતુ માતપિતાના કહેવાથી રાજ્યાભિષેક થતા સુધી ચૂપ રહ્યો. પછી દીક્ષા લઈ તે ધર્મઘોષ અનગાર પાસે ૧૪ પૂર્વગ્રંથોને ભણ્યો અને વિચિત્ર પ્રકારનાં અનેક તપકર્મો વડે આત્માને ભાવિત કરી, બાર વર્ષ શ્રમણપર્યાય પાળી, અંતે સાઠ ટંક ઉપવાસ કરી, સમાધિયુક્ત ચિત્તે મરણ પામી, બ્રહ્મલોકકલ્પમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાં કેટલાક દેવોની સ્થિતિ દશ સાગરોપમ વર્ણવી છે. તેમાં મહાબલ દેવની પણ દસ સાગરોપમની

૧. તેનું વર્ણન રસિક થશે એમ માની પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧ માં આપ્યું છે.

દની. હે સુદર્શન! તું પોતે જ તે મહાબલદેવ છે; અને દસ સાગરોપમ વર્ષો સુધી દિવ્ય અને ભોગ્ય એવા ભોગો ભોગવીને તે સ્થિતિનો ક્ષય થયા પછી અહીં વાણિજ્યગ્રામમાં ઉત્પન્ન થયો છે.

એ સાંભળી પોતાના પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થતાં વધુ શ્રદ્ધા અને વૈરાગ્યસંપન્ન થઈ, તેણે મહાવીર ભગવાન પાસે પ્રવ્રજ્યા લીધી. પછી બાર વર્ષ સુધી શ્રામણ્યપર્યાયને પાળી, અંતે સાઠ ટંકનો ઉપવાસ કરી, મૃત્યુ પામી, તે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત તથા સર્વ દુઃખથી રહિત થયો.

— શતક ૧૧ ઉદ્દે૦ ૧૧

## ટિપ્પણ

**ટિપ્પણ નં. ૧**

### [illegible] વર્ણન

[illegible]

આઠ અંગારી, પથાણ, રથ, દાસી, નામ (દહદલકે રૂપનું એક એવો), દાસા, દાસીઓ, કંચુકીઓ, વર્ષધરો (અંતઃપુર પાલ), વૈત્ર-ધ્રૂપાની દંડીઓ ( [illegible] ) દંડયુક્ત દાસીઓ, પંજરે દીવા, થાળ, [illegible], [illegible], સેવીઓ (તલિકા), અમદા (દશવિકા). [illegible], [illegible], પાદપીઠ, ભિસિકા (આસન), કોરિકા (કાંટા), પલંગ, દેવકૂળી, હંસાસન, ક્રૌંચાસન, ગરુડાસન, ગંગા આસનો, દીર્ઘાસનો, ભદ્રાસનો, પક્ષાસનો, મકરાસનો, પદ્માસનો, દિક્સ્વસ્તિકાસનો, તેલના ડાબડા, ( જુઓ રાજપ્રશ્નીયસૂત્ર પ. ૧૮-૧ ), સરસવના ડાબડા, કુબ્જ દાસીઓ (ઔપપાતિક પ. ૭૬-૨); આઠ પારસિક દેશની દાસીઓ; આઠ છત્રો, આઠ છત્ર ધરનારી દાસીઓ, તેમ આઠ ચામરો, ચામર ધરનારી દાસીઓ, પંખા, પંખા વીંઝનારી દાસીઓ, તાંબૂલના કરંડિયા, તેમને ધારણ કરનારી દાસીઓ, ક્ષીરધાત્રીઓ, અંકધાત્રીઓ, અંગમર્દિકાઓ, ઉન્મર્દિકાઓ, સ્નાન કરાવનારી દાસીઓ, અલંકાર પહેરાવનારીઓ, ચંદન ઘસનારીઓ, તાંબૂલ-ચૂર્ણ પીસનારીઓ, કોષ્ઠાગારનું રક્ષણ કરનારી, પરિહાસ કરનારી, સભામાં પાસે રહેનારી, નાટક કરનારી, સાથે જનારી, રસોઈ કરનારી, ભાંડાગારનું રક્ષણ કરનારી, માલણો, પુષ્પ ધારણ કરનારી, પાણી લાવનારી, બલિ કરનારી, પથારી તૈયાર કરનારી, તથા*આઠ અંદરની અને આઠ બહારની પ્રતિહારીઓ, આઠ માલા કરનારી, આઠ પેષણ કરનારી. . . . ૪૦.

હતી. હે સુદર્શન! તું પોતે જ તે મહાબલદેવ છે; અને દસ સાગરોપમ વર્ષો સુધી દિવ્ય અને ભોગ્ય એવા ભોગો ભોગવીને તે સ્થિતિનો ક્ષય થયા પછી અહીં વાણિજ્યગ્રામમાં ઉત્પન્ન થયો છે.

એ સાંભળી પોતાના પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થતાં વધુ શ્રદ્ધા અને વૈરાગ્યસંપન્ન થઈ, તેણે મહાવીર ભગવાન પાસે પ્રવ્રજ્યા લીધી. પછી બાર વર્ષ સુધી સાધુપર્યાયને પાળી, અને સાઠ ટંકનો ઉપવાસ કરી, મૃત્યુ પામી, તે સિદ્ધિને પામ્યો તથા સર્વ દુઃખથી રહિત થયો.

— શતક ૧૧ ઉદ્દે૦ ૧૧

## ટિપ્પણ

**ટિપ્પણ નં. ૧**

### [illegible]

[illegible]

આઠ અંબાડી, પલાણ, રથ, ડોળી, યાન [illegible] (ગાડાં), દાસો, દાસીઓ, કંચુકીઓ, વર્ષધરો (નપુંસક પુરુષો), સોના–રૂપાની દાંડીઓ (અવલંબન દીપક) દીપકના દીવાઓ, પંજરે દીવો, થાળ, પાત્ર, નખડીઓ, રકેબીઓ (તપેલી), અવયવા (કટોરીઓ), પાત્રો, પાત્ર, પાદપીઠ, ભિસિકા (આસન), કરોટિકા (કોટા), પલંગ, ડોલડી, હંસાસન, ક્રૌંચાસન, ગરુડાસન, ઊંચા આસનો, દીર્ઘાસનો, ભદ્રાસનો, પક્ષાસનો, મકરાસનો, પદ્માસનો, દિક્સ્વસ્તિકાસનો, તેલના ડાબડા, (જુઓ રાજપ્રશ્નીયસૂત્ર પૃ. ૧૮–૧), સરસવના ડાબડા, કુબ્જ દાસીઓ (ઔપપાતિક પૃ. ૭૬–૨): આઠ પારસિક દેશની દાસીઓ; આઠ છત્રો, આઠ છત્ર ધરનારી દાસીઓ, તેમ આઠ ચામરો, ચામર ધરનારી દાસીઓ, પંખા, પંખા વીંઝનારી દાસીઓ, તાંબૂલના કરંડિયા, તેમને ધારણ કરનારી દાસીઓ, ક્ષીરધાત્રીઓ, અંકધાત્રીઓ, અંગમર્દિકાઓ, ઉન્મર્દિકાઓ, સ્નાન કરાવનારી દાસીઓ, અલંકાર પહેરાવનારીઓ, ચંદન ઘસનારીઓ, તાંબૂલ–ચૂર્ણ પીસનારીઓ, કોષ્ઠાગારનું રક્ષણ કરનારી, પરિહાસ કરનારી, સભામાં પાસે રહેનારી, નાટક કરનારી, સાથે જનારી, રસોઈ કરનારી, ભાંડાગારનુ રક્ષણ કરનારી, માલણો, પુષ્પ ધારણ કરનારી, પાણી લાવનારી, બલિ કરનારી, પથારી તૈયાર કરનારી, તથા* આઠ અંદરની અને આઠ બહારની પ્રતિહારીઓ, આઠ માલા કરનારી, આઠ પેષણ કરનારી. . . . ૬૦.

બોલાવવા મોકલીએ. પછી તેઓએ પુષ્કલી નામના શ્રાવકને શંખની પાસે મોકલ્યો. પુષ્કલીએ ઉત્પલાને જઈને શંખ વિષે પૂછ્યું અને પોષધશાળામાં જઈ શંખને બધી વાત કરી. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, પુષ્કળ અન્નપાનાદિ આહારનો આસ્વાદ લેતા પોષધનું પાલન કરવું મને યોગ્ય ન લાગ્યું; મને તો આ રીતે પોષધશાળામાં પોષધયુક્ત થઈને વિહરવું યોગ્ય લાગે છે. પરંતુ, તમે બધા તો પહેલાં નક્કી કર્યા પ્રમાણે અન્નપાનાદિનો આસ્વાદ લેતા વિહરો.

પછી પેલા બધા શ્રમણોપાસકો તો વિપુલ અન્નપાનાદિનો આસ્વાદ લેતા વિહરવા લાગ્યા.

ત્યાર બાદ મધ્યરાત્રીના સમયે ધર્મ-જાગરણ કરતા શંખને એવો વિચાર આવ્યો કે, આવતી કાલે સૂર્ય ઉગ્યા બાદ [illegible] સમયે મહાવીર ભગવાનને વંદનાદિ કરીને આવી [illegible] પોષધવ્રતને પૂરું કરું. એમ વિચારી તે યથોચિત [illegible] પોષધશાળામાંથી બહાર નીકળી, શુદ્ધ, બહાર જવા [illegible] તથા મંગલરૂપ વસ્ત્રો ઉત્તમ રીતે પહેરી, [illegible] મહાવીર ભગવાનને વંદનાદિ કરવા ગયો.

પેલા શ્રમણોપાસકો પણ તેના પછી ભગવાનની [illegible] આવ્યા. પછી મહાવીર ભગવાને તેઓને [illegible]

પછી શંખે તે બધા શ્રમણોપાસકોને કહ્યું કે, હે દેવાનુપ્રિયો ! તમે પુષ્કળ ખાન-પાન વગેરે તૈયાર કરાવો; પછી આપણે તે બધાનો આસ્વાદ લેતા, તથા પરસ્પર દેતા અને ખાતા પાક્ષિક પૌષધનું[1] અનુપાલન કરતા વિહરીશું. તે બધા શ્રાવકોએ શંખનું વચન વિનયપૂર્વક સ્વીકાર્યું.

પરંતુ, ત્યારબાદ તે શંખને એવો સંકલ્પ થયો કે, અન્નપાનાદિનો આસ્વાદ લેતા, પરસ્પર દેતા-ખાતા પાક્ષિક પૌષધનું ગ્રહણ કરીને રહેવું એ મારે માટે શ્રેયસ્કર નથી; પરંતુ પૌષધશાળામાં બ્રહ્મચર્યપૂર્વક, મણિ અને સુવર્ણનો ત્યાગ કરી, ચંદન, વિલેપન, શસ્ત્ર અને મુસલ વગેરેને ત્યાગી, તથા ડાભના સંથારા સહિત મારે એકલાએ – બીજાની સહાય સિવાય – પૌષધનો સ્વીકાર કરી વિહરવું શ્રેય છે. એમ વિચાર કરી, તે પાછો આવ્યો અને પોતાની પત્નીને પૂછી, પૌષધશાળામાં જઈ, તેને વાળી-ઝૂડી, મળ-મૂત્રાદિની જગા જોઈ-તપાસી, ડાભનો સંથારો પાથરી, તેના ઉપર બેઠો; અને પૌષધ ગ્રહણ કરી, બ્રહ્મચર્યપૂર્વક પાક્ષિક પૌષધનું પાલન કરવા લાગ્યો.

પેલા શ્રમણોપાસકોએ તો પોતપોતાને ઘેર જઈ, પુષ્કળ અન્નપાનાદિ તૈયાર કરાવ્યાં અને એકબીજાને બોલાવીને કહ્યું, કે, આપણે બધાએ તો પુષ્કળ અન્નપાનાદિ તૈયાર કરાવેલ છે; પણ હજુ શંખશ્રાવક આવ્યા નહિ, માટે આપણે તેમને

---

૧. પૌષધ વ્રત બે પ્રકારનું છે : એક, ઇષ્ટજનને ભોજનદાનાદિરૂપ, તથા આહારાદિરૂપ છે, અને બીજું પૌષધશાળામાં જઈ બ્રહ્મચર્યાદિપૂર્વક ધ્યાનાદિ સ્વાધ્યાય રૂપ હોય છે.

બોલાવવા મોકલીએ. પછી તેઓએ પુષ્કલી નામના શ્રાવકને શંખની પાસે મોકલ્યો. પુષ્કલીએ ઉત્પલાને જઈને શંખ વિષે પૂછ્યું અને પોષધશાળામાં જઈ શંખને બધી વાત કરી. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, પુષ્કળ અશનપાનાદિ આહારનો આસ્વાદ લેતા પાક્ષિક પૌષધનું પાલન કરવું મને યોગ્ય ન લાગ્યું; મને તો આ. રીતે પોષધશાળામાં પોષધયુક્ત થઈને વિહરવું યોગ્ય લાગે છે. પરંતુ, તમે બધા તો પહેલાં નક્કી કર્યા પ્રમાણે અશનપાનાદિનો આસ્વાદ લેતા વિહરો.

પછી તેઓ બધા શ્રમણોપાસકો તો વિપુલ અશનપાનાદિનો આસ્વાદ લેતા વિહરવા લાગ્યા.

ત્યાર બાદ મધ્યરાત્રીના સમયે ધર્મજાગરિકા કરતા [illegible] એવો વિચાર આવ્યો કે, આવતી કાલે સૂર્ય ઊગ્યે [illegible] ભગવાનને વંદનાદિ કરીને પાછા [illegible] પાક્ષિક પૌષધને પારું. એમ વિચારી તે યથોચિત [illegible] પોષધશાળામાંથી બહાર નીકળી, શુદ્ધ, બહાર જવા [illegible] વસ્ત્રો [illegible] રીતે પહેરી, [illegible] ભગવાનને વંદનાદિ કરવા ગયો.

[illegible]

પ્રમાદ અને નિદ્રાના ત્યાગથી 'સુદૃષ્ટિ–જાગરિકા'નું જાગરણ[1] કરેલ છે.

પછી, તે શ્રમણોપાસકે ભગવાનને વંદન કરીને પૂછ્યું: 'ભગવન્! ક્રોધને વશ હોવાથી પીડિત થયેલો જીવ શું કર્મ બાંધે તથા એકઠું કરે?

મ૦—હે શંખ! ક્રોધને વશ થવાથી પીડિત થયેલો જીવ આયુષ્ય સિવાયની સાત કર્મપ્રકૃતિઓ શિથિલ બંધનથી બાંધેલી હોય તો તેમને કઠિન બંધનવાળી કરે છે: અલ્પ સ્થિતિવાળીને દીર્ઘ સ્થિતિવાળી, મંદ અનુભાગવાળીને તીવ્ર અનુભાગવાળી, તથા અલ્પ પ્રદેશવાળીને બહુ પ્રદેશવાળી કરે છે; અશાતાવેદનીય કર્મ વારંવાર એકઠું કરે છે, તથા અનાદિ અનંત અને દીર્ઘમાર્ગવાળા આ સંસારારણ્યને વિષે પર્યટન કરે છે. તે કારણથી તે સિદ્ધ થતો નથી તેમ જ સર્વ દુઃખોનો અંત લાવી શકતો નથી. તે પ્રમાણે માન, માયા અને લોભને વશ થયેલાઓનું પણ સમજવું.

ત્યારબાદ તે શ્રમણોપાસકો ભગવાન પાસેથી એ વાત સાંભળી ભય પામ્યા અને ઉદ્વિગ્ન થયા; પછી તેઓ ભગવાનને વંદન કરી શંખ પાસે આવ્યા અને તેની વારંવાર વિનયપૂર્વક ક્ષમા માગવા લાગ્યા. ત્યાર બાદ તેઓ પાછા ચાલ્યા ગયા.

તે પછી ગૌતમે ભગવાનને પૂછ્યું: ભગવન્! તે શંખ શ્રમણોપાસક આપની પાસે પ્રવ્રજ્યા લેશે?

---

1. જાગરિકા ત્રણ પ્રકારની છે: (બ્રહ્મચારી સાધુઓ વગેરે) બુદ્ધોની; (જેમને હજુ કેવલજ્ઞાન નથી થયું એવા) અબુદ્ધોની; અને (શ્રદ્ધાળુ શ્રાવકો રૂપી) સુદર્શનોની.

ભ૦—હે ગૌતમ! એ અર્થ યથાર્થ નથી. પણ હે ગૌતમ! તે શંખ શ્રમણોપાસક ઘણાં શીલવ્રત, ગુણવ્રત, વગેરે વડે તથા યથાયોગ્ય સ્વીકારેલાં તપકર્મ વડે આત્માને ભાવિત કરતો, ઘણાં વરસો સુધી શ્રમણોપાસકપણું પાળી, અંતે એક માસનો ઉપવાસ કરી, સમાધિયુક્ત ચિત્તે મરણ પામી સૌધર્મકલ્પમાં અરુણાભ નામે વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થશે. ત્યાં કેટલાક દેવોની ચાર પલ્યોપમની સ્થિતિ કહી છે. ત્યાં તેની પણ ચાર પલ્યોપમની સ્થિતિ હશે. પછી તે સ્થિતિનો ક્ષય થયે બાદ, તે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ થઈ યાવત્ સર્વ દુઃખોનો અંત લાવશે.*

— શતક ૧૨, ઉદ્દે૦ ૧

## ૮

# જયંતી શ્રાવિકા

કૌશાંબી નગરીમાં ચંદ્રાવતરણ નામનું ચૈત્ય હતું. તે નગરીમાં ઉદાયન નામે રાજા હતો. તેના પિતાનું નામ શતાનીક હતું, તથા તેની માતાનું નામ મૃગાવતી દેવી હતું. તે ચેટક રાજાની પુત્રી હતી. શતાનીકને જયંતી નામની બહેન હતી. તે શ્રાવિકા હતી; તથા શ્રમણભગવંત મહાવીરના સાધુઓની પ્રથમ 'શય્યાતર' ( ઉતારો આપનાર ) હતી.

એક વખત મહાવીરસ્વામી તે નગરમાં પધાર્યા. તે સાંભળી બધા તેમનાં દર્શને નીકળ્યા. ઉદાયન રાજા પણ તેમનાં દર્શને ગયો. પછી જયંતીએ પોતાની ભોજાઈ મૃગાવતીને કહ્યું કે, 'હે દેવાનુપ્રિયે' અહીં શ્રમણભગવાન મહાવીર પધાર્યા છે, તેવાનાં નામ-ગોત્રના શ્રવણથી પણ મોટું ફળ થાય છે; તો પછી તેમને વંદનાદિ કરવાથી તો

શ્રુ જ કહેવું. તથા એક પણ આર્ય અને ધાર્મિક સુવચનના શ્રવણથી મોટું ફળ થાય છે; તો પછી વિપુલ અર્થને ગ્રહણ કરવા વડે મહાફલ થાય તેમાં નવાઈ શી ! માટે ચાલ આપણે જઈએ અને તેમને વંદન કરીએ. એ આપણું આ ભવમાં તથા પરભવમાં હિત, સુખ, અને નિઃશ્રેયસ માટે થશે.

આ વાતથી મૃગાવતી પણ મહાવીરસ્વામીનાં દર્શન માટે તત્પર થઈ. તથા જયંતીની સાથે વાહનમાં બેસી જ્યાં મહાવીર ભગવાન હતા ત્યાં ગઈ.

દર્શનાદિ કર્યા બાદ, તથા ધર્મકથા સાંભળ્યા બાદ [illegible] સાથે ઉદાયન અને મૃગાવતી પાછાં ફર્યાં.

જયંતી શ્રમણી તો ભગવાનને નમસ્કાર કરી [illegible]

[illegible] 'હે ભગવાન' જીવો ભારેપણું શાથી પામે ?'

[illegible] 'હે જયંતિ' જીવો પ્રાણાતિપાતાદિ ભારે [illegible]

[illegible]

ભગવાન— 'હે ભગવાન' જીવોનું ભવસિદ્ધિકપણું [illegible]

[illegible]

[illegible] 'હે જયંતિ' ભવસિદ્ધિક જીવો [illegible]

[illegible]

[illegible] 'હે ભગવાન' [illegible] ભવસિદ્ધિક [illegible]

[illegible] ભવસિદ્ધિક જીવો [illegible]

[illegible]

મ૦—તે અર્થ સમર્થ નથી. જેમ સર્વ આકાશની શ્રેણિ હોય; તે અનાદિ અનંત, તથા બંનેની બાજુએ પરિમિત અને બીજી શ્રેણીઓથી પરિવૃત હોય. તેમાંથી સમયે સમયે પરમાણુ પુદ્ગલ માત્ર ખંડો કાઢતાં કાઢતાં અનંત ... ણી જાય, તો પણ તે શ્રેણી ખાલી થાય નહીં. તે પ્રમા... પ્રકાર ભવસિદ્ધિક જીવો સિદ્ધ થવાની માન્યતામાં ... તોપણ લોક ભવસિદ્ધિક જીવો વિનાનો થશે નહીં.

જયંતી—હે ભગવન્ ! સૂતેલાપણું સારું કે જાગેલાપણું સારું ?

મ૦—હે જયંતિ ! કેટલાક જીવોનું સૂતેલાપણું સારું, અને કેટલાક જીવોનું જાગેલાપણું સારું. અધર્મી લોકોનું સૂતેલાપણું જ સારું; કારણ કે તો જ એ લોકો અનેક જીવપ્રાણીઓને દુઃખ આપનારા ન થાય, તેમ જ પોતાને કે બીજાને કે બંનેને ઘણી અધાર્મિક સંયોજના (ક્રિયા) સાથે ન જોડે. પરંતુ જે જીવો ધાર્મિક છે, તેઓનું જાગેલાપણું સારું છે; કારણ કે તેઓ અનેક ભૂતપ્રાણીઓને સુખ આપનારા થાય છે; અને પોતાને, પરને કે બંનેને ઘણી ધાર્મિક સંયોજના (ક્રિયા) સાથે જોડનાર થાય છે. વળી એ જીવો જાગતા હોય તો ધર્મજાગરિકા વડે પોતાને જાગૃત રાખે છે. માટે એ જીવોનું જાગેલાપણું સારું છે.

જયંતી—હે ભગવન્ ! સબળપણું સારું કે દુર્બલપણું સારું ?

મ૦—હે જયંતિ ! કેટલાક જીવોનું સબલપણું સારું અને કેટલાકનું દુર્બલપણું સારું. ધાર્મિક જીવોનું સબલપણું સારું, અને અધાર્મિકનું દુર્બલપણું સારું.

જયંતી—દક્ષપણું–ઉદ્યમીપણું સારું કે આળસુપણું સારું ?

મ૦—હે જયંતિ ! ધાર્મિક જીવોનું ઉદ્યમીપણું સારું અને અધાર્મિક જીવોનું આળસુપણું સારું. ધાર્મિક જીવો [illegible] (દક્ષ) હોય, તો આચાર્યાદિની ઘણી સેવા કરે છે, માટે તેઓનું દક્ષપણું સારું છે.

જયંતી—શ્રોત્રેન્દ્રિયને વશ થવાથી પીડિત થયેલો જીવ [illegible] શું બાંધે ?

મ૦—હે જયંતિ ! જેમ ક્રોધને વશ થયેલા જીવ સંબંધે [illegible] વચન કહ્યું, તેમ અહીં પણ જાણવું. [illegible] ઇન્દ્રિયોને વશ થયેલાઓ વિષે પણ જાણવું.

ત્યારબાદ તે જયંતી શ્રમણોપાસિકા શ્રમણ [illegible] પાસેથી એ વાત સાંભળી હર્ષવાળી અને સંતુષ્ટ [illegible] [illegible] પાસે પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારી. અને [illegible] [illegible] રહી. ત્યારબાદ તેના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરી. [illegible] [illegible] [illegible] દુઃખથી મુક્ત થઈ.

—શતક ૧૨, [illegible]

## ૯

# ઉદાયન રાજા

તે સમયે સિંધુસૌવીર દેશને વિષે વીતભય નામે નગર હતું. તેના ઈશાનખૂણામાં મૃગવન નામે ઉદ્યાન હતું. તે નગરને વિષે ઉદાયન નામે રાજા હતો. તેને પ્રભાવતી નામની રાણી હતી, તથા તે રાણીથી થયેલો અભીચિ નામે કુમાર હતો. તે રાજાને કેશીકુમાર નામે ભાણેજ હતો. તે ઉદાયન રાજા સિંધુસૌવીર વગેરે ૧૬ દેશો, વીતભય વગેરે ત્રણસો ને ત્રેસઠ નગરો અને ખાણો તથા જેમને છત્ર-ચમર-વીંજણા હાથમાં આપેલા છે એવા મહાસેન* વગેરે દશ મુકુટબદ્ધ

---

* આ મહાસેન તે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ અવન્તીનો પ્રદ્યોત અથવા ચંડપ્રદ્યોત. તેની સાથેના યુદ્ધની વિગત આવ૦ સૂત્ર ટીકા પા. ૨૯૬–૩૦૦માં આ પ્રમાણે વર્ણવેલી છે: કેટલાક મુસાફરોને સમુદ્રના તોફાનમાંથી બચાવી એક દેવે ચંદનની જિનમૂર્તિ આપી હતી. તેને ઉદાયનની રાણી પ્રભાવતીએ પોતાના મહેલમાં સ્થાપી હતી. રાણીના મૃત્યુ પછી એક કૂબડી દાસી તેની પૂજા કરતી હતી. દેવીપ્રભાવવાળી ગોળીઓ ખાતાં તે દાસી અપૂર્વ સુંદરી બની ગઈ. પછી તેની ઇચ્છાથી ઉજ્જયિનીનો ચંડપ્રદ્યોત તે

ત્યાર પછી અન્ય કોઈ દિવસે અભીચિકુમારને મધ્યરાત્રિને સમયે કુટુંબજાગરણ કરતાં કરતાં એવો વિચાર થયો કે, 'હું ખરેખર ઉદાયન રાજાનો પ્રભાવતીની કુક્ષિથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર છું; છતાં ઉદાયન રાજાએ મને છોડી પોતાના ભાણેજ કેશીકુમારને રાજ્ય ઉપર બેસાડી, ભગવંત મહાવીર પાસે પ્રવ્રજ્યા લીધી.' આવા પ્રકારના મોટા અપ્રીતિયુક્ત માનસિક દુઃખથી પીડિત થયેલો તે અભીચિકુમાર પોતાના અંતઃપુરના પરિવાર સહિત પોતાનો સરસામાન લઈને ત્યાંથી નીકળ્યો અને ચંપાનગરીમાં કૂણિક રાજાને આશ્રયે રહ્યો. ત્યાં તેને વિપુલ ભોગસામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ. પછી તે શ્રમણોપાસક પણ થયો; પરંતુ ઉદાયન રાજર્ષિ પ્રત્યે તેની વૈરવૃત્તિ કાયમ જ રહી. રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નરકાવાસોની પાસે [illegible] લાખ અસુરકુમારોના આવાસો કહ્યા છે. અભીચિકુમાર [illegible] ઘણાં વર્ષો શ્રમણોપાસકપણું પાળી, અર્ધમાસિક સંલેખના [illegible] (ત્રીસ ટંક ઉપવાસ કરી,) પોતાના વૈરની આલોચના કર્યા વિના મરણ પામ્યો; અને અસુરકુમાર [illegible] થયો. [illegible]

[illegible]

---

[illegible]

રાજા જાણી ભગવાનનો દર્શન અર્થે તેમનાં ચરણે નીકળ્યા અને ઉદાયન રાજા પણ પરિવારથી વીંટળાઈને ત્યાં ત્યાં ગયો. ત્યારબાદ ભગવાને ધર્મકથા કહી. તે સાંભળી દર્શન થઈ ઉદાયન રાજાએ ભગવાનને પ્રદક્ષિણા કરીને કહ્યું કે, અભીચિકુમારને રાજ્ય વિષે સ્થાપન કરી, આપની પાસે હું પ્રવ્રજ્યા લેવા ઇચ્છું છું. પછી મહાવીર ભગવાનની પરવાનગી મળતાં રાજા ઘર તરફ જવા નીકળ્યો. પરંતુ તેને રસ્તામાં વિચાર આવ્યો કે, મારા પ્રિય પુત્રને હું રાજ્ય સોંપી પ્રવ્રજિત થાઉં, તો મારો તે પ્રિય પુત્ર મનુષ્ય સંબંધી કામભોગોમાં મૂર્છિત, લુબ્ધ અને બદ્ધ થઈને અનાદિ અને અનંત સંસારસાગરમાં અટવાયા કરશે. માટે હું તો મારા ભાણેજ કેશીકુમારને રાજ્ય વિષે સ્થાપું.

ઘેર આવી રાજાએ કેશીકુમારના રાજ્યાભિષેકના મહોત્સવની તૈયારી કરવાનો હુકમ આપ્યો. અને યોગ્ય સમયે વિધિપુરઃસર કેશીકુમાર રાજા થયો પણ ખરો. પછી ઉદાયન પણ પ્રવ્રજિત થઈ, યોગ્ય તપ-કર્મ કરતો મરણ પામી સિદ્ધ થયો – મુક્ત થયો. *

* પછીના આવશ્યકચૂર્ણિ, ટીકા આદિ ગ્રંથોમાં ઉદાયનના મૃત્યુની નોંધ આ પ્રમાણે લીધી છે : દીક્ષા લીધા પછી લૂખા-સૂકા ભિક્ષાહારને કારણે તેના શરીરમાં વ્યાધિ થયો. વૈદ્યોએ તેને દહીં ખાવાનું જણાવ્યું. તે માટે તે વ્રજમાં રહેવા લાગ્યો. એક વખત તે વીતભયમાં ગયો. ત્યાં તેનો ભાણેજ કેશી રાજ્ય કરતો હતો. તેને દુષ્ટ મંત્રીઓએ ભરમાવ્યો કે, આ રાજા ભિક્ષુજીવનથી કંટાળી રાજ્ય મેળવવા ચાહે છે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, તેણે રાજ્ય આપ્યું છે, તો તે પાછું ઇચ્છશે તો આપી દઈશ. પરંતુ અને

ત્યાર પછી અન્ય કોઈ દિવસે અભીચિકુમારને મધ્યરાત્રિએ કુટુંબજાગરણ કરતાં કરતાં એવો વિચાર થયો કે, 'હું ખરેખર ઉદાયન રાજાના પ્રભાવતીની કુક્ષિથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર છું. છતાં ઉદાયન રાજાએ મને છોડી પોતાના ભાણેજ કેશીકુમારને રાજ્ય ઉપર બેસાડી, ભગવંત મહાવીર પાસે પ્રવ્રજ્યા લીધી.' આવા પ્રકારના મોટા અપ્રીતિયુક્ત માનસિક દુઃખથી પીડિત થયેલો તે અભીચિકુમાર પોતાના અંતઃપુરના પરિવાર સહિત પોતાનો સરસામાન લઈને [illegible] નીકળ્યો અને ચંપાનગરીમાં કૂણિક રાજાને આશ્રયે રહ્યો. ત્યાં તે વિપુલ ભોગસામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ. પછી તે [illegible] થયો. પરંતુ ઉદાયન રાજર્ષિ પ્રત્યે તેની વૈરવૃત્તિ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

## ૧૦

## ગંગદત્ત દેવ

તે કાળે ઉલ્લુકતીર નામે નગર હતું. તેની બહાર એકજંબૂક નામે ચૈત્ય હતું. એક વખત મહાવીરસ્વામી ત્યાં પધાર્યા. તે વખતે શક્ર દેવેન્દ્ર મહાવીર ભગવાનને આવી સંક્ષિપ્ત આઠ પ્રશ્નો પૂછી ઉતાવળપૂર્વક ભગવાનને વંદન કરી, દિવ્ય વિમાન ઉપર પાછા ચડી, જ્યાંથી આવ્યો હતો ત્યાં પાછો ચાલ્યો ગયો. તે પ્રશ્નો આ પ્રમાણે હતા : હે ભગવન્! મોટી ઋદ્ધિવાળો દેવ બહારના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરીને જેમ અહીં આવવાને સમર્થ છે, તેમ બહારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જવા–બોલવા–ઉત્તર દેવા–આંખ ઉઘાડવા મીંચવા–શરીરના અવયવોને સંકોચવા પહોળા કરવા–સ્થાન શય્યા કે સ્વાધ્યાય ભૂમિ (નિષદ્યા) ભોગવવાને–વૈક્રિયરૂપ ધારણ કરવાને–અને વિષયોપભોગ કરવાને સમર્થ છે ?

તેના જવાબમાં મહાવીરસ્વામીએ કહ્યું કે, હે શક્ર, મોટી ઋદ્ધિવાળો દેવ બહારના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરીને એ

બંધ કરવા સમર્થ છે, પણ તેમને ગ્રહણ કર્યા વિના સમર્થ નથી?

પછી ગૌતમે ભગવાનને વંદન કરી પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, હે ભગવન્ ! [illegible] આ પ્રમાણે સંક્ષિપ્ત પ્રશ્ન પૂછી ઉત્સુકતા [illegible] કરી કેમ ઉતાવળો ચાલ્યો ગયો ?

ત્યારે ભગવાને ઉત્તર આપ્યો — હે ગૌતમ! મહાશુક્ર કલ્પના મહાસામાન્ય નામના વિમાનમાં મોટી ઋદ્ધિવાળા બે દેવ એક જ વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા. તેમાં એક માયી મિથ્યાદૃષ્ટિરૂપે ઉત્પન્ન થયો, અને એક અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિરૂપે ઉત્પન્ન થયો. પછી પેલા માયી દેવે અમાયી દેવને કહ્યું કે, પરિણામ પામતી વસ્તુને પરિણત ન કહેવાય; કારણ કે હજુ તે પરિણમે છે, માટે પરિણત નથી પણ અપરિણત છે. ત્યારે પેલા અમાયી દેવે કહ્યું કે, પરિણામ પામતા પુદ્ગલ પરિણમે છે માટે પરિણત કહેવાય, પણ અપરિણત ન કહેવાય. [illegible]

[illegible]

આ વાત ચાલે છે તેટલામાં તો તેજ સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવ ત્યાં આવ્યો અને ભગવાનની પ્રદક્ષિણાપૂર્વક વંદી તેણે પ્રશ્ન તેમને પૂછ્યો. ત્યારે ભગવાને તેનું મંતવ્ય જ સાચું કર્યું. આથી હર્ષિત થઈને દેવ ત્યાં જ એની ભગવાનની પર્યુપાસના કરવા લાગ્યો. પછી ભગવાને તે દેવને અને સભાજનોને ધર્મકથા કહી. તથી સંતુષ્ટ તથા આરાધક બની તે દેવ ઊભો થયો અને ભગવાનને વંદન કરીને બોલ્યો: 'હે ભગવન્! હું ભવસિદ્ધિક છું કે અભવસિદ્ધિક[1]? સમ્યગ્દૃષ્ટિ છું કે મિથ્યાદૃષ્ટિ? પરિમિત સંસારવાળો છું કે અપરિમિત સંસારવાળો? સુલભબોધિક છું કે દુર્લભબોધિક? આરાધક છું કે વિરાધક? (ચરમ) અંતિમ શરીરવાળો છું કે અચરમ શરીરવાળો?

ત્યારે ભગવાને તેને જવાબ આપ્યો: 'હે ગંગદત્ત! તું ભવસિદ્ધિક છે, . . . તથા ચરમશરીરવાળો છે.

પછી ગંગદત્ત દેવ ગૌતમાદિને બત્રીસ પ્રકારનાં નાટક દેખાડીને જ્યાંથી આવ્યો હતો ત્યાં પાછો ચાલ્યો ગયો.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગંગદત્ત દેવની તે બધી દિવ્ય ઋદ્ધિ ક્યાં ચાલી ગઈ?

મ૦—હે ગૌતમ! તે તેના શરીરમાં સમાઈ ગઈ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગંગદત્તે તે દિવ્ય ઋદ્ધિ કેવી રીતે મેળવી?

મ૦—હે ગૌતમ! હસ્તિનાપુરમાં જૂના સમયમાં ગંગદત્ત નામનો ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તે વખતે આદિકર, સર્વજ્ઞ,

---

1. કદી મોક્ષ ન પામનાર

પણ કરવા સમર્થ છે; પણ તેમને ગ્રહણ કર્યા વિના સમર્થ નથી?.

પછી ગૌતમે ભગવાનને વંદન કરી પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, હે ભગવન્! ... આ પ્રમાણે સંક્ષિપ્ત પ્રશ્ન પૂછી ઉત્સુકતાપૂર્વક ... ઉતાવળો ચાલ્યો ગયો?

ત્યારે ભગવાને ઉત્તર આપ્યો — હે ગૌતમ! મહાશુક્ર કલ્પના મહાસામાન્ય નામના વિમાનમાં મોટી ઋદ્ધિવાળા બે દેવો એક જ વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા. તેમાં એક માયી મિથ્યાદૃષ્ટિરૂપે ઉત્પન્ન થયો, અને એક અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિરૂપે ઉત્પન્ન થયો. પછી પેલા માયી દેવે અમાયી દેવને કહ્યું કે, પરિણામ પામતી વસ્તુને પરિણત ન કહેવાય; કારણ કે હજુ તે પરિણમે છે, માટે પરિણત નથી પણ અપરિણત છે. ત્યારે પેલા અમાયી દેવે કહ્યું કે, પરિણામ પામતા પુદ્ગલો પરિણત છે માટે પરિણત કહેવાય, પણ અપરિણત ન કહેવાય. ... [illegible]

[illegible]

## ૧૧

## મદ્દુક શ્રાવક

તે કાળે રાજગૃહ નામે નગર હતું. તેની પાસે ગુણશીલ નામે ચૈત્ય હતું. તે ચૈત્યની પાસે થોડે દૂર કાલોદાયી, શૈલોદાયી, સેવાલોદાયી, ઉદય, નામોદય, નર્મોદય અન્યપાલક, શૈલપાલક, શંખપાલક અને સુહસ્તી ગૃહસ્થ નામના અન્યતીર્થિકો[1] રહેતા હતા. એક વખત તેઓ એકઠા થઈ સુખપૂર્વક બેઠા હતા, ત્યારે તેમનામાં આ પ્રકારનો વાર્તાલાપ થયો: 'શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર (મહાવીર) પાંચ અસ્તિકાયો જણાવે છે: ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય. તેમાં જીવાસ્તિકાયને તે જીવકાય જણાવે છે. વળી પુદ્ગલ સિવાયના અસ્તિકાયોને અરૂપીકાય (અમૂર્ત) જણાવે

---

૧. અન્યના તીર્થને – સંપ્રદાયને – મતને અનુસરનાર.

નરેન્દ્રો, આકાશગત ચક્રવાળા, તથા દેવો વડે ખેંચાતા ધર્મ-
ધ્વજયુક્ત શ્રી મુનિ સુવ્રત તે નગરમાં સહસ્રામ્રવન નામના
ઉદ્યાનમાં ફરતા ફરતા આવીને ઊતર્યા. તેમને આવેલા જાણી
પ્રજાજનોની સાથે ગંગદત્ત પણ તેમનાં દર્શને ગયો, અને તેમની
ધર્મકથા સાંભળી. પોતાના પુત્રને બધો કારભાર સોંપી
પ્રવ્રજિત થયો. પછી તે અગિયાર અંગો ભણ્યો અને અ[illegible]
[illegible] આચરવા લાગ્યો. અંત સમયે ૬૦ ટંકનો ઉપવાસ કરી, ત[illegible]
મરણ પામ્યો અને મહાશુક્ર કલ્પનાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. [illegible]
- સ્થિતિ સત્તર સાગરોપમ જેટલી છે. ત્યાંથી ચ્યુત થયા
પછી તે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થશે.*

— શતક ૧૬, ઉદ્દે૰ [illegible]

* [illegible]

## ૧૧

## મદ્દુક શ્રાવક

તે કાળે રાજગૃહ નામે નગર હતું. તેની પાસે ગુણશીલ નામે ચૈત્ય હતું. તે ચૈત્યની પાસે થોડે દૂર કાલોદાયી, શૈલોદાયી, સેવાલોદાયી, ઉદય, નામોદય, નર્મોદય અન્યપાલક, શૈલપાલક, શંખપાલક અને સુહસ્તી ગૃહસ્થ નામના અન્યતીર્થિકો[1] રહેતા હતા. એક વખત તેઓ એકઠા થઈ સુખપૂર્વક બેઠા હતા, ત્યારે તેમનામાં આ પ્રકારનો વાર્તાલાપ થયો: 'શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર ( મહાવીર ) પાંચ અસ્તિકાયો જણાવે છે: ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય. તેમાં જીવાસ્તિકાયને તે જીવકાય જણાવે છે. વળી પુદ્ગલ સિવાયના અસ્તિકાયોને અરૂપીકાય (અમૂર્ત) જણાવે

૧. અન્યના તીર્થને – સંપ્રદાયને – મતને અનુસરનાર.

સર્વદર્શી, આકાશગત ચક્રવાળા, તથા દેવો વડે ખેંચાતા ધર્મ-ધ્વજયુક્ત શ્રી મુનિ સુવ્રત તે નગરમાં સહસ્રામ્રવન નામના ઉદ્યાનમાં ફરતા ફરતા આવીને ઊતર્યા. તેમને આવેલા જાણી પ્રજાજનો સાથે ગંગદત્ત પણ તેમનાં દર્શને ગયો, અને તેમની ધર્મકથા સાંભળી. પોતાના પુત્રને બધો કારભાર સોંપી પ્રવ્રજિત થયો. પછી તે અગિયાર અંગો ભણ્યો અને અનેક તપ આચરવા લાગ્યો. અંત સમયે ૬૦ ટંકનો ઉપવાસ કરી, તે મરણ પામ્યો અને મહાશુક્ર કલ્પમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. તેની ત્યાં સ્થિતિ સત્તર સાગરોપમ વર્ષની છે. ત્યાંથી ચ્યુત થઈ પછી તે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થશે.*

— શતક ૧૧, ઉદ્દે૦ ૫

* [illegible] નગરીમાં [illegible]

[illegible]

કેર આપણે દેખતા નથી; સમુદ્રની પેલે પાર રૂપો છે. પણ આપણે તેમને દેખતા નથી. દેવલોકમાં પણ પદાર્થો છે, પણ તેમને આપણે દેખતા નથી. એ પ્રમાણે તમે કે હું કે અન્ય અજ્ઞાની[1] જેને ન જાણીએ કે ન દેખીએ, તે બધું ન હોય, તો ઘણી વસ્તુઓનો અભાવ થઈ જાય."

આમ કહીને મદ્દુકે તેમને નિરુત્તર કર્યા. પાછો તે આવવા લાગ્યો અને ભગવાન પાસે જઈને તેમને વંદનાદિ કર્યાં. ત્યારે ભગવાને તેને એ બધું બનેલું કહી સંભળાવીને જણાવ્યું કે, હે મદ્દુક! જે કોઈ પુરુષ પોતે નહિ જોયેલી, નહિ સાંભળેલી, નહિ સ્વીકારેલી કે નહિ જાણેલી વસ્તુને, હેતુને, પ્રશ્નને કે ઉત્તરને ઘણા માણસો વચ્ચે કહે છે; તે અર્હતોની અને તેમણે કહેલા ધર્મની આશાતના (અવમાનના) કરે છે. માટે તેં પેલાઓને એ પ્રમાણે ઠીક કહ્યું છે, સારું કહ્યું છે.' ત્યારે ભગવાને મદ્દુકને એમ કહ્યું, ત્યારે તે અતિ સંતુષ્ટ થયો. પછી ભગવાને તેને અને સભાજનોને ધર્મકથા કહી. પછી મદ્દુકે પણ ભગવાનને ઘણા પ્રશ્નો પૂછયા અને અર્થો જાણ્યા. પછી તે તેમને વંદનાદિ કરી પાછો ચાલ્યો ગયો.

ગૌ૰—હે ભગવન્! તે મદ્દુક શ્રાવક આપની પાસે પ્રવ્રજ્યા લેશે?

મ૰—હે ગૌતમ! એ અર્થ સમર્થ નથી. પણ તે ઘણાં શીલવ્રતાદિ વડે તથા યથાયોગ્ય સ્વીકારેલાં તપકર્મ વડે આત્માને ભાવિત કરતાં અંતે સાઠ ટંક ઉપવાસ કરી, મરણ પામી સૌધર્મ કલ્પમાં અરુણાભ વિમાનમાં દેવપણે

૧. એટલે કે કેવલજ્ઞાન વિનાના — છદ્મસ્થ.

છે અને પુદ્ગલાસ્તિકાયને રૂપીકાય (મૂર્ત) જણાવે છે. [illegible]
પ્રમાણે કેમ માની શકાય ? [illegible]

હવે તે નગરમાં મદ્રુક નામનો ધનવાન શ્રાવક [illegible]
હતો. એક વખત મહાવીરને રાજગૃહમાં આવેલા [illegible]
મદ્રુક તેમને વંદીને જતા હતા; તેટલામાં પેલા અ[illegible]
તીર્થિકોએ તેને જોયો. એટલે તમણે તેને બોલાવીને પોત[illegible]
વિષેનું મંતવ્ય જણાવ્યું. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો[illegible]
તે કોઈ વસ્તુ કાર્ય કરે, તો આપણે તેને કાર્ય દ્વારા જા[illegible]
શકીએ કે જોઈ શકીએ. પણ જો તે પોતાનું કાર્ય ન કરે
તો આપણે તેને જાણી શકતા નથી તેમ જોઈ શકતા ન[illegible]
[illegible] વાય છે. પણ આપણે તેનું રૂપ જોઈ શકતા ન[illegible]
[illegible] હોય છે, છતાં તેનું રૂપ આપણે [illegible]
[illegible] નથી. અગ્નિના [illegible] છે, છતાં તે અગ્નિનું [illegible]

[illegible]

તેને આપણે દેખતા નથી. સમુદ્રને પેલે પાર રૂપો છે, આપણે તેમને દેખતા નથી. દેવલોકમાં પણ પદાર્થો છે, તેમને આપણે દેખતા નથી. એ પ્રમાણે તમે કે હું કે અન્ય અજ્ઞાની¹ જેને ન જાણીએ કે ન દેખીએ, ન જાણું ન દેખું, તે બધી વસ્તુઓનો અભાવ થઈ જાય."

આમ કહીને મદુકે તમને નિરુત્તર કર્યા. પછી ... આનંદ પામ્યો અને ભગવાન પાસે જઈ નમન ... વંદનાદિ કર્યાં. ત્યારે ભગવાને તેને એ બધું જાણતાં કહ્યું, "હે મદુક! તું કોઈ પુરુષ, પોતે નહિ જોયેલી, નહિ સાંભળેલી, નહિ સ્વીકારેલી કે નહિ જાણેલી વસ્તુને, હેતુને, પ્રશ્નને કે ઉત્તરને ઘણા માણસો વચ્ચે કહે છે; તે અર્હતોની ... અને તેમણે કહેલા ધર્મની આશાતના (અવમાનના) કરે છે. માટે તેં પેલાઓને એ પ્રમાણે ઠીક કર્યું છે, સારું કર્યું છે.' ત્યારે ભગવાને મદુકને એમ કહ્યું, ત્યારે તે અતિ સંતુષ્ટ થયો. પછી ભગવાને તેને અને સભાજનોને ધર્મકથા કહી. પછી મદુકે પણ ભગવાનને ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા અને અર્થો જાણ્યા. પછી તે તેમને વંદનાદિ કરી પાછો ચાલ્યો ગયો.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે મદુક શ્રાવક આપની પાસે ... લેશે?

મ૦—હે ગૌતમ! એ અર્થ સમર્થ નથી. પણ તે ... શીલવ્રતાદિ વડે તથા યથાયોગ્ય સ્વીકારેલાં તપકર્મ ... આત્માને ભાવિત કરતાં અંતે સાઠ ટંક ઉપવાસ કરી, ... પામી સૌધર્મ કલ્પમાં અરુણાભ વિમાનમાં દેવપણે

1. એટલે કે કેવલજ્ઞાન વિનાના — છદ્મસ્થ.

ઉ૦—હે સોમિલ ! મને તે જપું છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્ ! તમને યાત્રા શું છે ?

ઉ૦—હે સોમિલ ! તપ, નિયમ, સંયમ, સ્વા
અને ધ્યાનાદિમાં જે મારી પ્રવૃત્તિ છે, તે મારી યાત્રા છે

પ્ર૦—હે ભગવન્ ! તમને યાપનીય શું છે ?

ઉ૦—હે સોમિલ ! યાપનીય બે પ્રકારનું છે : ઇ
યાપનીય અને નોઇન્દ્રિયયાપનીય. શ્રોત્રાદિ પાંચ ઇ
મને આધીન વર્તે છે. એ મારે ઇન્દ્રિયયાપનીય છે; અને
ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ એ ચારે કષાયો વ્યુચ્છિ
થયેલા છે અને ઉદયમાં આવતા નથી. એ મારે નોઇન્દ્રિ
યાપનીય છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્ ! તમને અવ્યાબાધ શું છે ?

ઉ૦—હે સોમિલ ! મારા વાત, પિત્ત, કફ અને
સંનિપાતજન્ય અનેક પ્રકારના શરીરસંબંધી દોષો ઉપશાંત
થયા છે અને ઉદયમાં આવતા નથી, એ મને અવ્યાબાધ છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્ ! તમારે પ્રાસુકવિહાર શું છે ?

ઉ૦—હે સોમિલ ! આરામો, ઉદ્યાનો, દેવકુલો, સભાઓ
પરબો તથા સ્ત્રી-પશુ-નપુંસક રહિત વસતિઓમાં નિર્દોષ અને
સ્વીકારવાયોગ્ય પીઠ (સૂવાનું પાટિયું), ફલક (પીઠ
પાછળ ઓઠિંગણ રાખવાનું પાટિયું) શય્યા અને પથારીને
પ્રાપ્ત કરી હું વિહરું છું, તે મારો પ્રાસુક વિહાર છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્ ! સરિસવો આપને ભક્ષ્ય છે કે
અભક્ષ્ય ?

ઉ૦—હે સોમિલ ! તારાં બ્રાહ્મણનય શાસ્ત્રોમાં સરિસવ
શબ્દના બે અર્થ કહ્યા છે : ૧ સદૃશવયા.—એટલે કે મિત્ર

પ્ર૦—હે ભગવન્! આપ એક છો, બે છો, અક્ષય છો, અવ્યય છો, અવસ્થિત છો, કે અનેક ભૂત-વર્તમાન-ભાવી પરિણામને યોગ્ય છો?

ઉ૦—હે સોમિલ! હું એક પણ છું, અને બે પણ છું; અને અનેક ભૂત-વર્તમાન-ભાવી પરિણામોને યોગ્ય (ગુણી પણ) છું. દ્રવ્યરૂપે હું એક છું અને જ્ઞાનરૂપે તથા દર્શનરૂપે બે છું. પ્રદેશ (આત્મપ્રદેશ) રૂપે હું અક્ષય છું, અવ્યય છું અને અવસ્થિત પણ છું. તથા ઉપયોગની દૃષ્ટિએ હું અનેક ભૂત-વર્તમાન-ભાવી પરિણામને યોગ્ય છું.

અહીં સોમિલ બ્રાહ્મણ પ્રતિબોધ પામ્યો અને પ્રવ્રજ્યા લેવાની પોતાની અશક્તિ હોવાથી બાર પ્રકારનો શ્રાવક ધર્મ અંગીકાર કરી વિહરવા લાગ્યો. બાકીનું બધું શંખ શ્રાવકની જેમ જાણવું.

— શતક ૧૮, ઉદ્દે૦ ૧૦

## ૧૪

# કેટલા શિષ્યો સિદ્ધ થશે?

એક વખત મહાશુક્ર નામના દેવલોકમાંથી, મહાસર્ગ નામના મોટા વિમાનમાંથી મોટી ઋદ્ધિવાળા બે દેવો શ્રમણ-ભગવંત મહાવીરની પાસે પ્રાદુર્ભૂત થયા. તેમણે મનથી જ ભગવાનને વંદનાદિ કરી, પ્રશ્ન પૂછ્યા; તથા ભગવાને પણ તેમને મનથી જ જવાબ આપ્યા, તે સાંભળી સંતુષ્ટ થઈ તેઓ ફરી મનથી જ તેમને વંદનાદિ કરી તેમની પર્યુપાસના કરવા લાગ્યા.

તે વખતે ભગવાનના મોટા શિષ્ય ગૌતમ મહાવીર-સ્વામીની પાસે ઉભડક બેસીને ધ્યાન ધરતા હતા. ધ્યાન પૂરું થયા પછી તેમને સંકલ્પ થયો કે, બે દેવો ભગવાન પાસે પ્રાદુર્ભૂત થયા હતા. તે ક્યાંથી શા માટે આવ્યા હતા તે હું ભગવાનને પૂછું.

ભગવાને તેમનો ઇરાદો તેમને પ્રથમથી જ કહી બતાવીને તેમને તે દેવો પાસે જ શંકા ટાળવા મોકલ્યા. દેવો તેમને

# ૧૫

## ગૌતમને આશ્વાસન

તે સમયે ભગવાન રાજગૃહમાં પધાર્યા હતા. તે અરસામાં ગૌતમસ્વામી પોતાને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થવાથી ખિન્ન રહેતા હતા. એટલે ધર્મકથા પૂરી થયા પછી લોકો વીખરાઈ ગયા બાદ મહાવીરસ્વામી ગૌતમને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા :

'હે ગૌતમ! તું મારી સાથે ઘણા કાળ સુધી સ્નેહથી બંધાયેલ છે; હે ગૌતમ! તેં ઘણા લાંબા કાળથી મારી પ્રશંસા કરી છે; હે ગૌતમ! તારો મારી સાથે ઘણા લાંબા કાળથી પરિચય છે; હે ગૌતમ! તેં ઘણા લાંબા કાળથી મારી સેવા કરી છે; હે ગૌતમ! તું ઘણા લાંબા કાળથી મને અનુસર્યો છે; હે ગૌતમ! તું ઘણા લાંબા કાળથી મારી સાથે અનુકૂળપણે વર્ત્યો છે. હે ગૌતમ! તુરતના દેવભવમાં અને તુરતના મનુષ્યભવમાં તારી સાથે મારો સંબંધ છે.

વધારે તો શું ! પણ મરણ પછી શરીરનો નાશ થતા [illegible] અહીંથી ચ્યવી આપણે બંને સરખા, એક પ્રયોજનવાળા (એક સિદ્ધિક્ષેત્રમાં રહેનારા), તથા વિશેષતા અને ભેદરહિત (સિદ્ધ) થઈશું.

ગૌ૦—હે ભગવન્ [illegible] આ વાત અનુત્તરોપપાતિક દેવો પણ જાણે છે અને જુએ છે ?

મ૦ હા ગૌતમ [illegible] દેવોએ અનંત મનોદ્રવ્યની વર્ગણાઓને [illegible] પ્રાપ્ત કરી છે તથા [illegible] કરી છે, [illegible]થી તેઓ આ વાત જાણે છે અને જુએ છે.

શતક ૧૪, ઉદ્દે૦ ૭.

## ૧૬

# મહાશિલાકંટક સંગ્રામ

### ઐતિહાસિક નોંધ

આ યુદ્ધમાં તે વખતના મુખ્ય રાજવંશોનો ઉલ્લેખ છે. મગધદેશના રાજગૃહ નગરમાં રાજા શ્રેણિક (બૌદ્ધ ગ્રંથોનો બિંબિસાર) રાજ્ય કરતો હતો. તેના પુત્ર કૂણિકે (બૌદ્ધ ગ્રંથોના અજાતશત્રુએ) શ્રેણિકના મરણ[1] પછી ચંપાનગરીને[2] પોતાની રાજધાની બનાવી. કોણિક પછી તેના પુત્ર ઉદાયિએ પાટલિપુત્રને રાજધાની બનાવી, અને તેના પછી નવ નંદોએ રાજ્ય કર્યું. પછી મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત આવ્યો.

---

૧. રાજ્યલોભને કારણે અજાતશત્રુએ બિંબિસારને કેદ કરી મારી નાખ્યો હતો. જુઓ આ માળાનું 'બુદ્ધચરિત' પુસ્તક, પા. ૧૨૯.

૨. ચંપા એ અંગદેશની રાજધાની હતી. પરંતુ મગધદેશના રાજાએ અંગદેશ જીતી લીધા પછી 'અંગ-મગધા' એ દ્વંદ્વસમાસથી અંગનો મગધ સાથે ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો. જુઓ 'બુદ્ધચરિત' પુસ્તક, પા. ૧૨૮

ચેલ્લણાનો પુત્ર તે જ કોણિક રાજા.

તેને હલ્લ અને વિહલ્લ નામે બે નાના ભાઈઓ હતા. તે બંને હંમેશાં સેચનક નામના ગંધહસ્તી[1] ઉપર બેસી વિલાસ કરતા. તે જોઈને કૂણિકની પત્ની પદ્માવતીએ આગ્રહપૂર્વક તેમની પાસેથી તે હાથી લઈ લેવા માટે કૂણિકને કહ્યું. કૂણિકે તેઓની પાસે હાથીની માગણી કરી. ત્યારે વેહલ્લે[2] જણાવ્યું કે એ હાથી તથા હાર બંને શ્રેણિક રાજા જીવતા હતા ત્યારે તેમની મારફતે અમને મળેલાં છે. માટે તારે તે હાથી જોઈતો હોય તો અર્ધું રાજ્ય મને બદલામાં આપ. પરંતુ તેમ કરવું કબૂલ ન રાખતાં કોણિક તો પોતાની માગણી ચાલુ રાખી. પછી તેના ભયથી બંને ભાઈઓ પોતાનો હાથી તથા હાર લઈને દાદા ચેટકને ત્યાં વૈશાલી નગરીમાં નાસી આવ્યા. કોણિકે દૂત મોકલી તે બંને ભાઈઓને સોંપી દેવાની ચેટક પાસે માગણી કરી, પણ ચેટક રાજાએ તેમ કરવાની ના પાડી. પછી કોણિકે પોતાના કાલ વગેરે દશ ભાઈઓને ચેટક સાથે યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યા. ચેટકે પણ નવ મલ્લકિ અને નવ લેચ્છકિ એમ અઢાર ગણ-રાજાઓને એકઠા કર્યા. યુદ્ધ શરૂ થયું. ચેટક રાજાને એવું વ્રત હતું કે દિવસમાં એક વાર બાણ ફેંકવું. દશ દિવસમાં ચેટકે કૂણિકના કાલાદિ દશ ભાઈઓનો નાશ કર્યો. અગિયારમે

---

૧ ઉત્તમ હાથી, જેના ગંધથી જ બીજા હાથી ભાગી જાય છે.

૨ નિરયાવલિ સૂત્રમાં માત્ર વેહલ્લનો જ ઉલ્લેખ છે; ભગવતીની ટીકામાં બંને ભાઈઓનો ઉલ્લેખ છે.

દિવસે ચેટકને જીતવા કૂણિકે દેવનું આરાધન કરવા અટ્ટમ (આઠ ટંકના ઉપવાસ) નું તપ કર્યું. તેથી શક્ર અને ચમરેન્દ્ર આવ્યા. શક્રે કહ્યું કે ચેટક પરમ શ્રાવક છે, માટે તેને હું મારીશ નહીં. પણ તારું રક્ષણ કરીશ. પછી શક્ર કૂણિકનું રક્ષણ કરવા સારુ વજ્રના જેવું અભેદ્ય કવચ કર્યું —ટી૦ પ૦ ૩૧૬.

જેઓના પ્રાણ મુશ્કેલીમાં છે એવા તેઓને ચારે દિ[illegible] નસાડી મૂકયા.

તે સંગ્રામમાં જે ઘોડા, હાથી, યોદ્ધા અને સારથિ તૃણ, કાષ્ઠ, પાંદડાં કે કાંકરાવતી હણાયા, તેઓ [illegible] જાણતા હતા કે હું મહાશિલાથી હણાયો. તે હેતુથી મહાશિલાકંટક સંગ્રામ કહેવાય છે.[૧] તે સંગ્રામમાં ૮૪ લાખ માણસો હણાયા; તથા નિઃશીલ, રોષે ભરાયેલા, ગુસ્સે થયેલા, યુદ્ધમાં ઘાયલ થયેલા અને અનુપશાંત એવા તેઓ ઘણું ભાગે નરક અને તિર્યંચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થયા છે.

પછી રથમુશલ નામે બીજો સંગ્રામ થયો. તેમાં કોણિક અને દેવેન્દ્ર શક્ર ઉપરાંત અસુરેન્દ્ર ચમર રાજાએ પણ ભાગ લીધો હતો; તે એક મોટું લોઢાનું કિઢીન (તાપસોનું વાંસનું પાત્ર) જેવું કવચ વિકુર્વીને ઊભો રહ્યો હતો. કોણિક તે વખતે ભૂતાનંદ નામના હાથી ઉપર હતો. તે સંગ્રામમાં અશ્વરહિત, સારથિરહિત, યોદ્ધાઓ રહિત, અને મુશલસહિત એક રથ ઘણો જનસંહાર કરતો ચારે બાજુ દોડતો હતો માટે તે રથમુશલ સંગ્રામ કહેવાય છે. તેમાં પણ કોણિક જીત્યો અને નવમલ્લકિ અને નવ લેચ્છકિ પરાજય પામ્યા અને ચારે દિશામાં ભાગી ગયા.

૧. પછી આવતા 'રથમુશલ' યંત્ર જેવું આ 'મહાશિલાકંટક' પણ એક યુદ્ધયંત્ર હશે, જે મોટી શિલાઓ ફેંકતું હશે. પછીના વખતમાં ઇરાનીઓ તલવારવાળો રથ શત્રુસૈન્યમાં મોકલતા, જેની ધાંગાની તલવારો દારુણ કતલ ચલાવતી, તેવું આ 'રથમુશલ' યંત્ર લાગે છે.

મારે તેને મારે મારવો; બીજાને નહિ. પછી એક પુ[illegible] રથમાં બેસી તેની સામે આવ્યો અને તેને પ્રહાર કરવાનું કહેવા લાગ્યો; ત્યારે વરુણે તેને પોતાનો નિયમ કહી સંભળાવ્યો. એટલે પેલાએ બાણથી વરુણને સખત ઘાયલ કર્યો. પછી વરુણે પણ તેને બાણથી હણ્યો. પછી પોતાનો પણ અંતકાળ આવ્યો જાણીને એકાંત સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો અને ઘોડાઓને છૂટા કરી. ડાભના સંથારા ઉપર પૂર્વ દિશામાં પર્યંકાસને (પદ્માસને) બેઠો; અને આ પ્રમાણે બોલ્યો:

'પૂજ્ય અર્હંતોને નમસ્કાર થાઓ, જેઓ સિદ્ધિગતિને પ્રાપ્ત થયા છે. શ્રમણભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર થાઓ, જે તીર્થના આદિકર છે, સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા છે; તથા જે મારા ધર્માચાર્ય અને ધર્મના ઉપદેશક છે. ત્યાં રહેલા ભગવાનને અહીં રહેલો હું વંદું છું. ત્યાં રહેલા ભગવાન મને જુઓ.' પછી તે આ પ્રમાણે બોલ્યો: 'પહેલાં મેં શ્રમણભગવાન મહાવીર પાસે જીવનપર્યંત સ્થૂલ હિંસા વગેરે પાંચ મહાપાપોના ત્યાગનો નિયમ લીધો હતો. પરંતુ હવે અત્યારે તો સર્વ પ્રકારનાં હિંસાદિ મહાપાપોનો ત્યાગ કરું છું — વગેરે સ્કંદક મુનિની કથાની પેઠે જાણવું. પછી તેણે બખ્તર છોડી નાખ્યું અને બાણને ખેંચી કાઢ્યું. પછી આલોચનાદિ કરી સમાધિને પ્રાપ્ત થયેલો તે મરણ પામ્યો.

હવે તે નાગના પૌત્ર વરુણનો એક પ્રિય બાલમિત્ર પણ તે યુદ્ધમાં સામેલ હતો. તે પણ જ્યારે ઘાયલ થયો ત્યારે તેણે નાગના પૌત્ર વરુણને સંગ્રામમાંથી બહાર નીકળતો જોયો. એટલે તેણે પોતાના ઘોડાઓને થોભાવ્યા અને

વરુણની પેઠે વિસર્જિત કર્યાં. પછી વસ્ત્ર પાથરી, તે ઉપર બેસી તે પૂર્વદિશા તરફ અંજલિ કરીને બોલ્યો કે, 'હે ભગવન્' મારા પ્રિય બાલમિત્ર વરુણને જે શીલવતાદિ હોય તે મને પણ હો'. એમ કહી તેણે બખ્તર છોડ્યું અને [illegible] [illegible] કાઢ્યું. પછી તે પણ અનુક્રમે મરણ પામ્યો.

વરુણને મરણ પામેલો જોઈ, પાસે રહેલા વાનવ્યંતર દેવોએ તેના ઉપર દિવ્ય સુગંધી ગંધોદકની વૃષ્ટિ કરી, પાંચ વર્ણનાં ફૂલ તેની ઉપર નાખ્યાં, અને દિવ્ય ગીતગાંધર્વનાદ પણ કર્યો. તે પ્રમાણે નાગના પૌત્ર વરુણની દિવ્ય [illegible]દિ [illegible] બનાવ સાંભળીને તથા જોઈને ઘણા મ[illegible] (ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે) પરસ્પર એમ કહે છે કે [illegible] સંગ્રામમાં [illegible] ઘણા દેવલોકને પામે છે!

ગૌ૦ — હે ભગવન્ તે વરુણ મરીને ક્યાં ગયો?

મ૦ — હે ગૌતમ તે સૌધર્મ દેવલોકમાં [illegible] [illegible] [illegible] છે, ત્યાં આયુષ્ય [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

## ૧૭

# દેવાનંદા બ્રાહ્મણી

તે કાલે બ્રાહ્મણકુંડગ્રામ[1] નામે નગર હતું. તેમાં બહુશાલક નામે ચૈત્ય હતું. તે નગરમાં ઋષભદત્ત નામે બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે ધનિક તેમ જ ચારે વેદોમાં નિપુણ હતો. તે શ્રમણોનો ઉપાસક હતો. તેની પત્ની દેવાનંદા પણ શ્રમણોની ઉપાસિકા હતી.

---

1. તે વખતે વૈશાલિ શહેરમાં (અત્યારનું બસાર. પટણાથી ૨૭ માઈલ ઉત્તરે) તેની પાસેનાં બે ત્રણ પરાંનો પણ સમાવેશ થતો હતો. કુંડગ્રામ તેનું પરું હોય તેમ લાગે છે. તેમાં ક્ષત્રિયોનો મહોલ્લો ક્ષત્રિયકુંડગ્રામ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો; તેમ બ્રાહ્મણોનો મહોલ્લો બ્રાહ્મણકુંડગ્રામ નામે પ્રસિદ્ધ હશે

એક વખત મહાવીરસ્વામી તે ગામમાં પધાર્યા. તે વાત જાણી ઋષભદત્ત અને દેવાનંદા[1] પણ ખુશ થઈ [illegible] મહાવીર ભગવાનનાં દર્શને ગયાં. ઋષભદત્ત ભગવાનને ત્રિવિધ પ્રણામ કરી ઊભો રહ્યો. દેવાનંદા પણ [illegible] પ્રદક્ષિણા કરી, વંદન કરી, ઋષભદત્તને આગળ કરી, [illegible] પરિવારસહિત હાથ જોડી, વિનયપૂર્વક ઊભી રહી.

તે વખતે દેવાનંદા બ્રાહ્મણીના સ્તનમાંથી દૂધની ધાર છૂટી, તેનાં લોચન આનંદાશ્રુથી ભીનાં થયાં, તેનું શરીર [illegible] પ્રફુલ્લ થતાં તેનો કંચુક વિસ્તીર્ણ થયો, તેનાં રોમાંચ [illegible] થયાં, તથા તે શ્રમણભગવાન મહાવીરને અનિમિષ દૃષ્ટિએ જોતી જોતી ઊભી રહી.

તે જોઈ ગૌતમે મહાવીરસ્વામીને પૂછ્યું કે, "હે ભગવન્! આ દેવાનંદા બ્રાહ્મણી આપને જોઈ [illegible] કેમ થઈ ગઈ!

1 [illegible]

મ૦—હે ગૌતમ ! આ દેવાનંદા મારી ખરી માતા છે, અને હું તેનો પુત્ર છું. માટે તેને તેમ થયું છે.

પછી ભગવાને ઋષભદત્તને, દેવાનંદાને અને ત્યાં બેઠેલા લોકોને ધર્મ કહ્યો. ત્યાર પછી ખુશ થઈ ઋષભદત્તે સ્કંદકની પેઠે ભગવાન પાસે પ્રવ્રજ્યા લીધી. ૧૧ અંગોનું અધ્યયન કર્યું. અનેક તપકર્મો કર્યાં અને અંતે સાઠ ટંકના અનશન વડે મરણ પામી, તે સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થયો.

દેવાનંદાએ પણ ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી. મહાવીરે તેમને આર્યચંદના નામની આર્યાને શિષ્યાપણે સોંપ્યાં. ત્યારબાદ તેમણે પણ ૧૧ અંગોનું અધ્યયન કર્યું. અનેક તપ કર્યાં અને સાઠ ટંકના ઉપવાસ વડે મરણ પામી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી.

—શતક ૫. ઉદ્દે૦ ૩૩

---

૧. શક્રેંદ્રની આજ્ઞાથી તેના સેનાપતિ હરિણૈગમેષિ દેવે મહાવીરના ગર્ભાધાન પછી ૮૩મા દિવસે તેમને દેવાનંદાની કૂખ-માંથી ઉપાડી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કૂખમાં મૂકી દીધા હતા; અને ત્રિશલાનો ગર્ભ દેવનંદાની કૂખમાં મૂકયો હતો. જુઓ આચારાંગ સૂત્ર શ્રુ૦ ૨, અ૦ ૧૫. આ માળાનું 'આચારધર્મ' પુસ્તક, પા. ૧૬૮. દેવાનંદાને આવા ગર્ભરત્નની હાનિ થઈ તેના કારણમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે, પૂર્વજન્મમાં તે અને ત્રિશલા જેઠાણી દેરાણી હતાં. તે વખતે દેવાનંદાએ ત્રિશલાનો રત્નકરંડ ચોર્યો હતો. તીર્થંકર અંત્યકુલોમાં, દરિદ્રકુલોમાં, ભિક્ષુકકુલોમાં કે બ્રાહ્મણકુલોમાં ન અવતરી શકે. મહાવીરને બ્રાહ્મણીના પેટે અવતરવું પડ્યું તેનું કારણ એ હતું કે, પોતાના આગલા જન્મમાં તેમણે ગોત્રમદ કર્યો હતો.

# ૯૮

## સમાપ્તિ

[illegible]

નામ, ઘર, સૂત, કૂવો, તળાવ, નદી, ધરો, પર્વત, સ્તૂપ
મંદિર, દેરૂપ કે ગ્રામો ઉત્તર છે કે જેની બધા આમ
કોલાહલ કરતા બહાર જાય છે? ત્યારે કંચુકિએ તેને
મહાવીર ભગવાનના આવ્યાની વાત કરી. તે જાણી જમાલિ
પણ સ્નાનાદિથી પવિત્ર થઈ રથમાં બેસી ત્યાં જવા નીકળ્યો.
પછી ચૈત્ય પાસે આવતાં રથમાંથી ઉતરી. તેણે પુષ્પ, તાંબૂલ,
આયુધાદિ તથા પગરખાં દૂર કર્યાં; બેસને જનોઈની જેમ
વીંટાળ્યો; અને કોગળો કરી. ચોખ્ખો થઈ, અંજલિ વડે
હાથ જોડી તે મહાવીર પાસે ગયો. અને વંદનાદિ કરી
ધર્મોપદેશ સાંભળવા લાગ્યો.

ભગવાનનો ધર્મોપદેશ સાંભળ્યા બાદ સંતુષ્ટ થઈ,
તેણે ઊભા થઈને ભગવાનને ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી, તથા
નમસ્કાર કરી આ પ્રમાણે કહ્યું, "હે ભગવન્ ! હું નિર્ગ્રંથના
પ્રવચન ઉપર શ્રદ્ધા કરું છું, વિશ્વાસ કરું છું, રુચિ કરું છું;
તથા હે ભગવન્ ! હું તે પ્રવચન અનુસાર વર્તવાને તૈયાર
થયો છું. હે ભગવન્ ! તમે જે ઉપદેશ આપો છો તે તેમ જ
છે, સત્ય છે, તથા અસંદિગ્ધ છે; પરંતુ, હે દેવાનુપ્રિય ! મારાં
માતપિતાની રજા માગીને હું આપની પાસે દીક્ષિત થઈ,
ગૃહવાસનો ત્યાગ કરી, સાધુપણું સ્વીકારવા ઇચ્છું છું.

પછી તે પોતાને ઘેર ગયો અને માતપિતાને ભગવાનના
ધર્મોપદેશની અને તેમાં પોતાને થયેલી રુચિની વાત કરી.
તે જાણી તેનાં માતપિતા તેના પુણ્યશાળીપણાથી ખુશ થયાં.
પરંતુ જ્યારે તેણે સંસારભયથી ઉદ્વિગ્ન થઈ સાધુ થવાની
વાત કરી, ત્યારે તેની માતા એકદમ પરસેવાથી ભીના શરીરવાળી
થઈ ગઈ; તેનાં અંગો શોકભારથી કંપવા લાગ્યાં તે નિસ્તેજ

[illegible] ગાત્રા વિનાની થઈ ગઈ; તેનાં આભૂષણો ઢીલાં થ-
[illegible]યાં. તેનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર સરી ગયું અને વીખરાયેલા કેશપાશ
[illegible] રહિત થઈને તે કુહાડાથી છેદાયેલી ચંપકલતાની [illegible]
[illegible] ઉત્સવ પૂરો થતાં ઇન્દ્રધ્વજની જેમ નીચે પડી ગઈ. ત્યાર
[illegible] તેના ઉપર પાણી છાંટવામાં આવ્યું, અને પંખો [illegible]
[illegible]વામાં આવ્યો. પછી કંઈક સ્વસ્થ થતાં તે આક્રંદ કરતી
[illegible]. 'હે જાત' તું મારો ઇષ્ટ, કાંત, અને પ્રિય છે.
[illegible] પેઠે [illegible]. અને [illegible] ઉત્તમ [illegible]
[illegible]. ઉંબરાના પુષ્પની પેઠે તારા [illegible]
[illegible] દુર્લભ છે, તો તારું દર્શન તો દુર્લભ હોય [illegible]
[illegible] તારો વિયોગ અમારાથી એક ક્ષણ પણ [illegible]
[illegible]. માટે અમે જીવીએ ત્યાં સુધી તું [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]."

[illegible]

માતપિતા—હે પુત્ર ! તારું શરીર ઉત્તમ રૂપ, લક્ષણ, ન (મસા તલ વગેરે) અને ગુણોથી યુક્ત છે, તથા ઉત્તમ વીર્ય અને સત્ત્વસહિત છે. તું વિજ્ઞાનમાં વિચક્ષણ છે, ાગ્યગુણથી ઉન્નત છે, કુલીન છે, અત્યંત સમર્થ છે, ક પ્રકારના વ્યાધિ અને રોગથી રહિત છે. નિરુપહત, ત અને મનોહર છે. માટે હે પુત્ર ! જ્યાં સુધી તારા રમાં રૂપયૌવનાદિ ગુણો છે, ત્યાં સુધી તું તેના અનુભવ પછી અમારા મરણ પામ્યા બાદ, કુલતંતુની વૃદ્ધિ કરી, વસ્થામાં તું સાધુ થજે.

જમાલિ—હે માતપિતા ! આ શરીર દુઃખનું ઘર છે, ક વ્યાધિઓનું સ્થાન છે; અસ્થિ, સ્નાયુ અને નાડીના કરું બનેલું છે; માટીના વાસણ જેવું દુર્બલ છે; ુચિથી ભરેલું છે; તેની સારસાર નિરંતર કરવી પડે છે; ા જીર્ણ ઘરની પેઠે સડવું, પડવું અને નાશ પામવો એ તેના જ ધર્મો છે. વળી એ શરીર પહેલાં કે પછી અવશ્ય વાનું છે. તો હે માતાપિતા ! કોણ જાણે છે કે કોણ લાં જશે અને કોણ પછી જશે !

માતપિતા—હે પુત્ર ! તારે આ આઠ સ્ત્રીઓ છે. વિશાળ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી બાળાઓ છે. તે રૂપ, વણ્ય અને યૌવનથી યુક્ત છે. વળી તે સમાન કુલથી ણેલી, કલામાં કુશલ અને સર્વકાલ લાડસુખને યોગ્ય છે. માર્દવગુણથી યુક્ત, નિપુણ, વિનયોપચારમાં પંડિત અને વિચક્ષણ છે. સુંદર, મિત અને મધુર બોલવામાં, તેમ જ સ્ય, કટાક્ષ, ગતિ, વિલાસ અને સ્થિતિમાં વિશારદ છે. તેમ કુલ અને શીલથી સુશોભિત છે, વિશુદ્ધ કુલરૂપ

તથા શોભા વિનાની થઈ ગઈ; તેનાં આભૂષણો ઢીલાં થઈ ગયાં, તેનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર સરી ગયું અને વીખરાયેલા કેશપાશ વાળી મૂર્છિત થઈને તે કુહાડાથી છેદાયેલી ચંપકલતાની પેઠે [illegible] પૂરો થતાં ધડબડતી જેમ નીચે પડી ગઈ. તરત [illegible] તેના ઉપર પાણી છાંટવામાં આવ્યું, અને તેને પંખા નાખવામાં આવ્યા. પછી કંઈક સ્વસ્થ થતાં તે આક્રંદ કરતી [illegible] 'હે જાત! તું મારો ઇષ્ટ, કાંત, અને પ્રિય છે. [illegible] ની પેઠે [illegible]. અને જીવિતના ઉત્સવ જેવો આનંદદાયક છે. ઉંબરાના ફૂલની પેઠે તારું નામ પણ [illegible] દુર્લભ છે, તો તારું દર્શન તો દુર્લભ હોય તેમાં નવાઈ [illegible] તારો વિયોગ અમારાથી એક ક્ષણ પણ [illegible] માટે અમે જીવીએ ત્યાં સુધી તું [illegible] કુલવંશની વૃદ્ધિ કરીને [illegible] તું [illegible].'

ત્યારે [illegible] કહ્યું, 'હે [illegible]

માતપિતા—હે પુત્ર! તારું શરીર ઉત્તમ રૂપ, લક્ષણ, વ્યંજન (મસા-તલ વગેરે) અને ગુણોથી યુક્ત છે. તથા ઉત્તમ બળ, વીર્ય અને સત્ત્વસહિત છે. તું વિજ્ઞાનમાં વિચક્ષણ છે, સૌભાગ્યગુણથી ઉન્નત છે, કુલીન છે, અત્યંત સમર્થ છે, અનેક પ્રકારના વ્યાધિ અને રોગથી રહિત છે, નિરુપહત, ઉદાત્ત અને મનોહર છે. માટે હે પુત્ર! જ્યાં સુધી તારા શરીરમાં રૂપ-યૌવનાદિ ગુણો છે, ત્યાં સુધી તું તેનો અનુભવ કર; પછી અમારા મરણ પામ્યા બાદ, કુલતંતુની વૃદ્ધિ કરી, વૃદ્ધાવસ્થામાં તું સાધુ થજે.

જમાલિ—હે માતપિતા! આ શરીર દુઃખનું ઘર છે, અનેક વ્યાધિઓનું સ્થાન છે, અસ્થિ, સ્નાયુ અને નાડીના સમૂહનું બનેલું છે; માટીના વાસણ જેવું દુર્બલ છે; અશુચિથી ભરેલું છે; તેની સારવાર નિરંતર કરવી પડે છે; તથા જીર્ણ ઘરની પેઠે સડવું, પડવું અને નાશ પામવો એ તેના સહજ ધર્મો છે. વળી એ શરીર પહેલાં કે પછી અવશ્ય છોડવાનું છે. તો હે માતાપિતા! કોણ જાણે છે કે કોણ પહેલાં જશે અને કોણ પછી જશે?

માતપિતા—હે પુત્ર! તારે આ આઠ સ્ત્રીઓ છે. તે વિશાળ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી બાળાઓ છે. તે રૂપ, લાવણ્ય અને યૌવનથી યુક્ત છે. વળી તે સમાન કુલથી આણેલી, કલામાં કુશલ અને સર્વકાલ લાડસુખને યોગ્ય છે. તે માર્દવગુણથી યુક્ત, નિપુણ, વિનયોપચારમાં પંડિત અને વિચક્ષણ છે. સુંદર, મિત અને મધુર બોલવામાં, તેમ જ હાસ્ય, કટાક્ષ, ગતિ, વિલાસ અને સ્થિતિમાં વિશારદ છે. ઉત્તમ કુલ અને શીલથી સુશોભિત છે, વિશુદ્ધ કુલરૂપ

સંયતંતુની વૃદ્ધિ કરવામાં સમર્થ યૌવનવાળી છે; મનને અનુકૂલ અને હૃદયને ઇષ્ટ છે; ગુણો વડે પ્રિય અને સુંદર છે; તેમ જ હમેશાં ભાવમાં અનુરક્ત અને સર્વ અંગમાં સુંદર છે. માટે હે પુત્ર! તું એ સ્ત્રીઓ સાથે મનુષ્યસંબંધી વિશાલ કામભોગો ભોગવ, ત્યાર પછી ભુક્તભોગી થઈ વિષયોની ઉત્સુકતા દૂર થયા બાદ, અમારા મરણ પછી દીક્ષા લેજે.

જમાલિ—હે માતાપિતા! મનુષ્યસંબંધી કામભોગો અશુચિ અને અશાશ્વત છે, વાત, પિત્ત, શ્લેષ્મ—વીર્ય અને શોણિત ઝરવાવાળા છે. વિષ્ટા, મૂત્ર, શ્લેષ્મ, નાસિકાના મેલ, વમન, પિત્ત, પરુ, શુક્ર અને શોણિતથી ઉત્પન્ન થયેલ [illegible]

છે. માટે તેના વડે માનુષિક કામભોગોનો ભોગ કર. અને પછી સુખનો અનુભવ કરી . . . દીક્ષા લેજે.

જમાલિ—હે માતાપિતા ! એ હિરણ્ય વગેરે અગ્નિને સાધારણ છે, ચોરને સાધારણ છે, રાજાને સાધારણ છે, મૃત્યુને સાધારણ છે, તથા દાયાદ (ભાગીદાર)ને સાધારણ છે. વળી તે અધ્રુવ, અનિત્ય અને અશાશ્વત છે. કોણ જાણે છે કે પહેલાં કોણ જશે અને પછી કોણ જશે . . . માટે હું પ્રવ્રજ્યા લેવા ઇચ્છું છું.

આ પ્રમાણે જ્યારે વિષયને અનુકૂલ ઉક્તિઓથી તેને મનાવી ન શકાયો, ત્યારે વિષયને પ્રતિકૂલ અને સંયમને વિષે ભય અને ઉદ્વેગ કરનારી ઉક્તિઓથી તેનાં માતપિતાએ તેને આ પ્રમાણે સમજાવવા માંડ્યો: 'હે પુત્ર! એ નિર્ગ્રંથ-પ્રવચન ખરેખર સત્ય, અદ્વિતીય, ન્યાયયુક્ત, શુદ્ધ, શલ્યને કાપનાર, સિદ્ધિમાર્ગરૂપ, મુક્તિમાર્ગરૂપ, નિર્યાણમાર્ગરૂપ અને નિર્વાણમાર્ગરૂપ છે; તેમ જ અસત્યરહિત તથા નિરંતર અને સર્વ દુઃખના નાશનું કારણ છે. તેનામાં તત્પર થયેલા જીવો સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થઈ, નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય છે તથા સર્વ દુઃખોનો નાશ કરે છે. પરંતુ તે સર્પની પેઠે એકાંત-નિશ્ચિત દૃષ્ટિવાળું, અસ્ત્રાની પેઠે એકાંત ધારવાળું, લોઢાના જવને ચાવવાની પેઠે દુષ્કર, અને વેળુના કોળિયા જેવું નિસ્વાદ છે; વળી તે ગંગા નદીને સામે પ્રવાહે જવાની પેઠે અને બે હાથથી સમુદ્ર તરવા જેવું મુશ્કેલ છે: તીક્ષ્ણ તલવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું દુષ્કર છે, તથા મોટી શિલા ઊંચકવા બરાબર છે. નિર્ગ્રંથોને આધાકર્મિક (સાધુને ખ્યાલમાં રાખીને તૈયાર કરેલો આહાર) ઔદ્દેશિક (સાધુને

હાર વગેરે મહામૂલ્ય આભૂષણો પહેરાવ્યાં. પછી હજાર પુરુષોથી ઊંચકાતી એક પાલખી સજાવીને તેમાં જમાલિને પૂર્વ દિશા તરફ સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યો. પછી તેની જમાલિની માતા તેને જમણે પડખે ભદ્રાસન ઉપર બેઠી. પછી તેની ધાવમાતા રજોહરણ અને પાત્ર લઈ તેને ડાબે પડખે ભદ્રાસન ઉપર બેઠી. પછી તેની પાછળ એક સુંદર યુવતી મોટું છત્ર હાથમાં લઈને ઊભી રહી. પછી જમાલિને બંને પડખે બે યુવતીઓ ધોળાં ચમર ગ્રહણ કરીને ઊભી રહી. પછી તેની ઉત્તરપૂર્વ દિશાએ એક ઉત્તમ યુવતી [illegible] ગ્રહણ કરીને ઊભી રહી. પછી તેની દક્ષિણપૂર્વે એક [illegible] વીંજણો [illegible] ઊભી રહી. પછી તે પાલખીને એક [illegible] [illegible] ૧૦૦૦ પુરુષોએ ઉપાડી. [illegible]

[illegible]

કર. હે દેવ ! વિઘ્નોને જીતી તું સિદ્ધિગતિમાં નિવાસ કર. ધૈર્યરૂપ કચ્છને મજબૂત બાંધી, તપ વડે રાગદ્વેષરૂપ મલ્લોનો તું ઘાત કર. ઉત્તમ શુક્લધ્યાન વડે આઠ કર્મરૂપ શત્રુનું તું મર્દન કર. હે ધીર ! તું અપ્રમત્ત થઈ, ત્રણ લોકરૂપ રંગમંડપ મધ્યે આરાધનાપતાકાને ગ્રહણ કરી, નિર્મળ અને અનુત્તર એવા કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર તથા જિનવરે ઉપદેશેલ સરલ સિદ્ધિમાર્ગ વડે પરમપદરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કર. તું પરીષહરૂપ સેનાને હણીને ઇંદ્રિયોને પ્રતિકૂલ ઉપસર્ગોનો પરાજય કર; તને ધર્મમાર્ગમાં અવિઘ્ન થાઓ !'

પછી ચૈત્ય નજીક આવતાં, જમાલિ શિબિકાથી નીચે ઊતર્યો. પછી તેને આગળ કરી તેનાં માતપિતા શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પાસે આવ્યાં. પછી તેમને ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરીને તેઓ બોલ્યાં. 'હે ભગવન્ ! આ અમારો એક ઇષ્ટ અને પ્રિય પુત્ર છે. જેમ કોઈ કમળ કાદવમાં ઉત્પન્ન થાય અને પાણીમાં વધે, તો પણ તે પંકની રજથી તેમ જલના કણથી લેપાતું નથી, તેમ આ જમાલિ ક્ષત્રિયકુમાર પણ કામથી ઉત્પન્ન થયો છે અને ભોગોથી વૃદ્ધિ પામ્યો છે, તો પણ તે કામરજથી અને ભોગરજથી લેપાતો નથી તેમ જ મિત્ર, જ્ઞાતિ, સ્વજન, સંબંધી અને પરિજનથી પણ લેપાતો નથી. હે દેવાનુપ્રિય ! આ જમાલિ ક્ષત્રિયકુમાર સંસારના ભયથી ઉદ્વિગ્ન થયો છે, જન્મ-મરણથી ભયભીત થયો છે. અને આપની પાસે મુંડ – દીક્ષિત થઈને સાધુપણું સ્વીકારવા ઇચ્છે છે; તો આપ દેવાનુપ્રિયને અમે આ શિષ્યરૂપ ભિક્ષા આપીએ છીએ. તો હે દેવાનુપ્રિય ! આપ આ શિષ્યરૂપ ભિક્ષાનો સ્વીકાર કરો.'

હાર વગેરે મહામૂલ્ય આભૂષણો[1] પહેરાવ્યાં. પછી હજાર પુરુષોથી ઊંચકાતી એક પાલખી સજાવીને તેમાં જમાલિને પૂર્વ દિશા તરફ સિંહાસન ઉપર બેસાડયો. પછી તેની જમાલિની માતા તેની જમણે પડખે ભદ્રાસન ઉપર બેઠી. પછી તેની ધાવમાતા રજોહરણ અને પાત્ર લઈને ડાબે પડખે ભદ્રાસન ઉપર બેઠી. પછી તેની પાછળ એક સુંદર યુવતી શ્વેત છત્ર હાથમાં લઈને ઉભી રહી. પછી જમાલિને બંને પડખે બે યુવતીઓ ધોળાં ચામર ગ્રહણ કરીને ઉભી રહી. પછી તેની ઉત્તરપૂર્વ દિશાએ એક ઉત્તમ યુવતી કળશ ગ્રહણ કરીને ઉભી રહી. પછી તેની દક્ષિણપૂર્વે એક યુવતી વીંઝણો લઈને ઉભી રહી. પછી તે પાલખીને એક સરખા [illegible] અને [illegible] ૧૦૦૦ [illegible] [illegible]

[illegible]

કર. હે દેવ! વિઘ્નોને જીતી તું સિદ્ધિગતિમાં નિવાસ કર. ધૈર્યરૂપ કચ્છને મજબૂત બાંધી, તપ વડે રાગદ્વેષરૂપ મલ્લોનો તું ઘાત કર. ઉત્તમ શુક્લધ્યાન વડે આઠ કર્મરૂપ શત્રુનું તું મર્દન કર. હે ધીર! તું અપ્રમત્ત થઈ, ત્રણ લોકરૂપ રંગમંડપ મધ્યે આરાધનાપતાકાને ગ્રહણ કરી, નિર્મળ અને અનુત્તર એવા કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર તથા જિનવરે ઉપદેશેલ સરલ સિદ્ધિમાર્ગ વડે પરમપદરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કર. તું પરિષહરૂપ સેનાને હણીને ઇંદ્રિયોને પ્રતિકૂલ ઉપસર્ગોનો પરાજય કર; તને ધર્મમાર્ગમાં અવિઘ્ન થાઓ!'

પછી ચૈત્ય નજીક આવતાં, જમાલિ શિબિકાથી નીચે ઊતર્યો. પછી તેને આગળ કરી તેનાં માતાપિતા શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પાસે આવ્યાં. પછી તેમને ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરીને તેઓ બોલ્યાં. 'હે ભગવન્! આ અમારો એક ઇષ્ટ અને પ્રિય પુત્ર છે. જેમ કોઈ કમળ કાદવમાં ઉત્પન્ન થાય અને પાણીમાં વધે, તો પણ તે પંકની રજથી તેમ જલના કણથી લેપાતું નથી, તેમ આ જમાલિ ક્ષત્રિયકુમાર પણ કામથી ઉત્પન્ન થયો છે અને ભોગોથી વૃદ્ધિ પામ્યો છે, તો પણ તે કામરજથી અને ભોગરજથી લેપાતો નથી તેમ જ મિત્ર, જ્ઞાતિ, સ્વજન, સંબંધી અને પરિજનથી પણ લેપાતો નથી. હે દેવાનુપ્રિય! આ જમાલિ ક્ષત્રિયકુમાર સંસારના ભયથી ઉદ્વિગ્ન થયો છે, જન્મ-મરણથી ભયભીત થયો છે. અને આપની પાસે મુંડ–દીક્ષિત થઈને સાધુપણું સ્વીકારવા ઇચ્છે છે; તો આપ દેવાનુપ્રિયને અમે આ શિષ્યરૂપ ભિક્ષા આપીએ છીએ. તો હે દેવાનુપ્રિય! આપ આ શિષ્યરૂપ ભિક્ષાનો સ્વીકાર કરો.'

હાર વગેરે મહામૂલ્ય આભૂષણો પહેરાવ્યાં. પછી હજાર પુરુષોથી ઉંચકાતી એક પાલખી સજાવીને તેમાં જમાલિને પૂર્વ દિશા તરફ સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યો. પછી તેની જમાલિની માતા નહાઈ જમાલિને પડખે ભદ્રાસન ઉપર બેઠી. પછી ... ધાવમાતા ... અને પાત્ર લઈ તેને ... ભદ્રાસન ઉપર બેઠી. પછી તેની પાછળ એક સુંદર ... [illegible]

હવે કોઈ દિવસે જમાલિને નિરસાહિત, રૂક્ષ, તુચ્છ, ભુખ-તરસના કાળ વીતી ગયા પછીનું, પ્રમાણથી વધારે કે ઓછું એવું તથા ઠંડું પાનભોજન વારંવાર ખાવામાં આવવાથી શરીરમાં મોટો વ્યાધિ થયો. તનુ શરીરે પિત્તજ્વરથી વ્યાપ્ત હોવાથી તે દાહયુક્ત હતા. વેદનાથી પીડિત થઈ તેણે પોતાના શ્રમણનિર્ગ્રંથોને બોલાવીને કહ્યું, "હે દેવાનુપ્રિયો ! તમે મારે માટે પથારી પાથરો.' પેલાઓ તે વાતનો વિનયપૂર્વક સ્વીકાર કરી પથારી પાથરવા લાગ્યા. પરંતુ જમાલિએ અત્યંત વેદનાથી વ્યાકુલ થઈ તેમને ફરી બોલાવીને પૂછ્યું, 'હે દેવાનુપ્રિયો ' મારે માટે પથારી પાથરી ?' ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, હજુ પાથરી નથી, પણ પથરાય છે. ત્યારે જમાલિને એવો સંકલ્પ થયો કે, "શ્રમણ ભગવાન મહાવીર તો એમ કહે છે કે, 'ચાલતું હોય તે ચાલ્યું કહેવાય[1] ઇ૦.' પણ આ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, જ્યાં સુધી પથારી પથરાતી હોય, ત્યાં સુધી તેને પાથરી એમ ન કહેવાય." એમ વિચારી તેણે શ્રમણનિર્ગ્રંથોને બોલાવીને કહ્યું, "હે દેવાનુપ્રિયો ! શ્રમણભગવાન મહાવીર કહે છે કે, 'ચાલતું તે ચાલ્યું કહેવાય ઇ૦.' પરંતુ મને તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે, ચાલતું હોય ત્યાં સુધી ચાલ્યું ન કહેવાય ઇ૦."

તેની આ વાત કેટલાકોએ માની, અને કેટલાકોએ ન માની. તેથી તે ન માનનારા તેનો ત્યાગ કરી ભગવાન પાસે ચાલ્યા ગયા. જમાલિ પણ વખત જતાં નીરોગ થયો ત્યારે ત્યાંથી નીકળી ચંપામાં આવ્યો, તથા ભગવાન પાસે

1. જુઓ આગળ સિદ્ધાંતખંડ વિભાગ ૭, પ્રકરણ ૧.

[illegible]ગિને કહેવા લાગ્યો, 'આપના ઘણા શિષ્યો [illegible] છે, કેવલજ્ઞાની નથી; પરંતુ હું તો ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરનારો અર્હંત, જિન અને કેવલી થઈને વિહરું છું.'

ત્યારે ગૌતમે તેને કહ્યું કે, કેવલજ્ઞાનીનું જ્ઞાન કે દર્શન પર્વતથી [illegible] કે નિવારિત થતું નથી. તો તું જો કેવલજ્ઞાની હોય, તો [illegible] આ બે પ્રશ્નોના ઉત્તર [illegible] કે 'જમાલિ' લોક શાશ્વત છે કે અશાશ્વત ! તથા જીવ [illegible] છે કે અશાશ્વત !

ત્યારે જમાલિ આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી [illegible] [illegible] ત્યારે ભગવાન મહાવીરે કહ્યું, "હે જમાલિ [illegible] ઘણા છદ્મસ્થ શિષ્યો આ બે પ્રશ્નોના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જિન [illegible]

[illegible]

પ્રગટ કરીને તથા મિથ્યાત્વના અભિનિવેશ વડે પોતાને તથા પરને ભ્રાંત કરતો અને મિથ્યાજ્ઞાનવાળા કરતો, ઘણાં વરસ સાધુપણે જીવ્યો, અને અંતે ત્રીશ ટંકના ઉપવાસ કરી, પોતાના પાપસ્થાનકને આલોચ્યા-પ્રતિક્રમ્યા વિના મરણ પામી લાન્તક દેવલોકમાં તેર સાગરોપમ સ્થિતિવાળો કિલ્બિષિક[1] દેવ થયો.

જમાલિને મરણ પામેલા જાણી ગૌતમે મહાવીર ભગવાનને તેની ગતિ વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો અને તેની વિગત જાણી તેમણે કિલ્બિષિક દેવો વિષે વધુ પ્રશ્નો પૂછ્યા :

પ્ર૦—હે ભગવન્! કિલ્બિષિક દેવો કેટલા પ્રકારના છે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રકારના છે: ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા, ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા, અને તેર સાગરોપમની સ્થિતિવાળા. તેમાં પહેલા પ્રકારના દેવો જ્યોતિષ્ક દેવોની ઉપર અને સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકની નીચે રહે છે. બીજા પ્રકારના દેવો સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકની ઉપર, તથા સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર દેવલોકની નીચે રહે છે. તથા ત્રીજા પ્રકારના દેવો બ્રહ્મલોકની ઉપર અને લાંતક કલ્પની નીચે રહે છે.

જે જીવો આચાર્યના દ્વેષી, ઉપાધ્યાયના દ્વેષી; કુલ, ગણ અને સંઘના દ્વેષી, તથા તે બધાનો અયશ અને અકીર્તિ કરનારા હોય; તથા ઘણા અસત્ય અર્થો પ્રગટ કરવાથી અને મિથ્યા કદાગ્રહથી પોતાને અને પરને ભ્રાન્ત કરતા મરણ પામે, તેઓ કિલ્બિષિક દેવ તરીકે જન્મે છે.

૧. દેવોમાં અંત્યજ જેવા એ હીન કોટી છે.

ત્યાંથી ચ્યવીને બાદ કેટલાક તો નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવના ચાર કે પાંચ ભવો કરી પછી સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે, પરંતુ કેટલાક તો અનાદિ અનંત અને દીર્ઘમાર્ગવાળા ચાર ગતિયુક્ત સંસારમાં ભમ્યા જ કરે છે.

વળી જે કે રસરહિત આહાર કરનારા હતા, કેવળ ઉપવાસોના કરતા, તથા પવિત્ર અને એકાંત જીવનવાળા હતા, પણ તે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયના દ્વેષી તથા અપકીર્તિ કરનારા હતા, તેમ જ પોતાને તથા બીજાને ભ્રાન્ત કરતા હતા, [illegible] તે કિલ્બિષિક દેવ થયા, પરંતુ ત્યાંથી ચ્યવીને બાદ તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવના ચાર પાંચ ભવો કરી, તે સિદ્ધ થઈને સર્વ દુઃખોનો અંત કરશે.

— શતક ૯, ઉદ્દે ૩૩

## ૧૯

# ગોશાલક

તે કાળે શ્રાવસ્તી નગરીના ઈશાન ખૂણામાં કોષ્ઠક નામે ચૈત્ય હતું. તે નગરીમાં આજીવિક[1] મતની ઉપાસિકા હાલાહલા નામે કુંભારણ રહેતી હતી. તે ધનસંપન્ન હતી તથા તેણે આજીવિકના સિદ્ધાંતનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો હતો, અને તે અર્થનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

તે સમયે ચોવીસ વર્ષના દીક્ષાપર્યાયવાળો મંખલિપુત્ર ગોશાલક હાલાહલા નામે કુંભારણના હાટમાં આજીવિકના

---

૧. ટીકાકાર તેના વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે: "આજીવિક એટલે એક પ્રકારના સંપ્રદાયના લોકો. કોઈ તો કહે છે કે, 'આજીવિકો એટલે નગ્નતા ધારણ કરનારા ગોશાલકના શિષ્યો', અથવા અવિવેકી લોકથી પ્રાપ્ત થતી લબ્ધિ, પૂજા અને ખ્યાતિ આદિ વડે તપ અને ચારિત્રને જે ધારણ કરે તે, અથવા આજીવિકાવાળા હોવાથી આજીવિક

સંઘ વડે પરિવૃત થઈ, આજીવિકના સિદ્ધાંત વડે આત્માને ભાવિત કરતો વિહરે છે. તે વખતે તે મંખલિપુત્ર ગોશાલ પાસે અન્ય કોઈ દિવસે આ છ દિશાચરો[1] આવ્યા: શાન, કલંદ, કર્ણિકાર, અચ્છિદ્ર, અગ્નિવેશ્યાયન, અને ગોમાયુપુત્ર [illegible] આ છ દિશાચરોએ પૂર્વશ્રુતમાં કહેલ આઠ પ્રકારનાં નિમિત્ત, નવમાં ગીતમાર્ગ અને દશમા નૃત્યમાર્ગને પોતપોતાના [illegible] મંખલિપુત્ર ગોશાલકનો શિષ્યભાવે આશ્રય [illegible] ત્યારબાદ તે મંખલિપુત્ર ગોશાલક તે અષ્ટાંગ મહાનિમિત્ત[illegible] [illegible] વડે સર્વ પ્રાણીઓને આ છ બાબતના [illegible] લાભ, અલાભ, સુખ, દુઃખ, જીવિત અને મરણ [illegible] ત્યારે [illegible] મંખલિપુત્ર ગોશાલક એ અષ્ટાંગ મહાનિમિત્તના [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

હકીકત લોકોને મોંએ સાંભળી. આથી તેમણે પાછા વળ્યા બાદ મહાવીરને ગોશાલકનો જન્મથી માંડીને વૃત્તાંત પૂછ્યો. એટલે મહાવીરે કહ્યું, હે ગૌતમ! એ ગોશાલક જે કહે છે કે 'હું જિન છું' ઇત્યાદિ, તે મિથ્યા – અસત્ય છે. હે ગૌતમ! આ મંખલિપુત્ર ગોશાલકનો મંખલિ નામે મંખ જાતિનો[1] પિતા હતો. તે મંખલિને ભદ્રા નામે સુંદર સ્ત્રી હતી. તે ભદ્રા અન્ય કોઈ દિવસે ગર્ભિણી થઈ. તે સમયે શરવણ ગામમાં ગોબહુલ નામે બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તે ધનિક તથા ઋગ્વેદાદિ બ્રાહ્મણશાસ્ત્રોને વિષે નિપુણ હતા. તે બ્રાહ્મણને એક ગોશાલા હતી. પેલો મંખલિ ગર્ભિણી ભદ્રા સાથે ચિત્રનું પાટિયું હાથમાં લઈ ભિક્ષાચરપણાવડે આત્માને ભાવિત કરતો એક ગામથી બીજે ગામ ફરતો ફરતો શરવણ ગામમાં આવ્યો. ત્યાં તેણે ગોબહુલ બ્રાહ્મણની ગોશાલાના એક ભાગમાં પોતાનું રાચરચીલું મૂક્યું; તથા પછી શરવણ ગામમાં ભિક્ષાચર્યા માટે ફરતો ફરતો તે પોતાને રહેવા માટેના સ્થાનની શોધ કરવા લાગ્યો. ચોતરફ તપાસ કરવા છતાં કોઈ સ્થળે રહેવાનું સ્થળ નહિ મળતાં તેણે તે ગોશાળામાં જ વર્ષાઋતુ માટે નિવાસ કર્યો. તે વખતે ભદ્રાએ પૂરા નવ માસ અને સાડાસાત દિવસ વીત્યા બાદ એક સુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનાં માતપિતાએ ૧૨ મે દિવસે તેનું ગોશાલક નામ પાડ્યું, કારણકે તેનો જન્મ ગોશાલામાં થયો હતો. ક્રમે ક્રમે ગોશાલક પણ બાલ્યાવસ્થાનો ત્યાગ કરી, વિજ્ઞાન વડે પરિણત મતિવાળો થઈ, યૌવનને પ્રાપ્ત થયો અને પોતે જ સ્વતંત્ર

1. ચિત્રનું પાટિયું હાથમાં રાખી, તે બતાવીને આજીવિકા ચલાવનાર ભિક્ષુક.

ચિત્રપટ હાથમાં લઈ આજીવિકા ચલાવતો વિચરતો હતો.

તે જન્મમાં હું ત્રીસ વર્ષ ગૃહવાસમાં રહી, માતાપિતા કાલગત થયા પછી, ગૃહસ્થપણાનો ત્યાગ કરી, એક દેવદૂષ્ય-વસ્ત્ર ગ્રહણ કરી, પ્રવ્રજિત થયો હતો. તે વખતે હે ગૌતમ! પહેલા વર્ષે અર્ધા-અર્ધા મહિનાના ઉપવાસ કરીને હું અસ્થિકગ્રામમાં પ્રથમ ચોમાસામાં રહ્યો. પછી મહિના-મહિનાના ઉપવાસ કરતો હું એક ગામથી બીજે ગામ ફરતો ફરતો રાજગૃહનગરની બહાર નાલંદામાં વણકરોની [illegible] તંતુવાયશાળાના એક ભાગમાં ચોમાસું રહ્યો. તે [illegible] [illegible] ત્યાં આવ્યો અને [illegible] [illegible]

[illegible]

એવી ઘોષણા. થોડી વારમાં નગરના લોકોમાં એ વાત ફેલાઈ ગઈ, અને લોકો વિજયને અને તેના મનુષ્યજન્મને ધન્યવાદ દેવા લાગ્યા, તથા તેના પુણ્યશાળીપણાને અભિનંદવા લાગ્યા.

આ વાત સાંભળી ગોશાલક નવાઈ પામી વિજયને ઘેર આવ્યો; ત્યાં તેણે વરસેલી વસુધારા, પુષ્પવૃષ્ટિ અને ઘરમાંથી બહાર નીકળતા મને તથા વિજયને જોયા. તે જોઈ પ્રસન્ન થઈને મારી પાસે આવ્યો અને મને પ્રદક્ષિણા તથા વંદનાદિ કરી પોતાને શિષ્ય બનાવવા વિનવવા લાગ્યો, પરંતુ હું મૌન રહ્યો. પછી બીજા મહિનાના ઉપવાસના પારણા વખતે આનંદ ગૃહપતિને ત્યાં, ત્રીજી વખતે સુનંદને ઘેર અને ચોથી વખત નાલંદા પાસેના કોલ્લાક સંનિવેશમાં વેદવાદી બહુલ બ્રાહ્મણને ઘેર પણ તેમ જ બન્યું.* હું બહુલને ત્યાં જ હતો તેવામાં ગોશાલક મને શોધતો શોધતો વણકરોના ડહેલામાં ગયો. પણ ત્યાં મને ન જોતાં તેણે શાટિકા (અંદરનાં વસ્ત્ર), પાટિકા (ઉપરનાં વસ્ત્ર), કુંડીઓ, પગરખાં અને ચિત્રપટ બ્રાહ્મણોને આપી દઈ, દાઢી મૂછનું મુંડન કરાવ્યું અને પછી તે કોલ્લાક સંનિવેશ તરફ ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં તેણે લોકો દ્વારા બહુલને ત્યાં થયેલી વૃષ્ટિ આદિનું વર્ણન સાંભળ્યું. આથી, "ઋદ્ધિ-દ્યુતિ-તેજ-યશ-બલ-વીર્ય-પરાક્રમ વાળા મારા ધર્માચાર્ય અને ધર્મોપદેશક શ્રમણભગવાન મહાવીરને જ આવા પ્રકારની ઋદ્ધિ વગેરે સંભવે છે, બીજા કોઈ શ્રમણ-

* આનંદને ત્યાં 'અનેક પ્રકારનો ભોજનવિધિ,' સુનંદને ત્યાં 'સર્વકામનાગુણયુક્ત ભોજન,' અને બહુલને ત્યાં 'પુષ્કળ મધ-ખાંડ અને ઘી સંયુક્ત પરમાન્ન-ખીર' એટલો વિશેષ છે.

આત્મને જેવાં ઋદ્ધિ આદિ પ્રાપ્ત થયાં નથી, માટે [illegible] ત્યાં મારા ધર્માચાર્ય અને ધર્મોપદેશક મહાવીર ભગવાન [illegible] હશે". એમ નિશ્ચય કરી, તે ત્યાં આવ્યો અને [illegible] કરવા લાગ્યો. પછી કોલ્લાકની બહારના બાગમાં [illegible] મને મળ્યો, અને સંતુષ્ટ થઈ મને [illegible] પ્રદક્ષિણા કરી, 'તમે મારા ધર્માચાર્ય છો, અને હું તમારો શિષ્ય છું' એમ બોલ્યો. મેં અંજલિપૂર્વક ગોશાલકની એ વાત સ્વીકારી. પછી હે ગૌતમ! હું ગોશાલકની સાથે [illegible] વર્ષ સુધી લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ આદિનો અનુભવ [illegible] અને [illegible] અનિત્યતાનો વિચાર કરતો [illegible] વિહરવા લાગ્યો.

એક વખત પ્રથમ શરદ ઋતુના સમયમાં [illegible] સિદ્ધાર્થગ્રામ નામે નગરથી [illegible] કૂર્મગ્રામ નામે નગર તરફ [illegible]

[illegible]

છોડ નીપજશે કે નહિ નીપજે ! તેમ જ આ સાત તલના પુષ્પના જીવો મરીને ક્યાં જશે અને ઊપજશે !' ત્યારે મેં જવાબ આપ્યો, 'આ તલનો છોડ નીપજશે, અને આ સાત તલના પુષ્પના જીવો મરીને આ જ તલના છોડની એક તલફળીને વિષે સાત તલરૂપે ઊપજશે.'

પછી મને ખોટો પાડવાના ઇરાદાથી, તેણે મારાથી છૂપી રીતે તે તલના છોડને માટી સહિત મૂળથી ઉખાડી નાખ્યો અને એક બાજુએ મૂકી દીધો. પછી અમે કૂર્મગ્રામ નગર તરફ આગળ ચાલ્યા. એ દરમ્યાન આકાશમાં દિવ્ય વાદળ થયું. અને ક્ષણ વારમાં ત્યાં અત્યંત કાદવ ન થાય તેવી થોડા પાણીનાં બિંદુવાળી તથા રજ અને ધૂળને શાંત કરનાર દિવ્ય વૃષ્ટિ થઈ. તેથી તે તલનો છોડ જમીનમાં ચોંટી ગયો અને ક્રમેક્રમે બદ્ધમૂલ થઈ ગયો. તે સાત તલપુષ્પના જીવો પણ મરણ પામી તે જ તલના છોડની એક તલફળીમાં સાત તલરૂપે ઉત્પન્ન થયા.

આ તરફ અમે ચાલતા ચાલતા કૂર્મગ્રામ પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ગામ બહાર વૈશ્યાયન નામે બાલતપસ્વી નિરંતર છ છ ટંકના ઉપવાસ કરતો, પોતાના બંને હાથ ઊંચા રાખી, સૂર્યની સામે ઊભો રહી તાપ તપતો હતો. તે વખતે સૂર્યના તેજથી તપેલી જૂઓ તેના શરીર ઉપરથી ચોતરફ બહાર નીકળતી હતી અને પેલો તપસ્વી તે જૂઓને પાછી પોતાના શરીર ઉપર મૂકતો હતો. આ જોઈ ગોશાલક તેને કહેવા લાગ્યો કે, તમે મુનિ છો કે, ચસકેલ (મુનિક) છો, અથવા જૂઓના મિજમાન છો ? આમ જ્યારે ગોશાલકે બે ત્રણ વાર કહ્યું, ત્યારે પેલાએ ગુસ્સે થઈ ગોશાલકને

આણી નૂકતા શરીરમાંથી તેજોલેશ્યા કાઢી. ત્યારે ગોશાલક ઉપર અનુકંપાથી મેં શીત તેજોલેશ્યા બહાર કાઢી. મારી શીત તેજોલેશ્યાથી ગોશાલકનું રક્ષણ થયેલું જોઈ વૈશ[illegible] પોતાની તેજોલેશ્યા પાછી ખેંચી લીધી અને [illegible] 'હે ભગવન્' મેં જાણ્યું, હે ભગવન્! મેં જાણ્યું.'

ત્યારે ગોશાલકે મને પૂછ્યું, "હે ભગવન્! આ [illegible] માણસને 'મેં જાણ્યું, મેં જાણ્યું' એમ કેમ કહ્યું?" ત્યારે મેં તેને બધી વાત જણાવી. આથી ભય પામી [illegible] તેજોલેશ્યા પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ મને પૂછ્યો. ત્યારે મેં [illegible]

[illegible]

તે પ્રમાણે પેલા તલને ગણતાં તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, આ પ્રમાણે બધા જીવો પણ મરીને તે જ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા હોવા જોઈએ.[1] હે ગૌતમ! મંખલિપુત્ર ગોશાલકનો આ પરિવર્તવાદ છે. અને હે ગૌતમ! મારી પાસેથી તેજોલેશ્યાનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરીને મંખલિપુત્ર ગોશાલકનું આ જુદા પડવું છે.

ત્યાર પછી મંખલિપુત્ર ગોશાલક મેં બતાવેલ વિધિ વડે હાથ ઊંચા રાખીને તેજોલેશ્યા સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; અને છ માસને અંતે તેને તે પ્રાપ્ત થઈ પણ ખરી. ત્યાર પછી તે ગોશાલકને પેલા છ દિશાચરો આવી મળ્યા. અને હવે તે પોતે જિન નહિ છતાં જિન શબ્દને પ્રકાશિત કરતો વિહરે છે.

પછી મહાવીર ભગવાને ત્યાં બેઠી થયેલી પરિષદને ધર્મકથા કહી. ત્યારબાદ રસ્તામાં ચૌટામાં વગેરે ઠેકાણે એ વાત ફેલાઈ ગઈ કે, 'ગોશાલક તો મંખનો દીકરો છે, તથા તે જિન નથી છતાં પોતાને જિન કહેવરાવતો ફરે છે; વાસ્તવિક રીતે તો મહાવીર જિન છે ૪૦.' આ બધું ગોશાલકના સાંભળવામાં આવતાં તે ખૂબ ગુસ્સે થયો.

એક વખત મહાવીર ભગવાનના આનંદ નામે શિષ્ય મહાવીરની પરવાનગીથી છ ટંકના ઉપવાસનું પારણું કરવા ગામમાં ભિક્ષા માટે ગયા. ત્યાં તે હાલાહલા કુંભારણના હાટ પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઈ ગોશાલકે કહ્યું, "હે આનંદ! અહીં આવ, અને મારું દૃષ્ટાંત સાંભળ : આજથી

1. મૂળમાં 'પ્રવૃત્તપરિહાર' એટલે કે શરીરાંતરપ્રવેશ છે. પણ ટીકાકારે અહીં આવો અર્થ સૂચવ્યો છે.

ઘણા કાળ પહેલાં કેટલાક ધનાર્થી વણિકો પુષ્કળ કરિયાણું ગાડાંઓમાં ભરી, અનાજ-પાણીનું ભાથું સાથે લઈ વેપાર માટે નીકળ્યા. રસ્તામાં એક નિર્જન તથા નિર્જળ વન આવ્યું. ત્યાં થોડે દૂર ગયા પછી તેમની પાસેનું પાણી પૂરું થઈ [illegible] તેઓ તે વનમાં ચોતરફ પાણીની શોધ કરવા લાગ્યા. [illegible] તેમને એક મોટો વનખંડ પ્રાપ્ત થયો. તેના મધ્યભાગમાં એક મોટો રાફડો હતો. તેને ચાર ઊંચાં શિખર હતાં. [illegible] એક શિખર ફોડ્યું તેમાંથી સ્વચ્છ, ઉત્તમ [illegible] પાણી પ્રાપ્ત થયું. તે તેમણે [illegible] તથા તેમનાં [illegible] વાહનોએ પીધું. તથા પાણીનાં વાસણોમાં ભરી [illegible] લોભથી તેમણે બીજું શિખર ફોડ્યું [illegible] ઉત્તમ [illegible] પ્રાપ્ત થયું. [illegible] પ્રાપ્ત થયાં. [illegible]

તાદિત પહોંચાડયો. એ પ્રમાણે હે આનંદ ! તારા ધર્માચાર્ય અને ધર્મોપદેશક શ્રમણ જ્ઞાતપુત્ર ઉદાર અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે, અને દેવ–મનુષ્યાદિમાં તેમની કીર્તિ અને પ્રશંસા થયેલી છે; પણ જો તે મારી અવહેલના કર્યા કરી મને ગુસ્સે કરશે, તો મારા તપના તેજ વડે પેલા વાણિયાઓની પેઠે તમને પણ બાળીને ભસ્મ કરીશ; માત્ર પેલા હિતકર સલાહ આપનાર વાણિયાની પેઠે તને હું બચાવી લઈશ. માટે જઈને તું તારા ધર્માચાર્યને એ પ્રમાણે કહે."

આ સાંભળી, ભય પામી, આનંદ ઝટપટ પોતાને ઉતારે પાછા ગયા અને ત્યાં મહાવીરને એ બધી વાત કહી; તથા ગોશાલક તેમને બાળી શકે કે કેમ તે પૂછ્યું. ત્યારે મહાવીરે કહ્યું કે, તે પોતાના તપના તેજ વડે ગમે તેને એક ઘાએ પાષાણમય મારણ મહાયંત્રના આઘાતની પેઠે જલદી ભસ્મરાશિ કરવાને સમર્થ છે; પરંતુ અરિહંત ભગવંતને બાળી ભસ્મ કરવા સમર્થ નથી; અલબત્ત, તે તેમને પરિતાપ – દુઃખ – ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. ગોશાલકનું જેટલું તપસ્તેજ છે, તેનાથી અનગાર (સાધુ) ભગવંતનું અનંતગુણ વિશિષ્ટ તપસ્તેજ છે; કારણ કે અનગાર ભગવંત ક્ષમા – ક્રોધનો નિગ્રહ – કરવામાં સમર્થ છે. હે આનંદ ! અનગાર ભગવંતોનું જેટલું તપોબલ છે, તેથી અનંતગુણ વિશિષ્ટ તપોબલ, ક્ષમાના કારણથી સ્થવિર ભગવંતોનું[1] છે; અને સ્થવિર ભગવંતોના તપોબલથી

૧. તેમના ત્રણ પ્રકાર છે: વયઃસ્થવિર – ઉમરમાં વૃદ્ધ; શ્રુતસ્થવિર – શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં વધેલા; અને પર્યાય સ્થવિર – જેને દીક્ષા લીધે ૩૦ વર્ષથી વધુ સમય થયો હોય તે.

અનંતગુણ વિશિષ્ટ તપોબલ, ક્ષમાના કારણથી અણગાર ભગવંતનું છે. તેઓને તે દગ્ધ કરવાને સમર્થ નથી, પરંતુ દુ:ખ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન છે.

હે આનંદ! માટે તું જા, અને ગૌતમાદિને આ હકીકત કહે કે, 'હે આર્યો' તમે કોઈ ગોશાલકની સાથે ધર્મ સંબંધી પ્રતિચોદના— તેના મતથી પ્રતિકૂલ વચન— ન કહેશો, ધર્મ સંબંધી પ્રતિસારણા તેના મતથી પ્રતિકૂલપણે અર્થનું સ્મરણ એ ન કરશો, અને ધર્મ સંબંધી પ્રત્યુપચાર— તિરસ્કાર ન કરશો. કારણ કે ગોશાલકે શ્રમણ નિર્ગ્રંથો સાથે વિશેષ મિથ્યાત્વ- મ્લેચ્છપણું અથવા અનાર્યપણું સ્વીકાર્યું છે.

ત્યાર બાદ ગૌતમાદિને આ વાત કહે છે [illegible]

[illegible]

શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. એ મારો સાતમો (પઉટ્ટપરિહાર) શરીરાન્તરપ્રવેશ છે.

હે આયુષ્મન્ કાશ્યપ! જે કોઈ મારા સિદ્ધાંત અનુસાર મોક્ષે ગયેલા છે, જાય છે અને જશે, તે સર્વે ચોરાશી લાખ મહાકલ્પ[1] (કાલવિશેષ), સાત દેવભવો, સાત સંયૂથ નિકાયો,[2] સાત સંનીગર્ભ (મનુષ્યગર્ભવાસ), અને સાત પઉટ્ટપરિહાર (શરીરાન્તરપ્રવેશ) કરી, તથા પાંચ લાખ, સાઠ હજાર, છસો ત્રણ કર્મના ભેદોનો[3] અનુક્રમે ક્ષય

1. સરખાવો બૌદ્ધગ્રંથોમાં વર્ણવેલ ગોશાલકનો મત: '૮૪ લાખ મહાકલ્પના ફેરામાં ગયા પછી ગાંડા અને ડાહ્યા બંનેના દુઃખનો નાશ થાય છે. . . .'

2. આનો શો અર્થ છે તે નક્કી નથી. આગળ જ્યાં સાત દેવભવો અને સંજ્ઞીગર્ભોનો ક્રમ બતાવે છે, ત્યાં સંયૂથ શબ્દ ત્રીજી કોટીને બદલે દેવોનો 'નિકાય' એ અર્થમાં વપરાયો લાગે છે.

3. આ શબ્દનો અર્થ ટીકાકારે જરા છૂટ લઈને કર્યો છે: મૂળમાં 'पंच कम्मणि सयसहस्साइं सट्ठिं च सहस्साइं छच्च सए तिन्नि य कम्मंसे' છે. તેનો સીધો શબ્દાર્થ: પાંચ કર્મો, એક લાખ, સાઠ હજાર (અને) છસો (જન્મો), તથા ત્રણ કર્માંશો – એમ થાય. દીઘનિકાય ૨-૨૦ ઉપરની સુમંગલવિલાસિની ટીકામાં બુદ્ધ-ઘોષાચાર્ય મક્ખલિ ગોસાલના સિદ્ધાંતનો અર્થ કરે છે, ત્યાં 'યોનિપમુખસતસહસ્સાનિ' — એક લાખ મુખ્ય જન્મો, ૬૦,૦૦૦ (તિબેટન પાઠ પ્રમાણે) બીજા જન્મો, અને ૬૦૦ બીજા જન્મોનો ઉલ્લેખ છે, તથા 'પાંચ પ્રકારનાં કર્મો અને ત્રણ પ્રકારના કર્મો'નો ઉલ્લેખ છે. અલબત્ત, બુદ્ધઘોષાચાર્યને પણ આ બધાનો અર્થ કરવાનું મુશ્કેલ (નિરર્થક) લાગે છે; અને ચૂર્ણિકાર પણ ગોશાલકના સિદ્ધાંતને 'સંદિગ્ધ' કહી તેનો અર્થ કરવાનું માંડી વાળે છે.

કર્યાં પછી સિદ્ધ થાય છે, મુક્ત થાય છે, અને નિર્વાણ પામે છે.

તેમાં ૮૪ લાખ મહાકલ્પનું પરિમાણ[1] નીચે પ્રમાણે છે. ગંગાનદી લંબાઈમાં પાંચસો યોજન છે, વિસ્તારમાં અર્ધો યોજન છે, અને ઊંડાઈમાં પાંચસો ધનુષ છે. એવી સાત ગંગાઓ મળીને એક મહાગંગા થાય છે; તેવી સાત મહાગંગાઓ = એક સાદીન ગંગા; સાત સાદીન ગંગાઓ = એક મૃત્યુગંગા, સાત મૃત્યુગંગા = એક લોહિતગંગા; સાત લોહિતગંગા = એક અવંતીગંગા, સાત અવંતીગંગા = એક પરમાવતીગંગા. એ પ્રમાણે પૂર્વાપર મળીને એક લાખ, સત્તર હજાર, [illegible] ગંગાનદીઓ થાય છે. [illegible] કરેલો બે પ્રકારે ઉદ્ધાર કહેલો છે. 1. [illegible]

[illegible]

અનંત જીવના સમુદાયરૂપ નિકાયથી જીવ ચ્યવીને સંયૂથ દેવભવ વિષે ઉત્તમ માનસ–સર પ્રમાણ આયુષ્ય વડે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧. ત્યાં તે દિવ્ય અને ભોગ્ય એવા ભોગોને ભોગવતો વિહરે છે. પછી ત્યાંથી ચ્યવીને તે પ્રથમ સંજ્ઞી ગર્ભજ પંચેંદ્રિય મનુષ્યપણે ઉત્પન્ન થાય છે (૧) પછી ત્યાંથી ચ્યવીને મધ્યમ માનસ–સર પ્રમાણ આયુષ વડે સંયૂથ દેવનિકાય વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. ૨. ત્યાં દિવ્ય ભોગો ભોગવીને બીજા સંજ્ઞીગર્ભજ મનુષ્યને વિષે જન્મે છે. (૨) પછી ત્યાંથી નીકળી કનિષ્ઠ માનસ-સર પ્રમાણ આયુષ વડે સંયૂથ દેવનિકાયને વિષે ઉપજે છે. ૩. ત્યાંથી ત્રીજા સંજ્ઞી ગર્ભજ મનુષ્યમાં, (૩) ત્યાંથી ઉત્તમ માનસોત્તર — મહામાનસ આયુષ વડે સંયૂથ-દેવનિકાયને વિષે, ૪. ત્યાંથી ચોથા સંજ્ઞી ગર્ભજ મનુષ્યમાં, (૪) ત્યાંથી મધ્યમ માનસોત્તર આયુષ વડે સંયૂથ-દેવનિકાયમાં, ૫. ત્યાંથી પાંચમા સંજ્ઞીગર્ભજ મનુષ્યમાં, (૫) ત્યાંથી કનિષ્ઠ માનસોત્તર આયુષ સહિત સંયૂથ-દેવનિકાયમાં, ૬. ત્યાંથી છઠ્ઠા સંજ્ઞી ગર્ભજ મનુષ્યમાં, (૬) ત્યાંથી બ્રહ્મલોક નામે કલ્પ – દેવલોક – માં. તે દેવલોક પૂર્વ તથા પશ્ચિમ લાંબો છે અને ઉત્તર તથા દક્ષિણ વિસ્તારવાળો[1] છે. ૭. ત્યાં દશ સાગરોપમ વર્ષો સુધી દિવ્ય ભોગો ભોગવી તે સાતમા સંજ્ઞી ગર્ભજ મનુષ્યમાં ઉપજે છે. (૭) ત્યાં નવ માસ બરોબર પૂર્ણ થયા પછી અને સાડાસાત દિવસ વીત્યા બાદ હું સુકુમાર, ભદ્ર, મૃદુ અને દર્ભનાં કુંડલની પેઠે વાંકડિયા કેશવાળો અને કર્ણના આભરણ વડે ગાલને સ્પર્શતો એવો દેવકુમાર સમાન

૧. જુઓ પ્રજ્ઞાપના પદ ૨,પ ૧૦૨-૨

કરનાર, કૃત્યને મદન કરનાર, સુધાને વહન કરનાર
ડાંસ મચ્છર વગેરે પરિષહ અને ઉપસર્ગને વહન
તથા નિયર આંખાવાળું છે એમ સમજી, મેં તેમાં
પ્રવેશ કર્યો છે."

આ સાંભળી ભગવાન મહાવીરે કહ્યું, 'હે ગો
જેમ કોઈ ચોર ગામના લોકોથી ભાગતો, કોઈ ખાડો
કે આડ ન મળવાથી એક મોટા ઊનના તાંતણાથી,
તાંતણાથી, કપાસના તાંતણાથી, અને તૃણના અગ્ર
પોતાને ઢાંકવા પ્રયત્ન કરે, અને પોતે નહિ ઢંકાયેલો
પોતાને ઢંકાયેલ માને, તેમ તું અન્ય નહીં છતાં પો
અન્ય દેખાડે છે. એમ કરવું તને યોગ્ય નથી.
તારી એ જ પ્રકૃતિ છે, બીજી નથી.'

આ સાંભળી ગોશાલક ગુસ્સે થઈ ગાળાગાળી કર
લાગ્યો અને બૂમબરાડા પાડવા લાગ્યો. તે બોલ્યો: '
આજે નષ્ટ, વિનષ્ટ અને ભ્રષ્ટ થયો લાગે છે; તું આજે હતે
નહતો થઈ જવાનો છે; તને મારાથી સુખ થવાનું નથી.'

આ સાંભળી પૂર્વ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, ભગવાનના
શિષ્ય સર્વાનુભૂતિ અનગાર ગોશાલકને વારવા લાગ્યા: 'હે
ગોશાલક! કોઈ શ્રમણબ્રાહ્મણ પાસે એક પણ આર્ય
વચન સાંભળ્યું હોય તો પણ તેને વંદન અને નમસ્કાર
કરવા ઘટે છે; તો ભગવાને તો તને દીક્ષા આપી છે,
દીક્ષિત કર્યો છે, અને બહુશ્રુત કર્યો છે; છતાં તેં ભગવાન
પ્રત્યે જે અનાર્યપણું આદર્યું છે, તે યોગ્ય નથી. પરંતુ
તારી એ જ પ્રકૃતિ છે, બીજી નથી.'

પછી આપના નામનાં [illegible] કે, હવે આ બેમાંથી કોણ મિથ્યાવાદી છે અને કોણ સત્યવાદી છે તેની પ્રત્યક્ષ પરીક્ષા થશે.

પછી ભગવાન મહાવીરે પોતાના નિર્ગ્રંથોને આમંત્રીને કહ્યું કે, જેમ તૃણ, કાષ્ઠ, પાંદડાં વગેરેનો ઢગલો અગ્નિથી સળગી ગયા પછી નષ્ટતેજ થાય, તેમ ગોશાલક મારો વધ કરવા તેજોલેશ્યા કાઢીને નષ્ટતેજ થયો છે. માટે હે આર્યો! હવે તમે ખુશીથી ગોશાલકની સામે તેના મતથી પ્રતિકૂળ વચન કહો, તેના મતથી પ્રતિકૂળપણે વિસ્મૃત અર્થનું તેને સંસ્મરણ કરાવો અને ધર્મ સંબંધી તેનો તિરસ્કાર કરો, તથા અર્થ, હેતુ, પ્રશ્ન, ઉત્તર અને કારણ વડે પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર ન આપી શકે તેમ તેને નિરુત્તર કરો.

આમ થવાથી ગોશાલક વળી વધુ ગુસ્સે થયો, પણ તે નિર્ગ્રંથોના શરીરને કાંઈ ઈજા કરવા શક્તિમાન ન થયો. આથી ઘણા આજીવિક સ્થવિરો ગોશાલકની પાસેથી નીકળી શ્રમણ ભગવંતને આશ્રયે આવ્યા.

ત્યારબાદ ગોશાલક દિશાઓ તરફ લાંબી દૃષ્ટિથી જોતો, ઉષ્ણ નિસાસા નાખતો, દાઢીના વાળ ખેંચતો, ડોકને પાછળથી ખંજવાળતો, ઢગડા ઉપર હાથથી ફડાકા બોલાવતો, હાથ હલાવતો તથા બંને પગ જમીન ઉપર પછાડતો, 'હા હા! હું હણાયો' એમ વિચારી કુંભારણના હાટમાં પાછો આવ્યો, અને દાહની શાંતિ માટે હાથમાં કેરીનો ગોટલો રાખી, મદ્યપાન કરતો, વારંવાર ગાતો, વારંવાર નાચતો, વારંવાર હાલાહલા કુંભારણને અંજલિ કરતો અને માટીના વાસણમાંથી માટી [illegible] ઠંડા પાણી વડે શરીરને સિંચતો વિહરવા લાગ્યો.

પ્રમાણેઃ ગાયના પૂંછથી પડેલું (મૂતર?), હાથથી મસળેલું,[1] સૂર્યના તાપથી તપેલું, અને શિલાથી પડેલું. ચાર અપાનક-એટલે કે પીવા માટે નહિ, પણ દાહ શમાવવા માટે સ્પર્શાદિક માટે વાપરવાની શીતલ વસ્તુઓ — તે આ પ્રમાણે છે: પાણીથી ભીનાં ઠંડાં વાસણ તે સ્થાલપાણી, કેરી, બોર વગેરે મોં વડે ચાવે, પણ તેનો રસ ન પીએ તે ત્વચાપાણી; તેવું જ શીંગોનું પાણી; અને ચોથું શુદ્ધ પાણી — એટલે કે ૭ માસ સુધી શુદ્ધ ખાદિમ (મેવા વગેરે) આહારને ખાય, તેમાં બે માસ સુધી ભૂમિશય્યા કરે, બે માસ લાકડાની પથારી કરે તથા બે માસ સુધી દાભની પથારી કરે; પછી ૭ માસની છેલ્લી રાત્રીએ મહા ઋદ્ધિવાળા મણિભદ્ર અને પૂર્ણભદ્ર એ બે દેવ પ્રગટ થાય; તેઓ શીતલ અને ભીના હાથ વડે આપણા શરીરને સ્પર્શ કરે; તેનું જો અનુમોદન કરીએ તો તે આશીવિષરૂપ નીવડે અને ન અનુમોદન કરીએ, તો પોતાના શરીરમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય અને પોતાના તેજ વડે શરીરને બાળી નાખે; પછી તે મનુષ્ય બુદ્ધ અને મુક્ત થાય.

હવે તે નગરમાં અયંપુલ નામે આજીવિક મતનો ઉપાસક શ્રાવક રહેતો હતો. તેને અન્ય કોઈ દિવસે કુટુંબ-જાગરણ કરતાં કરતાં મધ્યરાત્રિના સમયે એવો સંકલ્પ થયો કે, 'હલ્લાનો[2] આકાર કેવો હોય?' પછી એ વસ્તુ પોતાના

૧. કુંભાર ઘડા બનાવતાં જે પાણીમાં હાથ બોળી ઘડાને લીસો કરે છે.

૨. કીટવિશેષ.

બાદ મને સુગંધી ગંધોદક વડે નવરાવજે; સુગંધી ભગવા વસ્ત્ર વડે મારા શરીરને લૂછજે; ગોશીર્ષચંદનનો લેપ કરજે. સફેદ મહામૂલ્ય પછેડી પહેરાવજે; સર્વાલંકારથી વિભૂષિત કરજે અને હજાર પુરુષોએ ઉપાડેલ પાલખીમાં બેસાડી શ્રાવસ્તીના રાજમાર્ગમાં ' ૨૪ના છેલ્લા તીર્થંકર અખિલિત ગોશાલક, જિન થયા, સિદ્ધ થયા, મુક્ત થયા અને સર્વ દુ:ખથી રહિત થયા.' એ પ્રમાણે ઘોષણા કરતા કરતા મારા શરીરને બહાર કાઢજે.

પરંતુ સાત રાત્રી પૂરી થવા આવતાં ગોશાલકનું મિથ્યાત્વ દૂર થયું અને તેને ખ્યાલ આવ્યો કે, ' હું ખરેખર જિન નથી છતાં જિન કહેવડાવતો ફર્યો છું, મેં શ્રમણોના ઘાત કર્યો છે અને આચાર્યનો દ્વેષ કર્યો છે. શ્રમણ ભગવાન જ સાચા જિન છે.' આથી તેણે પેલા સ્થવિરોને પાછા બોલાવ્યા અને કહ્યું કે, "હું જિન નથી, પણ જૂઠો જ જિન કહેવડાવતો ફર્યો છું. મહાવીર ભગવાન જ સાચા જિન છે; હું તો શ્રમણઘાતી, અને આચાર્યદ્વેષી છું. માટે મર્યા બાદ મારા ડાબા પગે દોરડું બાંધી તમે ત્રણ વાર મારા મોંમાં થૂંકજો અને પછી શ્રાવસ્તી નગરીના રાજમાર્ગમાં, ' ગોશાલક જિન નથી, મહાવીર જ જિન છે ' એમ ઘોષણા કરતા કરતા મારા શરીરને ઢસડજો."

પછી તે આજીવિક સ્થવિરોએ ગોશાલકને મરણ પામેલા જાણી, કુંભારણના હાટનાં બારણાં બંધ કર્યાં અને જમીન ઉપર શ્રાવસ્તી નગરીનું ચિત્ર કાઢ્યું. ગોશાલકના શરીરને, ડાબે પગે દોરડું બાંધીને, ત્રણ વાર મોંમાં થૂંકી ઢસડ્યું અને ધીમા અવાજે કહ્યું કે, ' ગોશાલક જિન નથી,

દેવઆયુષ્યની પ્રાપ્તિ કર્યું, તથા 'દેવતાએ જન્મ ઉચિતજન્મનું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું છે' એવા આશ્ચર્યકારી થઈ.

પછી મહાવીર ભગવાને તે સિંહાને આશીર્વાદ પણ, તથા સાથ દવાનાં પેલે તેમ (એનાં ખાસ માટે મનગમ વિના) શરીરરૂપી કોઠામાં નાખી. પછી તેમનો તે પીડાકા રોગ તરત શાંત થયો. આથી દેવ–મનુષ્ય વગેરે સહિત તમ વિશ્વ અત્યંત સંતુષ્ટ થયું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! આપના સર્વાનુભૂતિ અનગાર જેમને ગોશાલકે બાળી નાખ્યા, તે મરીને ક્યાં ગયા છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે ઊર્ધ્વ લોકમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય તથા બ્રહ્મ, લાંતક અને મહાશુક્ર સ્વર્ગોને ઓળંગી સહસ્રાર કલ્પમાં અઢાર સાગરોપમ આયુષ્યવાળા દેવ થયા છે. ત્યાંથી ચ્યવીને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં તે સિદ્ધ, બુદ્ધ, અને મુક્ત થશે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે પ્રમાણે ગોશાલકે બાળેલા સુનક્ષત્ર અનગાર ક્યાં ગયા છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે આણત, પ્રાણત અને આરણ કલ્પને ઓળંગી, અચ્યુત દેવલોકમાં ૨૨ સાગરોપમ આયુષ્ય-વાળા દેવ થયા છે. [બાકી બધું સર્વાનુભૂતિ પ્રમાણે.]

ગૌ૦—હે ભગવન્! આપનો કુશિષ્ય ગોશાલક ક્યાં ગયો છે.

મ૦—હે ગૌતમ! તે પણ અચ્યુતકલ્પમાં ૨૨ સાગરોપમ આયુષ્યવાળો દેવ થયો છે. ત્યાંથી ચ્યવીને તે વિંધ્યાચલની તળેટીમાં પુંડ્ર નામે દેશ વિષે શતદ્વાર નામે નગરમાં સન્મૂતિ નામે રાજાની ભદ્રા નામની ભાર્યાની કુક્ષિને વિષે પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થશે. તે વખતે તે નગરમાં અને બહાર ભારપ્રમાણ

ધારે સમર્થ હોવા છતાં તારો અપરાધ[?] સહન કર્યો છે. પણ હું તો નહીં સહન કરું, હું તો તને બાળી મૂકીશ.' પણ તે સમર્થ મુનિને ધ્યાનમાં લાવ્યા વિના રાજા તો ત્રીજી વાર પણ રથની ઠોકરથી તેમને પાડી નાખશે. એટલે સુમંગલ તેને રથ અને ઘોડાસહિત બાળી નાખશે. પછી તે સુમંગલ અનેક તપકર્મ કરતા કરતા ઘણાં વરસ આયુષ્ય પાળી, અંતે એક મહિનાના ઉપવાસ વડે (આલોચના અને પ્રતિક્રમણ પૂર્વક સમાધિ પ્રાપ્ત કરીને) મરણ પામી, તો ગ્રૈવેયક વિમાનાવાસને ઓળંગી, સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનમાં ૩૩ સાગરોપમ આયુષ્યવાળા[1] થઈ, તથા આયુષ્ય પૂરું થયે ત્યાંથી ચ્યવી, મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થશે.

આ બાજુ પેલો વિમલવાહન તો નરકની સાતમી[2] પૃથ્વીમાં લાંબામાં લાંબા આયુષ્યવાળો નારક થશે; ત્યાંથી ચ્યવીને મત્સ્ય થશે; ત્યાંથી ફરી સાતમા નરકમાં નારક થશે. ત્યાંથી ચ્યવીને પણ મત્સ્ય થશે. ત્યાંથી છઠ્ઠી પૃથ્વીમાં નારક થશે. ત્યાંથી ચ્યવીને સ્ત્રી થશે, ત્યાંથી ફરી છઠ્ઠી પૃથ્વીમાં નારક થશે. ત્યાંથી બીજી વાર સ્ત્રી થશે; ત્યાંથી પાંચમીમાં નારક થશે. ત્યાંથી પેટે ચાલનાર (સાપ વગેરે)

૧. આ મહાવિમાનમાં વધારેમાં વધારે કે ઓછામાં ઓછું તેટલું જ આયુષ્ય છે. આ પહેલાં બીજાં જે આયુષ્ય જણાવ્યાં છે તે ત્યાં ત્યાં બધાને નથી હોતાં, પણ કેટલાકને હોય છે એમ જાણવું. તે દેવલોકની આયુષ્યસ્થિતિ માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૨૬૬.

૨. સાત નરક પૃથ્વીઓના નામ માટે જુઓ આગળ સિદ્ધાંતખંડ લોકવિભાગ.

જન્મી નાશ પામશે; ત્યાંથી દક્ષિણ દિશાના અગ્નિકુમાર દેવોમાં; તથા ત્યાંથી મનુષ્યદેહમાં. પરંતુ ત્યાં તે સમ્યગ્દર્શન (સાચી શ્રદ્ધા) પામશે. પછી ફરી સમ્યગ્દર્શન પામી, સાધુ ધર્મને તે દીક્ષા લેશે; પણ તેને વિરાધી, તે દક્ષિણ દિશાના અસુરકુમાર દેવોમાં ઉત્પન્ન થશે. પછી ફરી મનુષ્યજન્મ – દીક્ષા – અને વિરાધનાના ક્રમથી દક્ષિણ નિકાયના નાગકુમાર દેવોમાં; પછી એ જ ક્રમથી સુપર્ણકુમારમાં, વિદ્યુત્કુમારમાં, એમ અગ્નિકુમાર સિવાયના ભવનવાસીઓમાં.[1] પછી ત્યાંથી નીકળી તે પુનઃ મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત કરશે; ત્યાં શ્રમણપણું વિરાધી જ્યોતિષિક દેવમાં ઉત્પન્ન થશે; ત્યાંથી પુનઃ મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત કરશે; પરંતુ પછી શ્રમણપણું વિરાધ્યા વિના મરણ પામી, તે સૌધર્મ દેવલોકને વિષે દેવપણે ઉત્પન્ન થશે. ત્યાંથી ચ્યવીને તે મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત કરશે; અને માત્ર સમ્યગ્દર્શનનો અનુભવ કરશે. ત્યાંથી પણ શ્રમણપણું વિરાધ્યા વિના મરણ પામી ઈશાન દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થશે. ત્યાંથી ચ્યવી મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત કરશે. ત્યાં પણ શ્રમણપણું વિરાધ્યા વિના મરણ પામી સનત્કુમાર દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થશે; [સનત્કુમારને વિષે કહ્યું તેમ બ્રહ્મ દેવલોક, મહાશુક્ર, આનત અને આરણ દેવલોકને વિષે જાણવું.] ત્યાંથી ચ્યવી મનુષ્ય થઈ, ત્યાં શ્રમણપણાને વિરાધ્યા સિવાય મરણ પામી, તે સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાન વિષે દેવપણે ઉત્પન્ન

1. ભવનવાસીના અસુરકુમાર, નાગકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, સુપર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાયુકુમાર, સ્તનિતકુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર અને દિક્કુમાર એમ ૧૦ વર્ગો છે. તત્ત્વાર્થ ૪–૧૧.

[illegible]શે. ત્યાંથી ચ્યવી તે મહાવિદેહ ક્ષેત્રને વિષે [illegible]
[illegible]પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થશે; અને પછી તેને ઉત્તમ કેવળજ્ઞાન અને
કેવળદર્શન પ્રાપ્ત થશે. તેનું નામ તે વખતે [illegible]
[illegible] તે પોતાનો અતીત કાળ જોઈને શ્રમણનિર્ગ્રંથોને
[illegible] કહેશે, 'હે આર્યો! આજથી ઘણા કાળ પહેલાં [illegible]
[illegible] ગોશાલક નામે હતો અને શ્રમણોનો [illegible] હે આર્યો!
[illegible] છદ્મસ્થાવસ્થામાં મરણ પામ્યો હતો. હે આર્યો! [illegible]
નિમિત્તે હું અનાદિ, અનંત અને દીર્ઘમાર્ગવાળા [illegible]
[illegible] ભમ્યો છું. માટે તમે [illegible]
[illegible] ન થશો; ઉપાધ્યાયના દ્વેષી ન થશો. [illegible]
[illegible] અને ઉપાધ્યાયના અપયશ કરનારા, [illegible]
[illegible] ન થશો.

[illegible] શ્રમણનિર્ગ્રંથો [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

# શ્રીભગવતી-સાર

ખંડ ૩ જો

## સિદ્ધાંત-ખંડ

१

# દ્રવ્યવિભાગ

## ૧ : દ્રવ્યો

૧

ગૌ૦—હે ભગવન્‌! દ્રવ્યો કેટલા પ્રકારનાં કહ્યાં છે?

મ૦—હે ગૌતમ! દ્રવ્યો બે પ્રકારનાં કહ્યાં છે: જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્ય.

વિવરણ: સતના સ્વરૂપ વિષે ભિન્નભિન્ન દર્શનોના ભિન્ન ભિન્ન મત છે. કોઈ દર્શન સંપૂર્ણ સત પદાર્થને (બ્રહ્મને) કેવળ ધ્રુવ–નિત્ય જ માને છે. કોઈ દર્શન સત પદાર્થને ક્ષણિક (માત્ર ઉત્પાદવિનાશશીલ) માને છે. કોઈ દર્શન ચેતનતત્ત્વરૂપ સતને તો કેવળ ધ્રુવ (કૂટસ્થ નિત્ય) અને પ્રકૃતિતત્ત્વરૂપ સતને પરિણામી નિત્ય (નિત્યાનિત્ય) માને છે. કોઈ દર્શન અનેક સત પદાર્થોમાંથી પરમાણુ, કાળ, આત્મા આદિ કેટલાંક સત તત્ત્વોને કૂટસ્થ નિત્ય. અને ઘટ વસ્ત્ર આદિ કેટલાંક સતને માત્ર ઉત્પાદવ્યયશીલ (અનિત્ય) માને છે.

મ૦—હે ગૌતમ! એ પ્રકારનાં કહ્યાં છે : રૂપી અને અરૂપી.

ગૌ૦—હે ભગવન્! અજીવ દ્રવ્યો સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે?

મ૦—હે ગૌતમ! અનંત છે. કારણકે પરમાણુ પુદ્ગલો અનંત છે, દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધો અનંત છે, તથા અનંતપ્રદેશિક-સ્કંધો પણ અનંત છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવદ્રવ્યો સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે?

મ૦—હે ગૌતમ! જીવો અનંત છે. કારણ કે નૈરયિકો અસંખ્ય છે; એમ વાયુકાયિક સુધીના જીવો અસંખ્ય છે; વનસ્પતિકાયિકો અનંત છે; બે ઇંદ્રિયો અને એ પ્રમાણે વૈમાનિકો સુધીના જીવો અસંખ્યાત છે, તથા સિદ્ધો અનંત છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! અજીવદ્રવ્યો જીવદ્રવ્યોના પરિભોગમાં તરત આવે કે જીવદ્રવ્યો અજીવદ્રવ્યોના પરિભોગમાં તરત આવે?

મ૦—હે ગૌતમ! અજીવદ્રવ્યો જીવદ્રવ્યોના પરિભોગમાં તરત આવે, પણ જીવદ્રવ્યો અજીવદ્રવ્યોના પરિભોગમાં તરત આવતાં નથી. કારણકે, જીવદ્રવ્યો અજીવદ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અને ગ્રહણ કરી, તેમને ઔદારિકાદિ પાંચ શરીરરૂપે, શ્રોત્રેંદ્રિયાદિ પાંચ ઇંદ્રિયરૂપે, મનોયોગાદિ ત્રણ યોગરૂપે, તથા શ્વાસોચ્છ્વાસપણે પરિણમાવે છે.

— શતક ૨૫, ઉદ્દે૦ ૨

સ્નિગ્ધતા ( ચીકાશ ) વાળા પરમાણુઓનો કે તે તેટલી રુક્ષતા ( લૂખાપણા ) વાળા પરમાણુઓના બંધ ન થઈ શકે. પરંતુ વિષમ સ્નિગ્ધતાવાળા એનો કે વિષમરુક્ષતાવાળા એનો બંધ થઈ શકે. પરંતુ તેમાં પણ નિયમ એ છે કે બે અંશથી માંડીને અનંત અંશ સુધી અધિક સ્નિગ્ધત્વ કે રુક્ષત્વવાળા એનો સંબંધ થઈ શકે, પણ એક અંશ અધિક હોય તો ન થાય. તથા જ્યારે સ્નિગ્ધનો રુક્ષ સાથે સંબંધ થાય, ત્યારે પણ એકવા સ્નિગ્ધાદિ તથા બેગણા રુક્ષાદિનો સંબંધ થાય છે.

ગતિપરિણામ બે પ્રકારનો છે: સ્પૃશત્, અને અસ્પૃશત્. બીજી વસ્તુને સ્પર્શ કરતો જે ગતિપરિણામ — જેમ કે તળાવમાં ઠીકરીને તીરછી નાખી હોય તો તે પાણીની સપાટીને સ્પર્શ કરતી ચાલી જાય છે — તે સ્પૃશત્ ગતિપરિણામ. અને બીજી કોઈ વસ્તુને સ્પર્શ કર્યા વિનાનો જે ગતિપરિણામ, તે અસ્પૃશત્ ગતિપરિણામ.

સંસ્થાન ( આકૃતિ ), વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ વિષે માહિતી આગળ પુદ્ગલવિભાગમાં આવવાની છે. અગુરુલઘુ પરિણામ એટલે કે, ન ભારે કે ન હળવું એવો પરિણામ. કર્મદ્રવ્યો; મનોદ્રવ્યો, અને ભાષાદ્રવ્યો અગુરુલઘુ છે. આકાશાદિ અમૂર્ત દ્રવ્યો પણ અગુરુલઘુ છે. ઔદારિક વૈક્રિય, આહારક, અને તૈજસ એ દ્રવ્યો ગુરુલઘુ છે.

— શતક ૧૪, ઉદ્દે૦ ૪

વેદના પાંચ પ્રકારની છે.[1]

૧. જુઓ આગળ પા. ૧૩૦

ઉત્થાન, પરાક્રમાદિમાં વર્તતો જીવ અન્ય છે, અને જીવાત્મા તેથી અન્ય છે; દેવમનુષ્યાદિપણામાં વર્તમાન જીવ અન્ય છે અને જીવાત્મા તેથી અન્ય છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોમાં વર્તમાન જીવ અન્ય છે, અને જીવાત્મા તેથી અન્ય છે; કૃષ્ણાદિ લેશ્યામાં, સમ્યગ્દર્શનમાં, મિથ્યાદર્શનમાં, મતિઆદિ જ્ઞાન – અજ્ઞાનમાં, આહારાદિ સંજ્ઞાઓમાં,[1] ઔદારિકાદિ શરીરોમાં, મન – વાણી – કાયાના યોગમાં, તથા સાકારાદિ ઉપયોગમાં[2] વર્તમાન જીવ અન્ય છે, અને જીવાત્મા તેથી અન્ય છે. તો હે ભગવન્! તે કેમ સત્ય હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! તેમનું તે કહેવું મિથ્યા છે. હું તો આ પ્રમાણે કહું છું કે, એ હિંસાદિમાં વર્તમાન પ્રાણીનો તે જ જીવ છે અને તે જ જીવાત્મા છે.[3]

—શતક ૧૭, ઉદ્દે૦ ૨

૨

રાજગૃહનગરનો પ્રસંગ છે:

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગોશાલકના શિષ્ય આજીવિકોએ

---

1. આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, વિશેષ બોધ (લોક), અને સામાન્ય બોધ (ઓઘ) એમ દશ સંજ્ઞાઓ છે.

2. વિશેષ જ્ઞાન અને સામાન્ય જ્ઞાન અનુક્રમે સાકાર અને નિરાકાર ઉપયોગ કહેવાય છે.

3. સાંખ્યદર્શન ચિત્ત અને અહંકારના ધર્મોથી અલિપ્ત એવો પુરુષ ભિન્ન માને છે; અને વેદાંતદર્શન કર્તા – ભોક્તા જીવથી કૂટસ્થ કે બ્રહ્મને અન્ય માને છે. જૈનદર્શન તેવો ભેદ નથી પાડતું

ઉત્થાન, પરાક્રમાદિમાં વર્તતા જીવ અન્ય છે, અને જીવાત્મા તેથી અન્ય છે; દેવમનુષ્યાદિપણામાં વર્તમાન જીવ અન્ય છે અને જીવાત્મા તેથી અન્ય છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મમાં વર્તમાન જીવ અન્ય છે, અને જીવાત્મા તેથી અન્ય છે. કૃષ્ણાદિ લેશ્યામાં, સમ્યગ્દર્શનમાં, મિથ્યાદર્શનમાં, મતિઆદિ જ્ઞાન-અજ્ઞાનમાં, આહારાદિ સંજ્ઞાઓમાં,[1] ઔદારિકાદિ શરીરોમાં, મન-વાણી-કાયાના યોગમાં, તથા સાકારાદિ ઉપયોગમાં[2] વર્તમાન જીવ અન્ય છે, અને જીવાત્મા તેથી અન્ય છે. તો હે ભગવન્! તે કેમ સત્ય હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! તેમનું તે કહેવું મિથ્યા છે. હું તો આ પ્રમાણે કહું છું કે, એ હિંસાદિમાં વર્તમાન પ્રાણીનો તે જ જીવ છે અને તે જ જીવાત્મા છે.[3]

—શતક ૧૭, ઉદ્દે૦ ૨

૨

રાજગૃહનગરનો પ્રસંગ છે:

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગોશાલકના શિષ્ય આજીવિકોએ

---

૧. આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, વિશેષ બોધ (લોક), અને સામાન્ય બોધ (ઓઘ) એમ દશ સંજ્ઞાઓ છે.

૨. વિશેષ જ્ઞાન અને સામાન્ય જ્ઞાન અનુક્રમે સાકાર અને નિરાકાર ઉપયોગ કહેવાય છે.

૩. સાંખ્યદર્શન ચિત્ત અને અહંકારના ધર્મોથી અલિપ્ત એવો પુરુષ ભિન્ન માને છે; અને વેદાંતદર્શન કર્તા-ભોક્તા જીવથી કૂટસ્થ કે બ્રહ્મને અન્ય માને છે. જૈનદર્શન તેવો ભેદ નથી પાડતું

તો તેનો પ્રકાશ તે ઓરડા જેટલો થાય છે. સામના ટોપલા નીચે મૂકો તો તે ટોપલા જેટલો થાય છે; તથા નાના કૂંડા નીચે મૂકો તો કૂંડા જેટલો થાય છે. તેમ જીવ જ પોતાના કર્મો વડે નાનું અથવા મોટું જે શરીર પ્રાપ્ત કર્યું હોય છે, તે આખા શરીરને જીવ પોતાના પ્રદેશોથી સચિત્ત કરી દે છે.

શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૮

૯

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવો સ્વત પ્રવૃત્તિશીલ (આત્મારંભ)[1] છે, પરતઃપ્રવૃત્તિશીલ (પરારંભ) છે, ઉભયતઃ પ્રવૃત્તિશીલ (ઉભયારંભ) છે, કે ઉભયત અપ્રવૃત્તિશીલ (અનારંભ) છે?

મ૦—હે ગૌતમ! જીવો બે પ્રકારના છે: સંસાર-સમાપન્નક (સંસારી) અને અસંસારસમાપન્નક (મુક્ત). તેમાં જે અસંસારસમાપન્નક જીવો છે, તેઓ આત્મારંભ, પરારંભ કે ઉભયારંભ નથી; પરંતુ અનારંભ છે. તથા જે સંસાર-સમાપન્નક જીવો છે, તે સંયત અને અસંયત એમ બે પ્રકારના છે. તેમાં જે સંયતો છે, તે બે પ્રકારના છે: પ્રમત્તસંયત, અને અપ્રમત્તસંયત. તેમાં જે અપ્રમત્તસંયત છે, તેઓ આત્મારંભ, પરારંભ કે ઉભયારંભ નથી; પણ અનારંભ છે. પરંતુ જે પ્રમત્તસંયતો છે, તે જ્યારે કાળજીપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે તો અનારંભ જ છે; પરંતુ કાળજી વિના પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે આત્મારંભ, પરારંભ કે ઉભયારંભ છે, પણ અનારંભ નથી.

૧. આરંભ એટલે આસ્રવદ્વારે પ્રવૃત્તિ કરવી તે.

જે અસંયતો[1] છે તેઓ અવિરતિની અપેક્ષાએ આત્મારંભ પણ છે, પરારંભ પણ છે અને ઉભયારંભ પણ છે, પરંતુ અનારંભ નથી.

—શતક ૧, ઉ૦ ૧

૫

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવો સ્વયંકૃત કર્મને વેદે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! કર્મ કરનારો જ કર્મને વેદે છે [illegible] કરેલું કર્મ બીજાથી વેદાતું નથી; તેમ જ [illegible] કર્મોને ભોગવ્યા વિના છુટકારો નથી. [illegible] [illegible] જે [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] નામ [illegible] થયા હોય [illegible] [illegible]

—શતક ૧, ઉ૦ [illegible]

૬

[illegible] હે ભગવન્! જીવો [illegible]

[illegible]

ભ૦—હે ગૌતમ! જીવો વીર્યવાળા પણ છે અને વીર્ય વિનાના પણ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેનું શું કારણ?

ભ૦—હે ગૌતમ! જીવો બે પ્રકારના છે: સંસારી, અને મુક્ત (સિદ્ધ). તેમાં મુક્ત જીવો તો વીર્યરહિત છે. સંસારી જીવો બે પ્રકારના છે: શુક્લધ્યાનથી શૈલ જેવી નિશ્ચલ (શૈલેશી) દશામાં સ્થિત થયેલા; અને તેવી દશા વિનાના. તેમાં જેઓ શૈલેશી દશામાં સ્થિત છે, તેઓમાં સત્તા રૂપે તો વીર્ય (લબ્ધિવીર્ય) છે; પરંતુ ક્રિયા કરતું વીર્ય (કરણવીર્ય) નથી; પણ શૈલેશી દશામાં સ્થિત નહિ એવા જીવોમાં સત્તારૂપે વીર્ય તો હોય છે; પણ ક્રિયા કરતું વીર્ય હોય પણ ખરું અને ન પણ હોય. [એટલે કે જ્યારે તેઓ ઉત્થાનાદિ ક્રિયાવાળા હોય ત્યારે તેઓ સવીર્ય છે, અને ઉત્થાનાદિ ક્રિયા વિનાના હોય ત્યારે અવીર્ય છે. વળી અપર્યાપ્તાદિ[1] અવસ્થા વખતે પણ તેઓ અવીર્ય જ હોય છે].

—શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૮

## ૨: જીવનાં જ્ઞાન

### ૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! જ્ઞાન ઐહભવિક (આ ભવમાં જ રહેનારું) છે? પારભવિક (ચાલતા ભવમાં અણાયેલું બીજા

૧. પોતાની યોનિને યોગ્ય શરીર, ઇંદ્રિયાદિ પર્યાપ્તિઓ હજુ પ્રાપ્ત ન કરી હોય તે અવસ્થામાં.

અને નિશ્ચિત જ્ઞાન); શ્રુતજ્ઞાન (અર્થાત્ કથિત જ્ઞાન અથવા ગુરુ-શાસ્ત્ર-ગ્રંથાનુસારે થતું જ્ઞાન); અવધિજ્ઞાન (અર્થાત્ ઇંદ્રિય-મનની સહાયતા વિના આત્માની વિશિષ્ટ યોગ્યતાથી થતું ક્ષેત્ર દૂર દ્રવ્યોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન); મનઃપર્યયજ્ઞાન (અર્થાત્ મનોદ્રવ્યના આકારવિશેષોનું જ્ઞાન — એટલે કે બીજાના મનનું જ્ઞાન); અને કેવલજ્ઞાન (અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન).

ગૌ૦—હે ભગવન્! આભિનિબોધિક જ્ઞાન કેટલા પ્રકારનું છે?

મ૦—હે ગૌતમ! આભિનિબોધિક જ્ઞાનના ચાર ભેદ છે: અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા.

[વિવરણ: ૧. નામ-જાતિ આદિની વિશેષ કલ્પનાથી રહિત, માત્ર જે સામાન્યનું જ્ઞાન તે અવગ્રહ કહેવાય. જેમ કે, ગાઢ અંધકારમાં કાંઈક સ્પર્શ થતાં, 'આ કાંઈક છે,' એવું જ્ઞાન.

૨. અવગ્રહથી ગ્રહણ કરેલા સામાન્ય વિષયનો વિશેષરૂપે નિશ્ચય કરવા માટે જે વિચારણા થાય છે, તે ઈહા. જેમકે, 'આ દોરડાનો સ્પર્શ છે કે સાપનો?' એવો સંશય થતાં એવી વિચારણા થાય છે કે, 'આ દોરડાનો સ્પર્શ હોવો જોઈએ; સાપ હોત તો ફૂંફાડો મારત.'

૩. ઈહા દ્વારા ગ્રહણ કરેલા વિશેષનો કાંઈક અધિક એકાગ્રતાથી જે નિશ્ચય થાય છે, તે અવાય. જેમકે, થોડોક સમય તપાસ કર્યા પછી એવો નિશ્ચય થાય કે, 'આ સાપનો સ્પર્શ નથી, દોરડાનો જ છે.'

—તેનું સામાન્યરૂપે જ્ઞાન — થઈ જાય છે. ૭ ઇન્દ્રિયોમાંથી નેત્ર અને મન વડે વ્યંજનાવગ્રહ નથી થતો: કારણ કે એ બંને વિષય સાથે સંયોગ વિના જ માત્ર યોગ્ય સંનિધાનથી પોતપોતાના ગ્રાહ્ય વિષયોને જાણે છે: તેથી તે બેને 'અપ્રાપ્યકારી' કહે છે. અને તેમનાથી થતી જ્ઞાનધારાને પટુક્રમિક કહે છે. પરંતુ કર્ણ, જિહ્વા, ઘ્રાણ અને સ્પર્શન એ ચાર ઇંદ્રિય મંદક્રમિક જ્ઞાનધારાનું કારણ છે. કેમ કે એ ચારે પ્રાપ્યકારી, અર્થાત્ ગ્રાહ્ય વિષય સાથે સંયુક્ત થઈને જ એને ગ્રહણ કરે છે. જ્યાં સુધી શબ્દ, સાકર, પુષ્પકણ વગેરે કાન, જીભ, નાક વગેરેને અડકે નહી ત્યાં સુધી તેની ખબર પડતી નથી.

શ્રુતજ્ઞાનના અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ એવા બે પ્રકાર છે. તીર્થંકરો દ્વારા પ્રકાશિત જે જ્ઞાનને એમના સાક્ષાત્ શિષ્ય ગણધરોએ ગ્રહણ કરી દ્વાદશ અંગરૂપે સૂત્રબદ્ધ કર્યું, તે અંગપ્રવિષ્ટ; અને દ્વાદશાંગીમાંથી ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર ગણધરો પછીના શુદ્ધબુદ્ધિ આચાર્યોએ જે શાસ્ત્રો રચ્યાં, તે અંગબાહ્ય.

અવધિજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે: ભવપ્રત્યય, અને ગુણપ્રત્યય. જે અવધિજ્ઞાન જન્મતાંની સાથે જ પ્રગટ થાય છે (નારક અને દેવોને) તે ભવપ્રત્યય; અને જે જન્મસિદ્ધ નથી, પરંતુ જન્મ લીધા બાદ વ્રત, નિયમ આદિ ગુણોના અનુષ્ઠાનના બળથી પ્રગટ થાય છે, તે ગુણપ્રત્યય કહેવાય છે.

મનઃપર્યવજ્ઞાનના ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એવા બે ભેદ છે: વિષયને સામાન્યરૂપે જાણનારું તે ઋજુમતિ, અને વિશેષરૂપથી જાણનારું તે વિપુલમતિ. મનવાળાં સંજ્ઞી

પ્રાણીઓ કોઈ પણ વસ્તુનું ચિંતન મનથી કરે છે. [illegible] ચિંતનીય વસ્તુના ભેદ પ્રમાણે તે મન પણ ભિન્ન [illegible] આકૃતિઓને ધારણ કરે છે. એ આકૃતિઓ [illegible] આકૃતિઓ [illegible] પર્યાય છે. અને એ માનસિક [illegible] પછી તે [illegible] જાણનારું જ્ઞાન મનઃપર્યાયજ્ઞાન છે. [illegible] ચિંતનીય [illegible] ઉપરથી અનુમાન દ્વારા [illegible] થાય છે. મન પર્યવજ્ઞાન દ્વારા. [illegible]

[illegible]

છે; બાકીનાં ત્રણ એક બીજાને છોડીને પણ હોઈ શકે છે. જ્યારે ત્રણ જ્ઞાન હોય ત્યારે મતિ, શ્રુત અને અવધિ હોય; અથવા મતિ, શ્રુત અને મનઃપર્યાય હોય; કેમકે ત્રણ જ્ઞાનનો સંભવ અપૂર્ણ અવસ્થામાં જ હોય છે; અને એવે સમયે અવધિજ્ઞાન હોય કે મનઃપર્યાય હોય, પરંતુ મતિ અને શ્રુત એ બે અવશ્ય હોય છે જ. જ્યારે ચાર જ્ઞાન હોય છે, ત્યારે મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યાય હોય છે, કેમકે એ ચારે અપૂર્ણાવસ્થામાં થતાં હોવાથી એકી સાથે હોઈ શકે છે.

આ બધું શક્તિની અપેક્ષાએ સમજવું, પ્રવૃત્તિની અપેક્ષાએ નહીં; અર્થાત્ એકીસાથે આત્મામાં વધારેમાં વધારે ચાર જ્ઞાનશક્તિઓ હોવા છતાં એક સમયમાં કોઈ એક જ શક્તિ પોતાનું જાણવાનું કામ કરે છે; અન્ય શક્તિઓ નિષ્ક્રિય રહે છે.

[મતિ, શ્રુત આદિ પાંચે જ્ઞાન ચેતનાશક્તિના પર્યાય છે. એમનું કાર્ય પોતાના વિષયને પ્રકાશિત કરવો એ છે. તેથી એ બધાં જ્ઞાન કહેવાય છે; પરંતુ એમાંથી પહેલાં ત્રણ, જ્ઞાન તેમ જ અજ્ઞાન એમ બન્ને રૂપે હોય છે: જેમ કે મતિજ્ઞાન, મતિઅજ્ઞાન; શ્રુતજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન; અને અવધિજ્ઞાન તથા અવધિઅજ્ઞાન કે વિભંગજ્ઞાન. જે પુરુષ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેનાં મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણે જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે; જ્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિનાં ઉક્ત ત્રણે જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ છે. મોક્ષાભિમુખ આત્માઓ પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ સમભાવની પુષ્ટિમાં કરે છે, સાંસારિક વાસનાની પુષ્ટિમાં નહીં; તેથી તેમનું જ્ઞાન ગમે તેટલું અલ્પ હોય તો પણ તે જ્ઞાન છે. તેથી ઊલટું સંસારાભિમુખ આત્માઓનું જ્ઞાન ગમે તેટલું વિશાળ અને

(નાસનાડિયંત્ર)ને આકારે, વર્ષધર પર્વતના આકારે, પર્વતને
આકારે, વૃક્ષને આકારે, સ્તૂપને આકારે, ઘોડાને આકારે,
હાથીના આકારે, મનુષ્યને આકારે, કિંનરના આકારે, કિં
પુરુષના આકારે, મહોરગને આકારે, ગાંધર્વને આકારે,[1]
વૃષભને આકારે, તથા પશુ, પસય (બે ખરીવાળું જંગલી
ચોપગું), પક્ષી અને વાનરને આકારે[2].

ગૌ૦—હે ભગવન્! નારકો જ્ઞાની છે કે અજ્ઞાની?

મ૦—હે ગૌતમ! નારકો જ્ઞાની પણ છે અને અજ્ઞાની પણ છે. તેમાં જે જ્ઞાની છે, તે અવશ્ય ત્રણ જ્ઞાન વાળા છે: મતિ, શ્રુત અને અવધિ. જે અજ્ઞાની છે, તેમાં કેટલાક બે અજ્ઞાનવાળા છે, અને કેટલાક ત્રણ અજ્ઞાનવાળા છે.[3] તે પ્રમાણે અસુરકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધી જાણવું.

પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, અગ્નિકાયિક, વાયુકાયિક, અને વનસ્પતિકાયિક જીવો જ્ઞાની નથી પણ અજ્ઞાની છે; અને તે અવશ્ય બે અજ્ઞાનવાળા છે: મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન.

બે ઇંદ્રિયથી માંડીને ચાર ઇંદ્રિય સુધીના જીવો મતિ અને

---

૧. કિંનરથી માંડીને ગાંધર્વ સુધીના દેવો વ્યંતર વર્ગના છે, તેમાં યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચ ઉમેરતાં કુલ આઠ થાય.

૨. એટલે કે તેનો તેટલો જ માત્ર વિષય છે.

૩. કેમકે કોઈ અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિય તિર્યંચ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં તેને વિભંગ નથી હોતું; અને જો મિથ્યાદૃષ્ટિ સંજ્ઞી પંચેંદ્રિય નરકમાં ઉત્પન્ન થાય તો તેઓને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં પણ વિભંગ હોય છે.

હોય છે. જે અજ્ઞાની મરીને ઘણા આવી દેવગતિમાં જાય છે, તેને વિભંગજ્ઞાન અવશ્ય હોવાથી ત્રણ અજ્ઞાન હોય છે. નરકગતિનું પણ તેવું જ જાણવું. તિર્યંચગતિમાં જતા જીવોને બે જ્ઞાન કે બે અજ્ઞાન[1] હોય છે. સેન્દ્રિય જીવોને વિકલ્પે ચાર જ્ઞાન[2] અને ત્રણ અજ્ઞાન હોય છે.[3] અનિન્દ્રિય જીવ (મુક્ત) ને સિદ્ધની પેઠે જાણવા.

સંજ્ઞી જીવો, અને વેદસહિત જીવો સેન્દ્રિય પ્રમાણે જાણવા. સકાયિક જીવોને પાંચ જ્ઞાન[4] અને ત્રણ અજ્ઞાન વિકલ્પે હોય છે. સયોગી જીવો સકાયિકની પેઠે જાણવા.[5] લેશ્યાવાળા જીવોને પણ તેમજ જાણવા.[6] કૃષ્ણ થી પદ્મ લેશ્યાવાળાને સેન્દ્રિય જેવા તથા શુક્લલેશ્યાવાળાને લેશ્યાવાળા જેવા જાણવા. અલેશ્યને સિદ્ધ જેવા જાણવા.

---

1. કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો અવધિજ્ઞાનથી પડયા પછી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સહિત તિર્યંચગતિમાં જાય છે; તેથી તેમને બે જ્ઞાન હોય છે. અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો વિભંગજ્ઞાનથી પડયા પછી તિર્યંચગતિમાં જાય છે, માટે તેમને બે અજ્ઞાન હોય છે.

2. તેઓને કેવળજ્ઞાન નથી હોતું; કારણ કે તે અનીન્દ્રિય જ્ઞાન છે.

3. જે જ્ઞાની છે તેને જ્ઞાન, અને અજ્ઞાની છે તેને અજ્ઞાન એમ સર્વત્ર સમજવું.

4. કારણ કે કાય એટલે શરીર, તે તો કેવલીને પણ હોય.

5. કેમ કે કેવલીને પણ મનોયોગાદિ હોય.

6. કારણ કે કેવલીને પણ શુક્લલેશ્યા હોય.

સામાન્યરૂપે એટલે કે દ્રવ્યમાત્રરૂપે જાણે છે. પણ તેનાં બધા સર્વ વિષયની અપેક્ષાએ જાણતા નથી.

તેવું જ શ્રુતજ્ઞાનનું પણ જાણવું. અર્થાત્ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા રૂપી–અરૂપી બધા દ્રવ્યો જાણી શકાય છે.. પરંતુ એના પર્યાય તો કેટલાક જ જાણી શકાય છે, બધા નહિ. શ્રુતજ્ઞાનમાં મનોવ્યાપારની પ્રધાનતા હોવાથી તેનાં વિચારાંશ અધિક અને સ્પષ્ટ હોય છે. તથી મતિ કરતાં શ્રુતનો વિષય દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ માત્રાની અપેક્ષાએ વિશેષ છે. જોકે દ્રવ્યરૂપ માત્રાની અપેક્ષાએ તો બંનેના વિષયોમાં ન્યૂનાધિકતા નથી.[1]

અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઓછામાં ઓછું તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યોની વચ્ચેનાં એવાં સૂક્ષ્મ અનંત પુદ્ગલ દ્રવ્યોને જાણે; અને વધારેમાં વધારે બાદર અને સૂક્ષ્મ સર્વ દ્રવ્યોને જાણે, અને અવધિદર્શનથી દેખે. ક્ષેત્રથી અવધિજ્ઞાની ઓછામાં ઓછું આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગને અને

---

૧. મતિજ્ઞાનમાં પણ બીજી ઇંદ્રિયો સાથે મનનો વ્યાપાર રહિત છે; અને મન સ્વાનુભૂત તથા શાસ્ત્રશ્રુત બધાં મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યોનું ચિંતન કરે છે. તો પછી મતિ અને શ્રુત વચ્ચે ભેદ શો રહ્યો એ પ્રશ્ન સહેજ થાય છે. તેનો જવાબ એ છે કે, જ્યારે માનસિક ચિંતન શબ્દોલ્લેખ સહિત હોય, ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન; અને જ્યારે રહિત હોય ત્યારે મતિજ્ઞાન કહેવાય. 'શબ્દોલ્લેખ' એટલે વ્યવહારકાળમાં શબ્દશક્તિના ગ્રહણથી ઉત્પન્ન થવું તે. છે. અર્થાત્ જેમ શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમયે શબ્દ–અર્થના સંકેતનું સ્મરણ અને શ્રુતગ્રંથનું અનુસરણ અપેક્ષિત છે, તેમ ઈહા આદિ મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા નથી.

વર્ગણાના અનંત સ્કંધોને સાક્ષાત્ જાણે. પરંતુ તેણે ચિંતવેલ પદાર્થરૂપ અર્થને અનુમાનથી જાણે, માટે તેને 'દેખે' એમ કહ્યું છે. વિપુલમતિજ્ઞાન પુષ્કળ વિશેષવિશિષ્ટ મનોદ્રવ્યનું જ્ઞાન હોય છે. જેમકે 'તેણે માટીના, પાટલિપુત્રના, વસંતકાળના અને પીળા વર્ણના ઘટ ચિંતવ્યો.' ક્ષેત્રથી ઋજુમતિ ઓછામાં ઓછું આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને વધારેમાં વધારે તિર્યક્ મનુષ્યલોકમાં રહેલા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત જીવોના મનોગત ભાવને જાણે; અને વિપુલમતિ અઢી આંગળ અધિક ક્ષેત્રમાં રહેલા મનોગત ભાવને જાણે અને દેખે. કાલથી ઋજુમતિ ઓછામાં ઓછા પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા અતીત અનાગત કાલને જાણે અને જુએ. તેને જ વિપુલમતિ વધારે સ્પષ્ટપણે જાણે. ભાવથી ઋજુમતિ સર્વ ભાવોના અનંતમા ભાગે રહેલા અનંત ભાવને જાણે અને જુએ; તેને વિપુલમતિ વિશુદ્ધ અને સ્પષ્ટપણે જાણે અને જુએ.

કેવલજ્ઞાની દ્રવ્યથી સર્વ દ્રવ્યોને જાણે અને જુએ છે. એ પ્રમાણે ભાવ વગેરેથી સર્વ ભાવ વગેરેને જાણે છે અને જુએ છે.

સૌથી થોડા જીવો મનઃપર્યવજ્ઞાની છે;[1] તેથી અવધિજ્ઞાની અસંખ્યાતગણા છે; તેથી આભિનિબોધિકજ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની અને વિશેષાધિક છે અને પરસ્પરતુલ્ય છે; તેથી

---

૧. કારણ કે સંયતને જ મનઃપર્યવજ્ઞાન હોય છે. અવધિજ્ઞાની (નરક, દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ એમ) ચારે ગતિમાં હોવાથી અસંખ્યાતગણા છે.

છે. કારણ કે તેનો વિષય અભિલાપ્ય અને અનભિલાપ્ય પદાર્થો હોવાથી તેથી અનંતગણા છે. તેથી કેવલજ્ઞાનના પર્યાયો અનંતગણા છે, કેમકે તેનો વિષય સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વ પર્યાયો હોવાથી અનંતગણા છે.

સૌથી થોડા વિભંગજ્ઞાનના પર્યાયો છે, તેથી અનંતગણા શ્રુતઅજ્ઞાનના પર્યાયો છે. અને તેથી અનંતગણા મતિઅજ્ઞાનના પર્યાયો છે.

જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંનેનો મિશ્ર રીતે વિચાર કરીએ. તો સૌથી થોડા મનઃપર્યવજ્ઞાનના પર્યાયો છે; તેથી વિભંગજ્ઞાનના પર્યાયો અનંતગણા છે, કેમકે ઉપરના ગ્રૈવેયકથી આરંભી સાતમી નરક પૃથ્વીમાં અને તિર્યક્ અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રમાં રહેલાં કેટલાંક રૂપી દ્રવ્યો અને તેમના કેટલાક પર્યાયો વિભંગજ્ઞાનનો વિષય છે; અને તે મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયની અપેક્ષાએ અનંતગણો છે. વિભંગજ્ઞાનથી અવધિજ્ઞાનના પર્યાયો અનંતગણા છે, કેમકે અવધિજ્ઞાનનો વિષય સકલ રૂપી દ્રવ્યો અને પ્રત્યેક દ્રવ્યના અસંખ્યાત પર્યાયો છે, અને તે વિભંગજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અનંતગણો છે. તેથી શ્રુત અજ્ઞાનના પર્યાયો અનંતગણા છે, કેમકે શ્રુતઅજ્ઞાનનો વિષય શ્રુતજ્ઞાનની પેઠે સામાન્ય રૂપે કરીને સર્વ મૂર્તામૂર્ત દ્રવ્યો અને સર્વ પર્યાયો હોવાથી અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અનંતગણો છે; તેથી શ્રુતજ્ઞાનના પર્યાયો વિશેષાધિક છે, કેમકે શ્રુતઅજ્ઞાનને અગોચર કેટલાક પર્યાયોને શ્રુતજ્ઞાન જાણે છે. તેથી મતિઅજ્ઞાનના પર્યાયો અનંતગણા છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન અભિલાપ્યવસ્તુ વિષયક હોય છે. જ્યારે મતિઅજ્ઞાન તેનાથી અનંતગણા અનભિલાપ્ય વધારે પદાર્થો

[illegible] પૂર્ણ અનેકના નિશાનથી જે જ્ઞાન થાય તે [illegible] એટલે ધ્રુમ વગેરેની નિશાનીઓથી પરોક્ષ [illegible] જે જ્ઞાન થાય તે. જેમકે, 'અહીં' મોરનો શબ્દ [illegible] [illegible] પદાર્થના સ્વરૂપનું [illegible] એવા સ્વરૂપવાળા બીજા પદાર્થો પણ [illegible] જે જ્ઞાન તે ઉપમાપ્રમાણ. અનુમાન [illegible] [illegible] એક [illegible] [illegible] પણ [illegible] હોય તેનું જ્ઞાન.) [illegible] આ પ્રમાણે છે: [illegible]

[illegible]

— [illegible]

૩ [illegible]

૧

ઉ૦—હે ગૌતમ ! તે પુરુષવેદવાળો હોય, અથવા કૃત્રિમ નપુંસક હોય.

પ્ર૦—હે ભગવન્ ! તેને કેટલા કષાયો હોય ?

ઉ૦—હે ગૌતમ ! તેને સંજ્વલન પ્રકારના[1] ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય હોય. તેના અધ્યવસાયો પણ પ્રશસ્ત જ હોય.

—શતક ૯, ઉદ્દે૦ ૩૧

## ૪

## પ્રમાણ

જેનાથી અર્થ–પદાર્થ–જાણી શકાય તે પ્રમાણ. અથવા 'જાણવું' તે પ્રમાણ.

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! પ્રમાણ તે શું ?

ઉ૦—હે ગૌતમ ! પ્રમાણ ચાર પ્રકારનું છે: પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અને આગમ.

પ્રત્યક્ષના બે પ્રકાર છે: ઇંદ્રિયપ્રત્યક્ષ, અને નોઇંદ્રિયપ્રત્યક્ષ. ઇંદ્રિયપ્રત્યક્ષ એટલે પાંચ ઇંદ્રિયોથી થતું જ્ઞાન. નોઇંદ્રિયપ્રત્યક્ષ એટલે ઇંદ્રિય અને મનની સહાયતા વિના ફક્ત આત્માની યોગ્યતાના બળથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન. અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન, અને કેવલજ્ઞાન એ નોઇંદ્રિયપ્રત્યક્ષ જ્ઞાનો છે.

અનુમાન ત્રણ પ્રકારનું છે: પૂર્વવત્, શેષવત્ અને દૃષ્ટસાધર્મ્યવત્. [જેમ નાસી જઈને ફરી આવેલા પુત્રને માતા કોઈ (વ્રણ વગેરેના) પૂર્વ નિશાનથી ઓળખી કાઢે.

1. જુઓ આગળ પા ૨૯, ટિ. નં ૫.

## જીવોનું વર્ગીકરણ

તેમાં પૃથ્વીકાયિકોના બે વર્ગ છે : સૂક્ષ્મ[1] પૃથ્વીકા
અને બાદર (સ્થૂલ) પૃથ્વીકાયિક. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકના
બે વર્ગ છે: પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત.[2] બાદર પૃથ્વીકા
પણ બે પ્રકાર છે: શ્લક્ષ્ણ (ભૂકો કરેલા ઢેફા જેવી
કાળી નીલી વગેરે પૃથ્વી), અને ખર (ઉપલ, શિલ
કાંકરા વગેરે).[3]

અપ્કાયિકના પણ સૂક્ષ્મ[1] તથા બાદર એવા
વિભાગ છે: તથા સૂક્ષ્મના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા
વિભાગ છે. બાદર અપ્કાયિક તો ઝાકળ, કરા, ઠંડું પાણી,
મીઠું પાણી, ખારું પાણી વગેરે અનેક પ્રકારનું છે.

તેજસ્કાયિકના પણ સૂક્ષ્મ (પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત),
તથા (અંગાર, જ્વાળા, અગ્નિ, ઉલ્કા વીજળી વગેરે) બાદર
એવા બે પ્રકાર છે.

વાયુકાયિકના પણ સૂક્ષ્મ (પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત), તથા
(પૂર્વ દિશાનો, દક્ષિણ દિશાનો, વંટોળિયો વગેરે) બાદર
એવા બે પ્રકાર છે.

વનસ્પતિકાયિકના સૂક્ષ્મ (પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત), તથા
બાદર એવા પ્રકાર છે. તેમાં બાદરના પાછા 'પ્રત્યેકશરીર,'

---

1. આ સૂક્ષ્મત્વ અને સ્થૂલત્વ આપેક્ષિક ન સમજવું. પરંતુ
એ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકો, પેટીમાં ગંધના અવયવોની જેમ, ચારે બાજુ
ફેલાઈ રહેલા હોય છે, તથા સકલ લોકમાં વ્યાપેલા હોય છે.
પરંતુ બાદર પૃથ્વીકાયિકો તો નિયત દેશમાં જ હોય છે.

2. આ માટે જુઓ આ પ્રકરણમાં જ વિભાગ ૩, પા. ૩૫૧.

3. આ તેમ જ પૃથ્વીના વર્ગોની વિગતો અને પેટા વિગતો માટે
જુઓ આ માળાનું 'અધ્યયન ૩૫-૭'. પુસ્તક, પા. ૨૫૯–૨૬૦

તિર્યંચોના ત્રણ પ્રકાર છે. જલચર, સ્થલચર, અ
ખેચર.

જલચરના પાછા સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ એમ
ભેદ છે. સંમૂર્છિમ તો નપુંસક જ હોય છે. ગર્ભજ પાછ
સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક એમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ત
બધાના પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદ છે.

સ્થલચર તથા ખેચરનું પણ એ પ્રમાણે જાણવું.

મનુષ્યના બે પ્રકાર છે: સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ.
સંમૂર્છિમ મનુષ્યો ગર્ભજ મનુષ્યોના કફ, વીટ, લોહી,
પિત્ત, પરુ, વીર્ય, મડદું વગેરે અશુચિ સ્થાનોમાં પેદા થાય
છે. તેમનું કદ આંગળના અસંખ્યેય ભાગ જેટલું હોય છે;
તેમને મન તેમ જ સમ્યગ્દર્શન નથી હોતું; તેઓ અજ્ઞાની
હોય છે તથા સર્વ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરતા પહેલાં
અંતર્મુહૂર્તમાં જ મરી જાય છે.

ગર્ભજ મનુષ્યો પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે: કર્મભૂમિનાં,[1]
અકર્મભૂમિનાં અને અંતરદ્વીપોનાં. અંતરદ્વીપો જંબુદ્વીપની
આસપાસ વીંટળાઈને આવેલા લવણસમુદ્રમાં આવેલા છે.

કર્મભૂમિમાં આવેલાના પાછા બે વિભાગ છે: આર્ય
અને મ્લેચ્છ. શક, યવન, ચિલાત, શબર, બર્બર વગેરે
મ્લેચ્છો અનેક પ્રકારના છે.[2]

---

1. જેમાં મોક્ષમાર્ગને જાણનારા અને તેનો ઉપદેશ કરનારા
તીર્થંકર પેદા થઈ શકે, તે કર્મભૂમિ. તે બધાની વિગતો માટે
જુઓ આ ખંડમાં આગળ પાંચમો લોકવિભાગ.

2. આર્ય-અનાર્યની વિગતો માટે જુઓ આ માળાનું
'ધર્મકથાઓ' પુસ્તક – પા. ૨૦૫-૬.

તેમાં વીતરાગ દર્શનાર્યના બે પ્રકાર છે: જેના કષાયો માત્ર ઉપશાંત થયા છે તેવા 'ઉપશાંતકષાય'; અને જેના કષાયો ક્ષીણ થયા છે તેવા 'ક્ષીણકષાય'. તેમાં પાછા 'ક્ષીણકષાય'ના 'છદ્મસ્થ' અને 'કેવલી' એવા બે ભેદ છે. અને 'કેવલી'ના પાછા 'સયોગી', અને 'અયોગી' એવા બે ભેદ છે.•

૯. ચારિત્રાર્યો પણ બે પ્રકારના છે: સરાગ ચારિત્રાર્ય, અને વીતરાગ ચારિત્રાર્ય.

દેવો ચાર પ્રકારના છે: ભવનવાસી, વાનવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, અને વૈમાનિક. તેમાં ભવનવાસીના, અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુપર્ણકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિક્કુમાર, વાયુકુમાર, અને સ્તનિતકુમાર—એવા દશ ભેદ છે. વાનવ્યંતરના, કિંનર, કિંપુરુષ, મહોરગ, ગાંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત, અને પિશાચ એવા આઠ ભેદ છે.

જ્યોતિષ્કના પાંચ ભેદ છે: ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, અને તારા. વૈમાનિકના બે ભેદ છે: કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત. તેમાં કલ્પોપપન્નના સૌધર્મ, ઐશાન, સાનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક, મહાશુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત એવા બાર ભેદ છે. અને કલ્પાતીતના ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર એવા બે વિભાગ છે. તેમાં ગ્રૈવેયકના નો હેઠળના, મધ્યમ અને ઉપરના; તથા તે દરેકના તેવા ત્રણ ત્રણ ભેદ

• આ વિભાગો સમજવા માટે ગુણસ્થાનો વિષે કાંઈક સમજવાની જરૂર છે. તેને માટે જુઓ આ વિભાગને અંતે ટિ. નં. ૧, પા. ૩૪૪.

ગત થયા છતાં ચારિત્રમોહનીયની સત્તા બળવાન હોવાથી વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) ઉદય નથી પામતી.

૫. જે અવસ્થામાં દૃષ્ટિ ઉપરાંત અલ્પાંશે પણ વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) ઉત્પન્ન થાય છે, તે 'દેશવિરતિ'.

૬. જેમાં ત્યાગવૃત્તિ પૂર્ણ ઉદય પામવા છતાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રમાદ-સ્ખલન સંભવે છે, તે 'પ્રમત્તસંયત'.

૭. જેમાં પ્રમાદનો સર્વથા સંભવ નથી, તે 'અપ્રમત્તસંયત'.

૮. જેમાં પૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલા આત્મશુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે અને અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસ પ્રગટે છે, તે 'અપૂર્વકરણ.'

૯. જેમાં ચારિત્રમોહનીય કર્મના શેષ રહેલા અંશોને શમાવવાનું કે ક્ષીણ કરવાનું કામ ચાલતું હોય છે, તે 'અનિવૃત્તિબાદર.'

૧૦. જેમાં મોહનીયનો અંશ લોભરૂપે જ ઉદયમાન હોય છે, પણ બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં, તે 'સૂક્ષ્મસંપરાય.'

૧૧. જેમાં સૂક્ષ્મલોભ સુધ્ધાં શમી જાય છે, તે 'ઉપશાંતમોહનીય'. આ ગુણસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય સંભવે ખરો; પણ ચારિત્રમોહનીયનો તેવો ક્ષય નથી હોતો; માત્ર તેની સર્વાંશે ઉપશાંતિ હોય છે. આને લીધે જ મોહનો ફરી ઉદ્રેક થતાં અવશ્ય પતન થાય છે અને પ્રથમ ગુણસ્થાન સુધી જવું પડે છે.

૧૨. જેમાં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે, તે 'ક્ષીણમોહનીય'. અહીંથી પતન સંભવી શકતું નથી.

ઉપયોગાત્મા[1] હોય છે. બન્ને વિશેષ આવરણ જ્ઞાનાત્મા સર્વ સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે. સામાન્ય અવબોધરૂપ દર્શનાત્મા સર્વ જીવોને હોય છે. ચારિત્રાત્મા વિરતિવાળાને હોય છે; અને વીર્યાત્મા કરણવીર્યવાળા સર્વ સંસારી જીવોને હોય છે.

જેને કષાયાત્મા હોય તેને યોગાત્મા અને જ્ઞાનાત્મા (સકષાયી અને સયોગી અવસ્થામાં) હોય અને (ક્ષીણકષાયી, ઉપશાન્તકષાયી અને અયોગી દશામાં) ન પણ હોય. જેને કષાયાત્મા હોય તેને ઉપયોગાત્મા તો અવશ્ય જ હોય (કારણ કે મુક્ત કે સંસારી બધા જીવોને ઉપયોગ એટલે કે બોધ વ્યાપાર હંમેશ હોય છે.) જેને કષાયાત્મા હોય તેને જ્ઞાનાત્મા હોય કે ન પણ હોય (સમ્યગ્જ્ઞાની હોય કે ન હોય તેની અપેક્ષાએ). કષાયાત્માને દર્શનાત્મા તો અવશ્ય હોય (કેમકે સિદ્ધને પણ કેવલદર્શન હોય છે જ). કષાયાત્માને ચારિત્રાત્મા વિકલ્પે હોય છે કારણ કે સિદ્ધ અથવા વિરતિ રહિતને કષાયાત્મા હોવા છતાં હિંસાદિ દોષથી નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્રાત્મા હોતો નથી; અને વિરતિવાળાને હોય છે. એ જ વીર્યાત્માનું પણ સમજવું. કારણ કે સકરણવીર્યની[2]

1. ઉપયોગ એટલે બોધવ્યાપાર—જાણવાની ક્રિયા. જે બોધ વસ્તુને વિશેષરૂપે જાણે તે સાકાર ઉપયોગ; અને જે બોધ વસ્તુને સામાન્યરૂપે જાણે તે નિરાકાર ઉપયોગ. સાકારને જ્ઞાન અથવા સવિકલ્પક બોધ કહે છે; અને નિરાકારને દર્શન અથવા નિર્વિકલ્પક બોધ કહે છે.

2. જુઓ પા. ૩૧૯.

ન હોય. કષાયાત્મા અને યોગાત્માની પેઠે કષાયાત્મા અને વીર્યાત્માનો સંબંધ કહેવો.

એ પ્રમાણે યોગાત્માનો ઉપયોગાત્મા વગેરે પાંચ સાથે સંબંધ કહેવો.

જેમ દ્રવ્યાત્માનું કર્યું તેમ ઉપયોગાત્માનું બીજા આઠ સાથે સમજવું.

જ્ઞાનાત્મા હોય તેને દર્શનાત્મા અવશ્ય હોય; અને જેને દર્શનાત્મા હોય તેને જ્ઞાનાત્મા વિકલ્પે હોય. જેને જ્ઞાનાત્મા હોય તેને ચારિત્રાત્મા વિકલ્પે હોય; પરંતુ ચારિત્રાત્માને જ્ઞાનાત્મા અવશ્ય હોય. જ્ઞાનાત્મા અને વીર્યાત્મા બંને પરસ્પર વિકલ્પે હોય.

દર્શનાત્માને ચારિત્રાત્મા અને વીર્યાત્મા વિકલ્પે હોય, પરંતુ જેને તે બંને આત્મા હોય તેને દર્શનાત્મા અવશ્ય હોય.

ચારિત્રાત્માને અવશ્ય વીર્યાત્મા હોય; પરંતુ વીર્યાત્માને ચારિત્રાત્મા વિકલ્પે હોય.

સૌથી થોડા ચારિત્રાત્મા છે; તે કરતાં જ્ઞાનાત્મા અનંતગુણ છે; તે કરતાં કષાયાત્મા અનંતગુણ છે; તે કરતાં યોગાત્મા વિશેષાધિક છે; તેથી વીર્યાત્મા વિશેષાધિક છે; તથા તે કરતાં ઉપયોગાત્મા, દ્રવ્યાત્મા અને દર્શનાત્મા વિશેષાધિક છે અને પરસ્પર તુલ્ય છે.

પ્રં૦—હે ભગવન્! આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે કે અજ્ઞાનસ્વરૂપ[1]?

---

1. અહીં જ્ઞાન એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એટલે મિથ્યાજ્ઞાન સમજવું.

ર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય; ૧૧. અપર્યાપ્ત અસંજ્ઞી ચેન્દ્રિય; ૧૨. પર્યાપ્ત અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય; ૧૩. અપર્યાપ્ત સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય અને ૧૪. પર્યાપ્ત સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય.

શતક ૨૫, ઉદ્દે૦ ૧

વિવરણ : ઉપર જે પર્યાપ્ત કે અપર્યાપ્તનો ઉલ્લેખ છે, તેના વિષે કાંઈક વિગતથી સમજવાની જરૂર છે.

જિનદર્શનમાં શરીરને રચનાર તરીકે કોઈ ઈશ્વર કે માત્ર જડપંચમહાભૂતોનું સંમિલન જ સ્વીકાર્યો નથી. તેને તો કર્મો વડે બદ્ધ આત્મા જ તેવા પ્રકારનાં પુદ્ગલો દ્વારા શરીર રચે છે. તેનું પોષણ અનુકૂળ આહાર વડે થાય છે. એટલે કે, આહારનો લોહી માંસ ઇત્યાદિરૂપે પરિણામ થાય છે અને તેનો અંતિમ વિકાસ ઇંદ્રિયોરૂપે થાય છે. આમ થવામાં કેટલાક, શરીરની એવા પ્રકારની યંત્રરચનાને જ કારણ માને છે; તો બીજાઓ તે માટે શક્તિવિશેષના મહત્ત્વને સ્વીકારે છે; જ્યારે, જૈનદર્શન તેમ થવામાં પુદ્ગલની જ ખાસ એક શક્તિને સ્વીકારે છે, અને તેને 'પર્યાપ્તિ' કહે છે. તેનો સામાન્ય અર્થ 'સંપૂર્ણ નિર્માણ' થાય છે. તો પણ તેનો વિશેષ અર્થ એ છે કે, 'પુદ્ગલોના સમૂહથી થનાર અને પુદ્ગલોને લેવામાં તથા પરિણમાવવામાં હેતુભૂત શક્તિ-વિશેષ', તે પર્યાપ્તિ. વિષયોના ભેદ વડે તે છ પ્રકારની[1] છે: ૧. આહારપર્યાપ્તિ – જેના દ્વારા બહારના આહારને લઈને રસપણું પમાડાય તે. ૨. શરીરપર્યાપ્તિ – રસરૂપ થયેલો

---

૧. ભગવતીસૂત્ર, શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૧, પ્ર. ૧૧માં પાંચ પર્યાપ્તિ જણાવી છે; પણ ત્યાં ભાષા અને મનઃપર્યાપ્તિને ભેગી ગણેલી છે.

સંભવ હે છે. એમ પોતપોતાની યોનિને યોગ્ય બધી પર્યાપ્તિઓને કેટલાક આત્માઓ પૂર્ણ કરીને મરે છે, ત્યારે કેટલાક તેમ નથી કરતા. એમાંથી પહેલાને પર્યાપ્તો, અને બાકીનાઓને અપર્યાપ્તો કહે છે. [તેઓ પણ આહાર, શરીર અને ઇંદ્રિયપર્યાપ્તિઓની પૂર્ણતામાં જ મરે છે, નહિ કે પહેલાં; કારણકે આવતા ભવનું આયુ બાંધીને જ દેહીઓ મરે છે. જો આમ ન થાય તો બધા આત્મા મુક્ત થાય. તે ભવાંતરનું આયુ, આહાર, શરીર અને ઇંદ્રિયની પર્યાપ્તિઓની પૂર્ણતામાં જ બંધાય છે.]

સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી: ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એકેંદ્રિય પૃથ્વીકાયાદિથી માંડીને ચતુરિન્દ્રિય સુધીના વર્ગોને તો મન હોતું નથી. પંચેન્દ્રિયના વર્ગોમાંથી દેવ અને નારક એ બેમાં તો બધાને મન હોય છે; અને મનુષ્ય તથા તિર્યંચ એ બેમાં જે ગર્ભોત્પન્ન હોય તેઓને જ હોય છે, તાત્પર્ય એ છે કે, મનુષ્ય અને તિર્યંચ ગર્ભોત્પન્ન તથા સંમૂર્છિમ એમ બે બે પ્રકારના હોય છે, જેમાં સંમૂર્છિમ મનુષ્ય અને તિર્યંચને મન હોતું નથી.

સંજ્ઞા હોય અથવા ન હોય તે ઉપરથી અમુકને મન છે કે નહિ, તે જાણી શકાય છે. અહીં સંજ્ઞા એટલે ગુણદોષની વિચારણા કે જેનાથી હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતનો પરિહાર થઈ શકે, એ વિશિષ્ટ વૃત્તિ જાણવી. અહીં એવા પુષ્ટ મનની વિવક્ષા છે કે નિમિત્ત મળતાં જેનાથી દેહયાત્રા ઉપરાંત બીજો વિચાર પણ કરી શકાય. તાત્પર્ય કે જેનાથી પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ સુધ્ધાં થઈ શકે એટલી વિચારની યોગ્યતારૂપી સંપ્રધારણ સંજ્ઞાની અહીં વિવક્ષા છે.

પ અને અનુગ્રહ છે. જે વિશિષ્ટ તપસ્વી તપસ્યાજન્ય
ાસ શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, તે કુપિત થઈ એ શરીર દ્વારા
તાના કોપપાત્રને બાળી પણ શકે છે અને પ્રસન્ન થઈ તે
રીર દ્વારા અનુગ્રહના પાત્રને શાંતિ પણ આપી શકે છે[1].
ને ૫. જીવે બાંધેલો કર્મસમૂહ એ જ કાર્મણ શરીર છે.
ા કાર્મણ શરીર જ્યાં સુધી અન્ય શરીર સહાયક ન હોય
યાં સુધી જીવનો કાંઈ ઉપભોગ સાધી શકતું નથી. આથી
પ્રથમનાં ચારની પેઠે તે સોપભોગ ન કહેવાતાં નિરુપભોગ
કહેવાય છે. અલબત્ત તે અન્ય શરીરોનું મૂળ હોઈ,
પરંપરાથી તો જીવના ઉપભોગનું સાધન છે જ, અને તેથી
તેને શરીર ગણ્યું છે.

આ પાંચમાંથી તૈજસ અને કાર્મણ શરીરનો સંબંધ આત્માની સાથે પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે; તે શરીરો બધા સંસારીઓને હોય છે. જ્યારે, ઔદારિક આદિ ત્રણ તો આત્મા સાથે અસ્થાયી સંબંધવાળાં છે.]

એક સાથે એક સંસારી જીવને ઓછામાં ઓછાં બે અને અધિકમાં અધિક ચાર શરીર હોઈ શકે; પાંચ ક્યારે પણ હોઈ શકે નહિ. જ્યારે બે હોય ત્યારે તૈજસ અને કાર્મણ હોય. કેમકે એ બંને, જીવને સંસાર હોય ત્યાં સુધી રહેનારાં છે. એ સ્થિતિ અંતરાલગતિ[2]માં જ હોય છે. કેમકે એ સમયે અન્ય કોઈ શરીર હોતું નથી. જ્યારે ત્રણ

---

૧. જુઓ આગળ ગોશાલકના ચરિતમાં તેનો બંને રીતનો ઉપયોગ, પા. ૨૮૩-૪.

૨. એક શરીર છોડી, બીજા શરીરને સ્થાને જવા સુધીની.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવ જે પુદ્ગલ દ્રવ્યોને ઔદારિક શરીરપણે ગ્રહણ કરે, તે સ્થિત દ્રવ્યોને[1] ગ્રહણ કરે, કે અસ્થિત દ્રવ્યોને!

મ૦—હે ગૌતમ! તે સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે અને અસ્થિતને પણ કરે. પ્રતિબંધ ન હોય તો છયે દિશાઓમાંથી

---

ચાર ઇંદ્રિય પર્યાપ્ત સુધી જાણવું. પણ પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિક એકેંદ્રિયને તે ઉપરાંત વૈક્રિય પણ હોય.

(૨) અપર્યાપ્ત રત્નપ્રભા પૃથિવી નારક પંચેંદ્રિયને વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ હોય; પર્યાપ્તને પણ તે જ હોય. એમ સાતે પૃથ્વી સુધી જાણવું.

(૩) અપર્યાપ્ત સંમૂર્છિમ જલચરને ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ હોય. પર્યાપ્તને પણ તે જ હોય. ગર્ભજ અપર્યાપ્તને પણ તે જ હોય. પરંતુ ગર્ભજ પર્યાપ્તને તે ઉપરાંત વૈક્રિય હોય. જલચરના ચાર વિકલ્પો પ્રમાણે જ ચતુષ્પદ, ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પ અને ખેચરના પણ ચાર વિકલ્પ જાણવા.

(૪) સંમૂર્છિમ મનુષ્યપંચેંદ્રિયને ઔદારિક, તૈજસ, અને કાર્મણ હોય. ગર્ભજ અપર્યાપ્તને પણ તે જ હોય. ગર્ભજ પર્યાપ્તને તે ઉપરાંત વૈક્રિય અને આહારક હોય.

(૫) નૈરયિકોની પેઠે અપર્યાપ્ત તથા પર્યાપ્ત અસુરકુમાર ભવનવાસી જાણવા. એ બે વિકલ્પો પ્રમાણે સ્તનિતકુમારો સુધી, પિશાચોથી માંડીને ગાંધર્વો સુધી, ચંદ્રોથી માંડીને તારાઓ સુધી, સૌધર્મથી અચ્યુત કલ્પ સુધી, તથા ગ્રૈવેયક અને અનુત્તરૌપપાતિક સુધીનું પણ જાણવું.

૧. જેટલા આકાશક્ષેત્રમાં જીવ રહેલો છે, તેની અંદર રહેલાં જે પુદ્ગલદ્રવ્યો તે સ્થિત દ્રવ્યો કહેવાય છે. તેની બહારના ક્ષેત્રમાં રહેલાં 'અસ્થિત' કહેવાય છે.

## ૨

## પાંચ ઇંદ્રિયો

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઇંદ્રિયો કેટલી કહી છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ઇંદ્રિયો પાંચ કહી છે. તે આ પ્રમાણે: સ્પર્શેંદ્રિય (ચામડી), રસનેંદ્રિય (જીભ), ઘ્રાણેંદ્રિય (નાક), નેત્રેંદ્રિય (આંખ) અને શ્રોત્રેંદ્રિય (કાન).*

બધાં સંસારીઓને પાંચે ઇંદ્રિયો નથી હોતી. (પૃથ્વી આદિ કેટલાક જીવોને) એક (સ્પર્શ), કરમિયાં વગેરે કેટલાકને બે (સ્પર્શ અને રસ), કીડી વગેરે કેટલાકને ત્રણ (સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ), ભમરા વગેરે કેટલાકને ચાર (સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, નેત્ર), અને મનુષ્ય વગેરે કેટલાકને પાંચ (સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, નેત્ર અને શ્રોત્ર) ઇંદ્રિય હોય છે.

પાંચે ઇંદ્રિયોના 'દ્રવ્ય' અને 'ભાવ' એમ બબ્બે ભેદ છે. પુદ્ગલમય જડ ઇંદ્રિય તે દ્રવ્યેંદ્રિય છે; અને આત્મિક પરિણામરૂપ ઇંદ્રિય તે ભાવેંદ્રિય.

દ્રવ્યેંદ્રિયના પણ પાછા નિર્વૃતિ અને કરણ એમ બે પ્રકાર છે. શરીરની ઉપર દેખાતી ઇંદ્રિયોની આકૃતિઓ, જે પુદ્ગલસ્કંધોની વિશિષ્ટ રચનાઓ છે, તે નિર્વૃતિઇંદ્રિય; અને નિર્વૃતિઇંદ્રિયની બહાર અને અંદરની પૌદ્ગલિક શક્તિ, જેના વિના નિર્વૃતિઇન્દ્રિય જ્ઞાન પેદા કરવાને અસમર્થ છે, તે ઉપકરણેંદ્રિય.

ભાવેંદ્રિય પણ 'લબ્ધિ' અને 'ઉપયોગ' એમ બે પ્રકારની છે. ઇંદ્રિયહેતુક જ્ઞાનને રોકનારાં કર્મોનો ક્ષય અને

*શતક ૧૯, ઉદ્દે૦ ૧, શતક ૧૬, ઉદ્દે૦ ૧ પણ

અસંખ્યમા ભાગ જેટલી છે. જિહ્વેંદ્રિયની પહોળાઈ બેથી નવ આંગળ જેટલી છે; અને સ્પર્શેંદ્રિયની પહોળાઈ શરીર જેટલી છે. પાંચે ઇંદ્રિયો અનંત પ્રદેશની બનેલી છે. તે ઇંદ્રિયો અસંખ્યેય પ્રદેશમાં રહેલી (અવગાઢ) છે. નેત્રેંદ્રિયની અવગાહના સૌથી થોડી છે; તેથી સંખ્યાતગણી અવગાહના કર્ણેંદ્રિયની છે; તેથી સંખ્યાતગણી ઘ્રાણેંદ્રિયની; તેથી અસંખ્યેયગણી જિહ્વાઇન્દ્રિયની, અને તેના કરતાં સંખ્યેયગણી અવગાહના સ્પર્શેંદ્રિયની છે.

નેત્ર સિવાયની બીજી બધી ઇંદ્રિયો અડકેલા અને પ્રવિષ્ટ થયેલા વિષયનું ગ્રહણ કરે છે. બધી ઇંદ્રિયોનો વિષય ઓછામાં ઓછો આંગળના અસંખ્ય ભાગ જેટલો છે, અર્થાત્ ઓછામાં ઓછું આંગળના અસંખ્યેય ભાગ જેટલા દૂર રહેલા વિષયને તે જાણી શકે છે. કર્ણેંદ્રિયનો વધારેમાં વધારે વિષય બાર યોજનનો છે, અર્થાત્ વધારેમાં વધારે બાર યોજનથી આવેલા શબ્દને કર્ણેંદ્રિય સાંભળી શકે છે; નેત્રેંદ્રિયનો વધારેમાં વધારે વિષય લાખ યોજન કરતાં વધારે છે— અર્થાત્ લાખ યોજન જેટલે દૂર રહેલા પદાર્થને તે જોઈ શકે છે.* અને બાકીની બધી ઇન્દ્રિયોનો વધારેમાં વધારે નવ યોજન જેટલો વિષય છે.[1]

—શતક ૨, ઉદ્દે૦ ૪

* આ નિયમ તેજ વિનાની વસ્તુને માટે છે.

૧ મૂળમાં તો અહીં 'પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર' ગ્રંથમાંથી પંદરમા ઇંદ્રિય પદનો આખો પ્રથમ ઉદ્દેશક અહીં ઉતારવો એમ જણાવ્યું છે.

આકારે રહેવાપણું, કોઈ રીતે ફાટવું–નોખા થવું–ભેદાવું, અંધારું,[1] છાંયો,[2] આતપ,[3] અને ઉદ્યોત.[4]

પુદ્ગલમાં પ્રત્યેક અણુએ તથા છેક મોટા સ્કંધોમાં પણ તે ચૌદે ગુણો હોય છે. વિશેષ એટલો કે કોઈ અણુ કે સ્કંધમાં અમુક ગુણનું આધિક્ય હોય યા અમુક ગુણની ન્યૂનતા હોય.

ઉપર જણાવેલા આઠે જાતના પુદ્ગલો લોકાકાશમાં ઠસોઠસ ભરેલા છે. ભાષાવર્ગણાનાં પુદ્ગલોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે: તે અનંત પ્રદેશવાળાં છે; રહેવા માટે અસંખ્ય પ્રદેશ જેટલી જગા રોકે છે; તે એક સમય સુધી અને અસંખ્ય સમય સુધી પણ એક સ્થળે ટકી શકે છે, પણ વધારે ટકતાં નથી; તે અણુઓમાં કાળો, નીલો, લાલ, પીળો અને ધોળો એમ પાંચે વર્ણ છે; સુગંધ અને દુર્ગંધ એમ બે ગંધ છે; ટાઢો, ઊનો, ચીકણો અને લૂખો એ ચાર સ્પર્શ છે;[5]

---

૧ અંધારું ભીંતની પેઠે આંખની જોવાની શક્તિને આડે આવે છે, માટે પુદ્ગલરૂપ છે.

૨. છાંયો ઠંડા વાયુની પેઠે ઠંડક આપી આપણને પુષ્ટ કરે છે, માટે પુદ્ગલરૂપ છે.

૩. તડકો અગ્નિની પેઠે ઊનો હોવાથી પુદ્ગલરૂપ છે.

૪. જુઓ તત્ત્વાર્થ અ. ૫, સૂ. ૨૩-૪. સૂર્ય આદિનો ઉષ્ણ પ્રકાશ તે આતપ અને ચંદ્ર આદિનો અનુષ્ણ પ્રકાશ તે ઉદ્યોત.

૫. કુલ સ્પર્શો તો ઉપર જણાવેલા ઉપરાંત કઠણ, કોમળ, ભારે અને હળવો મળીને આઠ છે. મોટા સ્કંધોમાં આઠે સ્પર્શ હોય છે.

પ્રકાશક: ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ
મંત્રી, શ્રી જૈનસાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ
અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી, સને ૧૯૩૮

મુદ્રક: [illegible] ભાઈ દેસાઈ
[illegible], અમદાવાદ

મ૦—હે ગૌતમ ! કાય આત્મા પણ છે (કારણ કે શરીરને સ્પર્શ થતાં તેનો આત્માને અનુભવ થાય છે.); તેમ જ આત્માથી ભિન્ન પણ છે. (નહિ તો શરીરનો નાશ થતાં આત્માનો પણ નાશ થાય).

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! કાય રૂપી છે કે અરૂપી ?

મ૦—હે ગૌતમ ! (સ્થૂલ શરીરની અપેક્ષાએ) રૂપી પણ છે; અને (કાર્મણ શરીરની અપેક્ષાએ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે) અરૂપી પણ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! કાય સચિત્ત (સજીવ) છે, કે અચિત્ત છે ?

મ૦—હે ગૌતમ ! (જીવંત અવસ્થામાં ચૈતન્યયુક્ત હોવાથી) સચિત્ત પણ છે, અને (મૃત અવસ્થામાં ચૈતન્યનો અભાવ હોવાથી) અચિત્ત પણ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! જીવોને કાય હોય છે કે અજીવોને ?

મ૦—હે ગૌતમ ! જીવોને પણ હોય છે, અને અજીવોને (તીર્થંકરાદિની મૂર્તિને) પણ હોય છે.

— શતક ૧૩, ઉદ્દે૦ ૭

## ૬ : જીવને લગતી કેટલીક બાબતો

### ૧

### અધિકરણ

'અધિકરણ એટલે હિંસાદિ પાપકર્મના હેતુભૂત વસ્તુ. તેના આંતરિક અને બાહ્ય એ ભેદ છે. તેમાં શરીર અને ઇંદ્રિયો આંતરિક અધિકરણ છે. અને કુહાડા. કોશ વગેરે પરિગ્રહાત્મક વસ્તુઓ બાહ્ય અધિકરણ છે.'

મ૦—હે ગૌતમ! તે ખરું છે. અવિરતિરૂપ હેતુથી જીવ નિરધિકરણી નથી.

—શતક ૧૬, ઉદ્દે૦ ૧

## ૨

### વેદક

ગૌ૦—હે ભગવન્! સ્ત્રીવેદક, * પુરુષવેદક, નપુંસકવેદક, અને અવેદક – એ બધા જીવોમાં કયા જીવ કોનાથી વધારે, ઓછા કે તુલ્ય છે?

મ૦—હે ગૌતમ! સૌથી થોડા પુરુષવેદકો છે; તેનાથી સંખ્યેયગણા સ્ત્રીવેદક છે; અવેદક અનંતગણા છે અને નપુંસકવેદક અનંતગણા છે.

દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચરૂપ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ અનુક્રમે ૩૨ વધારે ૩૨ ગણી, સત્તાવીશ વધારે સત્તાવીશ-ગણી, અને ત્રણ વધારે ત્રણગણી છે. વળી નવમા વગેરે ગુણસ્થાનોવાળા પ્ર૦. જીવો અને સિદ્ધો અવેદક છે; અને તે બધા અનંત હોવાથી સ્ત્રીવેદવાળાઓ કરતાં અનંતગણા છે. વળી સિદ્ધો કરતાં અનંતકાયિકો[1] (જેઓ નપુંસક છે તે,)

* સ્ત્રીવેદ એટલે સ્ત્રીજાતિને યોગ્ય કામાદિ વિકાર. તે પ્રમાણે પછીના વેદોનું સમજવું.

૧ અનંત જીવોનું મળીને એક જ સામાન્ય શરીર હોય તે અનંતકાયિક કહેવાય છે. તે જેવા કે આદુ, બટાટા વગેરે વનસ્પતિઓ.

ચાલિસેત્રાદિનું કરણ, અથવા ક્ષેત્ર દ્વારા સ્વાધ્યાયનું કરવું તે ક્ષેત્રકરણ. કાલરૂપ કરણ અથવા કાળનું, કાળ વડે અથવા કાળમાં કરવુ તે કાળકરણ. ૪. નારકાદિ ભવરૂપ કરણ તે ભવકરણ. ૫. એ પ્રમાણે ભાવકરણ સંબંધે પણ જાણવું.

વળી પાંચ પ્રકારનાં શરીર પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનું શરીરકરણ છે; પાંચ પ્રકારની ઇંદ્રિયો પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનં ઇંદ્રિયકરણ છે; તે પ્રમાણે ચાર પ્રકારે ભાષાકરણ,[1] ચાર પ્રકારે મનકરણ,[1] ચાર પ્રકારે કષાયકરણ, સાત પ્રકારે સમુદ્દઘાત[2] કરણ, ચાર પ્રકારે સંજ્ઞાકરણ, છ પ્રકારે લેસ્યાકરણ, અને ત્રણ પ્રકારે દષ્ટિકરણ[3] કહેવું. વેદકરણ પણ સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક એ ત્રણ પ્રકારો મુજબ ત્રણ પ્રકારનું છે.

એકેંદ્રિયથી માંડીને પંચેંદ્રિય સુધી પાંચ પ્રકારના જીવો મુજબ પ્રાણાતિપાતકરણ પણ પાંચ પ્રકારનું છે.

વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાન (આકૃતિ) – એ પાંચ પ્રમાણે પુદ્દગલકરણ પણ પાંચ પ્રકારનું છે.[4]

— શતક ૧૯, ઉદ્દે૦ ૯

---

૧. જુઓ આગળ ભાષા તથા મનના ચાર પ્રકાર, પા. ૩૬૪.

૨. જુઓ સાત પ્રકારના સમુદ્દઘાત માટે પા. ૯૨, ટિ૦ ૩.

૩. સમકિતદૃષ્ટિ, મિથ્યાત્વદૃષ્ટિ અને મિશ્રદૃષ્ટિ – એ ત્રણ દૃષ્ટિઓ – સમજણ – શ્રદ્ધાઓ છે.

૪. કરણ પ્રમાણે જ નિર્વૃતિ (નિષ્પત્તિ – તે પ્રમાણે થવું તે) પણ જાણવી. જેમકે જીવનું એકેંદ્રિયાદિ જીવરૂપે થવું તે એકેંદ્રિયજીવનિર્વૃતિ; એ પ્રમાણે કર્મનિર્વૃતિ, શરીરનિર્વૃતિ, ભાષાનિર્વૃતિ, ઇંદ્રિયનિર્વૃતિ, મનોનિર્વૃતિ, કષાયનિર્વૃતિ વગેરે

પામ્યા કરે, એ પરિણામી – નિત્યતા. એથી જ જૈનદર્શન જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ આદિ પર્યાયો આત્માના જ માને છે. આત્માના બધા પર્યાયો એક જ અવસ્થાવાળા નથી હોતા. કેટલાક પર્યાયો કોઈ એક અવસ્થામાં તો બીજા કેટલાક બીજી કોઈ અવસ્થામાં મળી આવે છે. પર્યાયોની તે ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ ભાવ કહેવાય છે. આત્માના પર્યાયો અધિકમાં અધિક છ ભાવવાળા હોઈ શકે છે.

૧. કર્મના ઉપશમથી પેદા થાય તે ભાવ ઔપશમિક કહેવાય છે. ઉપશમ એક પ્રકારની આત્મશુદ્ધિ છે, જે કચરો નીચે બેસી જવાથી પાણીમાં આવતી સ્વચ્છતાની પેઠે સત્તાગત કર્મના ઉદય તદ્દન રોકાઈ જતાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૨. કર્મના ક્ષયથી પેદા થાય તે ક્ષાયિક ભાવ છે. ક્ષય એ આત્માની એક એવી પરમ વિશુદ્ધિ છે, જે સર્વથા કચરો કાઢી નાખવાથી જળમાં આવતી સ્વચ્છતાની જેમ કર્મનો સંબંધ અત્યંત છૂટી જતાં પ્રગટ થાય છે. ૩. ક્ષય અને ઉપશમથી પેદા થાય એ ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે. ક્ષયોપશમ એક પ્રકારની આત્માની શુદ્ધિ છે, જે કર્મના ઉદયમાં નહિ આવેલા અંશના ઉપશમથી અને ઉદયમાં આવેલ અંશના ક્ષયથી પ્રગટ થાય છે. એ વિશુદ્ધિ મિશ્રિત હોય છે. ૪. ઉદયથી પેદા થાય તે ઔદયિક ભાવ. ઉદય એક પ્રકારની આત્માની કલુષિતતા છે, જે મેલ મળવાથી પાણીમાં આવતી મલિનતાની પેઠે કર્મના વિપાકાનુભવથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૫. પારિણામિક ભાવ દ્રવ્યનો એક પરિણામ છે, જે ફક્ત દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થયા કરે છે, અર્થાત્ કોઈ પણ દ્રવ્યનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપપરિણમન જ

# ઉપોદ્ઘાત

ચાતુર્માસને ટાંકણે જ શ્રીમદ્ભગવતીસૂત્રનો આ ભાષાનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરતાં આનંદ થાય છે. આઠ મહિના સુધી સંયમ અને તપથી આત્માને ભાવિત કરતા કરતા સાધુભગવંતો વિચર્યા હોય, ને ચાતુર્માસને કારણે એક ઠેકાણે સ્થિર થતાં, પાસેનો શ્રાવકવર્ગ તેમના સત્સંગનો લાભ લેવા ઉત્સુક થાય જ. સામાન્ય રીતે પર્યુષણના પર્વ દરમ્યાન શ્રીકલ્પસૂત્રનું પારાયણ થાય છે. પરંતુ સળંગ ચાતુર્માસ દરમ્યાન તો શ્રદ્ધાળુ શ્રાવકવર્ગ શ્રીમદ્ભગવતીસૂત્રનું જ પારાયણ કરાવવાને ઉત્સુક રહે છે. જે સૂત્રમાં કેવળજ્ઞાનીને ગણધરે પૂછેલા પ્રશ્નોનો જ સીધો સમાવેશ થતો હોય, તે સૂત્રનું શ્રવણ સાધુભગવંતોને મુખે ચાતુર્માસ દરમ્યાન સાંભળવાનો લોભ સ્વાભાવિક જ હોય. કેવળજ્ઞાનીના એક એક બોલને બારોબાર સુવર્ણ જેવો કીમતી ગણી, ધનિક વર્ગ ભગવતીસૂત્રના એક એક પ્રશ્ને સોનાનાણું કે ચાંદીનાણું ચડાવે છે. અલબત્ત એ રૂઢિ અત્યારે તો ભગવતીસૂત્રના

૬

રાજગૃહનગરનો પ્રસંગ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવ જીવત્વની અપેક્ષાએ પ્રથમ છે કે અપ્રથમ છે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! તે પ્રથમ નથી, પણ અપ્રથમ છે. જે જીવે જે ભાવ પૂર્વે પ્રાપ્ત કરેલો છે, તેની અપેક્ષાએ તે અપ્રથમ કહેવાય છે, જેમકે જીવત્વ અનાદિ કાળથી જીવને પ્રાપ્ત થયેલું છે. માટે જીવત્વની અપેક્ષાએ જીવ અપ્રથમ છે. પરંતુ જે જીવ પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવા જે ભાવને પ્રાપ્ત કરે, તેની અપેક્ષાએ તે પ્રથમ કહેવાય; જેમકે સિદ્ધત્વની અપેક્ષાએ સિદ્ધ પ્રથમ છે, કારણ કે સિદ્ધત્વ પૂર્વે જીવને પ્રાપ્ત થયેલું નથી. અનાહારક જીવનો અનાહારક ભાવ વિચારીએ તો જે જીવ સિદ્ધગતિમાં છે, તે સિદ્ધગતિના અનાહારક ભાવ કરતાં પ્રથમ છે : કારણ કે તેણે તે ગતિનું અનાહારકપણું પૂર્વે પ્રાપ્ત કર્યું નથી; પરંતુ વિગ્રહગતિને પ્રાપ્ત સંસારી જીવ અપ્રથમ છે, કારણ કે, તેણે વિગ્રહગતિમાં પૂર્વે અનાહારકપણું અનંત વાર પ્રાપ્ત કર્યું છે.

સમ્યગ્દષ્ટિજીવને સમ્યગ્દષ્ટિભાવ વડે વિચારીએ તો, જે જીવો પહેલી વાર જ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓ સમ્યગ્દષ્ટિભાવ કરતાં પ્રથમ છે; પરંતુ જેઓ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા બાદ ત્યાંથી પડીને તેને ફરી પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓ અપ્રથમ છે. સમ્યગ્દષ્ટિભાવની અપેક્ષાએ સિદ્ધોને પણ પ્રથમ જાણવા, કારણ કે સિદ્ધત્વસહચરિત સમ્યગ્દર્શન મોક્ષગમન સમયે પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપભોગલબ્ધિ, અને વીર્યલબ્ધિ કહેવાય છે. ૧૦. મતિ-જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલ ભાવેન્દ્રિયોનો તથા એકેન્દ્રિયાદિ જાતિનામકર્મ અને પર્યાપ્તનામકર્મના ઉદયથી દ્રવ્યેન્દ્રિયોનો લાભ થવો તે ઇંદ્રિયલબ્ધિ.

તેમાં જ્ઞાનલબ્ધિ જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર પ્રમાણે પાંચ પ્રકારની છે. અજ્ઞાનલબ્ધિ પણ મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન અનુસાર ત્રણ પ્રકારની છે.

દર્શનલબ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે: ૧. મિથ્યાત્વ–મોહનીયકર્મના ઉપશમ, ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી થયેલ શ્રદ્ધાન-રૂપ આત્મપરિણામ તે સમ્યગ્દર્શન લબ્ધિ. ૨. અશુદ્ધ મિથ્યાત્વપુદ્ગલના વેદનથી થયેલ વિપર્યાસરૂપ જીવપરિણામ તે મિથ્યાદર્શનલબ્ધિ, અને ૩. અર્ધવિશુદ્ધ મિથ્યાત્વપુદ્ગલના વેદનથી ઉત્પન્ન થયેલ મિશ્ર રુચિરૂપ જીવપરિણામ તે સમ્યગ્મિથ્યાદર્શનલબ્ધિ.

ચારિત્રલબ્ધિ પાંચ પ્રકારની છે: ૧. હિંસાદિ સદોષ પ્રવૃત્તિથી વિરતિ તે 'સામાયિક ચારિત્ર.' તેના બે પ્રકાર છે: ઇત્વર અને યાવત્કથિક. ઇત્વર એટલે અલ્પકાલીન. તે ઇત્વર સામાયિક પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના તીર્થને વિષે[1] પ્રથમ દીક્ષા લેનારને હોય છે. યાવત્કથિક એટલે

1. પહેલા તીર્થંકરના મુનિઓ ઋજુજડ હતા એટલે તેમને ધર્મ સમજવો મુશ્કેલ હતો પણ પાળવો સહેલો હતો; જ્યારે અંતિમ તીર્થંકરના મુનિઓ વક્રજડ હતા; તેથી તેમને ધર્મ સમજવો સહેલો હતો, પણ પાળવો મુશ્કેલ હતો. જ્યારે વચગાળાના મુનિઓ ઋજુપ્રાજ્ઞ હતા. જુઓ ઉત્તરાધ્યયન ૨૩, ૨૫–૬.

આયંબિલ કરે છે. આ પ્રમાણે ૭ માસ સુધી તપ કર્યા બાદ તપ કરનારાઓ સેવા કરે છે, અને સેવા કરનારા ૭ માસ તપ કરે છે. ત્યાર પછી ગુરુ એ પ્રમાણે ૭ માસ તપ કરે છે; બાકીનાઓમાંથી એક ગુરુ થાય છે, અને બીજા બધા સેવા કરે છે. એ પ્રમાણે ૧૮ માસ પૂરા થયા બાદ તેઓ ગચ્છમાં પાછા આવે છે, કે જિનકલ્પનો[1] સ્વીકાર કરે છે. પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર તીર્થંકર કે કેવલજ્ઞાની પાસેથી જ લઈ શકાય છે; કે જેણે તીર્થંકર કે કેવલજ્ઞાની પાસે પૂર્વે લીધુ હોય તેની પાસેથી લઈ શકાય છે. ૪. સૂક્ષ્મસંપરાય: જેમાં માત્ર સૂક્ષ્મ કષાય અને તે પણ લોભાંશનો ઉદય હોય છે તે સૂક્ષ્મસંપરાય. તેના બે પ્રકાર છે: વિશુધ્યમાનક અને સંક્લિશ્યમાનક. તેમાં વિશુધ્યમાનક, ક્ષપકશ્રેણી અને ઉપશમશ્રેણીએ ચડનારને હોય છે, અને સંક્લિશ્યમાનક ઉપશમશ્રેણીથી પડનારને હોય છે. ૫. યથાખ્યાત: સર્વથા કષાયોદયનો અભાવ જે ચારિત્રને વિષે હોય તે. તેના બે પ્રકાર છે: ઉપશમક – કષાયોનો ઉપશમ જેમાં હોય તે; અને ક્ષપક એટલે કષાયોનો ક્ષય જેમાં હોય તે.

ચારિત્રાચારિત્ર લબ્ધિ એક જ પ્રકારની છે.

વીર્યલબ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે: ૧ જેથી બાલ — સંયમરહિત અજ્ઞાની — ની અસંયમ – અજ્ઞાન – પૂર્વક કષ્ટદાયક અનુષ્ઠાનોમાં પ્રવૃત્તિ થાય, તે બાલવીર્યલબ્ધિ ૨. જેથી સંયમને વિષે પ્રવૃત્તિ થાય તે પંડિતવીર્યલબ્ધિ ૩. અને જેથી દેશવિરતિમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે બાલપંડિતવીર્યલબ્ધિ.

૧ જિનકલ્પ એટલે કે જિનનો અતિ કઠોર આચાર

મિશ્રદૃષ્ટિ) જીવોને પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન વિકલ્પે હોય છે.

મિશ્રદૃષ્ટિ જીવોને મિથ્યાદર્શનલબ્ધિવાળાની પેઠે જાણવા અને મિશ્રદૃષ્ટિરહિત જીવોને મિથ્યાદર્શનલબ્ધિરહિત જીવોની જેમ જાણવા.

ચારિત્રલબ્ધિવાળા જીવોને પાંચ જ્ઞાન વિકલ્પે જાણવાં અને ચારિત્રલબ્ધિરહિત જીવોને મનઃપર્યાયજ્ઞાન સિવાયનાં[1] ચાર જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન વિકલ્પે જાણવાં.

સામાયિક ચારિત્રલબ્ધિવાળા જીવોને કેવલજ્ઞાન સિવાય[2] ચાર જ્ઞાન વિકલ્પે હોય છે; અને સામાયિક ચારિત્રલબ્ધિરહિત જીવોને પાંચ જ્ઞાન[3] અને ત્રણ અજ્ઞાન વિકલ્પે હોય છે.

તે પ્રમાણે યથાખ્યાતચારિત્ર સુધી સમજવું; પરંતુ તેની લબ્ધિવાળાને પાંચ જ્ઞાન વિકલ્પે જાણવાં.[4]

ચારિત્રાચારિત્ર (દેશચારિત્ર) લબ્ધિવાળા જીવો જ્ઞાની છે પણ અજ્ઞાની નથી. તેમાં કેટલાક બે જ્ઞાન (મતિ અને શ્રુત) વાળા છે; અને કેટલાક ત્રણ જ્ઞાન (મતિ, શ્રુત અને અવધિ) વાળા છે. ચારિત્રાચારિત્રલબ્ધિરહિત જીવોને

૧. કારણકે અવિરતિપણામાં પ્રથમનાં બે કે ત્રણ જ્ઞાન હોય છે; અને સિદ્ધપણામાં એક કેવલજ્ઞાન જ હોય છે.

૨. કારણકે યથાખ્યાતચારિત્રીને જ કેવલજ્ઞાન હોય છે.

૩. કારણકે સામાયિકચારિત્રની લબ્ધિરહિત જે જ્ઞાની જીવો છે તેઓને છેદોપસ્થાપનીયભાવે અને સિદ્ધભાવે પાંચ જ્ઞાન વિકલ્પે છે. તથા જે અજ્ઞાની છે, તેમને ત્રણ અજ્ઞાન વિકલ્પે છે.

૪. કારણકે યથાખ્યાતચારિત્રી છદ્મસ્થ કે કેવલી હોય એટલે તેને પાંચ જ્ઞાન વિકલ્પે હોય.

બાલ-પંડિત વીર્યલબ્ધિવાળાને ત્રણ જ્ઞાન વિકલ્પે હોય છે; અને બાલ-પંડિતવીર્યલબ્ધિરહિત જીવોને પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન વિકલ્પે હોય છે.

ઇંદ્રિયલબ્ધિવાળા જીવોને વિકલ્પે ચાર[1] જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન હોય છે. ઇંદ્રિયલબ્ધિરહિત જીવો અવશ્ય એક કેવલજ્ઞાનવાળા છે.

શ્રોત્રેન્દ્રિયલબ્ધિવાળાને ઇંદ્રિયલબ્ધિવાળાની પેઠે જાણવા. શ્રોત્રેન્દ્રિયલબ્ધિરહિત જીવોમાં જેઓ જ્ઞાની છે તેઓ કાંતો (મતિ-શ્રુત) બે જ્ઞાન[2]વાળા છે; કે કાંતો (કેવલજ્ઞાનરૂપી) એક જ્ઞાનવાળા છે. અને જે અજ્ઞાની છે, તે બે (મતિ અને શ્રુત) અજ્ઞાનવાળા છે. નેત્રેન્દ્રિય અને ઘ્રાણેન્દ્રિયલબ્ધિવાળાને શ્રોત્રેન્દ્રિયલબ્ધિવાળાની પેઠે જાણવા. તે પ્રમાણે ૰રહિતનું પણ જાણવું. •

જિહ્વેંદ્રિયલબ્ધિવાળાને ચાર જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન વિકલ્પે હોય છે. જિહ્વેન્દ્રિયલબ્ધિરહિત જીવોમાં જે જ્ઞાની છે તેઓ અવશ્ય એક કેવલજ્ઞાની છે; અને જેઓ અજ્ઞાની છે[3]. તે (મતિ-શ્રુત) બે અજ્ઞાનવાળા છે.

હોય. મનઃપર્યવજ્ઞાન માત્ર પંડિતવીર્યલબ્ધિવાળાને હોય. સિદ્ધો પંડિતવીર્યલબ્ધિરહિત છે. કેમકે તેઓને અહિંસાદિ ધર્મવ્યાપારમાં પણ પ્રવૃત્તિ નથી.

૧. કારણ કે કેવલજ્ઞાનીને ઇંદ્રિયનો ઉપયોગ નથી.

૨ તે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સાસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિકલેન્દ્રિય ...વો છે.

૩. એટલે કે એકેંદ્રિય જીવો; તેઓમાં સાસ્વાદન ન હોવાથી ...નનો અભાવ છે, તેમ જ વિભંગનો પણ અભાવ છે.

સ્પર્શેન્દ્રિયનિર્વર્તનાને ઇન્દ્રિયનિર્વર્તનાની [illegible] ઇન્દ્રિયનું પણ તેમ જ જાણવું. — શતક ૮, ઉ[illegible]

## ૮
## યોગ

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! યોગ (પ્રકાર) [illegible] [illegible] ?

મ૦—હે ગૌતમ ! યોગના [illegible] પ્રકાર [illegible] મનયોગ, વચનયોગ, અને કાયયોગ. — શતક [illegible]

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! કેટલા પ્રકારના યોગ [illegible]

મ૦—હે ગૌતમ ! [illegible] પ્રકારના યોગ [illegible]

[illegible]

પારાયણની વ્યાપકતામાં વિઘ્નરૂપ બની છે, કારણ કે
પ્રશ્ન ઉપર રોકડ નાણું મૂકવાનું હોય, તો ૧૩૮ શત
ઉપર મૂકવા માટે કેટલું બધું નાણું જોઈએ !

મૂળ ભગવતીસૂત્રનો, મૂળ પાઠ સાથે શબ્દશઃ વિસ્તૃ
અનુવાદ ચાર ખંડોમાં આની અગાઉ આ સંસ્થા તરફથી
બહાર પડી ચૂક્યો છે. તથા તેના સળંગ અનુવાદક પંડિત
બેચરદાસજીએ આખા સૂત્રની વિદ્વત્તાભરી વિસ્તૃત સમાલોચના
ચોથા ખંડની શરૂઆતમાં ઉમેરી છે. એટલે અત્રે તો આ
છાયાનુવાદ પૂરતું જ થોડુંઘણું કહેવાનું છે.

ભગવતીસૂત્રના બીજા નામ 'વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ' ઉપરથી
સૂચિત થાય છે તેમ, આ આખું સૂત્ર પ્રશ્નો અને તેની
વ્યાખ્યાઓ એટલે વિસ્તૃત ઉત્તરોરૂપ છે. એ પ્રશ્ન
પૂછનારાઓમાં મુખ્ય તો ભગવાન મહાવીરના પટ્ટશિષ્ય
ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિ જ છે; ભગવાનના બીજા શિષ્યોમાંથી કોઈ
વાર માકંદિપુત્ર, કોઈ વાર રોહ, કોઈ વાર અગ્નિભૂતિ, કોઈ વાર
વાયુભૂતિ તથા કોઈ વાર મંડિતપુત્ર દેખા દે છે. અન્યતીર્થિકો
એટલે કે અન્ય સંપ્રદાયાઓ પણ કોઈ કોઈ વાર વિવાદ
કરવા કે કોઈ બાબતમાં શંકા કરવા આવી ચડે છે;*
તથા સમકાલીન ગૃહસ્થો કે શ્રાવકો અને જયંતી જેવી
શ્રાવિકાઓ પણ આવીને પ્રશ્નો પૂછી જાય છે. પરંતુ એક
ગૌન કરી શકાય કે, આખો ગ્રંથ ગૌતમ અને મહાવીરના
...નો એટલે નથી કે એક વખત તો

ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી ઔદારિક મિશ્ર યોગ વડે આહાર કરે. વળી, ઔદારિક શરીરવાળો જ્યારે વૈક્રિય શરીર કરે, ત્યારે, જ્યાં સુધી વૈક્રિય શરીર પૂર્ણ ન કરે, ત્યાં સુધી વૈક્રિયના સાથે ઔદારિક શરીરની મિશ્રતા હોવાથી ઔદારિક મિશ્ર કાયપ્રયોગ જાણવો.

વૈક્રિયમિશ્રકાયપ્રયોગ દેવ અને નારકમાં ઉત્પન્ન થતા અપર્યાપ્તને જ હોય. અહીં વૈક્રિયની મિશ્રતા કાર્મણ સાથે છે. વળી વૈક્રિય શરીરનો ત્યાગ કરી, ઔદારિકને ગ્રહણ કરતા ઔદારિક શરીરવાળાને વૈક્રિયની પ્રધાનતા હોવાથી વૈક્રિયની મિશ્રતા છે.

આહારક મિશ્રની મિશ્રતા ઔદારિકની સાથે હોય છે. આહારક શરીરી પોતાનું કામ પૂરું કરી જ્યારે આહારકને ત્યાગવા લાગે, અને ઔદારિકને ગ્રહણ કરી રહે ત્યાં સુધી તે હોય છે.

કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગ વિગ્રહગતિમાં સર્વ સંસારી જીવોને હોય છે. પૂર્વદેહથી મળેલી ગતિ વાંક સુધી જ પહોંચે છે. ત્યાંથી આગળ જવા બીજા પ્રયત્નની જરૂર પડે છે. તે વખતે બીજું કોઈ શરીર તો હોતું નથી, તેથી કાર્મણ શરીરના પ્રયત્નથી જીવ આગળ ગતિ કરે છે. વળી સમુદ્‌ઘાત કરતા કેવલજ્ઞાનીને ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા સમયે[1] તે કાયયોગ હોય છે.

1. તેની વિગતો માટે જુઓ આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર' પુસ્તક, પા. ૧૩૩

૯

## કષાય

ગૌ૦—હે ભગવન્! કષાય કેટલા છે?

મ૦—હે ગૌતમ! કષાય ચાર છે: ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ક્રોધનાં સ્થાન કેટલા પ્રકારનાં છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ચાર પ્રકારનાં છે: પોતાની જાત; બીજાની જાત; બંનેની જાત; અને અપ્રતિષ્ઠિત (કોઈના ઉપર નહીં તેવો).

એ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભ વિષે પણ જાણવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કયાં કયાં કારણો વડે ક્રોધ થાય છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ક્ષેત્રને કારણે, વસ્તુને કારણે, શરીરને કારણે, અને સાધનસામગ્રીને કારણે. એ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભનું પણ જાણવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ક્રોધ કેટલા પ્રકારનો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ચાર પ્રકારનો છે: અનંતાનુબંધી (સમ્યક્ત્વ ગુણનો જ નાશ કરી અનંત ભવ ભટકાવનાર); અપ્રત્યાખ્યાન (દેશવિરતિ ગુણનો વિઘાત કરનાર); પ્રત્યાખ્યાનાવરણ (સર્વવિરતિગુણવિઘાતી); અને સંજ્વલન (યથાખ્યાત ચારિત્રનો વિઘાતક). એ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભનું પણ જાણવું.

ગૌતમ૦—હે ભગવન્' ક્રોધ કેટલા પ્રકારનો છે?

મ૦—હે ગૌતમ' પૂરતુ કારણ સમજીને કરેલો આભોગનિર્વર્તિત, ગુણદોષની વિચારણા વિના જ કરેલો

૯

## કષાય

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! કષાય કેટલા છે ?

મ૦—હે ગૌતમ ! કષાય ચાર છે : [illegible] માયા, અને લોભ.

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! ક્રોધનાં સ્થાન કેટલાં [illegible]

મ૦—હે ગૌતમ ! ચાર પ્રકારનાં છે : [illegible] આત્મનો સ્નાન, અનેનો સ્નાન; અને અપ્રતિષ્ઠિત [illegible] નહીં તેવા).

એ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભ વિષે [illegible]

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! ક્યાં ક્યાં કારણે [illegible] થાય છે ?

મ૦—હે ગૌતમ ! ક્ષેત્રને કારણે, [illegible] કારણે, અને સાધનસામગ્રીને કારણે. [illegible] માયા અને લોભનુ પણ જાણવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! ક્રોધ કેટલા પ્રકારનો [illegible]

મ૦—હે ગૌતમ ! ચાર પ્રકારનો છે : [illegible] (સમ્યક્ત્વ ગુણનો જ નાશ કરી અનંત [illegible] અપ્રત્યાખ્યાન ( દેશવિરતિ ગુણનો [illegible] પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ( સર્વવિરતિગુણવિઘાતી [illegible] (યથાખ્યાત ચારિત્રનો વિઘાતક). એ [illegible] અને લોભનું પણ જાણવું.

ગૌતમ૦—હે ભગવન્ ! ક્રોધ કેટલાં [illegible]

મ૦—હે ગૌતમ ! પૂરતુ કારણ [illegible] આનાનિર્વર્તિત, ગુણદોષની વિચારણા [illegible]

પંચેન્દ્રિયો પણ ત્રણે વેદના અનુભવે છે. તે પ્રમાણે મનુષ્ય સુધી જાણવું.

ગૌ૦ હે ભગવન્! વેદના કેટલા પ્રકારની છે?

મ૦—હે ગૌતમ! વેદના ચાર પ્રકારની છે: દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાલથી અને ભાવથી. [પુદ્ગલ દ્રવ્યના સંબંધની અપેક્ષાએ દ્રવ્યવેદના. નારકાદિ ઉપપાતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રવેદના; નારકાદિ ભવકાલની અપેક્ષાએ કાલવેદના; અને વેદનીયકર્મના ઉદયથી થતા ઉત્પાદની અપેક્ષાએ ભાવવેદના.] આ ચારે વેદના નૈરયિકથી માંડીને બધાને હોય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! વેદના કેટલા પ્રકારની છે?

મ૦—હે ગૌતમ! વેદના ત્રણ પ્રકારની છે: શારીરિક, માનસિક અને શારીરિક-માનસિક. આ વેદનાઓ પણ બધાને હોય છે; પરંતુ તેમાં વિશેષ એ કે, એકેંદ્રિય અને વિકલેંદ્રિય જીવો માત્ર શારીરિક વેદના જ અનુભવે; કારણ કે તેમને મનનો અભાવ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! વેદના કેટલા પ્રકારની છે?

મ૦—હે ગૌતમ! વેદના ત્રણ પ્રકારની છે: (સુખરૂપ) સાતા. (દુ:ખરૂપ) અસાતા અને સાતા-અસાતા. બધા જીવોને[1] ત્રણે વેદનાઓ હોય છે.

---

1. નૈરયિકોમાં તો અસાતાવેદના જ હોય છે; પરંતુ તીર્થંકરના જન્માદિકાલે તેમને સાતાવેદના માની છે; ઉપરાંત પૂર્વજન્મનો સંબંધી દેવ વા અસુર વચનામૃતોથી તેને સિંચે છે, ત્યારે મનમાં તે સાતાવેદના અનુભવે છે, અને શરીરે તો ક્ષેત્રના પ્રભાવથી અસાતાવેદના અનુભવે છે; ઉપરાંત તે દેવાદિના દર્શનથી અને તેના વચનશ્રવણથી મનમાં તે સાતાવેદના પણ અનુભવે

નિરાકાર ઉપયોગ અથવા 'દર્શન'ના ચાર ભેદ છેઃ ૧. જે સામાન્ય બોધ નેત્રજન્ય હોય, તે ચક્ષુર્દર્શન; જે સામાન્ય બોધ નેત્ર સિવાય બીજી કોઈ પણ ઇંદ્રિય અથવા મનથી થાય છે તે અચક્ષુર્દર્શન. ૩. અવધિલબ્ધિથી મૂર્ત પદાર્થોનો સામાન્ય બોધ તે અવધિદર્શન, અને ૪. કેવળ-લબ્ધિથી થતો સમસ્ત પદાર્થોનો સામાન્ય બોધ તે કેવળદર્શન કહેવાય છે.[1]

— શતક ૧૬, ઉદ્દે૦ ૭

## ૭: જીવ અને લેશ્યા

૧

'લિશ્‌'—એટલે ચોટવું. લેશ્યા એટલે જે વડે કર્મ આત્મા સાથે ચોટે તે. અર્થાત્ આત્માનો એક પ્રકારનો શુભ કે અશુભ પરિણામ. પ્રશ્ન એ છે કે, લેશ્યા એ લાગણી કે વૃત્તિરૂપ છે કે અણુરૂપ છે? પ્રજ્ઞાપનાની ટીકામાં જણાવ્યું[2] છે કે લેશ્યા એ અણુરૂપ છે. તો બીજો સવાલ એ થાય છે કે, અણુઓ આઠ પ્રકારના છે;[3] તેમાં કઈ જાતિમાં લેશ્યાનાં અણુઓનો સમાવેશ થાય છે? શ્રી મલય-

૧. દર્શનોમાં કેવળદર્શન સમ્યક્ત્વ સિવાય થતું નથી. પરંતુ બાકીનાં ત્રણ, સમ્યક્ત્વનો અભાવ હોય તો પણ થાય છે. છતાં તેનાં પ્રતિપક્ષી ત્રણ અદર્શન ન કહેવાનું કારણ એ છે કે, દર્શન એ માત્ર સામાન્ય બોધ છે. તેથી સમ્યક્ત્વી અને મિથ્યાત્વીનાં દર્શનો વચ્ચે કાંઈ ભેદ વ્યવહારમાં બતાવી શકાતો નથી.

૨. પૃ. ૩૩૦, પદ ૧૭.

૩. જુઓ આગળ પા ૩૬૨.

માકંદિપુત્રે પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપતી વખતે 'હે ગૌતમ' એવું સંબોધન મહાવીરસ્વામીએ એ સંપાદક કરાવી એમ છે.* અસંગત. ટીકાકારે તેની કાંઈ માંડવાળ કરી જ છે. પરંતુ તાત્પર્ય એ છે કે પ્રશ્નકર્તાઓમાં મુખ્યત્વે ગૌતમ જ છે. એ પ્રશ્નો કોઈક જ વાર કોઈ અન્યતીર્થિકનું મંતવ્ય જાણવાને શંકારૂપે કરેલા પૂછેલા હોય છે; બાકી તો જુદા જુદા પ્રશ્નો પ્રશ્નકર્તાના મુખમાં મૂકીને ઉત્તરરૂપે જ ગ્રંથનો વિષય રજૂ કરવાનો ગ્રંથકર્તાનો ઇરાદો હોય એવું જ સર્વત્ર લાગ્યા કરે છે. એ પ્રશ્નોની રજૂઆતમાં વિષયનો કે દલીલનો કોઈ જ ક્રમ રાખવામાં આવ્યો નથી. કોઈ કોઈ વાર એક જ ઉદ્દેશકમાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયને લગતા પ્રશ્નો મૂકવામાં આવ્યા છે. તેમ ઉદ્દેશકોનો વિભાગ પણ કયા ક્રમને કારણે કરવામાં આવ્યો હોય, કે એક જ સ્થળે કે એક જ પ્રસંગે કરવામાં આવેલા પ્રશ્નોના સંગ્રહરૂપ હોય, એમ જણાય નથી. ટીકાકાર તો એક પ્રશ્ન પછી આવતા બીજા પ્રશ્નને અને એક ઉદ્દેશક પછી આવતા બીજા ઉદ્દેશકને કે એક શતક પછી આવતા બીજા શતકને વિષયના કે દલીલના કાંઈક સંબંધથી જોડી આપવા હંમેશ મુખ્ય પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ એ પ્રતીતિકારક થતો જ નથી.

કોઈ કોઈ વાર એ પ્રશ્નો જ કે એ પ્રશ્નોના વિષય બેવડાઈ જાય છે કે તેવડાઈ જાય છે; અને ઘણી વાર તો ના જવાબમાં બીજા કોઈ ઉપાંગમાંથી કે પછીના આચાર્યના ગ્રંથમાંથી અમુક ભાગ કે આખાં ને આખાં

* શત- ૧૮, ઉદ્દે૦ ૩

પદ્મલેશ્યા તિર્યંચ, મનુષ્ય અને વૈમાનિક દેવોને હોય છે. તેનો રંગ હળદર[1] જેવો, તેનો રસ અનંતગણો[2] મધુર, તેનો ગંધ સુગંધી અને તેનો સ્પર્શ કોમળ છે. તેની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી અર્ધમુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે ૧૦ સાગરોપમ ઉપરાંત એક મુહૂર્ત છે.

શુક્લલેશ્યા પણ પદ્મલેશ્યાવાળા જેટલાઓને[3] હોય છે. તેનો રંગ શંખ વગેરે જેવો ધોળો, તેનો રસ ગોળ વગેરેની પેઠે અનંતગણો સ્વાદુ, તેનો ગંધ સુગંધી તથા તેનો સ્પર્શ કોમળ હોય છે. તેની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ અર્ધમુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમ ઉપરાંત એક મુહૂર્ત છે.

બધી લેશ્યાઓનો પરિણામ (એટલે કે ન્યૂનાધિકતા વા તીવ્રતા મંદતા) ઘણો અને ઘણા પ્રકારનો હોય છે.

તેમનાં સ્થાન[4] એટલે કે નિમિત્તો પણ અસંખ્ય હોય છે. ને તે દરેકમાં પુનર્જન્મ લેશ્યાની ઉત્પત્તિ થયા પછી એક મુહૂર્ત અથવા લેશ્યાનો અંત થવાને એક મુહૂર્ત બાકી હોય

૧. પ્રજ્ઞાપના પદ ૧૭ પ્રમાણે ચંપક જેવો.

૨. ચંદ્રપ્રભા મદ્યની પેઠે તીખો-કષાયલો-મધુર. પ્રજ્ઞાપના પદ ૧૭.

૩. છએ લેશ્યાના અધિકારીઓ બાબત જુઓ શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૪.

૪. દ્રવ્યાર્થપણે લેશ્યાઓમા ઓછામાં ઓછાં સ્થાનોની સરખામણી આ પ્રમાણે છે: કાપોતલેશ્યાનાં સૌથી થોડાં; નીલલેશ્યાનાં તેથી અસંખ્યગણાં; કૃષ્ણ લેશ્યાના તેથી અસંખ્યગણા, તેજોલેશ્યાના તેથી અસંખ્યગણાં, પદ્મલેશ્યાનાં તેથી અસંખ્યગણા અને શુક્લલેશ્યાના તેથી પણ અસંખ્યગણા.

ગૌ૦—હે ભગવન્! નૈરયિકોને કેટલી લેશ્યાઓ હોય છે?

મ૦—હે ગૌતમ! કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત એ ત્રણ. તિર્યંચયોનિકોને છયે હોય છે; એકેંદ્રિયોને કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજ એ ચાર હોય છે; પૃથ્વીકાયિકોને, અપ્કાયિકોને, અને વનસ્પતિકાયિકોને પણ એ જ પ્રમાણે જાણવું. તેજ, વાયુ, બે ઇંદ્રિય, ત્રણ ઇંદ્રિય, અને ચાર ઇંદ્રિયોને નૈરયિકો પ્રમાણે જાણવું.

પંચેંદ્રિય તિર્યંચોને છયે લેશ્યા જાણવી. સંમૂર્છિમ પંચેંદ્રિયતિર્યંચયોનિકોને નૈરયિકો પ્રમાણે જાણવી. ગર્ભજ પંચેંદ્રિયતિર્યંચયોનિકોને છ લેશ્યાઓ; તિર્યંચયોનિની માદાઓને છ લેશ્યાઓ; મનુષ્યોને છ લેશ્યાઓ; સંમૂર્છિમ મનુષ્યોને નૈરયિકો પ્રમાણે; ગર્ભજ મનુષ્યોને છ લેશ્યાઓ; મનુષ્ય સ્ત્રીઓને છ; દેવોને પણ છ; દેવીઓને કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજ એ ચાર; ભવનવાસીઓને, ભવનવાસિનીઓને, વાનવ્યંતર દેવોને તથા વાનવ્યંતરદેવીઓને પણ એ ચાર;

તેજોલેશ્યા અને પદ્મલેશ્યામાં વીતરાગપણું સંભવતું નથી; પણ શુક્લમાં જ સંભવે છે. ૨. સિદ્ધો લેશ્યારહિત જ હોય છે. —શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૧. ૩. નારકોને, વિકલેંદ્રિયોને, તથા તેજકાય અને વાયુકાય જીવોને પ્રથમની ત્રણ જ લેશ્યાઓ હોય છે: ભવનપતિ, પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ અને વ્યંતરોને પ્રથમની ચાર લેશ્યાઓ છે. (ગર્ભજ) પંચેંદ્રિય, તિર્યંચ અને મનુષ્યોને છ લેશ્યાઓ છે; જ્યોતિષ્કોને તેજોલેશ્યા છે. વૈમાનિકોને ત્રણ શુભ લેશ્યાઓ છે તેમાં પણ સૌધર્મ અને ઈશાનમાં તેજોલેશ્યા જાણવી; સનત્કુમાર, માહેંદ્ર અને બ્રહ્મકલ્પમાં પદ્મલેશ્યા જાણવી; અને ત્યાંથી આગળ શુક્લલેશ્યા જાણવી

ગૌ૦—હે ભગવન્! કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યાવાળા નૈરયિકોમાં કઈ લેશ્યાવાળા વધારે છે?

ભ૦—હે ગૌતમ! કૃષ્ણલેશ્યાવાળા નૈરયિકો થોડામાં થોડા[1] છે; તેનાથી નીલ લેશ્યાવાળા અસંખ્યાતગણા છે[2], તથા કાપોત લેશ્યાવાળા તેથી અસંખ્યાતગણા[3] છે.

પંચેંદ્રિય તિર્યંચોનું ઓછાવત્તાપણું સામાન્ય જીવોના ઓછાવત્તાપણા પ્રમાણે જાણવું; પણ વિશેષ એટલો કે, તેમાં લેશ્યારહિત જીવોનું પદ ન કહેવું; કારણ કે તિર્યંચોમાં અલેશ્ય જીવોનો અસંભવ છે.

એકેંદ્રિયોમાં તેજોલેશ્યાવાળા સૌથી થોડા[4] છે; તેના કરતાં કાપોતલેશ્યાવાળા અનંતગણા છે;[5] તેના કરતાં નીલલેશ્યાવાળા વિશેષાધિક છે, અને તેના કરતાં કૃષ્ણલેશ્યાવાળા વિશેષાધિક છે.

---

૧. થોડાક પાંચમી પૃથ્વીના નરકાવાસોમાં તથા છઠ્ઠી અને સાતમી પૃથ્વીમાં જ નૈરયિકોને કૃષ્ણલેશ્યા હોવાથી.

૨. કેટલાક તૃતીય પૃથ્વીગત નરકાવાસોમાં, આખી ચોથીના, તથા કેટલાક પંચમ પૃથ્વીગત નરકાવાસોના અસંખ્યાતગણા નારકોમાં નીલલેશ્યા હોવાથી.

૩. પૂર્વોક્ત નારકો કરતાં અસંખ્યાતગણા તથા પ્રથમ અને દ્વિતીય પૃથ્વીમાં તેમજ તૃતીય પૃથ્વીના કેટલાક નરકાવાસોમાં રહેતા નારકોમાં કાપોતલેશ્યા હોવાથી.

૪. કારણ કે બાદર પૃથ્વી, અપ્, અને વનસ્પતિકાયોમાં અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ તેનો સંભવ હોવાથી.

૫ સૂક્ષ્મ બાદર નિગોદ જીવોમાં કાપોતલેશ્યા હોવાથી.

દેવોમાં શુક્લલેશ્યાવાળા સૌથી થોડા છે.[1] તેમના કરતાં પદ્મલેશ્યાવાળા અસંખ્યેયગણા છે;[2] તેમના કરતાં કાપોતલેશ્યાવાળા અસંખ્યાતગણા છે;[3] તેમના કરતાં નીલલેશ્યાવાળા વિશેષાધિક[4] છે; તેમના કરતાં કૃષ્ણલેશ્યાવાળા વિશેષાધિક છે; તથા તેમના કરતાં તેજોલેશ્યાવાળા સંખ્યેયગણા છે.[5]

દેવીઓમાં કાપોતલેશ્યાવાળી સૌથી થોડી છે;[6] તેમના કરતાં નીલલેશ્યાવાળી વિશેષાધિક[7] છે; તેમના કરતાં કૃષ્ણલેશ્યાવાળી વિશેષ અધિક છે, અને તેમના કરતાં તેજોલેશ્યાવાળી સંખ્યેયગણી[8] છે.

આ પછી મૂળમાં દેવ-દેવીનું ભેગું અલ્પત્વબહુત્વ વર્ણવ્યું છે.[9] તથા ભવનવાસી, દેવો, ભવનવાસી દેવીઓ,

---

૧. લાન્તકાદિ દેવલોકમાં જ તેમનો સદ્ભાવ હોવાથી.

૨. સનત્કુમાર, મહેન્દ્ર અને બ્રહ્મલોકવાસી દેવોમાં તે હોવાથી.

૩. ભવનપતિ તથા વ્યંતર દેવોમાં તેમ જ સનત્કુમારાદિ દેવોમાં હોવાથી.

૪. વધારે ભવનપતિ અને વ્યંતરોમાં તે હોવાથી.

૫. થોડાક ભવનપતિ અને વ્યંતરોમાં તથા સમસ્ત જ્યોતિષ્ક અને સૌધર્મ તથા ઈશાન લોકમાં તે હોવાથી.

૬. કેટલીક ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવીઓમાં તે હોવાથી.

૭. વધારે ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવીઓમાં તે હોવાથી.

૮. જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઈશાન લોકની બધી દેવીઓને તે હોવાથી.

૯. દરેક વર્ગની દેવીઓ તે તે વર્ગના દેવો કરતાં ૩૨ ગણી હોય.

પ્રકરણ જોઈ લેવાં, એવું જ કહી મૂક્યું હોય છે. એ ને બીજા ગ્રંથોમાં લેવાના ભાગો પૂરેપૂરા ઉતારીને આખો ગ્રંથ છપાવવામાં આવે, તો અત્યારે છે તે ક મૂળ ગ્રંથનું કદ કેટલું વધી જાય. ભગવતીસૂત્ર ઉપાંગો પ્રજ્ઞાપના જેવા અન્ય આચાર્ય રચિત ગ્રંથો કરતાં ઘણ પ્રાચીન કહેવાય. પરંતુ, વલભીમાં જ્યારે દેવર્ધિગણિ વગેરે (ઈ. સ. ૪૫૪) બધાં અંગોનો પાઠ નક્કી કર્યો ત્યારે, અમુ અમુક પ્રશ્નોના જવાબો પછીના ગ્રંથોમાં વધુ વિસ્તારથી કે વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ થયેલા જોઈને, તે ગ્રંથોમાંથી તે જવાબો સમજી લેવા એમ કહીને મૂળ ગ્રંથનો પાઠ પડતો મૂક્યો. એ પડતો મૂકેલો પાઠ કેવો હશે તે વિષે અત્યારે આપણે કલ્પના ન કરી શકીએ. સામાન્ય રીતે સ્ત્રી-પુરુષો કે નગર-પર્વતોના વર્ણનોની બાબતમાં તો અંગગ્રંથોમાં અમુક એક જાતનું વર્ણન નક્કી કરી, તે પ્રમાણે બધે સમજી લેવું એવી પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે. પરંતુ સિદ્ધાંત કે ચર્ચાની મુખ્ય બાબતમાં મુખ્ય ગ્રંથને આ રીતે પછીના ગ્રંથો ઉપર ટકનારો કરી મૂકવો એ વસ્તુ અમુક ખાસ સંજોગોમાં, કે જ્યારે બધા ગ્રંથોનો વિષય કેમ કરીને જલદી નક્કી કરી લેવો અને આખી વસ્તુ એક વખતને માટે કેમ પતવી દેવી, એવી મનોવૃત્તિમાં બધે હોય; પરંતુ સંકલનાની દૃષ્ટિએ જોતાં વર્તીએ તો ન ઠીક નથી જ લાગતું. ભગવતીસૂત્રમાં એ રીતે કયા કયા ગ્રંથોમાંથી ... પ્રમાણે

[illegible]

ગુરુ–લઘુ (જેમકે, વાયુ, કારણ કે તેનો તીરછા જવાનો સ્વભાવ છે.) અને અ-ગુરુલઘુ (આકાશ). ચાર સ્પર્શવાળા અને અરૂપી પદાર્થો અગુરુલઘુ કહેવાય છે. જે દ્રવ્ય ગુરુલઘુ હોય તે રૂપવાળું હોય; અને જે દ્રવ્ય અગુરુલઘુ હોય તે રૂપવાળું અને રૂપ વિનાનું પણ હોય. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક અને તૈજસ એ બધી વર્ગણાઓ (અણુઓ) ગુરુલઘુ છે. અને કાર્મણ, મન, અને ભાષા એ વર્ગણાઓ અગુરુલઘુ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય અમૂર્ત હોવાથી અગુરુલઘુ છે. સમયો (કાલ) અમૂર્ત છે માટે અગુરુલઘુ છે. દૃષ્ટિ, દર્શન, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, સંજ્ઞા વગેરે જીવના પર્યાયરૂપ છે માટે અગુરુલઘુ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કૃષ્ણલેશ્યા ગુરુ છે, લઘુ છે, ગુરુલઘુ છે કે અગુરુલઘુ છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે ગુરુલઘુ છે અને અગુરુલઘુ પણ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેનું શું કારણ?

મ૦—હે ગૌતમ! દ્રવ્યલેશ્યાની અપેક્ષાએ ગુરુલઘુ છે, અને ભાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ અગુરુલઘુ છે. તેવું જ શુક્લ સુધીની બધી લેશ્યાઓ માટે જાણવું. *

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૯

* ટીકામાંથી: ઔદારિક શરીર વગેરેનો જે કાળો વર્ણ તે દ્રવ્ય કૃષ્ણલેશ્યા છે અને ઔદારિકાદિ ગુરુલઘુ છે. માટે કૃષ્ણલેશ્યા ગુરુલઘુ છે. અને ભાવલેશ્યા તો જીવનો પરિણામ છે, માટે અમૂર્ત હોઈ અગુરુલઘુ જ.

મા૦—હે ભગવન્! કાપોતલેશ્યાવાળો અપ્કાયિક ત્યાંથી મરીને તુરત જ મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત કરી, કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને ત્યાર બાદ સિદ્ધ થાય?

મ૦—હા માકંદિપુત્ર!

મા૦—હે ભગવન્! કાપોતલેશ્યાવાળો વનસ્પતિકાયિક જીવ ત્યાંથી મરીને તુરત જ મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત કરે અને ત્યારબાદ સિદ્ધ થાય?

મ૦—હા માકંદિપુત્ર!

મા૦—હે ભગવન્! તે એમ જ છે; હે ભગવન્! તે એમ જ છે.

એમ કહી, માકંદિપુત્ર મહાવીરને વંદન કરીને જ્યાં શ્રમણનિર્ગ્રંથો હતા ત્યાં આવીને તે મુજબનું કહેવા લાગ્યા. આ વાત તે શ્રમણનિર્ગ્રંથોએ માન્ય ન કરી અને તેઓ ભગવાન મહાવીર પાસે આવી, તેમને વંદન કરી, તે બાબત પૂછવા લાગ્યા. ત્યારે ભગવાને કહ્યું, "હે આર્યો! માકંદિપુત્રે તમને જે કહ્યું છે, કે 'કાપોતલેશ્યાવાળા પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, અને વનસ્પતિકાયિક ત્યાંથી મરીને તરત જ મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત કરી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને ત્યાર બાદ સિદ્ધ થાય છે' તે વાત સત્ય છે. હે આર્યો! હું પણ એમ જ કહું છું કે, કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોતલેશ્યાવાળા પૃથ્વીકાયિકો અપ્કાયિકો, અને વનસ્પતિકાયિકો એ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધ થાય છે."*

* તેજ અને વાયુજીવો તરત જ મનુષ્યત્વ ન પામી શકતા હોવાથી તેમનો ઉલ્લેખ નથી. –ટીકા.

ગૌ૦—હે ભગવન્! અવધિમરણ શાથી કહેવાય છે?

મ૦—હે ગૌતમ! નરક ગતિનો જીવ આયુકર્મને અત્યારે ભોગવીને છોડતો જાય છે, તે જ કર્મને ભવિષ્યકાળે નારક થઈને તે ફરીથી પણ મરણ કરીને છોડશે, તે માટે હે ગૌતમ! તે અવધિમરણ કહેવાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્ આત્યંતિકમરણ શા માટે કહેવાય છે.

મ૦—હે ગૌતમ! નારકપણે વર્તતો જીવ જે કર્મને અત્યારે ભોગવીને છોડે છે, તેને ભવિષ્યમાં ફરી નહિ છોડે, તેથી તે આત્યંતિકમરણ કહેવાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! બાલમરણ કેટલા પ્રકારનું છે?

મ૦—હે ગૌતમ બાલમરણ[1] બાર પ્રકારનું છે!

ગૌ૦—હે ભગવન્! પંડિતમરણ કેટલા પ્રકારનું છે?

મ૦—હે ગૌતમ! પાદપોપગમન (પડેલા પાદપ–વૃક્ષની પેઠે હાલ્યા ચાલ્યા સિવાય એ જ સ્થિતિમાં મરતા સુધી આહારત્યાગપૂર્વક રહેવું તે), અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન (આહારપાણીનો ત્યાગ કરી બીજાની સેવા લેવા વગેરેની છૂટ રાખવી તે).[2]

—શતક ૧૩, ઉદ્દે૦ ૭

## ૨

## ગતિ

વિવરણ: જીવ મરણ પામી એક સ્થાન છોડી બીજે સ્થાને જાય છે, ત્યારે તે અંતરાલગતિ–વચગાળાની ગતિ

૧. જુઓ આગળ પા. ૧૦૬.

૨. જુઓ આગળ પા. ૧૩૬.

સ્થાન સુધી બીજો એમ) બે સમય લાગે. બે વાંક હોય તેને ત્રણ સમય લાગે; અને ત્રણ હોય તેને ચાર સમય લાગે.

ઋજુગતિથી કે વક્રગતિથી જન્માન્તર કરતા જીવને પૂર્વ આયુષ પૂર્ણ થાય કે તરત જ નવીન આયુષ, ગતિ વગેરે કર્મનો યથાસંભવ ઉદય થઈ જ જાય છે.

મુચ્યમાન જીવને અંતરાલગતિમાં આહારનો પ્રશ્ન જ નથી, કેમકે તે સૂક્ષ્મ સ્થૂલ બધાં શરીરોથી રહિત છે. પરંતુ સંસારી જીવને તો અંતરાલગતિમાં પણ સૂક્ષ્મ શરીર અવશ્ય હોય છે; તેથી તેને આહારનો પ્રશ્ન છે. આહાર એટલે સ્થૂલ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાં. એવો આહાર સંસારી જીવોમાં અંતરાલગતિને સમયે હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય. ઋજુગતિવાળા જીવો જે સમયે પૂર્વ શરીર છોડે છે, તે જ સમયે નવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે; તેમાં સમયાંતર થતો નથી. તેથી તેઓનો ઋજુગતિનો સમય નવીન જન્મસ્થાનનો ગ્રહણ કરેલ આહારનો જ સમય છે. એક વાંકવાળી ગતિના બે સમયોમાંથી પહેલો સમય અનાહારનો છે, અને બીજો સમય નવા ઉત્પત્તિસ્થાનમાં આહારગ્રહણનો છે. તે પ્રમાણે ત્રણ સમયની બે વાંકવાળી સ્થિતિમાં પ્રથમ બે અનાહારના, અને ચાર સમયની ત્રણ વાંકવાળી ગતિમાં પ્રથમ ત્રણ સમય અનાહારના[1] સમજી લેવા.

---

૧. તે વખતે શરીરપોષક આહારરૂપે સ્થૂલ પુદ્ગલોના ગ્રહણનો અભાવ હોય છે, પણ કાર્મણ શરીર દ્વારા થતા કંપનને લીધે કર્મપુદ્ગલનું ગ્રહણ તો થયાં જ કરે છે. કેમકે યોગ – પ્રવૃત્તિ માત્ર કર્મબંધનનું કારણ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવ પરભવમાં જતી વખતે કયે સમયે અનાહારક હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! પરભવમાં પ્રથમ સમયે જીવ કદાચ આહારક હોય, અને કદાચ અનાહારક હોય;[1] પરંતુ જ્યારે વક્રગતિ વડે બે સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પ્રથમ સમયે અનાહારક હોય છે, અને બીજે સમયે આહારક હોય છે; જ્યારે ત્રણ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પ્રથમ બે સમયે અનાહારક હોય છે, અને ત્રીજે સમયે આહારક હોય છે[2]; જ્યારે ચાર સમયે પરભવમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે આદિના ત્રણ સમયે અનાહારક હોય છે અને ચોથે સમયે આહારક હોય[3] છે. ચોથે સમયે જીવ અવશ્ય આહારક હોય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવ કયે સમયે સૌથી અલ્પ આહારવાળો હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! ઉત્પન્ન થતાં પ્રથમ સમયે, અને જીવિતને છેલ્લે સમયે. એ સમયે જીવ સૌથી અલ્પ

૧. મુક્ત જ થાય તો એક પણ શરીર ન હોવાથી અનાહારક જ હોય.

૨. જેમકે કોઈ મત્સ્યજીવ ભરતક્ષેત્રના પૂર્વભાગથી ઐરવતક્ષેત્રના પશ્ચિમભાગની નીચે નરકમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે એક સમયે ભરતના પૂર્વભાગથી પશ્ચિમભાગ તરફ જાય; બીજે સમયે ઐરવતના પશ્ચિમભાગ તરફ જાય અને ત્રીજે સમયે નરકમાં જાય.

૩. જેમકે ત્રસનાડીની બહાર વિદિશામાં રહેલો કોઈ જીવ જ્યારે અધોલોકથી ઊર્ધ્વલોકમાં ત્રસનાડીની બહારની દિશામાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રથમ સમયે તે વિશ્રેણીમાંથી સમશ્રેણીમાં આવે; બીજે સમયે નાડીમાં પ્રવેશ કરે; ત્રીજે સમયે ઊર્ધ્વલોકમાં જાય; અને ચોથે સમયે લોકનાડી બહાર ઉત્પત્તિસ્થાને ઊપજે.

ઉતારા કરી મૂકાતા ગયા છે, તેની વિગતવાર નોંધ વિચારે પ્રકાશિત મનુષ્યોને અંત આપેલી છે. આ ભાગોમાં તે બધા ગ્રંથોના અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થવાનો જ છે, એટલે આ ગ્રંથમાં તે બધા ભાગોનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી. છતાં ભગવતીસૂત્રમાં અમુક અમુક વિષયોની ચર્ચા જ નથી એવું ન લાગે, તે માટે તે પ્રશ્નો તો કાયમ રાખ્યા છે, અને તેના જવાબો પણ તેને ગ્રંથોમાંથી ટૂંકાવીને આપ્યા છે તથા નીચે આપેલા જવાબ કયા ગ્રંથમાંથી સમજી લેવા એ નોંધ્યું પણ છે. છતાં સામાન્ય વૃત્તિ તો એ જ રહી છે કે, તેવા ભાગો પડતા જ મૂકવા.

આટલું તો તે ગ્રંથની રચનાના સ્વરૂપ વિષે. હવે તેના વિષય અને પ્રયોજન ઉપર આવીએ. નંદીસૂત્ર તેમ જ સમવાયાંગ બંને સ્થળે જ્યાં ભગવતીસૂત્રના વિષયનું વર્ણન કરેલું છે,* ત્યાં તેની એક મુખ્ય વિશેષતા ખાસ તારવેલી જણાય છે. બીજા ઘણા વિષયો તો બધાં અંગોમાં એક સરખા જ દેખાય છે, પરંતુ આ વિશેષતા માત્ર ભગવતીસૂત્ર માટે જ કહેલી છે, અને તે તેની 'બુદ્ધિવર્ધકતા.' આ વસ્તુ જરા વિગતથી સમજીએ.

આપણે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને અનુસરીને શાસ્ત્રગ્રંથોના બે વિભાગ પાડીએ, તો એક વિભાગ ઉપદેશગ્રંથોનો થાય; અને બીજો સિદ્ધાંતગ્રંથોનો થાય. ઉપદેશગ્રંથોમાં સામાન્ય જન મનુષ્યોમાં વિવેક વૈરાગ્યાદિ ઉપજે એવી સર્વધર્મસાધારણ બાબતો ચર્ચેલી હોય; તથા એ ગ્રંથો ગમે તે ધર્મના

* જુઓ આ ગ્રંથ પા. [illegible]

ગૌ૦—હે ભગવન્! યોનિ કેટલા પ્રકારની છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રકારની છે: સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર. તેમાં નારકો તથા દેવોની યોનિ અચિત્ત છે; ગર્ભજોની યોનિ મિશ્ર છે; અને અન્યની[1] ત્રિવિધ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! યોનિ કેટલા પ્રકારની કહી છે?

મ૦—હે ગૌતમ! યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે: સંવૃત (ઢંકાયેલ કે દબાયેલ); વિવૃત (ખુલ્લી) અને મિશ્ર.

તેમાં એકેન્દ્રિયો, દેવો[2] અને નારકોની યોનિ સંવૃત હોય છે. ૨-૩-૪ ઇંદ્રિયવાળા (વિકલેંદ્રિય) જીવો, અને અગર્ભજ પંચેંદ્રિય તિર્યંચ તથા મનુષ્યોની યોનિ વિવૃત છે; જ્યારે ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચોની મિશ્ર છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! યોનિ કેટલા પ્રકારની કહી છે?

મ૦—હે ગૌતમ! યોન ત્રણ પ્રકારની છે: કાચબા જેવી ઉન્નત; શંખ જેવાં આવર્તવાળી; અને વાંસના પાન જેવી. તેમાં સ્ત્રીરત્નની[3] યોનિ શંખ જેવાં આવર્તવાળી હોય છે; તેમાં ઉત્પન્ન થયેલો ગર્ભ અવશ્ય નાશ પામે છે. કાચબા જેવી ઉન્નત યોનિમાં તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ અને બલરામ પેદા થાય છે; જ્યારે વાંસના પાન જેવી યોનિમાં અન્ય જનો પેદા થાય છે.

—શતક ૧૦, ઉદ્દે૦ ૨

---

૧. પૃથ્વીઆદિની, અને સંમૂર્છનજ મનુષ્યાદિની.

૨. દેવશય્યામાં વસ્ત્રથી ઢંકાયેલ આંગળના અસંખ્યાત ભાગ જેટલો દેવ ઉત્પન્ન થાય છે; અને નરકમાં વજ્રની ભીંતના ગોખ પણ વાસેલી બારી જેવા હોય છે; તેમાં ઉત્પન્ન થયા બાદ તેમની આકૃતિ વધતાં તેઓ નીચે ગબડે છે.

૩. જેમકે, ચક્રવર્તીને પ્રાપ્ત થતું સ્ત્રીરત્ન.

સંસ્કારવાળો બની એ સમયે જો મરણ પામે, તો તે નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય.

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! ગર્ભમાં ગયેલો જીવ દેવલોકે જાય ?

મ૦—હે ગૌતમ ! કોઈ સંજ્ઞી, પંચેંદ્રિય અને સર્વ પર્યાપ્તિથી પૂર્ણ થયેલો જીવ ઉત્તમ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ પાસે એક પણ ધાર્મિક અને આર્યવચન સાંભળી, તરત જ સંવેગથી ધર્મમાં શ્રદ્ધાળુ, ધર્મમાં તીવ્ર અનુરાગથી રંગાયેલો, ધર્મનો લાલચુ, પુણ્યનો લાલચુ, સ્વર્ગનો લાલચુ, મોક્ષનો લાલચુ, તેમાં ચિત્તવાળો, તેમાં મનવાળો, તેમાં આત્મ-પરિણામવાળો, તેમાં અધ્યવસાયવાળો, તેમાં તીવ્ર પ્રયત્નવાળો, તેમાં સાવધાનતાવાળો, તેને માટે ક્રિયાઓ કરનારો, અને તેના સંસ્કારવાળો બની, તે સમયે જો મરણ પામે, તો તે દેવલોકે જાય.

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! ગર્ભમાં ગયેલો જીવ ચતો હોય, પડખાભેર હોય, કેરી જેવો કુબ્જ હોય, ઊભેલો હોય, બેઠેલો હોય કે સૂતેલો હોય ? તથા જ્યારે માતા સૂતી હોય ત્યારે સૂતો હોય, જ્યારે માતા જાગતી હોય ત્યારે જાગતો હોય, માતા સુખી હોય ત્યારે સુખી હોય અને માતા દુઃખી હોય ત્યારે દુઃખી હોય ?

મ૦—હા ગૌતમ ! હવે જો તે ગર્ભ પ્રસવ સમયે માથા દ્વારા કે પગ દ્વારા આવે તો સરખી રીતે આવે; અને જો આડો થઈને આવે તો મરણ પામે. જે જીવ બહાર આવે તેનાં કર્મો અશુભ હોય તો તે જીવ કદરૂપો, દુર્વર્ણી, દુર્ગંધી, ખરાબ રસવાળો, ખરાબ સ્પર્શવાળો, અનિષ્ટ, અકાંત, અપ્રિય, અશુભ, અમનોજ્ઞ, સંભાર્યો પણ સારો ન

સંસ્કારવાળો બની એ સમયે જો મરણ પામે, તો તે નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થાય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગર્ભમાં ગયેલો જીવ દેવલોકે જાય?

મ૦—હે ગૌતમ! કોઈ સંજ્ઞી, પંચેંદ્રિય અને સર્વ પર્યાપ્તિથી પૂર્ણ થયેલો જીવ ઉત્તમ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ પાસે એક પણ ધાર્મિક અને આર્યવચન સાંભળી, તરત જ સંવેગથી ધર્મમાં શ્રદ્ધાળુ, ધર્મમાં તીવ્ર અનુરાગથી રંગાયેલો, ધર્મનો કાંક્ષુ, પુણ્યનો કાંક્ષુ, સ્વર્ગનો કાંક્ષુ, મોક્ષનો કાંક્ષુ, તેમાં ચિત્તવાળો, તેમાં મનવાળો, તેમાં આત્મ-પરિણામવાળો, તેમાં અધ્યવસાયવાળો, તેમાં તીવ્ર પ્રયત્નવાળો, તેમાં સાવધાનતાવાળો, તેને માટે ક્રિયાઓ કરનારો, અને તેના સંસ્કારવાળો બની, તે સમયે જો મરણ પામે, તો તે દેવલોકે જાય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગર્ભમાં ગયેલો જીવ ચતો હોય, પડખાભેર હોય, કેરી જેવો કુબ્જ હોય, ઊભેલો હોય, બેઠેલો હોય કે સૂતેલો હોય? તથા જ્યારે માતા સૂતી હોય ત્યારે સૂતો હોય, જ્યારે માતા જાગતી હોય ત્યારે જાગતો હોય, માતા સુખી હોય ત્યારે સુખી હોય અને માતા દુઃખી હોય ત્યારે દુઃખી હોય?

મ૦—હા ગૌતમ! હવે જો તે ગર્ભ પ્રસવ સમયે માથા દ્વારા કે પગ દ્વારા આવે તો સરખી રીતે આવે; અને જો આડો થઈને આવે તો મરણ પામે. જો જીવ બહાર આવે તેનાં કર્મો અશુભ હોય તો તે જીવ કદરૂપો, દુર્વર્ણો, દુર્ગંધી, ખરાબ રસવાળો, ખરાબ સ્પર્શવાળો, અનિષ્ટ, અકાંત, અપ્રિય, અશુભ, અમનોજ્ઞ, સંભાર્યો પણ સારો ન

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઉદકગર્ભ કેટલા સમય સુધી દકગર્ભરૂપે રહે?

મ૦—હે ગૌતમ! ઓછામાં ઓછો એક સમય, અને વધારેમાં વધારે ૭ મહિના.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તિર્યંચયોનિકગર્ભ કેટલા સમય સુધી ગર્ભરૂપે રહે?

મ૦—હે ગૌતમ! ઓછામાં ઓછું અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે આઠ વરસ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! મનુષ્યીગર્ભ કેટલા સમય સુધી ગર્ભરૂપે રહે?

મ૦—હે ગૌતમ! ઓછામાં ઓછું અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે બાર વરસ.

માતાના પેટની વચ્ચે રહેલ ગર્ભનું શરીર તે 'કાય;' તે શરીરમાં ઉત્પન્ન થવું તે 'કાયભવ' અને તેમાં જ જે જન્મ્યો હોય તે કાયભવસ્થ કહેવાય. કોઈ એક જીવ હોય, તેનું શરીર ગર્ભમાં રચાઈ ગયું હોય. પછી તે જીવ તે શરીરમાં પોતાની માતાના ઉદરમાં બાર વર્ષ સુધી રહી, મરણ પામી, પાછો પોતે રચેલ તે ને તે શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ પાછો બાર વર્ષ સુધી રહે. અને એ પ્રકારે ચોવીસ વર્ષ સુધી કાયભવસ્થરૂપે રહી શકે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કાયભવસ્થ કેટલા સમય સુધી 'કાયભવસ્થ' રૂપે રહે?

મ૦—હે ગૌતમ! ઓછામાં ઓછું અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે ૨૪ વર્ષ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! મૈથુનનો સેવનાર મનુષ્ય કેવા પ્રકારની હિંસા કરે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! જેમ કોઈ પુરુષ તપાવેલા સોનાના સળિયાને રૂ ભરેલી પોલા વાંસની નળીમાં કે બૂરની[1] નળીમાં ખોસે, અને તે રૂ વગેરેનો ધ્વંસ કરે, તે પ્રમાણે પુરુષ, યોનિમાં રહેલ જીવોનો નાશ કરે છે.

—શતક ૨, ઉદ્દે૦ ૫

૩

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઇન્દ્રનો સંબંધી, શક્રનો દૂત, હરિણેગમેસિ નામનો સેનાપતિ દેવ જ્યારે સ્ત્રીના ગર્ભનું સંહરણ કરે છે, ત્યારે એક ગર્ભાશયમાંથી ગર્ભ લઈને બીજા ગર્ભાશયમાં મૂકે છે, કે ગર્ભાશયમાંથી લઈને યોનિ દ્વારા બીજીના ઉદરમાં મૂકે છે, કે યોનિ દ્વારા ગર્ભને કાઢીને બીજા ગર્ભાશયમાં મૂકે છે, કે યોનિ દ્વારા ગર્ભને પેટમાંથી કાઢીને પાછો યોનિ દ્વારા જ બીજીના પેટમાં મૂકે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! પોતાના હાથ વડે ગર્ભને અડી અડીને અને તે ગર્ભને પીડા ન થાય તેવી રીતે યોનિ દ્વારા બહાર કાઢીને બીજા ગર્ભાશયમાં મૂકે છે[2].

---

અને જન્મ પણ લે છે. મનુષ્ય સ્ત્રીની યોનિમાં જોકે ઘણા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે બધાય જન્મતા નથી. —ટીકા૦

૧. એક જાતની વનસ્પતિનો એક જાતનો ભાગ.

૨. બધા વિકલ્પોમાંથી આ વિકલ્પ જ સ્વીકારવાનું કશું કારણ ટીકાકાર નથી આપતા. માત્ર એટલું જણાવે છે કે, સામાન્ય ક્રમમાં યોનિ વાટે જ ગર્ભ બહાર આવે છે'

વાચક વાંચે તો પણ તેને તે સહેલાઇથી સમજાય તથા સ્વીકાર્ય થાય. બૌદ્ધધર્મનો 'ધમ્મપદ' ગ્રંથ એ જાતનો ખાસ ગ્રંથ કહી શકાય. ગીતામાં ઉપદેશવિભાગને કેર સિદ્ધાંતવિભાગ દબાવી દે છે, અને તેથી જ હવે ગીતામાંથી 'ચૂંટી કાઢેલા શ્લોકો' છાપવાની વૃત્તિ વધતી જાય છે. જૈનગ્રંથોમાં ઉત્તરાધ્યયનને તે જાતનો ગ્રંથ કહી શકાય. પણ તેમાં પછીથી સિદ્ધાંતવિભાગ ઉમેરીને તે ગ્રંથને ઉપદેશગ્રંથ રહેવા દેવામાં આવ્યો નથી. એ ચર્ચામાં વધુ ન ઊતરીએ; તો પણ એટલું સહેજે સમજાઈ જશે કે, દરેક ધર્મમાં એવા ઉપદેશગ્રંથો હોય છે, કે જે સર્વ ધર્મના તેમ જ તે જ ધર્મના સર્વસામાન્ય સમાજ માટે ઉપયોગી હોય છે.

પરંતુ સિદ્ધાંતગ્રંથોનું તેમ નથી. તે ગ્રંથો તો તે ધર્મનો જ કે તે ધર્મનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારો જ વાંચવા–સમજવા પ્રયત્ન કરી શકે. જૈનતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર તે પ્રકારનું છે. સામાન્ય સમુદાય તેનો નિત્ય પાઠ કરે છે, તથા રોજ પાઠ કરવાના પુસ્તક જેવા ગુટકાના આકારે તેને પ્રકાશકો પ્રસિદ્ધ પણ કરે છે, પરંતુ અન્યધર્મી તે પુસ્તકમાં તે પાન પણ આગળ ન વધી શકે.

તો હવે આપણે વિચારીએ કે ભગવતીસૂત્રને એ બે વિભાગોમાંથી કયા વિભાગમાં મુકાય? તે ઉપદેશગ્રંથ તો નથી જ. કારણ કે તેમાં ઉપદેશાત્મક ભાગ નજીવો જ છે, તથા તે ભાગ પણ ઉપદેશરૂપે નહીં, પણ [illegible] [illegible] પછી વર્ણ[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

કમળના નાળ જેવા પાંદડાવાળા, નાભિ ઉપર રસહરણી નામની નાડી હોય છે; અને તે નાડી માતાની નાભિ સાથે સંબદ્ધ હોય છે. તે વાટે ગર્ભનો જીવ ઓજ ગ્રહણ કરે છે. અને તે વડે જન્મે ત્યાં સુધી વૃદ્ધિ પામે છે. . . . નવ માસ વીત્યા પછી, કે નવ માસ પૂરા થતા પહેલાં તે ગર્ભવતી સ્ત્રી નીચેના ચારમાંથી એકને પ્રસવે છે : પુત્રીને, પુત્રને, નપુંસકને કે પિંડ (બિંબ) ને. જ્યારે વીર્ય ઓછું અને ઓજ વધારે હોય ત્યારે પુત્રી થાય; વીર્ય વધારે અને ઓજ ઓછું હોય, ત્યારે પુત્ર થાય; બંને સરખાં હોય ત્યારે નપુંસક થાય; અને ઋતુવતી સ્ત્રીનો સંયોગ થાય ત્યારે કોઈ આકાર વિનાનો માંસપિંડ (બિંબ) થાય. કોઈ મહાપાપી જીવ વધારેમાં વધારે બાર વરસ સુધી ગર્ભાવાસમાં રહે છે.

[આથી આગળ પુરુષ અને સ્ત્રીના શરીરની પાંસળીઓ, નસો વગેરેનું વર્ણન, લોહી વગેરે ધાતુઓનું વજન, હૃદયાદિ અવયવોનું વજન, વગેરે વિગતો છે.]

## ૯: જીવ વિષે પરચૂરણ વિગતો

### ૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! નૈરયિકોમાં ઉપજતો નૈરયિક શું એક ભાગ વડે એક ભાગને આશરીને ઉત્પન્ન થાય, એક ભાગ વડે સર્વ ભાગને આશરીને ઉત્પન્ન થાય, સર્વ ભાગ વડે એક ભાગને આશરીને ઉત્પન્ન થાય કે સર્વ ભાગ વડે સર્વ ભાગને આશરીને ઉત્પન્ન થાય?

મ૦—હે ગૌતમ! સર્વ ભાગ વડે સર્વ ભાગને આશરીને ઉત્પન્ન થાય. [જીવ પોતાના સર્વ ભાગો વડે

કમળના નાળ જેવા આકારવાળી, નાભિ ઉપર રસહરણી નામની નાડી હોય છે; અને તે નાડી માતાની નાભિ સાથે સંબદ્ધ હોય છે. તે વાટે ગર્ભનો જીવ ઓજસ ગ્રહણ કરે છે. અને તે વડે જન્મે ત્યાં સુધી વૃદ્ધિ પામે છે. . . . નવ માસ વીત્યા પછી, કે નવ માસ પૂરા થતા પહેલાં જ ગર્ભવતી સ્ત્રી નીચેના ચારમાંથી એકને પ્રસવે છે: પુત્રીને, પુત્રને, નપુંસકને કે પિંડ (બિંબ) ને. જ્યારે વીર્ય ઓછું અને ઓજસ વધારે હોય ત્યારે પુત્રી થાય; વીર્ય વધારે અને ઓજસ ઓછું હોય, ત્યારે પુત્ર થાય; બંને સરખાં હોય ત્યારે નપુંસક થાય: અને ઋતુવતી સ્ત્રીનો સંયોગ થાય ત્યારે કોઈ આકાર વિનાનો માંસપિંડ (બિંબ) થાય. કોઈ મહાપાપી જીવ વધારેમાં વધારે બાર વરસ સુધી ગર્ભાવાસમાં રહે છે.

[ આથી આગળ પુરુષ અને સ્ત્રીના શરીરની પાંસળીઓ, નસો વગેરેનું વર્ણન, લોહી વગેરે ધાતુઓનું વજન, હૃદયાદિ અવયવોનું વજન, વગેરે વિગતો છે. ]

## ૯: જીવ વિષે પરચૂરણ વિગતો

### ૧

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! નૈરયિકોમાં ઉત્પન્ન થતો નૈરયિક શું એક ભાગ વડે એક ભાગને આશરીને ઉત્પન્ન થાય, એક ભાગ વડે સર્વ ભાગને આશરીને ઉત્પન્ન થાય, સર્વ ભાગ વડે એક ભાગને આશરીને ઉત્પન્ન થાય કે સર્વ ભાગ વડે સર્વ ભાગને આશરીને ઉત્પન્ન થાય ?

મ૦—હે ગૌતમ ! સર્વ ભાગ વડે સર્વ ભાગને આશરીને ઉત્પન્ન થાય. [જીવ પોતાના સર્વ ભાગો વડે

અપેક્ષાએ અનાદિ સાંત છે; કારણ કે (મુક્ત થવાની યોગ્યતાવાળા) એ ભવિક સિદ્ધપણું પામ્યા પછી નાશ પામે છે. અભવસિદ્ધિકો (કદી મુક્ત થવાની યોગ્યતા વિનાના જીવો) સંસારને અપેક્ષી અનાદિ અનંત છે.*

— શતક ૧. ઉદ્દે૦ ૩

3

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવો વધે છે, ઘટે છે કે અવસ્થિત રહે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! જીવો વધતા નથી, કે ઘટતા નથી પણ અવસ્થિત રહે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! નૈરયિકો શું વધે છે, ઘટે છે કે અવસ્થિત રહે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! નૈરયિકો વધે પણ છે, ઘટે પણ છે અને અવસ્થિત પણ રહે છે. એ પ્રમાણે ઠેઠ વૈમાનિક દેવો સુધી જાણવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! સિદ્ધો વધે છે, ઘટે છે કે અવસ્થિત રહે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! સિદ્ધો વધે છે, અને અવસ્થિત પણ રહે છે; પરંતુ કદી ઘટતા નથી.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કેટલા કાળ સુધી જીવો વધ્યા-ઘટયા વિના અવસ્થિત રહે?

* મહાવીરનો આ સ્યાદ્વાદી ઉત્તર ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ભવસિદ્ધિક નૈરયિક હોય કે નૈરયિક ભવસિદ્ધિક હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! ભવસિદ્ધિક નૈરયિક પણ હોય અને અનૈરયિક પણ હોય; તથા નૈરયિક ભવસિદ્ધિક પણ હોય અને અભવસિદ્ધિક પણ હોય.

—શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૧૦

૫

ગૌ૦—હે ભગવન્! એક એક જીવના કેટલા જીવપ્રદેશો[1] કહ્યા છે?

મ૦—હે ગૌતમ! જેટલા લોકાકાશના પ્રદેશો કહ્યા છે, તેટલા એક એક જીવના પ્રદેશો કહ્યા[2] છે.

—શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૧૦

ગૌ૦—હે ભગવન્! કાચબો, ગોધા, ગાય, મનુષ્ય, કે મહિષના તથા તે બધાની શ્રેણીના બે, ત્રણ કે સંખ્યાતા ખંડ કર્યા હોય, તો તેઓની વચ્ચેનો ભાગ જીવપ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ હોય?

મ૦—હા ગૌતમ! હોય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કોઈ પુરુષ એ ખંડોના વચ્ચેના ભાગને હાથથી, આંગળીથી કે સળીથી સ્પર્શ કરે, તથા છેદે

---

૧. અવિભાજ્ય અંશ તે પ્રદેશ. અણુઓ તો જડ દ્રવ્યથી છૂટા થઈ શકે છે; જ્યારે પ્રદેશો જીવથી કદી છૂટા પડી શકતા નથી. એક અણુ જેટલી જગા રોકે તે ભાગને પ્રદેશ કહેવાય.

૨. કારણકે જ્યારે જીવ વિસ્તાર પામે ત્યારે વધારેમાં વધારે લોકાકાશ જેટલા પ્રદેશને વ્યાપી શકે છે, જેમકે કેવલિ-સમુદ્ઘાત વખતે. જુઓ 'યોગશાસ્ત્ર' પા. ૧૩૩.

રજૂ કર્યો છે, તેમાં ભગવતીસૂત્રનું ઉપદેશાત્મક તમામ ભાગ આવી ગયું છે એમ કહી શકાય. આચારાંગમાંથી થોડો ઘણો ઉપદેશભાગ અવશ્ય આવે છે, પણ તે કોઈ અલગ વિભાગ જ છે. એ આચારખંડ જોતાં જ જણાશે. એ રીતે રજૂ કરેલી વસ્તુને ઉપદેશરૂપ ન કહી શકાય. ઉપરાંત, પ્રકરણનાં નામ બદલીને તેમ જ અમુક ભાગો ટૂંકાવીને કે વિસ્તારીને તે વિભાગને સુગ્રથિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં તેનું મૂળ રૂપ તો તરત જ દેખાઈ આવે તેવું છે.

એ જ પ્રમાણે પાછળના સિદ્ધાંતખંડ ઉપર નજર કરતાં જણાશે કે, તેમાં ગ્રંથકર્તાની સિદ્ધાંતો રજૂ કરવાની ગરજ પણ જણાતી નથી. પ્રશ્નકર્તા સિદ્ધાંતો તો બધા જાણીને જ બેઠેલા છે; એટલે તે રીતના પ્રશ્ન જ તે કરતા નથી. કોઈ કોઈ બાબતમાં શંકા હોય, તો આખા ઉત્તરને જ પ્રશ્નરૂપે તે પોતે જ મૂકે છે, જેથી જવાબ આપનારને તો માત્ર 'હા' જ કહેવાનું હોય! અલબત્ત આ અનુવાદમાં તો વાચકને સરળતા થાય તે માટે સિદ્ધાંતને લગતી બીજી ઘણી બાબતો 'વિવરણ' એવા મથાળા નીચે, કે ચોરસ કૌંસ કે અવતરણચિહ્નોમાં અન્ય ગ્રંથોમાંથી લઈને શરૂઆતમાં મૂકી છે, જેથી તેને અંગેના પ્રશ્નોત્તર કાંઈક પણ સમજમાં આવે. પરંતુ એકંદર રીતે જોતાં લાગ્યા વિના રહેશે નહીં કે ગ્રંથકારનો ઉદ્દેશ સિદ્ધાંત રજૂ કરવાનો છે જ નહીં. 'સિદ્ધાંતખંડ'નો જીવ, પરમાણુ, અસ્તિકાય એમ કોઈ પણ વિભાગ જોતાં એ વસ્તુ જણાઈ આવશે. તો પછી ગ્રંથકર્તાનો ઇરાદો શો છે?

ગ્રંથકારે એમ સ્વીકારી લીધું છે કે, વાચક જૈન સિદ્ધાંતોને તેમની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિગતોથી જાણે છે. ગૌતમ જેવા ગણધરને

મ૦—હે ગૌતમ! શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોવાળો હોવાથી પુદ્ગલી[1] છે: અને જીવનું બીજું નામ પુદ્ગલ હોવાથી તે પુદ્ગલ પણ છે.

પરંતુ સિદ્ધો પુદ્ગલી નથી; કારણ કે તેઓને ઇંદ્રિયાદિ નથી: પરંતુ તેઓ જીવ હોવાથી પુદ્ગલ તો છે જ.

—શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૧૦

૭

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવો શાશ્વત છે કે અશાશ્વત?

મ૦—હે ગૌતમ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવો શાશ્વત છે: અને પર્યાયોની[2] અપેક્ષાએ અશાશ્વત છે.

—શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૨

૮

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવો દ્વારા પ્રાણાતિપાત ક્રિયા (હિંસા) કરાય છે?

મ૦—હા ગૌતમ! કરાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે ક્રિયા આત્માએ સ્પર્શેલી[3] કરાય કે આત્માના સ્પર્શ વિના કરાય?

મ૦—હે ગૌતમ! સ્પર્શેલી કરાય, પણ અસ્પૃષ્ટ ન કરાય. વળી તે ક્રિયા અનુક્રમે કરાય છે, પણ અનુક્રમ વિના

૧. પુદ્ગલની બનેલી ઇંદ્રિયાદિવાળો.

૨. વિવિધ પરિણામોની અપેક્ષાએ જીવ અશાશ્વત છે; કારણ કે એક પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે, અને બીજું નાશ પામે છે, પરંતુ જીવદ્રવ્ય તો કાયમ રહે છે.

૩. હિંસા વગેરે પાપસ્થાનકથી ઉત્પન્ન થતો કર્મબંધ.

## ૧૦

રાજગૃહનગરનો પ્રસંગ છે:

ગૌ૦—હે ભગવન્! ૧. જીવે પાપકર્મ બાંધ્યું છે, બાંધે છે અને બાંધશે? ૨. અથવા જીવે પાપકર્મ બાંધ્યું છે, બાંધે છે અને નહીં બાંધશે? ૩. અથવા જીવે પાપકર્મ બાંધ્યું છે, નથી બાંધતો અને બાંધશે? ૪. અથવા શું જીવે પાપકર્મ બાંધ્યું છે, નથી બાંધતો અને નહીં બાંધે?

ભ૦—હે ગૌતમ! અભવ્ય જીવની બાબતમાં પહેલો વિકલ્પ સંભવે છે; ભવ્ય જીવની બાબતમાં બીજો; મોહનો ઉપશમ કરનાર જીવની બાબતમાં ત્રીજો. અને ક્ષીણમોહ જીવની બાબતમાં ચોથો વિકલ્પ સંભવે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! લેશ્યાવાળા જીવની બાબતમાં પણ ચારે વિકલ્પ સંભવે છે?

ભ૦—હે ગૌતમ! શુક્લલેશ્યાવાળા જીવો પાપકર્મના અબંધક પણ હોય છે; અને કૃષ્ણાદિ પાંચ લેશ્યાવાળાને પ્રથમ બે જ વિકલ્પ સંભવે છે; કારણ કે તેમને વર્તમાનકાળે મોહનીયરૂપ પાપકર્મનો ક્ષય કે ઉપશમ નથી; તેથી તેમને છેલ્લા બે વિકલ્પ નથી. લેશ્યારહિત જીવને ચોથો (નથી બાંધતો, નહીં બાંધે) વિકલ્પ છે.

કૃષ્ણપાક્ષિક[1] જીવને પ્રથમ બે જ છે; કારણ કે વર્તમાનકાળે તેને પાપકર્મનું અબંધકપણું નથી. શુક્લ-

૧. જે જીવને અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તકાળથી અધિક સંસાર બાકી છે, તે કૃષ્ણપાક્ષિક; અને જે તેની અંદર જ મોક્ષે જવાના છે તે શુક્લપાક્ષિક.

જીવ મોહનીયરૂપ પાપકર્મને સૂક્ષ્મસંપરાય* (૧૧મું) ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી બાંધે છે અને બાંધશે; અથવા ત્યાંથી પડીને પણ બાંધશે. (૧). વેદ ક્ષીણ થયા પછી પાપકર્મ બાંધે છે, પણ સૂક્ષ્મસંપરાયાદિ અવસ્થામાં બાંધતો નથી. (૨). ઉપશાન્તવેદ સૂક્ષ્મસંપરાયાદિ અવસ્થામાં પાપકર્મ બાંધતો નથી. પણ ત્યાંથી પડીને બાંધે છે. (૩). અને વેદ ક્ષીણ થયા પછી સૂક્ષ્મસંપરાયાદિ ગુણસ્થાનકે બાંધતો નથી, અને પછી બાંધશે પણ નહિ. (૪). કષાયવાળા જીવોને ચારે વિકલ્પ જાણવા: પ્રથમ વિકલ્પ અભવ્યની અપેક્ષાએ; બીજો, જેને મોહનીયકર્મનો ક્ષય થવાનો છે એવા ભવ્યની અપેક્ષાએ ; ત્રીજો, ઉપશમક સૂક્ષ્મસંપરાયને અપેક્ષીને; અને ચોથો, ક્ષપક સૂક્ષ્મસંપરાયને અપેક્ષીને. એમ લોભકષાયીનું પણ જાણવું. પરંતુ ક્રોધ, માન અને માયાવાળાને પ્રથમ બે જાણવા; કેમકે તેમનો ઉદય હોય ત્યારે અબંધપણું સંભવતું નથી. પ્રથમ વિકલ્પ અભવ્યને અપેક્ષીને અને બીજો ભવ્યવિશેષને અપેક્ષીને જાણવો. સંયોગીને પણ ચારે જાણવા. (૧–અભવ્ય; ૨–ભવ્યવિશેષ; ૩–ઉપશમક, ૪–ક્ષપક); તથા અયોગીને છેલ્લો જાણવો.

નારક જીવને ઉપશમશ્રેણિ અને ક્ષપકશ્રેણિ ન હોવાથી પ્રથમના બે વિકલ્પ જ હોય. તે જ પ્રમાણે અસુરકુમારથી સ્તનિતકુમાર દેવો, વાનવ્યંતર દેવો. જ્યોતિષિક દેવો અને

* જેમાં મોહનીયનો અંશ લોભરૂપે જ ઉદયમાન હોય છે, પણ બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં. તે સૂક્ષ્મસંપરાય.

ત્રીજા સિવાયના બાકીના ત્રણ જાણવા. કૃષ્ણપાક્ષિકને પહેલો અને બીજો, તથા શુક્લપાક્ષિકને ત્રીજા સિવાયના બાકીના ત્રણ જાણવા. સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ એમ જ જાણવું. કારણ કે, તેને અયોગિપણાનો સંભવ હોવાથી બંધ થતો નથી. તેથી ત્રીજા સિવાયના બાકીના ત્રણ હોય છે ); મિથ્યાદૃષ્ટિ અને મિશ્રદૃષ્ટિને ( અયોગિપણાનો અભાવ હોવાથી ) પ્રથમ બે જાણવા. જ્ઞાની અને કેવલજ્ઞાનીને ( અયોગિપણામાં ચોથો સંભવતો હોવાથી ) ત્રીજા સિવાયના બાકીના ત્રણ જાણવા; અને મતિજ્ઞાનીથી મનઃપર્યવજ્ઞાની સુધીનાને પ્રથમ બે જાણવા. એ પ્રમાણે નોસંજ્ઞાવાળાને, વેદરહિતને તથા અકષાયીને ત્રીજા સિવાય બાકીના ત્રણ જાણવા; અયોગીને છેલ્લો, અને બાકી બધે સ્થળે પહેલો અને બીજો એમ બે જાણવા.

પાપકર્મની પેઠે મોહનીયકર્મ માટે જાણવું.

આયુષકર્મના બાબતમાં જીવને ચારે વિકલ્પ જાણવા[1] લેશ્યાવાળાને ચાર અને લેશ્યારહિતને છેલ્લો વિકલ્પ જાણવો. કૃષ્ણપાક્ષિકને પહેલો અને ત્રીજો તથા શુક્લપાક્ષિક, સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિને ચારે જાણવા. મિશ્રદૃષ્ટિને ત્રીજો અને ચોથો સંભવે છે. જ્ઞાની તેમ જ મતિથી અવધિજ્ઞાની સુધીનાં જ્ઞાનવાળાને ચારે વિકલ્પ જાણવા;

---

1. નારકે બાંધ્યું છે, બંધકાળે બાંધે છે અને ભવાંતરે બાંધશે એ પહેલો; ભવ્યની અપેક્ષાએ બીજો; બંધકાલાભાવ, અને અવિબંધકાલની અપેક્ષાએ ત્રીજો; અને તેણે પરભવિક આયુષ્ય બાંધ્યું છે, અને પછી તેનો છેલ્લો જન્મ છે તેની અપેક્ષાએ ચોથો.

એ જેમનું [illegible] અને [illegible] જાણવું. [illegible] અને [illegible] અને દેવે [illegible] ચાર [illegible] કહેવો; પણ [illegible] એ કે, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, [illegible] અને [illegible] નિર્યંચોનિઓમાં [illegible] વિકલ્પ કહેવો; [illegible] કહેવો; સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન [illegible] બીજા [illegible] ચારે કહેવા. જેમ [illegible] સંબંધે કહ્યું. [illegible] જાણવું. પણ વિશેષ એ કે, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, [illegible] શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાનમાં બીજા સિવાય [illegible] જાણવા; અને [illegible] અસુરકુમારની જેમ વાનવ્યંતર, જ્યોતિષિક અને વૈમાનિક [illegible]

૧. કારણ કે ત્યાંથી સીધો મનુષ્યજન્મ ન હોવાથી [illegible] સંભવતી નથી.

૨. કારણકે તેઓને તરત મનુષ્યપણું સંભવતું હોવા [illegible] નિર્વાણનો અભાવ છે.

૩. કારણકે તેમનું સમ્યક્ત્વ વગેરે સાસ્વાદનભાવે અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ હોય છે. અને તે દૂર થતાં આયુષનો બંધ થાય છે.

૪. તેને તરત સિદ્ધિ સંભવિત નથી તેથી.

૫ કારણ કે ત્યાં આયુષનો બંધ જ નથી.

૬ કારણ કે તેને દેવાવસ્થા જ પ્રાપ્ત થાય, અને ત્યાં ફરી આયુષ બાંધે જ

પ્રશ્નકર્તા તરીકે મૂકીને તેણે એ જ વસ્તુ સૂચિત કરી છે. ગણધરને કાંઈ સિદ્ધાંતની પ્રાથમિક બાબતો માટે શંકા હોય જ નહિ. તેને તો સિદ્ધાંતના ફૂટ ભાગોની કે સિદ્ધાંત ન કહી શકાય તેવી જીવનની અન્ય બાબતોની શંકા કે જિજ્ઞાસા હોય. 'કુતૂહલખંડ'માં સહેજ નજર ફેરવતાં જ એ વસ્તુની પ્રતીતિ થશે; જો કે મુમુક્ષુ ગણધર કેવલજ્ઞાની ગુરુને આવા જ પ્રશ્નો પૂછે શું. એમ ત્યાં તરત પ્રશ્ન થશે; અને તેથી જ તે ખંડનું નામ જાણીજોઈને 'કુતૂહલખંડ' આપ્યું છે, તથા તેને એ રીતે જુદો તારવી બનાવ્યો છે. અસ્તુ; તો પછી આ ગ્રંથનું પ્રયોજન અને વિષય શું છે?

આખો ગ્રંથ જોયા બાદ એવો નિર્ણય કરવાનું મન થાય છે કે, આ ગ્રંથ 'ગણિતાનુયોગ' કોટીનો ગ્રંથ છે. એટલે કે આમાં સિદ્ધાંત નહીં, પણ સિદ્ધાંતનું ગણિત છે. એટલે કે, જેમ આપણે ગણિતનો દાખલો ગણ્યા બાદ, તે ખરો છે કે નહિ, એ જાણવા તાળો મેળવીએ છીએ, તેમ આ ગ્રંથમાં સિદ્ધાંતના જુદી જુદી રીતે તાળા મેળવ્યા છે. તે તાળો જવાબમાં કાંઈ ભૂલ પકડવા માટે નથી મેળવ્યો; પરંતુ શિષ્યની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ થાય, તેની સ્મૃતિશક્તિ કસાય, અને ધ્યાનાદિથી પરવાર્યા બાદ અપરિગ્રહી સાધુને બુદ્ધિ કસવાનું એક નિર્દોષ તેમ જ પવિત્ર સાધન મળી રહે, એ જ આ ગ્રંથનો હેતુ લાગે છે. બુદ્ધભગવાન ધ્યાનાદિથી [illegible] સાધુને મનને રોકવાના નિર્દોષ સાધન તરીકે [illegible] વારે કરવા અને આત્મા [illegible] સાધન તરીકે [illegible] ના હેતુ જ આ સાધન [illegible] રાખવાનું [illegible] ગ્રંથમાં [illegible]

૧૮

સંસારસંસ્થાનકાળ: સંસાર એટલે એક ભવથી બીજા ભવમાં જવારૂપ ક્રિયા. તેની જે સંસ્થાન–અવસ્થાન–સ્થિર રહેવારૂપ ક્રિયા અને તેનો જે કાળ તે સંસારસંસ્થાનકાળ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! અતીત કાળમાં નારકાદિ વિશેષણ-વિશિષ્ટ જીવને સંસારસંસ્થાનકાળ કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે? (અર્થાત્! આ જીવ અતીતકાળમાં કઈ ગતિમાં અવસ્થિત હતો?)

મ૦—હે ગૌતમ! સંસારસંસ્થાનનો કાળ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે: નૈરયિકસંસારસંસ્થાનકાળ, તિર્યંચસંસારસંસ્થાનકાળ, મનુષ્યસંસારસંસ્થાનકાળ, અને દેવસંસારસંસ્થાનકાળ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! નૈરયિકસંસારસંસ્થાનકાળ કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે ત્રણ જાતનો કહ્યો છે: શૂન્યકાળ, અશૂન્યકાળ, અને મિશ્રકાળ.

વિવરણ: વર્તમાનકાળમાં સાતે પૃથ્વીઓમાં જે નારકો વર્તે છે, તેઓમાંથી જ્યાં સુધી કોઈ ઉદ્વર્તે (મરે) નહિ, અને બીજો કોઈ ઉત્પન્ન થાય નહિ, કિંતુ જેટલા છે તેટલા જ રહે, તે કાળ નારકોને આશ્રીને 'અશૂન્ય' કાળ કહેવાય. તે જ નારકોમાંથી એક–બે–ત્રણ એમ એમ કરીને બધા ઉદ્વૃત્ત થવા માંડે; પરંતુ, જ્યાં સુધી તેમાં છેવટે એક પણ

---

અમૂર્ત હોવાથી, પરમાણુ સૂક્ષ્મ હોવાથી અને શૈલેશીપ્રાપ્ત સાધુ ઉપદેશ વગેરે દ્વારા પ્રેરણાદિ ન કરતા હોવાથી અનુપયોગી છે, તેથી તે જીવના પરિભોગમાં આવતા નથી.

શુભાશુભ કર્મોના ફલવિપાકથી' એમ સમજવું. એવું જ મનુષ્યો સુધી જાણવું.

ગાં૦—હે ભગવન્! આપ સ્વયં આ પ્રમાણે જાણો છો કે અસ્વયં જાણો છો? સાંભળ્યા સિવાય આ પ્રમાણે જાણો છો કે સાંભળીને જાણો છો?

મ૦—હે ગાંગેય! આ બધું હું સ્વયં જાણું છું, તથા સાંભળ્યા વિના જાણું છું. કેવલજ્ઞાની બધી દિશાઓમાં મિત (મર્યાદિત) પણ જાણે અને અમિત પણ જાણે છે. તે સર્વ કાળે સર્વ ભાવોને પણ જાણે છે. તેને અનંત જ્ઞાન અને અનંત દર્શન છે, તથા તે જ્ઞાનદર્શનને કોઈ જાતનું આવરણ નથી.

ત્યાર પછી ગાંગેય અનગાર મહાવીરને સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી જાણી, તેમની પાસે ચારમહાવ્રતધર્મમાંથી નીકળી પાંચમહાવ્રતધર્મમાં આવ્યા તથા શ્રમણપણું ભલીપેરે પાળી, સિદ્ધ થયા તથા મુક્ત થયા.

—શતક ૯, ઉદ્દે૦ ૩૨

કર્મપુદ્‌ગલો જીવ દ્વારા ગ્રહણ થઈ કર્મરૂપે પરિણામ પામે છે તેની સાથે જ તેમાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, વગેરે અંશોનું નિર્માણ થાય છે. પ્રકૃતિ એટલે જ્ઞાનને આવરવાનો વગેરે સ્વભાવ. તે પ્રકૃતિઓ આઠ પ્રકારની છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! કર્મપ્રકૃતિઓ કેટલી કહી છે?

મ૦—હે ગૌતમ! આઠ કર્મપ્રકૃતિઓ કહી છે: જેમકે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય (જેથી સુખદુઃખાદિ અનુભવાય તે), મોહનીય, આયુ, નામ (જેથી વિશિષ્ટ ગતિ, જાતિ આદિ પ્રાપ્ત થાય તે), ગોત્ર, અને અંતરાય (જેનાથી દેવા-લેવા-ભોગવવામાં અંતરાય આવે તે).

ગૌ૦—હે ભગવન્! જે જીવને જ્ઞાનાવરણીય કર્મ છે, તેને શું દર્શનાવરણીય કર્મ છે? અને જેને દર્શનાવરણીય કર્મ છે તેને શું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ છે?

મ૦—હે ગૌતમ! જેને જ્ઞાનાવરણીય છે, તેને અવશ્ય દર્શનાવરણીય હોય છે, અને જેને દર્શનાવરણીય છે તેને પણ અવશ્ય જ્ઞાનાવરણીય હોય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જેને જ્ઞાનાવરણીય છે તેને શું વેદનીય હોય છે? તથા જેને વેદનીય છે, તેને જ્ઞાનાવરણીય હોય છે?

મ૦—હે ગૌતમ! જેને જ્ઞાનાવરણીય છે તેને અવશ્ય વેદનીય છે; અને જેને વેદનીય છે તેને જ્ઞાનાવરણીય કદાચ હોય કે કદાચ ન હોય. (કેવલજ્ઞાનીને વેદનીય હોય, પણ જ્ઞાનાવરણીય ન હોય.)

ગૌ૦—હે ભગવન્! જેને જ્ઞાનાવરણીય છે તેને શું મોહનીય છે? તથા જેને મોહનીય છે, તેને જ્ઞાનાવરણીય છે?

ગૌ૦—હે ભગવન્! જેને વેદનીય છે, તેને શું આયુષ-કર્મ હોય?

મ૦—હા ગૌતમ! એ બંને પરસ્પર અવશ્ય હોય. તે જ પ્રમાણે નામ અને ગોત્રની સાથે પણ કહેવું. પરંતુ જેને વેદનીય છે તેને અંતરાયકર્મ કદાચ હોય, અને કદાચ ન હોય. પણ જેને અંતરાયકર્મ છે તેને અવશ્ય વેદનીય હોય[1].

ગૌ૦—હે ભગવન્! જેને મોહનીય છે તેને શું આયુષ હોય? અને જેને આયુષ છે. તેને શું મોહનીય હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! જેને મોહનીય છે તેને અવશ્ય આયુષ હોય; પરંતુ જેને આયુષ હોય તેને મોહનીય કર્મ કદાચ હોય, અને કદાચ ન હોય. એ પ્રમાણે નામ, ગોત્ર અને અંતરાય કર્મ કહેવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જેને આયુષકર્મ છે, તેને નામ-કર્મ હોય? અને જેને નામકર્મ છે, તેને આયુષકર્મ હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! તે બંને પરસ્પર અવશ્ય હોય. તે પ્રમાણે ગોત્ર સાથે પણ કહેવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જેને આયુષ્ય છે, તેને અંતરાયકર્મ હોય? અને તેને અંતરાયકર્મ છે તેને આયુષકર્મ હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! જેને આયુષ છે તેને અંતરાય કદાચ હોય અને કદાચ ન હોય. પણ જેને અંતરાયકર્મ છે. તેને અવશ્ય આયુષકર્મ હોય.

1 વેદનીય, આયુષ, નામ અને ગોત્ર એ કર્મો તો કેવલ-જ્ઞાનીને પણ હોય છે; તેમનો તો શરીરના નાશ સાથે જ ક્ષય થાય છે. તેમને પરિભાષામાં 'ચાર કેવલિકર્માંશો' કહે છે.

મંગલાર્થે જેનો અખંડ રીતે પાઠ થાય છે. આગમોક્ત
આચાર સમુદાય આગળ આ સૂત્રનું જ પારાયણ થાય છે, તે ઉપરથી તો કોઈ એમ જ માની લેશે કે, આ ગ્રંથ કોઈ લોકપ્રિય ઉપદેશગ્રંથ હશે. પરંતુ મને લાગે છે કે આ ગ્રંથ 'શ્રવ્ય' – સાંભળવાનો ગ્રંથ તો છે જ નહિ. જેને આખો ગ્રંથ અને તેનો વિષય કંઠસ્થ છે, તે પણ આ ગ્રંથ ગોખીને મોંએ સાંભળીને સાથે આવી ન શકે. કારણ કે આમાં તો એક એક વસ્તુ ગણી ગણાવી છે. તેમાં સાંભળવાનું કે સમજવાનું કશું નથી. એટલે જ એનો ગ્રંથ શ્રવણ અને પારાયણ માટે પસંદ કરવામાં શો હેતુ હશે તે સમજાતું નથી. કદાચ કેવળજ્ઞાનીને પૂછેલા અનેક પ્રશ્નોના કેવળજ્ઞાનીએ સ્વમુખે આપેલા ઉત્તરો તેમાં છે, તે હેતુથી પુણ્યદૃષ્ટિએ કેવળજ્ઞાનીનાં ઉચ્ચારેલાં વચનોનું પારાયણ કરવાનો પ્રકાર હોય તો જુદી વાત.

એટલે જ પહેલી વાર ઉપદેશગ્રંથ ધારીને આ ગ્રંથ વાંચવાનું શરૂ કરનાર થોડે જ દૂર જઈને અટકી પડે છે. મૂંઝાય છે અને કંટાળે છે; પરંતુ જ્યારે તેની ગણિતની કસરતોની ખાસિયત તેને સમજાવા લાગે છે, અને તેમાં તે એકાગ્ર થાય છે, ત્યારે તેને ધાર્યા કરતાં જુદી તરેહનો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ આ ગ્રંથ જૂના કાવ્યશાસ્ત્રીઓના શબ્દમાં કહીએ તો, 'नालिकेरसमाकार' છે. ઉપરનું કઠણ પડ ભેદો, તો પછી અંદર અમૃતરસ વિદ્યમાન છે; બાકી તો કાથીની ચોટલી જ છે, જેમાં નથી સ્વાદ, નથી ગંધ, નથી રસ, કે નથી સ્પર્શ; અથવા તો દાંત અને માથું તોડે તેવું કોચલું જ છે!

કર્મને અને આયુષ કર્મને ન બાંધતો હોવાથી ૭ પ્રકારે કર્મ બાંધે છે.*

—શતક, ૬, ઉદ્દે૦ ૯

## ૨ : કર્મ અને તેની સ્થિતિ

વિવરણ : બંધાયેલ કર્મની સ્થિતિના બે પ્રકાર છે : એક તો કર્મરૂપે રહેવું; અને બીજી, અનુભવ યોગ્ય કર્મરૂપે રહેવું. એવો નિયમ છે કે જે કર્મની સ્થિતિ જેટલાં કોડાકોડી સાગરોપમ વર્ષની હોય, તેટલાં સો વર્ષ તે અનુભવમાં આવ્યા સિવાય અકિંચિત્કર થઈને આત્મામાં પડી રહે છે. જેમકે મોહનીય કર્મની વધારેમાં વધારે સ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ વર્ષની છે; તો તે ૭૦ સો વર્ષ સુધી અર્થાત્ ૭૦૦૦ વર્ષ સુધી તો માત્ર પડ્યું જ રહે છે. એટલો વખત પસાર થયા બાદ જ એ અણુઓમાંથી સમયે સમયે અમુક પ્રમાણવાળાં અણુઓ પોતાનું ફળ આપવા લાગે છે. જેટલો વખત એ અણુઓ આત્માને પોતાનું વિષ ચડાવ્યા વિના પડી રહે છે, તેટલા વખતને 'અબાધાકાળ' કહે છે. કર્મની કુલ સ્થિતિમાંથી અબાધાકાળને બાદ કરતાં બાકીનો સમય—જેમાં કર્મો ફળ આપવું શરૂ કરે છે—તે કર્મનિષેક-

* આ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીયાદિ એક પ્રકૃતિના ઉદયમાં અન્ય કેટલી પ્રકૃતિનો ઉદય હોય; એક પ્રકૃતિના ઉદયમાં અન્ય કેટલી પ્રકૃતિઓનો બંધ હોય; એક પ્રકૃતિના બંધમાં અન્ય કેટલી પ્રકૃતિનો ઉદય હોય અને એક પ્રકૃતિના બંધમાં અન્ય કેટલી પ્રકૃતિનો બંધ હોય—એનું સવિસ્તર વર્ણન પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ૨૪-૨૫-૨૬ તથા ૨૭ પદોમાં જોવું.

મ૦—હે ગૌતમ! બને કદાચ બાંધે અને કદાચ ન બાંધે;[1] એ પ્રમાણે વેદનીય સિવાય સાતે માટે જાણવું. વેદનીયને બાધક બાંધે, તથા અબાધક[2] કદાચ બાંધે કે કદાચ ન બાંધે.

ગૌ૦—પરિત્ત જીવ (એટલે કે એક શરીરવાળો એક જીવ, અથવા અલ્પ સંસારવાળો જીવ) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે? અપરિત્ત જીવ (એટલે કે અનંત જીવો સાથે એક શરીરમાં રહેતા હોય તે—અથવા અનંત સંસારવાળો જીવ) બાંધે કે નોપરિત્ત-નોઅપરિત્ત જીવ બાંધે?

મ૦—હે ગૌતમ! પરિત્ત જીવ કદાચ બાંધે અને કદાચ ન બાંધે;[3] અપરિત્ત જીવ બાંધે, અને નોપરિત્ત૦ એટલે કે સિદ્ધ ન બાંધે. એ પ્રમાણે આયુષ સિવાય સાતે માટે જાણવું. પહેલા બે આયુષને કદાચ બાંધે[4] અને કદાચ ન બાંધે, પણ નોપરિત્ત૦ (સિદ્ધ) તો ન બાંધે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! આભિનિબોધિકજ્ઞાની (મતિજ્ઞાની), શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યવજ્ઞાની કે કેવલજ્ઞાની જ્ઞાનાવરણીયકર્મ બાંધે?

---

૧. વીતરાગબાધક ન બાંધે; અબાધકમાં અયોગિકેવલી અને સિદ્ધ ન બાંધે; પણ વિગ્રહગતિએ જનારા પૃથ્વી આદિ જીવો બાંધે.

૨. અયોગી અને સિદ્ધ ન બાંધે; પૃથિવી વગેરે બાંધે.

૩. વીતરાગ ન બાંધે.

૪. આયુષના બંધકાળે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! આહારક કે અનાહારક જીવ જ્ઞાનાવરણીયકર્મ બાંધે?

મ૦—હે ગૌતમ! બંને કદાચ બાંધે અને કદાચ ન બાંધે.[૧] એ પ્રમાણે વેદનીય અને આયુષ સિવાયની છ કર્મ-પ્રકૃતિઓ માટે જાણવું. વેદનીય કર્મ આહારકજીવ બાંધે,[૨] તથા અનાહારક[૩] કદાચ બાંધે અને કદાચ ન બાંધે; આયુષ્કર્મને આહારક કદાચ બાંધે અને કદાચ ન બાંધે.[૪] અનાહારક[૫] ન બાંધે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! સૂક્ષ્મ જીવ, બાદર જીવ કે નોસૂક્ષ્મ–નોબાદર જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે?

મ૦—હે ગૌતમ! સૂક્ષ્મ જીવ બાંધે; બાદર જીવ કદાચ બાંધે, કદાચ ન બાંધે;[૬] નોસૂક્ષ્મ૦ (સિદ્ધ) ન બાંધે. એ પ્રમાણે આયુષ સિવાયની સાતે માટે જાણવું. આયુષને પ્રથમ બે કદાચ બાંધે અને કદાચ ન બાંધે[૭]; નોસૂક્ષ્મ૦ ન બાંધે.

---

૧. વીતરાગ આહારક ન બાંધે; અને અનાહારક એટલે કેવલી, તથા વિગ્રહગતિને પ્રાપ્ત જીવ, એ બંનેમાં કેવલી ન બાંધે, બીજા બાંધે.

૨. કારણકે અયોગી સિવાયના બધા જ વેદનીય બાંધે.

૩. વિગ્રહગતિવાળો જીવ, સમુદ્‌ઘાતને પ્રાપ્ત કેવલી, અયોગી અને સિદ્ધ એ બધા અનાહારક છે. તેમાં પહેલા બે વેદનીયને બાંધે; બાકીના બે ન બાંધે.

૪. આયુષબંધકાળે બાંધે.

૫. વિગ્રહગતિને પ્રાપ્ત જીવ પણ આયુષનો અબંધક જ છે.

૬. વીતરાગ ન બાંધે.

૭. આયુષબંધકાળે જ બાંધે, નહિ તો ન બાંધે.

રીતે આ સૂચિનો ઉપયોગ કરવાથી આ ગ્રંથ સમજવામાં ઘણી સુગમતા થશે એવી માન્યતા છે.

આ અનુવાદથી જૈન સમાજનો એક બહુમાન્ય ગ્રંથ થોડે પણ અંશે સુવાચ્ય તેમ જ સુલભ થાય, એ ઇરાદાથી આ પ્રયત્ન કરેલો છે. તે કેટલે અંશે સફળ થયો છે, તે કહેવાનું કામ તજ્જ્ઞોનું છે.

મ૦—હે માકંદિપુત્ર! આહાર માટે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોનો અસંખ્યાતમો ભાગ આહારરૂપે ગૃહીત થાય છે, અને અનંતમો ભાગ (નિર્જરાય) તજાય છે.

મા૦—હે ભગવન્! નિર્જરાતા પુદ્ગલો ઉપર બેસવાને કે સૂવાને કોઈ પુરુષ સમર્થ છે?

મ૦ હે માકંદિપુત્ર! એ નિર્જરાનાં પુદ્ગલો કાંઈ પણ ધારણ કરવાને સમર્થ નથી એમ કહ્યું છે.

મા૦—હે ભગવન્! તે એમ જ છે, હે ભગવન્! તે એમ જ છે.

—શતક ૧૮, ઉદ્દે૦ ૩

૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ બધાં (થી ઉત્પન્ન થયેલું કર્મ, અથવા એ બધાંને ઉત્પન્ન કરનાર ચારિત્રમોહનીય કર્મ) કેટલા વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળાં છે?

મ૦—હે ગૌતમ! પાંચ વર્ણવાળાં, બે ગંધવાળાં, પાંચ રસવાળાં અને ચાર સ્પર્શવાળાં[1] છે.

તે પ્રમાણે ક્રોધ તથા તેના વિશેષો — જેવા કે કોપ (સ્વભાવથી ચલિત થવારૂપી), રોષ (ક્રોધની પરંપરારૂપી), દોષ (પોતાને કે પરને દૂષણ આપવારૂપી), અક્ષમા, સંજ્વલન (વારંવાર ક્રોધથી બળવું તે), કલહ (મોટેથી બૂમ પાડીને

---

1 સૂક્ષ્મ પરિણામવાળાં પુદ્ગલોને સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, શીત અને ઉષ્ણ એ ચાર સ્પર્શ હોય છે. અને કર્મ પણ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળું છે, માટે તેને પણ તે ચાર સ્પર્શ છે.

અદનના (પોતાના સ્વરૂપને છુપાવવું તે), વંચનના (બીજાને છેતરવો તે), પ્રતિકુંચનના (સરલપણે કહેલા વચનનું ખંડન કરવું તે), સાનિયોગ (ઉત્તમ દ્રવ્યની સામે હીન દ્રવ્યનો યોગ કરવો તે) — એ બધા વિષે પણ જાણવું.

તે જ પ્રમાણે લોભ અને તેના વિશેષો — જેવા કે ઇચ્છા (અભિલાષા), મૂર્છા (સંરક્ષણ કરવાની નિરંતર અભિલાષા), કાંક્ષા (અપ્રાપ્ત પદાર્થની ઇચ્છા), ગૃદ્ધિ (પ્રાપ્ત અર્થમાં આસક્તિ), તૃષ્ણા (પ્રાપ્ત પદાર્થનો વ્યય ન થાય તેવી ઇચ્છા), ભિધ્યા (વિષયોનું ધ્યાન), અભિધ્યા (અદઢ આગ્રહ – ચિત્તની ચલાયમાન સ્થિતિ), આશંસના (પોતાને ઇષ્ટ અર્થની ઇચ્છા), પ્રાર્થના (બીજા માટે ઇષ્ટ અર્થની માગણી), લાલપનતા (અત્યંત બોલીને પ્રાર્થના કરવી), કામાશા (ઇષ્ટ શબ્દ અને રૂપની પ્રાપ્તિની સંભાવના), ભોગાશા (ઇષ્ટ ગંધાદિની પ્રાપ્તિની સંભાવના), જીવિતાશા (જીવિતવ્યની પ્રાપ્તિની સંભાવના), મરણાશા (કોઈક અવસ્થામાં મરણપ્રાપ્તિની સંભાવના), નંદીરાગ (છતી સમૃદ્ધિનો રાગ) — વિષે પણ જાણવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પ્રેમ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન (ખોટા આક્ષેપ), પૈશુન્ય (ચુગલી), રતિ-અરતિ, પરપરિવાદ (બીજાની નિંદા), માયામૃષાવાદ, અને મિથ્યાદર્શનશલ્ય (કુદેવ, કુધર્મ અને કુગુરુને સાચા માની સેવવા તે) — એ બધાં કેટલા સ્પર્શવાળાં છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ક્રોધની પેઠે ચાર સ્પર્શવાળાં છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે બધાંની પેઠે, તે બધાંનો ત્યાગ — જેમ કે પ્રાણાતિપાતવિરમણ વગેરે, ક્રોધનો ત્યાગ વગેરે,

ગૌ૦—હે ભગવન્! અન્યતીર્થિકો એમ કહે છે કે, એક જીવ એક સમયે બે આયુષ્ય કરે છે: આ ભવનું અને પરભવનું. જે સમયે આ ભવનું આયુષ્ય[1] કરે છે, તે સમયે પરભવનું કરે છે; અને જે સમયે પરભવનું કરે છે, ત્યારે આ ભવનું કરે છે. વળી આ ભવનું આયુષ્ય કરવાથી પરભવનું કરે છે, અને પરભવનું આયુષ્ય કરવાથી આ ભવનું આયુષ્ય કરે છે.[2] હે ભગવન્! તે એ પ્રમાણે કેમ હોઈ શકે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે લોકોનું કહેવું ખોટું છે. હું એમ કહું છું કે, એક જીવ એક સમયે એક આયુષ્ય કરે છે. આ ભવનું અથવા પરભવનું.

—શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૯

ગૌ૦—હે ભગવન્! અન્યતીર્થિકો એમ કહે છે કે, જેમ જાળ એક છે, પણ તેમાં જેમ અનેક ગાંઠો પરસ્પર વળગી રહેલી છે, તેમ ક્રમે કરીને અનેક જન્મો સાથે સંબંધ ધરાવનારાં ઘણાં આયુષ્યો ઘણા જીવો ઉપર પરસ્પર ક્રમે કરીને ગૂંથાયેલાં છે. તેથી તેમાંનો એક જીવ પણ એક

---

૧. આ મતનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાતો નથી. ટીકાકાર કહે છે કે, "તેઓના મત પ્રમાણે 'જીવ પોતાના પર્યાયોના સમૂહરૂપ છે. તેથી જ્યારે તે આયુષરૂપ એક પર્યાયને કરે છે, ત્યારે બીજાને પણ કરે છે.' પરંતુ તેમનું કહેવું ખોટું છે કારણ કે આત્મા જ્યારે સિદ્ધત્વ પર્યાયને કરે છે, ત્યારે સંસારિત્વ પર્યાયને નથી કરતો, તેમ જીવ એક કાળે બે આયુષોને ન કરી શકે."

૨. આ ભવનું એટલે જે આયુષ્યના ઉદયરૂપ આ ચાલુ ભવ છે, તે આયુષ. —ટીકા.

મ૦—હે ગૌતમ! આયુષ્યના બંધ છ પ્રકારનો કહ્યો છે. તે જેમકે: જાતિનામનિધત્તાયુ, ગતિનામનિધત્તાયુ, સ્થિતિનામનિધત્તાયુ, અવગાહનાનામનિધત્તાયુ, પ્રદેશનામનિધત્તાયુ, અને અનુભાગનામનિધત્તાયુ.

વિવરણ: અહીં જાતિ એટલે એકેંદ્રિયાદિ પાંચ પ્રકારની જાતિ; તે રૂપ જે નામકર્મ તે જાતિનામ કહેવાય; તેની સાથે નિધત્ત – નિષિક્ત – નિષેકને પ્રાપ્ત થયેલું – એટલે અનુભવવા માટે તૈયાર થયેલું જે આયુષ્કર્મ તે જાતિનામનિધત્તાયુ કહેવાય. તે પ્રમાણે ગતિ એટલે નૈરયિકાદિ ચાર પ્રકારની ગતિ; અને અવગાહના એટલે ઔદારિક વગેરે શરીર. એ જ જાતિ, ગતિ અને અવગાહનાની સ્થિતિ, પ્રદેશ અને અનુભાગ (વિપાક) તે બાકીનાં ત્રણ.

તાત્પર્ય એ છે કે, નારકાદિ આયુષ્યનો ઉદય થાય ત્યારે જ જાતિ વગેરે નામકર્મોનો ઉદય થાય છે; એકલું આયુષ્કર્મ જ નૈરયિકાદિના ભવનું ઉપગ્રાહક હોય છે.

— શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૮

ગૌ૦—હે ભગવન્! દ્રવ્યસ્થાનાયુ, ક્ષેત્રસ્થાનાયુ, અવગાહનાસ્થાનાયુ, અને ભાવસ્થાનાયુ, એ બધામાંથી કયું કોનાથી અધિક છે?

મ૦—સૌથી થોડું ક્ષેત્રસ્થાનાયુ છે. ક્ષેત્રાયુ એટલે એક પ્રદેશાદિ ક્ષેત્રમાં પુદ્ગલોનું જે અવસ્થાન, તદ્રૂપ જે આયુ તે ક્ષેત્રાયુ. ક્ષેત્ર અમૂર્તિમાન હોવાથી અને તેથી જ તેની સાથે પુદ્ગલોના બંધનું કારણ (ચીકાશ) ન હોવાથી પુદ્ગલોનો ક્ષેત્રાવસ્થાનકાળ કાળ થોડો છે. તે કરતા અસંખ્યગણું અવગાહનાસ્થાનાયુ છે. અવગાહનાસ્થાનાયુ એટલે કે અમુક

વિવરણ: જેના કેવલજ્ઞાનીની પ્રજ્ઞાથી પણ વિભાગ ન કલ્પી શકાય, એવા સૂક્ષ્મ અંશોને અવિભાગપરિચ્છેદ કહે છે. તે કર્મપરમાણુઓની અપેક્ષાએ. અથવા જ્ઞાનના જેટલા અવિભાગપરિચ્છેદોનું આચ્છાદન કર્યું હોય, તેની અપેક્ષાએ અનંત છે. જ્ઞાનાવરણીય પ્રમાણે આઠ કર્મ-પ્રકૃતિના અવિભાગપરિચ્છેદો કહેવા.

ગૌ૦—હે ભગવન્! એક એક જીવનો એક એક જીવપ્રદેશ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના કેટલા અવિભાગપરિચ્છેદો (અંશો)થી આવેષ્ટિત છે?

મ૦—હે ગૌતમ! કદાચ આવેષ્ટિત હોય, અને કદાચ ન હોય;[1] જો આવેષ્ટિત હોય, તો અવશ્ય અનંત અવિભાગ-પરિચ્છેદો વડે આવેષ્ટિત હોય.

—શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૧૦

## ૫

વિવરણ: મોહનીયકર્મના બે પ્રકાર છે. ચારિત્રમોહનીય અને દર્શનમોહનીય. તેમાં દર્શનમોહનીયને કાંક્ષામોહનીય પણ કહે છે; કારણ કે કાંક્ષા એટલે બીજા બીજા મતોનું ગ્રહણ કરવું, અર્થાત્ અમુક મતમાં જ શ્રદ્ધા ન રાખતાં ભિન્ન ભિન્ન મતોને અવલંબવું. તદ્રૂપ કાંક્ષારૂપ જે મોહનીયકર્મ તે કાંક્ષામોહનીય અથવા મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મ છે. હવે કોઈ પણ ક્રિયા કરવાની પદ્ધતિ લોકમાં ચાર પ્રકારે પ્રસિદ્ધ છે. દા. ત., કોઈ મનુષ્ય કશાને ઢાંકવાની ક્રિયા કરતો હોય,

1. કેવલજ્ઞાનીની અપેક્ષાએ આવેષ્ટિત ન હોય. કારણ કે તેનું જ્ઞાનાવરણીયકર્મ નાશ થયેલું હોય છે. બીજા જીવોના પ્રદેશે. અનંત અવિભાગપરિચ્છેદોથી આવેષ્ટિત છે.

# અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્ઘાત . . . . ૧

## ખંડ ૧ લો

### સાધન-ખંડ

મંગલાચરણ . . . . ૩
૧. સત્સંગનો મહિમા . . . . ૫
૨. ધર્મજ્ઞાનનું મૂળ . . . . ૧૬
૩. જ્ઞાન અને ક્રિયા . . . . ૩૦
૪. ક્રિયા અને બંધ . . . . ૩૪
૫. વેદના અને નિર્જરા . . . . ૪૧
૬. જીવોનું ભારેપણું અને અલ્પાયુષીપણું . . . . ૫૧
૭. સાધુ . . . . ૫૪
૮. ભિક્ષા . . . . ૬૬
૯. કયું પાપ લાગે? . . . . ૧૦૩
૧૦. સાધકોની વિવિધ શક્તિઓ . . . . ૧૧૭
૧૧. કર્મ અને ભોગ . . . . ૧૩૧
૧૨. પ્રત્યાખ્યાન . . . . ૧૩૫

ગૌ૦—હે ભગવન્! શું જીવ પોતાની મેળે જ તે કર્મને ઉદીરે છે,[1] પોતાની મેળે જ તેને ગર્હે છે, અને પોતાની મેળે જ તેને અટકાવે છે?

મ૦—હા ગૌતમ! કોઈ પણ જીવને જરા પણ બંધાદિ બીજા પદાર્થના નિમિત્તથી કહ્યા નથી.

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૩

ગૌ૦—હે ભગવન્! નૈરયિકો કાંક્ષામોહનીય કર્મને અનુભવે છે?

મ૦—હા ગૌતમ' એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પૃથ્વિકાયિકો કાંક્ષામોહનીય કર્મ અનુભવે છે.

મ૦—હા ગૌતમ! 'અમે કાંક્ષામોહનીય કર્મ વેદીએ છીએ' એ પ્રમાણે તે જીવોને તર્ક,[2] સંજ્ઞા, પ્રજ્ઞા, મન કે

---

૧. જે કર્મ સામાન્ય ક્રમમાં ભવિષ્યકાળમાં જ ફળ આપવાનું છે, તેને કરણવિશેષથી ખેંચી લાવી અત્યારે જ ભોગવવામાં નાખી દેવું, જેથી તેનો જલદી નાશ થઈ જાય, તે ક્રિયાને ઉદીરણા કહે છે. તેમાં યાદ રાખવાનું કે, જે કર્મની ઉદીરણા ઘણી મોડી થવાની છે, તથા જે કર્મની ઉદીરણા ભવિષ્યમાં થવાની નથી, તેની ઉદીરણા વર્તમાન કે ભવિષ્યકાળમાં કોઈ કરતી નથી. પરંતુ જે કર્મ તુરતમા જ ઉદીરણાને યોગ્ય હોય, તેને ઉદીરાય છે.

૨. 'આમ થશે' એવા સ્વરૂપવાળો તે તર્ક; સંજ્ઞા એટલે અર્થ વગ્રહસ્વરૂપ જ્ઞાન, પ્રજ્ઞા એટલે બધા વિશેષ સંબંધી જ્ઞાન. અને મન એટલે એક પ્રકારના સ્મરણાદિ રૂપ મતિજ્ઞાનનો ભેદ.

૬

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવોને કર્કશવેદનીય – દુઃખપૂર્વક ભોગવવા યોગ્ય કર્મો – કેવી રીતે બંધાય?

મ૦—હે ગૌતમ! જીવહિંસાથી માંડીને મિથ્યાદર્શન-શલ્ય સુધીના[1] દોષોને કારણે જીવને કર્કશવેદનીય કર્મો બંધાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવને અકર્કશવેદનીય – સુખપૂર્વક ભોગવવા યોગ્ય કર્મો કેમ બંધાય?

મ—હે ગૌતમ! હિંસાદિનો ત્યાગ કરવાથી.[2]

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવોને સાતાવેદનીય કર્મ કેમ બંધાય?

મ૦—હે ગૌતમ! બીજાને વિષે અનુકંપાથી, બીજાને દુઃખ ન દેવાથી, શોક ન ઉપજાવવાથી, ખેદ ન ઉત્પન્ન કરવાથી, વેદના ન કરવાથી, ન મારવાથી, તેમ પરિતાપ ન ઉપજાવવાથી જીવો સાતાવેદનીય કર્મો બાંધે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવોને અસાતાવેદનીય કર્મ કેમ બંધાય?

મ૦—હે ગૌતમ! બીજાને દુઃખ દેવાથી, શોક ઉપજાવવાથી, ખેદ ઉત્પન્ન કરવાથી, વગેરે વડે.

—શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૬

૧ જુઓ આગળ પા ૫૧

૨ નારકથી માંડીને વૈમાનિક સુધીનાને સંયમનો અભાવ હોવાથી તે કર્મ બાંધવાપણું હોતું નથી, મનુષ્યજીવને માટે જ તે શક્ય છે.

# ૪

# પુદ્‌ગલવિભાગ

## ૧ : પુદ્‌ગલ

### ૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! પુદ્‌ગલ (પરમાણુ) ભૂતકાળમાં હતું, વર્તમાનકાળમાં છે, અને ભવિષ્યકાળમાં રહેશે, એમ કહેવાય?

મ૦—હા ગૌતમ! એમ કહેવાય.

—શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૪

### ૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! પુદ્‌ગલાસ્તિકાય ગુરુ છે, લઘુ છે, ગુરુલઘુ છે, કે અગુરુલઘુ છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ગુરુલઘુ છે, અને અગુરુલઘુ પણ છે. ઔદારિક વગેરે ચાર દ્રવ્યો[1] ગુરુલઘુ છે; અને કાર્મણ વગેરે[2] દ્રવ્યો અગુરુલઘુ છે.[3]

—શતક ૧. ઉદ્દે૦ ૯

૧. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક અને તૈજસ.

૨. કાર્મણ, મન, અને ભાષા એ બધી વર્ગણાઓ.

૩ અહીં આ જવાબ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ (પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ) …યો છે. તે દૃષ્ટિ પ્રમાણે સૌથી ભારે અને સૌથી હળવું એવું કોઈ દ્રવ્ય

ઉ૦—હે ગૌતમ! અન્યતીર્થિકો જે એ બધું કહે છે, તે ખોટું છે. હું એમ કહું છું કે બે પરમાણુપુદ્ગલો એક એક પરસ્પર ચોંટી જાય છે. બે પરમાણુપુદ્ગલોમાં ચીકાશ છે માટે બે પરમાણુપુદ્ગલો એક એક પરસ્પર ચોંટી જાય છે. જો તે બે પરમાણુપુદ્ગલોના બે ભાગ કરવામાં આવે તો એક તરફ એક પરમાણુપુદ્ગલ આવે, અને બીજી તરફ એક આવે.[1] તે પ્રમાણે ત્રણ અને ચારનું પણ સમજવું. પાંચ પરમાણુપુદ્ગલો એક એકને ચોંટીને સ્કંધ બને ખરો: તથા તે હાનિવૃદ્ધિ પણ પામે; 'પરંતુ તે દુઃખ – કર્મ – પણે ન સંભવે. કારણ કે કર્મ અનંત પરમાણુરૂપ હોવાથી અનંત સ્કંધરૂપ છે. પાંચ પરમાણુ તો માત્ર સ્કંધરૂપ જ છે. કર્મ જો પાંચ જ પરમાણુરૂપ હોય તો અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા જીવને કેવી રીતે ઢાંકી શકે? વળી કર્મને શાશ્વત માનવામાં આવે તો તેનો ક્ષયોપશમ વગેરે ન થવાથી જ્ઞાનાદિની હાનિ અને વૃદ્ધિ ન સંભવે, માટે કર્મ શાશ્વત ન હોવું જોઈએ. તેનો ચય અને નાશ સંભવે જ છે.'

વિવરણ: પુદ્ગલો સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણવાળાં છે. જ્યાં સ્પર્શ હોય ત્યાં બધે રસ, ગંધ અને રૂપ પણ હોય. માટે પૃથ્વીની પેઠે પાણીમાં, વાયુમાં અને તેજમાં પણ એ ચારે ગુણો છે; તથા પૃથિવીપરમાણુની પેઠે મનમાં પણ

૧ જો એક બાજુ દોઢ આવે, તો અડધા પરમાણુમાં પણ [illegible] સ્વીકારી; તો પછી બે પરમાણુ ન ચોંટે એમ કહેવાનો [illegible] અર્થ [illegible] પછી એનો અડધો ભાગ થઈ શકે, ને પરમાણુ [illegible]નો

૧૩. આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત અને તપ
૧૪. કેટલીક વ્યાખ્યાઓ
વ્યવહાર ૧૫૪; ઉન્માદ ૧૫૬; પ્રત્યનીક ૧૫૭; ભાષા ૧૫૮; ઉપધિ–પરિગ્રહ–પ્રણિધાન ૧૫૯; પરિષહ ૧૬૧; ગણિપિટક ૧૬૩;
૧૫. પરચૂરણ

## ખંડ ૨ જો
## ચારિત્ર-ખંડ

૧. આર્ય શ્રીસ્કંદક . . . ૧૭૧
૨. દેવરાજ ઈશાનેંદ્ર . . . ૧૮૮
૩. અસુરરાજ ચમર . . . ૧૯૭
૪. ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો . . . ૨૦૬
૫. શિવરાજ . . . ૨૦૮
૬. સુદર્શન શેઠ . . . ૨૧૨
૭. શંખશેઠ . . . ૨૨૦
૮. જયંતી શ્રાવિકા . . . ૨૨૫
૯. ઉદાયન રાજા . . . ૨૨૯
૧૦. નંદન દેવ . . . ૨૩૩
૧૧. મદ્દુક શ્રાવક . . . ૨૩૭
૧૨. સોમિલ બ્રાહ્મણ . . . ૨૪૧
૧૩. નાનો અતિમુક્તક . . . ૨૪૬
૧૪ કેટલા સિદ્ધ થયા ? . . . ૨૪૭
૧૫. સિદ્ધને આધારે . . . ૨૪૯
૧૬ [illegible] . . . [illegible]
૧૭ [illegible] . . . [illegible]
૧૮ [illegible] . . . [illegible]
૧૯ [illegible] . . . [illegible]

ગૌ૦—હે ભગવન્! બે પ્રદેશનો સ્કંધ કંપે?

મ૦—હે ગૌતમ! કદાચ કંપે, કદાચ ન કંપે; કદાચ એક ભાગ કંપે, એક ભાગ ન કંપે. એ પ્રમાણે બેથી અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધો માટે સમજવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પરમાણુપુદ્ગલ તરવારની ધારનો આશ્રય કરે?

મ૦—હા ગૌતમ!

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે ધાર ઉપર આશ્રિત પરમાણુ છેદાય-ભેદાય?

મ૦—ના ગૌતમ! પરમાણુઓમાં શસ્ત્ર ક્રમણ કરી ન શકે, નહિ તો તે પરમાણુ જ ન કહેવાય. તે જ પ્રમાણે અસંખ્ય પ્રદેશવાળા સ્કંધ સુધીના સ્કંધ પણ શસ્ત્ર દ્વારા ન છેદાય કે ભેદાય.[1]

ગૌ૦—હે ભગવન્! અનંત પ્રદેશવાળો સ્કંધ તરવારની ધારથી છેદાયભેદાય?

મ૦—હે ગૌતમ! કોઈ એક છેદાય અને કોઈ એક ન ભેદાય: સૂક્ષ્મપરિણામવાળા[2] કેટલાક ન છેદાય; અને સ્થૂલ-પરિણામવાળા કેટલાક છેદાય. —શતક ૫, ઉદ્દે૦ ૭

૫

ગૌ૦—હે ભગવન્! શું પરમાણુપુદ્ગલ અર્ધસહિત છે, મધ્યસહિત છે, અને પ્રદેશસહિત છે, કે તે બધાથી રહિત છે?

---

૧. કારણ કે તે સૂક્ષ્મ હોય છે.

૨. અનંત પરમાણુનો સ્કંધ પણ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળો હોય તો ન છેદાય

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રદેશવાળા સ્કંધને સ્પર્શતો પરમાણુ સાતમા, આઠમા અને નવમા વિકલ્પ વડે સ્પર્શે; એટલે કે સર્વથી દેશને, સર્વથી ઘણા ભાગોને, અને સર્વથી સર્વને. એ પ્રમાણે ચાર-પાંચ એમ અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધની સાથે સમજવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પરમાણુને સ્પર્શતા બે પ્રદેશવાળો સ્કંધ કેવી રીતે સ્પર્શે?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રીજા અને નવમા વિકલ્પ વડે સ્પર્શે. એવી રીતે બે પ્રદેશવાળા સ્કંધને સ્પર્શતો દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ પ્રથમ, તૃતીય, સપ્તમ અને નવમા વિકલ્પ વડે સ્પર્શે; ત્રણ પ્રદેશવાળા સ્કંધને સ્પર્શતો દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ પહેલા ત્રણ વિકલ્પો વડે તેમ જ છેલ્લા ત્રણ વિકલ્પો વડે સ્પર્શે. એ પ્રમાણે ચાર-પાંચ અને અનંત પ્રદેશવાળા સુધી જાણવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પરમાણુને સ્પર્શ કરતો ત્રણ પ્રદેશવાળો સ્કંધ કેવી રીતે સ્પર્શે?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રીજા, છઠ્ઠા અને નવમા વડે સ્પર્શે. દ્વિપ્રદેશિકને સ્પર્શ કરતો ત્રિપ્રદેશિક પ્રથમ, તૃતીય, ચતુર્થ, ષષ્ઠ, સપ્તમ અને નવમા વડે સ્પર્શે. ત્રિપ્રદેશિકને સ્પર્શ કરતો ત્રિપ્રદેશિક નવે વિકલ્પ વડે સ્પર્શે. તે પ્રમાણે ચાર, પાંચ અને અનંત પ્રદેશવાળા સુધી જાણવું.

—શતક ૫, ઉદ્દે૦ ૭

૬

ગજસુકુમાલનો પ્રસંગ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! બે પરમાણુ એકઠા થાય તો શું થાય?

એ પ્રમાણે ૧૦ વિભાગ સુધી ગણવા કરવું.

જો તેના સંખ્યાતા વિભાગ કરવામાં આવે, તો સંખ્યાત પરમાણુ થાય.

અસંખ્યાતા પરમાણુ એકઠા મળે તો અસંખ્યાતપ્રદેશિક સ્કંધ થાય. તેના વિભાગ કરીએ તો બેથી ૧૦ સુધીના તેમજ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા વિભાગ થાય. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :

બે વિભાગનું સ્વરૂપ : ૧-અસં૦ એ પ્રમાણે ૧૦-અસં૦; અથવા સં૦-અસં૦; અથવા અસં૦-અસં૦.

ત્રણ વિભાગ : ૧-૧ અસં૦, ૧-૨-અસં૦ એ પ્રમાણે ૧-૧૦-અસં૦; અથવા ૧-સં૦-અસં૦. અથવા ૧-અસં૦-અસં૦; અથવા ૨-અસં૦-અસં૦, એ પ્રમાણે ૧૦-અસં૦-અસં૦; અથવા સં૦-અસં૦-અસં૦ અથવા અસં૦-અસં૦-અસં૦. એ પ્રમાણે દશ સુધી જવું.

જો સંખ્યાતા વિભાગ કરવામાં આવે તો :

સં૦પરમાણુ-અસં૦; સં૦દ્વિપ્રદેશિકસ્કંધ-અસંખ્યાત; એ પ્રમાણે સં૦દશપ્રદેશિક-અસંખ્યાત; અથવા સંખ્યાતપ્રદેશિક-અસં૦. અથવા સંખ્યાતા અસંખ્યાતપ્રદેશિક સ્કંધો.

જો તેના અસંખ્ય વિભાગ કરવામાં આવે તો અસંખ્ય પરમાણુપુદ્ગલો થાય છે.

હવે અનંતપરમાણુના અનંતપ્રદેશાત્મક સ્કંધના વિભાગ કરવામાં આવે, તો બેથી દશ, તેમજ સંખ્યાત અસંખ્યાત અને અનંત વિભાગ થાય

ગૌ૦—હે ભગવન્! શબ્દપરિણત પુદ્ગલને ફરી શબ્દ-રૂપે પરિણમના પહેલાં કાળનું કેટલું અંતર થાય?

મ૦—હે ગૌતમ! ઓછામાં ઓછો એક સમય; અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યકાળ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! અશબ્દપરિણતને ફરી અશબ્દ-પરિણત થતાં કાળથી કેટલું અંતર વીતે?

મ૦—હે ગૌતમ! ઓછામાં ઓછો એક સમય, અને વધારેમાં વધારે આવલિકાનો અસંખ્યેય ભાગ.

—શતક ૫, ઉદ્દે૦ ૭

૮

રાજગૃહમાં કાલોદાયી[૧] પૂછે છે:

કા૦—હે ભગવન્! અચિત્ત છતાં પણ કયા પુદ્ગલો પ્રકાશ કરે?

મ૦—હે કાલોદાયિ! ક્રોધાયમાન થયેલા સાધુની તેજો-લેશ્યા દૂર જઈને દૂર પડે છે. જ્યાં જ્યાં તે પડે છે, ત્યાં ત્યાં (તેના) અચિત્ત પુદ્ગલો પણ પ્રકાશ કરે છે.

—શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૧૦

૯

ગૌ૦—હે ભગવન્! પુદ્ગલનો પરિણામ કેટલા પ્રકારનો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! પાંચ પ્રકારનો છે: વર્ણપરિણામ, ગંધ-પરિણામ, રસપરિણામ, સ્પર્શપરિણામ અને સંસ્થાનપરિણામ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! વર્ણપરિણામ કેટલા પ્રકારનો છે?

૧. તેની કથા માટે જુઓ આગળ અન્યતીર્થિક ખંડ.

લોક પરિમંડલ સંસ્થાનવાળા પુદ્ગલસ્કંધો વડે નિરંતર ભરેલો છે. તેમાં તુલ્ય પ્રદેશોવાળાં, તુલ્ય પ્રદેશાવગાહી, અને તુલ્ય વર્ણાદિ પર્યાયવાળાં જે જે પરિમંડલ દ્રવ્યો હોય, તે બધાંને કલ્પનાથી એક એક પંક્તિમાં સ્થાપિત કરતાં તથા તેની ઉપર તેમ જ નીચે એક એક જાતિવાળાં પરિમંડલ દ્રવ્યો એક એક પંક્તિમાં સ્થાપિત કરતાં, તેમાં અલ્પત્વબહુત્વ થવાથી પરિમંડલ સંસ્થાનોનો સમુદાય યવના આકારવાળો થાય છે. તેમાં જઘન્યપ્રદેશિક દ્રવ્યો સ્વભાવથી અલ્પ હોવાથી પ્રથમ પંક્તિ નાની હોય છે, અને ત્યાર પછી આગળની પંક્તિ અધિક – અધિકતર પ્રદેશવાળી હોવાથી અનુક્રમે મોટી અને વધારે મોટી થાય છે. ત્યાર પછી ક્રમશઃ ઘટતાં છેવટે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળાં દ્રવ્યો અત્યંત અલ્પ હોવાથી છેવટની પંક્તિ અત્યંત નાની હોય છે. આમ યવાકાર ક્ષેત્ર થાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! વૃત્ત સંસ્થાન કેટલા પ્રદેશવાળું છે? અને કેટલા આકાશપ્રદેશમાં અવગાઢ રહેલું છે?

મ૦—હે ગૌતમ! વૃત્ત સંસ્થાન ઘનવૃત્ત અને પ્રતરવૃત્ત એમ બે પ્રકારનું છે. તેમાં પ્રતરવૃત્ત બે પ્રકારનું છે: ઓજ પ્રદેશવાળું (એકી સંખ્યાવાળું) અને યુગ્મસંખ્યાપ્રદેશવાળું (એટલે કે બેકી સંખ્યાવાળું). તેમાં જે ઓજ પ્રદેશવાળું પ્રતરવૃત્ત છે, તે ઓછામાં ઓછું પાંચ પ્રદેશવાળું, અને પાંચ આકાશપ્રદેશમાં અવગાઢ છે; અને વધારેમાં વધારે અનંત પ્રદેશવાળું, અને અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશમાં અવગાઢ છે.

ઘનવૃત્ત પણ ઓજપ્રદેશિક (એકીસંખ્યાવાળું) અને યુગ્મપ્રદેશિક (બેકી સંખ્યાવાળું) એમ બે પ્રકારનું છે

# ખંડ ૩ જો

## સિદ્ધાંત-ખંડ

### ૧. દ્રવ્યવિભાગ

૧. દ્રવ્યો . . . . ૩૦૧

### ૨. જીવવિભાગ

૧. જીવ . . . . ૩૧૪
૨. જીવનાં જ્ઞાન . . . ૩૧૯
પ્રમાણ ૩૩૩
૩. જીવોનું વર્ગીકરણ . . . ૩૩૮
૬ વર્ગ ૩૩૮; ૧૪ પ્રકારના સંસારી જીવો ૩૫૦
૪. જીવો અને શરીર . . . ૩૫૪
પાંચ શરીર ૩૫૪; પાંચ ઇંદ્રિયો ૩૫૯
૫. જીવ અને ભાષા-મન-કાય . . . ૩૬૨
ભાષા ૩૬૨; મન ૩૬૬; કાય ૩૬૬
૬. જીવને લગતી કેટલીક બાબતો . . ૩૬૭
અધિકરણ ૩૬૭; વેદક ૩૬૯; કરણ ૩૭૦; સંજ્ઞા ૩૭૨; ભાવો ૩૭૨; લબ્ધિ ૩૭૬; યોગ ૩૮૪; કષાય ૩૮૬; વેદના ૩૮૮; ઉપયોગ ૩૯૨
૭. જીવ અને લેશ્યા . . . ૩૯૩
૮. જીવનાં મરણ, જન્મ અને મોક્ષ . . ૪૦૮
મરણ ૪૦૮; ગતિ ૪૦૯; યોનિ ૪૧૪; ગર્ભવાસ ૪૧૬; મોક્ષ ૪૨૪
૯. જીવ વિષે પરચૂરણ વિગતો . . ૪૨૯

### ૩. કર્મવિભાગ

૧. આઠ કર્મપ્રકૃતિઓ . . . ૪૫૨
૨. કર્મ અને તેની સ્થિતિ . . . ૪૫૫

તથા યુગ્મ૦શ્રેણી૦ને બે પ્રદેશવાળું જાણવું. ઓજ૦પ્રતર ને ઓછામાં ઓછું ૧૫ પ્રદેશવાળું, અને યુગ્મ૦પ્રતર ને ૭ પ્રદેશવાળું સમજવું. તથા ઓજ૦ઘન૦ને ઓછામાં ઓછા ૪૫ પ્રદેશવાળું, અને યુગ્મ૦ઘન૦ને ૧૨ પ્રદેશવાળું જાણવું.

પરિમંડલ સંસ્થાન પણ બે પ્રકારનું છે : ઘનપરિમંડલ, અને પ્રતર પરિમંડલ. પણ તે બંને માત્ર યુગ્મપ્રદેશિક જ છે. પ્રતરપરિમંડલ ઓછામાં ઓછું ૨૦ પ્રદેશવાળું અને ઘનપરિમંડલ ૪૦ પ્રદેશવાળું છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! આકાશપ્રદેશની શ્રેણીઓ દ્રવ્યરૂપે સંખ્યાતી છે, અસંખ્યાતી છે કે અનંત છે?

મ૦—હે ગૌતમ! અનંત છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પૂર્વ અને પશ્ચિમ લાંબી શ્રેણીઓ દ્રવ્યરૂપે સંખ્યાતી છે, અસંખ્યાતી છે કે અનંત છે?

મ૦—હે ગૌતમ! અનંત છે. એ પ્રમાણે જ દક્ષિણ અને ઉત્તર લાંબી, તથા ઊર્ધ્વ અને અધો લાંબી શ્રેણીઓ સંબંધે જાણવું.

પરંતુ લોકાકાશની શ્રેણીઓ દ્રવ્યરૂપે અસંખ્યાતી છે; તેમ જ તેની પૂર્વપશ્ચિમ આદિ શ્રેણીઓ પણ અસંખ્યાતી છે. પરંતુ અલોકાકાશની સર્વ પ્રકારની શ્રેણીઓ અનંત જાણવી.

આકાશની સર્વ પ્રકારની શ્રેણીઓ પ્રદેશરૂપે અનંત છે. પરંતુ લોકાકાશની શ્રેણીઓ પ્રદેશરૂપે કોઈ સંખ્યાત પ્રદેશરૂપ છે તથા કોઈ અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ છે, પણ અનંત પ્રદેશરૂપ નથી. [illegible] ના અનેકમાં ગયેલ [illegible]ની શ્રેણીઓ સંખ્યાત પ્રદેશાત્મક છે અને [illegible] અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક

લોકાન્તની પાસે બધી શ્રેણીઓનો અંત થતો હોવાથી તેની અપેક્ષાએ અનાદિ–સાંત છે; અને લોકને છોડીને જે શ્રેણીઓ આવેલી છે, તે અનાદિ અનંત છે. એ પ્રમાણે પૂર્વ–પશ્ચિમ લાંબી. અને દક્ષિણ–ઉત્તર લાંબી શ્રેણીઓ સંબંધી જાણવું. પણ તે સાદિ–સાંત નથી. કારણ કે અલોક વિષે પૂર્વ–પશ્ચિમ અને ઉત્તર–દક્ષિણ શ્રેણીઓને આદિ છે, પણ અંત નથી.)

ગૌ૦—હે ભગવન્! કેટલી શ્રેણીઓ છે?

મ૦—હે ગૌતમ! સાત શ્રેણીઓ છે:

વિવરણ: જ્યાં જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ થાય, તે આકાશપ્રદેશની પંક્તિ, તેનું નામ શ્રેણી. તેના સાત પ્રકાર છે. ૧. ઋજુઆયત – સીધી અને લાંબી. (ઊર્ધ્વલોકાદિમાંથી અધોલોકાદિમાં સીધા જાય ત્યારે). ૨. એકતઃવક્રા – એક તરફ વાંકી (સીધા જઈને વક્રગતિ કરે, અર્થાત્ બીજી શ્રેણીમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે). ૩. ઉભયતઃવક્રા – બે તરફ વાંકી (એટલે કે બે વાર વક્રગતિ કરે – બે વાર બીજી શ્રેણીમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે. આ શ્રેણી ઊર્ધ્વલોકની આગ્નેયી દિશાથી અધોલોકની વાયવી દિશામાં જે ઉત્પન્ન થાય તેને હોય છે. પ્રથમ સમયે આગ્નેયી દિશામાંથી તીરછો નૈઋતી દિશામાં જાય, ત્યાંથી બીજા સમયે તીરછો વાયવી દિશામાં જાય, અને ત્યાંથી ત્રીજા સમયે અધો – નીચે વાયવી દિશામાં જાય). ૪. એકતઃખા – એટલે કે એક તરફ લોકનાડી સિવાયના આકાશવાળી. (ત્રસ નાડીના વામપાર્શ્વાદિ ભાગથી ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ કરે. અને પુન તે ત્રસનાડી દ્વારા જઈને તેના વામપાર્શ્વાદિ ભાગમા ઉત્પન્ન થાય તે એકતઃખા શ્રેણી કહેવાય કારણકે તેની એક દિશામા જ એટલે લોકનાડી

પ્રમાણે અસંખ્યાત પ્રદેશિક સ્કંધ સુધી જાણવું. પરંતુ અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ વાયુકાય વડે સ્પૃષ્ટ છે; પણ વાયુકાય અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ વડે કદાચ સ્પૃષ્ટ[1] હોય અને કદાચ સ્પૃષ્ટ ન હોય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! મસક વાયુકાય વડે સ્પૃષ્ટ છે કે વાયુકાય મસકવડે સ્પૃષ્ટ છે?

મ૦—હે ગૌતમ! મસક વાયુકાય વડે વ્યાપ્ત છે, પણ વાયુકાય મસક વડે વ્યાપ્ત નથી.

—શતક ૧૮, ઉદ્દે૦ ૧૦

## ૧૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! પરમાણુપુદ્ગલ કેટલા વર્ણવાળો, કેટલા ગંધવાળો, કેટલા રસવાળો અને કેટલા સ્પર્શવાળો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે એક વર્ણવાળો, એક ગંધવાળો, એક રસવાળો અને બે સ્પર્શવાળો છે. જો તે એક વર્ણવાળો હોય તો કદાચ કાળો, કદાચ લીલો, કદાચ રાતો, કદાચ પીળો અને કદાચ ધોળો હોય. જો તે એક ગંધવાળો હોય તો કદાચ સુગંધી અને કદાચ દુર્ગંધી હોય. જો તે એક રસવાળો હોય, તો કદાચ કડવો, કદાચ તીખો, કદાચ તૂરો, કદાચ ખાટો અને કદાચ મધુર હોય. જો તે બે સ્પર્શવાળો[2] હોય તો કદાચ શીત અને સ્નિગ્ધ, કદાચ શીત અને રુક્ષ, કદાચ ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ તથા કદાચ ઉષ્ણ અને રુક્ષ હોય છે.

૧. જ્યારે તે મોટો હોય ત્યારે.

૨. પરમાણુમાં શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ એ ચારમાંના કોઈ પણ અવિરોધી બે સ્પર્શ હોય છે.

પ્રમાણે અસંખ્યાત પ્રદેશિક સ્કંધ સુધી જાણવું. પરંતુ અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ વાયુકાય વડે સ્પૃષ્ટ છે; પણ વાયુકાય અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ વડે કદાચ સ્પૃષ્ટ[1] હોય અને કદાચ સ્પૃષ્ટ ન હોય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! મસક વાયુકાય વડે સ્પૃષ્ટ છે કે વાયુકાય મસકવડે સ્પૃષ્ટ છે?

મ૦—હે ગૌતમ! મસક વાયુકાય વડે વ્યાપ્ત છે. પણ વાયુકાય મસક વડે વ્યાપ્ત નથી.

—શતક ૧૮. ઉદ્દે૦ ૧૦

## ૧૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! પરમાણુપુદ્ગલ કેટલા વર્ણવાળો, કેટલા ગંધવાળો, કેટલા રસવાળો અને કેટલા સ્પર્શવાળો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે એક વર્ણવાળો, એક ગંધવાળો, એક રસવાળો અને બે સ્પર્શવાળો છે. જો તે એક વર્ણવાળો હોય તો કદાચ કાળો, કદાચ લીલો, કદાચ રાતો, કદાચ પીળો અને કદાચ ધોળો હોય. જો તે એક ગંધવાળો હોય તો કદાચ સુગંધી અને કદાચ દુર્ગંધી હોય. જો તે એક રસવાળો હોય, તો કદાચ કડવો, કદાચ તીખો, કદાચ તૂરો, કદાચ ખાટો અને કદાચ મધુર હોય. જો તે બે સ્પર્શવાળો[2] હોય તો કદાચ શીત અને સ્નિગ્ધ. કદાચ શીત અને રુક્ષ. કદાચ ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ તથા કદાચ ઉષ્ણ અને રુક્ષ હોય છે.

1. જ્યારે તે મોટો હોય ત્યારે.
2. પરમાણુમાં શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ એ ચારમાંના કોઈ પણ અવિરોધી બે સ્પર્શ હોય છે.

પણ કદાચ ચાર સ્પર્શવાળો, કદાચ પાંચ સ્પર્શવાળો, કદાચ છ સ્પર્શવાળો, કદાચ સાત સ્પર્શવાળો તથા કદાચ આઠ સ્પર્શવાળો પણ હોય.૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! ફાણિત — ગોળની રાબમાં કેટલા વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! અહીં પારમાર્થિક (નૈશ્ચયિક) અને વ્યાવહારિક એમ બે નયો (દૃષ્ટિબિંદુઓ)થી જવાબ આપી શકાય. વ્યાવહારિક નયની અપેક્ષાએ ફાણિત ગોળ મધુર

૨. ચાર સ્પર્શવાળો હોય તો સર્વ કર્કશ, સર્વ ગુરુ, સર્વ શીત, અને સર્વ સ્નિગ્ધ હોય; કે સર્વ કર્કશ, સર્વ ગુરુ, સર્વ શીત અને સર્વ રૂક્ષ હોય; ઇત્યાદિ મૃદુ, લઘુ, ઉષ્ણ, અને રૂક્ષના ૧૬ વિકલ્પો સમજવા.

પાંચ સ્પર્શવાળો હોય તો સર્વ કર્કશ, સર્વ ગુરુ, સર્વ શીત, એકદેશ સ્નિગ્ધ અને એકદેશ રૂક્ષ હોય (અથવા છેવટના બેમાં અનેકદેશ સ્નિગ્ધ અને એકદેશ રૂક્ષ હોય, અથવા એકદેશ સ્નિગ્ધ અને અનેકદેશ રૂક્ષ હોય, અથવા અનેકદેશ સ્નિગ્ધ અને અનેકદેશ રૂક્ષ હોય.) એમ ગમે તે એક જોડકાને એકદેશાદિ રૂપે ગણી ૩૨ વિકલ્પો કરવા.

છ સ્પર્શવાળો હોય તો સર્વ કર્કશ, સર્વ ગુરુ, એકદેશ શીત, એકદેશ ઉષ્ણ, એકદેશ સ્નિગ્ધ, એક રૂક્ષ, એમ ગમે તે બે જોડકાંને એકદેશાદિ રૂપે ગણતાં ૩૮૪ વિકલ્પો થાય.

સાત સ્પર્શવાળો હોય, તો સર્વ કર્કશ, એકદેશ ગુરુ, એકદેશ લઘુ, એકદેશ શીત, એકદેશ ઉષ્ણ, એકદેશ સ્નિગ્ધ, એકદેશ રૂક્ષ એમ ગમે તે ત્રણ જોડકાંને એકદેશાદિરૂપે ગણતાં ૫૧૨ વિકલ્પો થાય અને આઠ સ્પર્શવાળામાં ચારે જોડકાં એકદેશાદિ ગણતાં ૧૨૯૬ વિકલ્પો થાય

3. કર્મને બાંધનારા . . . ૪૫૬
૪. કર્મો વિષે કેટલીક વિગતો . . . ૪૬૬

૪. પુદ્ગલવિભાગ

૧. પુદ્ગલ . . . ૪૮૩

૫. અસ્તિકાય અને કાલવિભાગ

૧. અસ્તિકાય . . . ૫૨૦
૩. કાલ . . . ૫૩૫

૫. લોકવિભાગ

૧. લોક . . . ૫૩૭
૨. લોકનો આકાર . . . ૫૪૫
૩. લોકની સ્થિતિ . . . ૫૫૬
૪. કર્મ અને અકર્મભૂમિ . . . ૫૫૮

૭. પચ્ચૂરણુવિભાગ

૧. ચાલતું ગાલ્યું કહેવાય . . . ૫૬૭
૨. કેટલા મતો છે ? . . . ૫૭૦
૩. ગુસ્યના પ્રકાર . . . ૫૭૬
૪. પચ્ચૂરણ બાબતો . . . ૫૭૭


## ખંડ ૪ થો

### અન્યતીર્થિક-ખંડ


એક સાથે એક જ વેદ હોય ૫૮૩; કર્મ પ્રમાણે જ વેદના ન અનુભવે ૫૮૪; આત્મા નથી ૫૮૫; એકાંતબાલ ૫૮૫; કેવલજ્ઞાની અને યક્ષ ૫૮૬; ગામગૃહ નગરનો સેના પાણીનો કુંડ ૫૮૭; મિથ્યાદષ્ટિનું વિપરીત જ્ઞાન ૫૮૮; નારક લોક ૫૮૯;

મ૦—હે ગૌતમ! દ્વિપ્રદેશિક કરતાં પરમાણુઓ દ્રવ્યાર્થ-રૂપે[1] ઘણાં છે. ને પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશિક કરતાં દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધો ઘણા છે. . . એ પ્રમાણે દશ પ્રદેશવાળા કરતાં નવ પ્રદેશવાળા વધારે છે. પરંતુ દશ પ્રદેશવાળા સ્કંધો કરતાં સંખ્યાત પ્રદેશવાળા સ્કંધો ઘણા[2] છે, અને સંખ્યાતપ્રદેશિક સ્કંધો કરતાં અસંખ્યાતપ્રદેશિક સ્કંધો ઘણા[2] છે. પરંતુ અનંત-પ્રદેશિક સ્કંધો કરતાં અસંખ્યાત પ્રદેશિક સ્કંધો ઘણા છે.[3]

પરંતુ પ્રદેશાર્થપણે વિશેષાધિકત્વ વિચારીએ, તો પરમાણુ કરતાં દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધો ઘણા[4] છે, એ પ્રમાણે નવપ્રદેશિક કરતાં દશપ્રદેશિક ઘણા છે, દશપ્રદેશિક કરતાં સંખ્યાતપ્રદેશિક ઘણા છે; સંખ્યાત૦ કરતાં અસંખ્યાતપ્ર૦ ઘણા છે, અને અનંતપ્ર૦ કરતાં અસંખ્યપ્ર૦ ઘણા છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! એક પ્રદેશમાં રહેલાં અને બે પ્રદેશમાં રહેલાં પુદ્ગલોમાં દ્રવ્યાર્થરૂપે કયાં કોનાથી વિશેષાધિક છે?

મ૦—હે ગૌતમ! બે પ્રદેશમાં રહેલાં કરતાં એક

---

૧. અણુ કરતાં દ્વિપ્રદેશિક થોડા છે, કારણ કે તે સ્થૂલ છે. બીજા એમ પણ કહે છે કે, તેનું કારણ વસ્તુસ્વભાવ જ છે.

૨. તેમનાં સ્થાન વધારે હોવાથી. —ટીકા.

૩. કારણ કે અનંતપ્રદેશિક સ્કંધનો તથાવિધ સૂક્ષ્મ પરિણામ થાય છે.

૪. જેમકે દ્રવ્યત્વ વડે પરિમાણુથી પરમાણુ સો હોય, અને દ્વિપ્રદેશિક ૬૦ હોય; તોપણ પ્રદેશાર્થપણે પરમાણુઓ તો સો જ રહ્યા, પણ દ્વિપ્રદેશિકો તો ૧૨૦ થયા.

વિશેષ છે; દશગુણ કરતાં સંખ્યાતગુણ, સંખ્યાતગુણ કરતાં અસંખ્યાતગુણ, અને અસંખ્યાતગુણ કરતાં અનંતગુણ કર્કશ પુદ્ગલો અધિક છે. એ પ્રમાણે પ્રદેશાર્થપણે સમજવું, અને એ પ્રમાણે મૃદુ, ગુરુ અને લઘુસ્પર્શ વિષે પણ કહેવું. પણ શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રુક્ષસ્પર્શ વિષે વર્ણની પેઠે કહેવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! એ પરમાણુપુદ્ગલો, તથા સંખ્યાતપ્રદેશિક, અસંખ્યાતપ્રદેશિક અને અનંતપ્રદેશિક સ્કંધોમાં દ્રવ્યાર્થરૂપે, પ્રદેશાર્થરૂપે અને દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થરૂપે કયાં કોનાથી વિશેષાધિક છે?

મ૦—હે ગૌતમ! द्रव्यार्थरूपे સૌથી થોડા અનંતપ્રદેશિક સ્કંધો છે, તેથી પરમાણુપુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થરૂપે અનંતગણા છે, તેથી સંખ્યાતપ્રદેશિક દ્રવ્યાર્થરૂપે સંખ્યાતગણા છે, અને તેથી અસંખ્યાતપ્રદેશિક સ્કંધો દ્રવ્યાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણા છે. प्रदेशार्थरूपे — અનંતપ્રદેશવાળા સ્કંધો પ્રદેશાર્થરૂપે સૌથી થોડા છે; તેથી પમાણુપુદ્ગલો અપ્રદેશાર્થરૂપે[1] અનંતગણા છે. તેથી સંખ્યાતપ્રદેશિક સ્કંધો પ્રદેશાર્થરૂપે સંખ્યાતગણા છે, અને તેથી અસંખ્યાતપ્રદેશિક સ્કંધો પ્રદેશાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણા છે. द्रव्यार्थ-प्रदेशार्थरूपे: દ્રવ્યાર્થરૂપે અનંતપ્રદેશિક સ્કંધો સૌથી થોડા છે, અને તે જ સ્કંધો પ્રદેશાર્થરૂપે અનંતગણા છે. તેથી પરમાણુપુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થ-અપ્રદેશાર્થરૂપે અનંતગણા છે; તેથી સંખ્યાતપ્રદેશિક સ્કંધો દ્રવ્યાર્થરૂપે સંખ્યાતગણા છે. અને તેથી તે જ સ્કંધો પ્રદેશાર્થરૂપે સંખ્યાતગણા છે.

૧ પરમાણુને પ્રદેશ ન હોવાથી

(એકગુણ કાળા, સંખ્યાતગુણ કાળા, અસંખ્યાતગુણ કાળા અને અનંતગુણ કાળા એમ) વર્ણ, ગંધ અને રસ સંબંધે જાણવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! એકગુણ કર્કશ, સંખ્યાતગુણ કર્કશ, અસંખ્યાતગુણ કર્કશ અને અનંતગુણ કર્કશ એ પુદ્ગલોમાં દ્રવ્યાર્થરૂપે, પ્રદેશાર્થરૂપે તથા દ્રવ્યાર્થ–પ્રદેશાર્થરૂપે કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે?

મ૦—હે ગૌતમ! એકગુણ કર્કશ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થપણે સૌથી થોડાં છે; તેથી સંખ્યાતગુણ કર્કશ દ્રવ્યાર્થરૂપે સંખ્યાતગણાં છે; તેથી અસંખ્યાતગુણ કર્કશ દ્રવ્યાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણાં છે; તેથી અનંતગુણ કર્કશ દ્રવ્યાર્થરૂપે અનંતગણાં છે. પ્રદેશાર્થરૂપે પણ એમ જ જાણવું; પરંતુ સંખ્યાતગુણ કર્કશ પ્રદેશાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણાં કહેવાં.

દ્રવ્યાર્થ–પ્રદેશાર્થરૂપે: એકગુણ કર્કશ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થપણે સૌથી થોડાં છે; તેથી સંખ્યાતગુણ કર્કશ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થરૂપે સંખ્યાતગણાં છે, અને તે જ પુદ્ગલો પ્રદેશાર્થરૂપે સંખ્યાતગણાં છે; તેથી અસંખ્યાતગુણ કર્કશ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણાં છે, અને તે જ પુદ્ગલો પ્રદેશાર્થરૂપે અસંખ્યાતગણાં છે. અનંતગુણ કર્કશ પુદ્ગલો દ્રવ્યાર્થરૂપે તેથી અનંતગણાં છે. અને તે જ પુદ્ગલો પ્રદેશાર્થરૂપે તેથી અનંતગણાં છે. એ જ રીતે મૃદુ, ગુરુ અને લઘુ સ્પર્શોનું જાણવું, પરંતુ શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ સ્પર્શોનું વર્ણ પ્રમાણે જાણવું.

—શતક ૨૫, ઉદ્દે૦ ૪

ઔદારિક શરીરને યોગ્ય દ્રવ્યો ઔદારિકશરીરપણે ગ્રહણ કરેલાં છે. તથા તેપણે તે પરિણામ પામેલાં છે, નિર્જરાયેલાં છે, જીવપ્રદેશથી નીકળેલાં છે અને જીવપ્રદેશથી છૂટાં થયેલાં છે, માટે તે ઔદારિક પુદ્ગલપરિવર્ત કહેવાય છે. એ પ્રમાણે બીજાનું પણ સમજી લેવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઔદારિકપુદ્ગલપરિવર્ત કેટલા કાળે નીપજે?

મ૦—હે ગૌતમ! અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી[1] વડે નીપજે. એ પ્રમાણે અન્યનું પણ સમજવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! એ બધાની નિષ્પત્તિકાળમાં કયો કાળ કોનાથી વિશેષાધિક છે?

મ૦—હે ગૌતમ! સર્વથી થોડો કાર્મણનો છે (કારણ કે, તે સૂક્ષ્મ તથા બહુતમ પરમાણુનિષ્પન્ન હોય છે, એક વારે બહુ સ્વીકારાય છે, તથા સર્વ નારકાદિપદમાં વર્તમાન જીવ વડે તે નિરંતર ગ્રહણ કરાતા હોવાથી, તે બધાં પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થોડા વખતમાં થઈ શકે); તેનાથી અનંતગણો તૈજસનો છે (કાર્મણથી સ્થૂલ હોવાથી); તેનાથી અનંતગણો ઔદારિકનો (તેનાથી સ્થૂલ હોવાથી); તેનાથી અનંતગણો આનપ્રાણનો[2]; તેનાથી અનંતગણો

૧. એટલે કે એક જીવ ગ્રાહક હોવાથી, અને પુદ્ગલ અનંત હોવાથી, તથા પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા ગણવાનાં ન હોવાથી.

૨. તેઓ તે ઔદારિક પુદ્ગલ કરતા સૂક્ષ્મ હોય છે, તથા બહુપ્રદેશિક હોય છે; છતાં અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં તેમનું ગ્રહણ થતું નથી; [illegible] પર્યાપ્ત અવસ્થામાં પણ ઔદારિક શરીરનાં પુદ્ગલો કરતાં તે થોડાં લેવાતાં હોય છે.

પરંતુ અમુક કેવલજ્ઞાનીએ સમુદ્ઘાત કર્યો હોય. તે કેવલ-
જ્ઞાનીના સંબંધવિશિષ્ટ પરમાણુ કોઈ પણ સમયે તે ક્ષેત્રનો
આશ્રય નહીં કરે, કારણ કે તે કેવલીનું નિર્વાણ થવાથી તે
ક્ષેત્રમાં પુનઃ કદી નથી આવવાના. માટે તે અપેક્ષાએ તે
ચરમ છે. તે પ્રમાણે પૂર્વાહ્ણાદિ કાળને વિષે જે કેવલીએ
સમુદ્ઘાત કર્યો, તે કાલને વિષે જે પરમાણુ રહેલો છે, તે
પરમાણુ તે કેવલિસમુદ્ઘાતવિશિષ્ટ તે કાળને કદી પણ પ્રાપ્ત
નહીં કરે માટે તે ચરમ છે; પણ વિશેષણરહિત કાલની
અપેક્ષાએ તે અચરમ છે. તેજ પ્રમાણે કેવલિસમુદ્ઘાતને
અવસરે જે પરમાણુ વર્ણાદિ વિશેષભાવને પ્રાપ્ત થયો હતો,
તે પરમાણુ વિવક્ષિત કેવલિસમુદ્ઘાતવિશિષ્ટ વર્ણાદિપરિણામની
અપેક્ષાએ ચરમ છે.]

૧૭

ગૌ૦—હે ભગવન્! કેટલા પ્રકારના પુદ્ગલો કહ્યા છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રકારના પુદ્ગલો કહ્યા છે.
૧. પ્રયોગપરિણત – એટલે કે જીવના વ્યાપારથી શરીરાદિરૂપે
પરિણામ પામેલા. ૨. મિશ્રપરિણત (પ્રયોગ અને સ્વભાવ
બંનેના સંબંધથી પરિણામ પામેલા*), અને ૩. વિસ્રસા-
પરિણત (સ્વભાવથી પરિણમેલા).

* પ્રયોગપરિણામનો ત્યાગ કર્યા વિના વિસ્રસા – સ્વભાવથી
પરિણામાન્તરને પ્રાપ્ત થયેલા મૃત કલેવરાદિ પુદ્ગલો તે મિશ્ર
પરિણત; અથવા વિસ્રસાથી પરિણત થયેલી તથા ઔદારિકાદિ શરીર-
[illegible] પરિણામ પામેલી ઔદારિકાદિ વર્ગણાઓ જીવના પ્રયોગથી
[illegible] ઔદારિકાદિ શરીર વગેરે રૂપે પરિણત થાય ત્યારે તે પણ
મિશ્રપરિણત કહેવાય છે.

## ખંડ ૫ મો

### વિજ્ઞાન-ખંડ


૧. ખગોળ . . . . . ૬૦૧

સૂર્ય ૬૦૧; ચંદ્ર ૬૦૫; ગ્રહણ ૬૦૬; અજવાળું-અંધારું ૬૦૮; નગરેશાષ ૬૧૧; ઉલ્કાશનિ ૬૧૩.

૨. ભૂગોળ . . . . . ૬૧૫

ઋતુઓ ૬૧૫; વાયુઓ ૬૧૬; ભરતીઓટ ૬૧૭; વૃષ્ટિ ૬૧૮; દરિયાઓ ૬૧૯.

૩. ઔષધિ . . . ૬૨૩

૪. ગતિ અને બંધ . . . ૬૩૨

૫. પરચૂરણ . . . ૬૪૧

આશીર્વિષો ૬૪૧; દીવો ૬૪૨; રેશમ ૬૪૩; રંગ ૬૪૫; શબ્દ ૬૪૭.


## ખંડ ૬ ઠ્ઠો

### ગણિત-ખંડ


૧. પ્રવેશનકનું ગણિત . . ૬૫૧

૨. રાશિઓ . . . ૬૫૮


## ખંડ ૭ મો

### કુતૂહલ-ખંડ


૧. વિવિધ પ્રશ્નો . . . . . ૬૭૨


## ખંડ ૮ મો

### દેવ-ખંડ


૧. સામાન્ય કથન . . . ૬૭૯

દેવોના પ્રકાર ૬૭૯; દેવોની સ્થિતિ ૬૮૧; દેવોના આવાસ ૬૮૩; દેવોની વધઘટ ૬૮૯; દેવોનો

સ્વતંત્ર તત્ત્વ પણ નથી માનતા. એટલે અજીવતત્ત્વમાં ચાર અસ્તિકાયો છે, અને પાંચમો જીવાસ્તિકાય, એમ કુલ પાંચ અસ્તિકાયો થયા.

એમાં જીવ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ તત્ત્વો તો વૈશેષિક, ન્યાય, સાંખ્ય આદિ દર્શનોને પણ માન્ય છે; જો કે પુદ્ગલાસ્તિકાયને બદલે બીજાં દર્શનોમાં પ્રકૃતિ, પરમાણુ આદિ શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બંને તત્ત્વો જૈનદર્શન સિવાય બીજું કોઈ પણ દર્શન માનતું નથી.

બધાં દ્રવ્યો આકાશમાં અવકાશ મેળવીને રહેલાં છે. તે પ્રમાણે ધર્મ, અધર્મ જીવ, અને પુદ્ગલ પણ આકાશમાં જ સ્થિત છે. તેમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો જ ગતિશીલ અને ગતિપૂર્વક સ્થિતિશીલ છે; અર્થાત્ ગતિ અને સ્થિતિનું ઉપાદાનકારણ જીવ અને પુદ્ગલ જ છે. તો પણ નિમિત્તકારણ કે જે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અવશ્ય અપેક્ષિત છે, તે ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન હોવું જ જોઈએ. એથી જીવ–પુદ્ગલની ગતિમાં નિમિત્તરૂપે ધર્માસ્તિકાયની અને સ્થિતિમાં નિમિત્તરૂપે અધર્માસ્તિકાયની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. આ અભિપ્રાયથી શાસ્ત્રમાં ધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ જ 'ગતિશીલ પદાર્થોની ગતિમાં નિમિત્ત થવું' અને અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ 'સ્થિતિમાં નિમિત્ત થવું' એટલું બતાવ્યું છે.

એ ધર્મ અને અધર્મનું કાર્ય આકાશથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી કેમકે તે અનન્ત અને અખંડ હોવાથી જડ તથા ચેતન દ્રવ્યને પોતાનામાં સર્વત્ર ગતિ અને સ્થિતિ કરતાં રોકી શકે નહિ એટલે અનન્ત પુદ્ગલ અને અનંત જીવવ્યક્તિઓ

છે; અને એમના પ્રદેશ અસંખ્યાત છે. અર્થાત્ ઉક્ત બંને દ્રવ્યો એક એવા અખંડ સ્કંધરૂપ છે કે જેના અસંખ્યાત અવિભાજ્ય અંશ ફક્ત બુદ્ધિથી કરી શકાય છે, પણ વસ્તુભૂત સ્કંધથી અલગ કરી શકાતા નથી.

જીવદ્રવ્ય વ્યક્તિરૂપે અનંત છે. પ્રત્યેક જીવ એક અખંડ વસ્તુ છે. તેને પણ અસંખ્યાત પ્રદેશ છે.

આકાશદ્રવ્ય બીજાં બધાં દ્રવ્યોથી મોટો સ્કંધ છે કેમકે તે અનંતપ્રદેશપરિમાણ છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્કંધ નિયતરૂપ નથી હોતા; કોઈ સંખ્યાત પ્રદેશનો, કોઈ અસંખ્યાત પ્રદેશનો, કોઈ અનંત-પ્રદેશનો તો કોઈ અનંતાનંત પ્રદેશનો પણ હોય છે. પુદ્ગલના પ્રદેશ પોતાના સ્કંધથી જુદા પણ થઈ શક છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! અસ્તિકાયો કેટલા છે?

મ૦—હે ગૌતમ! પાંચ છે: ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ધર્માસ્તિકાયમાં કેટલા રંગ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ધર્માસ્તિકાય અરૂપી છે, તેથી તેમા રંગ, ગંધાદિ નથી. તે અરૂપી, અજીવ, અને શાશ્વત અવસ્થિત લોકદ્રવ્ય છે. દ્રવ્યથી ધર્માસ્તિકાય એક દ્રવ્ય છે; ક્ષેત્રથી તે લોક જેવડો છે. કાળથી તે નિત્ય છે. ભાવથી તે રંગ ગંધાદિ વિનાનો છે. ગુણથી તે ગતિગુણવાળો છે: એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિગુણવાળો છે. આકાશાસ્તિકાય તો લોકા-લોક જેવડો છે. અને ગુણથી અનં[illegible] ઓને અવગાહ [illegible] અવગાહનાગુણવાળો છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! આકાશાસ્તિકાયવડે જીવોની અને અજીવોની શી પ્રવૃત્તિ થાય?

મ૦—હે ગૌતમ! આકાશાસ્તિકાય એ જીવ અને અજીવદ્રવ્યોના આશ્રયરૂપ છે. (જેમ એક ઓરડાનું આકાશ એક દીવાના પ્રકાશથી ભરાય, અને બીજા સહસ્ર દીવાનો પ્રકાશ પણ ત્યાં જ સમાય, તેમ પુદ્ગલના પરિણામની વિચિત્રતાને લીધે) એક કે બે પરમાણુથી પૂર્ણ એક આકાશ પ્રદેશની અંદર સો પરમાણુ પણ માય અને હજાર કરોડ – કે અનંત સુધીનાં પરમાણુઓ પણ સમાય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવાસ્તિકાયવડે જીવોનું શું પ્રવર્તે?

મ૦—હે ગૌતમ! જીવાસ્તિકાય વડે જીવ અનંત આભિનિબોધિક જ્ઞાનના (મતિજ્ઞાનના) અને અનંત શ્રુતજ્ઞાનના પર્યાયોના — એમ કેવલજ્ઞાન અને દર્શનના અનંતપર્યાયોના — એમ તે તે જ્ઞાન અને દર્શનના ઉપયોગને પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે ઉપયોગ (બોધવ્યાપાર) એ જીવનું લક્ષણ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પુદ્ગલાસ્તિકાય વડે શું પ્રવર્તે?

મ૦—હે ગૌતમ! તેના વડે જીવોને ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, (અને) કાર્મણ (શરીર), શ્રોત્રેન્દ્રિયથી માંડીને સ્પર્શેન્દ્રિય સુધીની ઇંદ્રિયો, મનોયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ અને શ્વાસોચ્છ્વાસનું ગ્રહણ પ્રવર્તે છે. કેમકે ગ્રહણલક્ષણ પુદ્ગલાસ્તિકાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ કેટલા ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો વડે સ્પર્શાયેલો હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! ઓછામાં ઓછા ત્રણ ... વધારેમાં વધારે ...

મ૦—હે ગૌતમ! કદાચિત્ સ્પર્શાયેલો હોય, અને કદાચિત્ ન સ્પર્શાયેલો હોય.[૧] જો સ્પર્શાયેલો હોય તો અનંત સમયો વડે[૨] સ્પર્શાયેલો હોય.

[અધર્માસ્તિકાયમાં પણ તે પ્રમાણે જ છે.]

ગૌ૦—હે ભગવન્! આકાશાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ કેટલા ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો વડે સ્પર્શ કરાયેલો હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! કદાચિત્! (લોકની અપેક્ષાએ) સ્પર્શ કરાયેલો હોય, અને (અલોકની અપેક્ષાએ) સ્પર્શ કરાયેલો ન હોય. જો સ્પર્શ કરાયેલો હોય, તો ઓછામાં ઓછા એક,[૩] બે, ત્રણ કે ચાર વડે સ્પર્શ કરાયેલો હોય; અને વધારેમાં વધારે સાત પ્રદેશો વડે સ્પર્શ કરાયેલા હોય.[૪] તે પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાયનું પણ જાણવું. આકાશાસ્તિકાયના છ પ્રદેશો વડે તે સ્પૃષ્ટ હોય; જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશો વડે કદાચિત્ સ્પૃષ્ટ

૧. કારણકે લોકમાં પણ કાલ તો માત્ર અઢી દ્વીપમાં જ વ્યાપેલો છે

૨. કારણકે તે અનાદિ હોવાથી તેને અનંત સમયની સ્પર્શના હોય છે; અથવા વર્તમાન સમયવિશિષ્ટ અનંત દ્રવ્યો તે અનંત સમય કહેવાય છે, માટે.

૩. અલોકાકાશના અગ્રભાગમાં વર્તતો આકાશપ્રદેશ લોકાન્તમાં વર્તતા એક ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશને જ સ્પર્શે. વક્રગત આકાશપ્રદેશ બે વડે સ્પૃષ્ટ હોય; જે અલોકાકાશના પ્રદેશની આગળ, નીચે અને ઉપર ધર્મના પ્રદેશો હોય, તે ત્રણ વડે સ્પૃષ્ટ હોય; લોકાન્તને વિષે ખૂણામાં રહેલો આકાશપ્રદેશ ઉપર,-નીચે, અને બે દિશામાં રહેલા બે એમ ચાર પ્રદેશો વડે સ્પૃષ્ટ હોય.

૪. જે આકાશનો પ્રદેશ ઉપર-નીચે, ચાર દિશા અને પોતે જ્યાં જ રહેલા પ્રદેશ વડે સ્પર્શાય તે સાત વડે સ્પર્શાય.

વિષયભોગ ૬૯૧; દેવોની ભાષા ૬૯૪; દેવોની શક્તિ ૬૯૫; દેવ મરીને ક્યાં જાય ? ૬૯૭, દેવ વગેરે ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય ૬૯૭; દેવની શરમ ૭૧૦.

૨. વિશેષ કથન . . . . . ૭

ભવનવાસી દેવો ૭૧૪; વૈમાનિકો ૭૧૯

## ખંડ ૯ મો

### નારક-ખંડ

૧. સામાન્ય કથન . . . . . ૭૩૫

## ખંડ ૧૦ મો

### અન્યજીવ-ખંડ

૧. પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવો . . . . . ૭૫૩

લેખકનું સ્તવન . . . . . ૭૬૭

ગૌ૦—હે ભગવન્! ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય ધર્માસ્તિકાયના કેટલા પ્રદેશો વડે સ્પર્શ કરાયેલ હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! એક પણ પ્રદેશ વડે સ્પર્શ કરાયેલ ન હોય; પરંતુ અધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશો વડે, આકાશાસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશો વડે, જીવાસ્તિકાયના અનંત પ્રદેશો વડે, અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનંત પ્રદેશો વડે સ્પૃષ્ટ હોય. પરંતુ અદ્ધા–કાલ–સમયો વડે તો કદાચ સ્પૃષ્ટ હોય, અને કદાચ સ્પૃષ્ટ નહોય. (કારણ કે અદ્ધા–સમય–માત્ર અઢીદ્વીપમાં જ છે.) એ પ્રમાણે બીજે બધે પણ સમજવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ અવગાઢ હોય, ત્યાં બીજા કેટલા ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો અવગાઢ હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! એક પણ નહિ; પણ અધર્માસ્તિકાયનો એક, આકાશાસ્તિકાયનો એક, જીવાસ્તિકાયના અનંત અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનંત હોય; અદ્ધા–સમયના તો કદાચ હોય અને કદાચ ન હોય. હોય તો અનંત હોય.

એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાયનું સમજવું. આકાશાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ હોય, ત્યાં પણ એ મુજબ જ જાણવું; પરંતુ આકાશાસ્તિકાયમાં સર્વત્ર ધર્માદિ નથી; તેથી આકાશના પ્રદેશ આગળ કદાચ ધર્માદિનો પ્રદેશ ન પણ હોય.

જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશ આગળ ધર્મ૦ પ્રમાણે જ સમજવું; પરંતુ તેના પ્રદેશ આગળ તેના પણ અનંત પ્રદેશો હોય

શક્તિમાન ન થાય; અને છતાં ત્યાં હજાર દીવાનો પ્રકાશ રહેલો છે; તેમ. — શતક ૧૩, ઉદ્દે૦ ૪

૪

ગૌ૦—હે ભગવન્! ધર્માસ્તિકાયના મધ્ય પ્રદેશો કેટલા છે?

મ૦—હે ગૌતમ! આઠ[1] છે.

એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અને જીવાસ્તિકાયનું પણ સમજવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જીવાસ્તિકાયના એ આઠ મધ્યપ્રદેશો આકાશાસ્તિકાયના કેટલા પ્રદેશોમાં સમાઈ શકે?

મ૦—હે ગૌતમ! ઓછામાં ઓછા એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ અને છ પ્રદેશમાં સમાય; તથા વધારેમાં વધારે આઠમાં સમાય; પણ સાતમાં ન સમાય[2].

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે એમ જ છે, હે ભગવન્! તે એમ જ છે. — શતક ૨૫, ઉદ્દે૦ ૫

૫

ગૌ૦—હે ભગવન્! ધર્માસ્તિકાયનાં અભિવચનો — અભિધાયક શબ્દો — પર્યાયો — કેટલાં છે?

૧. મેરુના મધ્યભાગમાં આવેલા આઠ રુચક પ્રદેશોથી આઠ દિશાઓની શરૂઆત થાય છે, તેની અપેક્ષાએ આ મધ્યભાગો જણ્યા હોય એમ લાગે છે.–ટીકા

૨ જીવપ્રદેશોનો સંકોચ અને વિકાસ ધર્મ હોવાથી એકથી માંડીને છ આકાશપ્રદેશોમાં સમાય. પણ વસ્તુસ્વભાવથી સાતમાં ન સમાય.

(ગમન કાલ), જંતુ, યોનિ (ઉત્પાદક), સ્વયંભૂતિ, શરીરી, નાયક (કર્મનો) અને અંતરાત્મા. આ તથા તેના જેવા બીજા અનેક શબ્દો જીવાસ્તિકાયનાં અભિવચનો છે.

—શતક ૨૦, ઉદ્દે૦ ૨

## ૨ : કાલ

### ૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! આ સમયક્ષેત્ર શું કહેવાય?

મ૦—હે ગૌતમ! આ જંબુદ્વીપ, તેની આસપાસ આવેલો લવણસમુદ્ર,[1] તેની આસપાસ આવેલો ધાતકીખંડ દ્વીપ, તેની આસપાસ આવેલો કાલોદધિ, અને તેની આસપાસ આવેલા પુષ્કરદ્વીપનો અર્ધોભાગ એમ અઢીદ્વીપ અને બે સમુદ્ર એ સમયક્ષેત્ર છે.

વિવરણ: ઉપર જણાવેલો ભાગ મનુષ્યલોક પણ કહેવાય છે. સૂર્યની ગતિથી ઓળખાતો દિવસ અને માસાદિરૂપ કાળ મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ છે, પણ આગળ નથી; કારણકે આગળ રહેનારા સૂર્યો ગતિવાળા નથી. મનુષ્યલોકમાં જે જ્યોતિષ્ક છે, તે સદા ભ્રમણ કરે છે. એમનું ભ્રમણ મેરુની ચારે બાજુ થાય છે. મનુષ્યલોકમાં કુલ સૂર્ય અને ચંદ્ર એકસોબત્રીસ

૧. જંબુદ્વીપ થાળી જેવો ગોળ છે. તેની આસપાસ લવણસમુદ્ર કડાની પેઠે ગોળ વીંટળાયેલો છે, તેની આસપાસ ધાતકીખંડ અને તેની આસપાસ કાલોદધિ પણ તે જ રીતે કડાની પેઠે ગોળ વીંટળાયેલા છે. તેની આસપાસ પુષ્કરદ્વીપ પણ કડાની પેઠે ગોળ વીંટળાયેલો છે. તે પુષ્કરદ્વીપની પહોળાઈના ગોળ ફરતા બે ભાગ કરતી વચ્ચેની ભીંત જેવો માનુષોત્તર પર્વત છે. તેની આ તરફનો ભાગ તે અર્ધો પુષ્કરદ્વીપ.

( ગમન શીલ ), જંતુ, યોનિ ( ઉત્પાદક ) ... નાયક ( કર્મનો ) અને અંતરાત્મા ... બીજા અનેક શબ્દો જીવાસ્તિકાયનાં ...

## ૨ : કાલ

૧

ગૌ૦ હે ભગવન્ ! આ સમય...

મ૦ — હે ગૌતમ ! આ જંબુ... આવેલા લવણસમુદ્ર,[૧] તેની આસ... દ્વીપ, તેની આસપાસ આવેલ... આસપાસ આવેલા પુષ્કરદ્વીપનો ... અને એ સમુદ્ર એ સમયક્ષેત્ર છે.

વિવરણ: ઉપર જણાવેલ ... છે. સૂર્યની ગતિથી ઓળખા... કાળ મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ છે, પણ ... આગળ રહેનારા સૂર્યો ગતિરહિત ... જ્યોતિષ્ક છે. તે સદા ભ્રમણ કરે છે. ... જાણવું થાય છે. મનુષ્યલોકમાં કેવળ ...

૧. જંબુદ્વીપ થાળી જેવો ગોળ છે ... સમુદ્ર કડાની પેઠે ગોળ વીંટળાયેલ છે ... ૧૮ અને તેની આસપાસ કાલોદધિ ... ગાળ વીંટળાયેલા છે. તેની ... ફરે ગાળ વીંટળાયેલો છે. તે પુષ્કર... બે ભાગ કરતી વચ્ચેની લીંટી ... ... તેનો નામ તે ...

## ૬

# લોકવિભાગ

## ૧ : લોક

### ૧

તે કાલે, તે સમયે શ્રમણભગવંત મહાવીરના [illegible]
નામે અનગાર હતા; તે સ્વભાવે ભદ્ર, કોમળ [illegible]
ઓછાં ક્રોધ-માન-માયા અને લોભવાળા, [illegible]
ગુરુને આશરે રહેનારા. કોઈને સંતાપ [illegible]
ગુરુભક્ત હતા. તે રોહ નામના અનગાર [illegible]
નીચે નમેલ મુખવાળા. ધ્યાનરૂપ કોઠામાં [illegible]
અને તપ વડે આત્માને ભાવિત [illegible]
મહાવીરની આજુબાજુ વિહરે છે.

તે રોહ અનગારને એક [illegible]
ભગવાનને આવી પૂછવા લાગ્યા

પ્ર૦--હે ભગવન્! પહેલાં [illegible]
૦ પહેલાં અલોક છે અને [illegible]

# શ્રીભગવતી-સાર

ખંડ ૧ લો

## સાધન-ખંડ

ગૌ૦—હે ભગવન્! એવડા મોટા આ લોકમાં એવો કોઈ પરમાણુ જેટલો પણ પ્રદેશ છે કે જ્યાં આ જીવ ઉત્પન્ન થયો ન હોય કે મરણ પામ્યો ન હોય!

મ૦—હે ગૌતમ! એ અર્થ બરાબર નથી. જેમ કોઈ એક પુરુષ સો બકરી માટે એક વાડો કરે; અને તેમાં વધારેમાં વધારે હજાર બકરી પૂરે; અને તે વાડામાં ઘણું પાણી અને ચરવાનું ખળ હોવાથી તે બકરીઓ ત્યાં વધારેમાં વધારે ૭ માસ સુધી રહે; તો હે ગૌતમ! તે વાડાનો એવો કોઈ પરમાણુ જેટલો પ્રદેશ હોય કે જે તે બકરીઓની લીંડીઓથી, મૂત્રથી, રોમથી, શીંગડાથી, ખરીથી અને નખથી પૂર્વે સ્પર્શ ન કરાયેલો હોય? "ના, એવો ન હોય." હે ગૌતમ! તો પણ એમ માની શકાય કે એ વાડામાં એકાદ પ્રદેશ એવો હોય કે જ્યાં તે બકરીના લીંડી વગેરેનો સ્પર્શ ન થયો હોય; પરંતુ આ લોક તો શાશ્વત હોવાથી, સંસાર અનાદિ હોવાથી, જીવ નિત્ય હોવાથી, તથા કર્મની અને જન્મ–મરણની બહુલતા હોવાથી એવો એક પણ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં આ જીવ જન્મ્યો ન હોય કે મર્યો ન હોય.'

—શતક ૧૨, ઉદ્દે૦ ૭.

૪

ગૌ૦—હે ભગવન્! લોકના પૂર્વ ચરમાંતમાં (પૂર્વ બાજુના છેડાને અંતે) જીવો, જીવદેશો, જીવપ્રદેશો, અજીવો કે તેમના દેશ પ્રદેશો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્યાં જીવો નથી. પણ જીવદેશો અને જીવપ્રદેશો છે. (લોકનો છેલ્લો ભાગ વિષમ એક

સ્તિકાયદેશ તથા ત્રણેના પ્રદેશ એમ કુલ ૭ પ્રકારના છે. ત્યાં અદ્ધાસમય (કાળ) નથી; કારણ કે તે તો અઢીદ્વીપમાં જ હોય છે. રૂપીઅજીવના તો સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એ ચાર પ્રકાર છે.

એ જ પ્રમાણે લોકના દક્ષિણ દિશાના ચરમાંતમાં તથા પશ્ચિમ અને ઉત્તર ચરમાંતમાં પણ જાણવું.

પરંતુ લોકના ઉપરના ચરમાંતમાં થોડાક ફેર છે. ત્યાં સિદ્ધ હોવાથી ત્યાં એકેંદ્રિયોના દેશોની માફક અનિંદ્રિયોના દેશો અવશ્ય હોય છે. તેથી ત્યાં જે જીવદેશો છે, તે અવશ્ય એકેંદ્રિયોના દેશો અને અનિંદ્રિયોના દેશો છે; અથવા એકેંદ્રિયોના દેશો, અનિંદ્રિયોના દેશો અને બે ઇંદ્રિયનો એક દેશ છે;[1] અથવા એકેંદ્રિયોના દેશો, અનિંદ્રિયોના દેશો અને બે ઇંદ્રિયોના દેશો છે. એ પ્રમાણે વચલા વિકલ્પ સિવાયના બીજા બધા વિકલ્પો પંચેંદ્રિયો સુધી કહેવા. ત્યાં જે જીવ-પ્રદેશો છે, તે અવશ્ય એકેંદ્રિયોના પ્રદેશો, અને અનિંદ્રિયોના પ્રદેશો છે; અથવા એકેંદ્રિયોના પ્રદેશો, અનિંદ્રિયોના પ્રદેશો અને એક બેઇંદ્રિયના પ્રદેશો છે; અથવા એકેંદ્રિયોના

---

૧. અહીં ઉપરના પૂર્વ દિશાના ચરમાન્તની પેઠે 'એકેંદ્રિયોના દેશો, અનિંદ્રિયોના દેશો અને બે ઇંદ્રિયના દેશો' એવો વિકલ્પ નથી; કારણ કે, પ્રદેશની હાનિવૃદ્ધિથી થયેલ વિષમભાગ અહીં ન હોવાથી પૂર્વ ચરમાન્તની પેઠે ત્યાં બે ઇંદ્રિયના અનેક દેશો સંભવતા નથી. પૂર્વ ચરમાન્તમાં તો પ્રદેશની હાનિવૃદ્ધિ થતી હોવાથી અનેકપ્રતરાત્મક લોકદન્તક હોવાથી ત્યાં બેઇંદ્રિય જીવના અનેક દેશ સંભવે છે.

અથવા (૨) એકેન્દ્રિયદેશો અને બેઇન્દ્રિયદેશો. અથવા (૩) એકેન્દ્રિય દેશો અને બેઇન્દ્રિયોના દેશો — એમ ત્રણે વિકલ્પો થાય છે. કારણકે રત્નપ્રભામાં બેઇન્દ્રિયો રહે છે. અને તેઓ એકેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ થોડા હોય છે. તેથી તેના ઉપરના ચરમાંતમાં બે ઇન્દ્રિયનો એક અથવા અનેક દેશ સંભવિત છે. એ પ્રમાણે અનિન્દ્રિય સુધી જાણવું.

જીવના જે પ્રદેશો છે. તે અવશ્ય એકેન્દ્રિયના છે. અથવા એકેન્દ્રિય પ્રદેશો અને બેઇન્દ્રિયના પ્રદેશો;[1] અથવા એકેન્દ્રિયજીવપ્રદેશો અને બેઇન્દ્રિયોના પ્રદેશો — એમ બે બે વિકલ્પ જાણવા. ત્યાં રૂપી અજીવના ચાર અને અરૂપી અજીવના સાત પ્રકાર જાણવા. કારણ કે તે સમયક્ષેત્રની અંદર હોવાથી ત્યાં અદ્ધાસમય પણ હોય છે.

રત્નપ્રભાનો નીચલો ચરમાંત લોકના નીચલા ચરમાંતની પેઠે જાણવો, પણ વિશેષ એ કે, જીવદેશો સંબંધે લોકના નીચેના ચરમાંતમાં બેઇન્દ્રિયાદિના મધ્યમ વિકલ્પ રહિત બે બે વિકલ્પો કહ્યા છે. પણ અહીં પંચેન્દ્રિય એકલાની બાબતમાં ત્રણે વિકલ્પ કહેવા; કારણકે રત્નપ્રભાના નીચેના ચરમાંતમાં દેવરૂપ પંચેન્દ્રિયોના ગમનાગમન દ્વારા પંચેન્દ્રિયનો દેશ અને તેના દેશો સંભવે છે. અને બેઇન્દ્રિયાદિ તો રત્નપ્રભાના નીચેના ચરમાન્તમાં મરણસમુદ્ઘાતથી જાય ત્યારે જ તેનો સંભવ હોવાથી ત્યાં તેમનો દેશ જ સંભવિત છે પરંતુ દેશો સંભવતા નથી. કેમકે રત્નપ્રભાનો નીચેનો ચરમાંત એક પ્રતરરૂપ હોવાથી અનેક દેશનો હેતુ થતો નથી.

1. અહીં પહેલો 'એકેન્દ્રિયપ્રદેશો અને બેઇન્દ્રિયનો પ્રદેશ,' એ વિકલ્પ ન સંભવવાનું કારણ માટે જુઓ પા૰ ૫૪૨ નો ૧

સાતે ભૂમિઓની જેટજેટલી જાડાઈ કહી છે, એની ઉપર તથા નીચેના એક એક હજાર યોજન છોડતાં બાકીના મધ્ય ભાગમાં નરકવાસ છે. દરેક નરકભૂમિમાં માળવાળા ઘરનાં તળની પેઠે પ્રતર છે. રત્નપ્રભામાં તેવાં ૧૩, શર્કરાપ્રભામાં ૧૧ એમ દરેક નીચેની ભૂમિમાં બે બે ઓછાં કરતાં સાતમીમાં એક જ પ્રસ્તર છે. એ પ્રસ્તરોમાં નરક છે. એ પ્રસ્તર અને બીજા પ્રસ્તર વચ્ચે જે અવકાશ છે, તેમાં નરક નથી. દરેક પ્રતરની જાડાઈ જે ત્રણ ત્રણ હજાર યોજનની માનવામાં આવે છે, એમાં એ વિવિધ સંસ્થાન (આકાર) વાળાં નરક છે.

પહેલીથી સાતમી ભૂમ સુધીનાં નરક વધતી જતી અશુભનાયુક્ત રચનાવાળાં છે. રત્નપ્રભાને છોડીને બાકીની છ ભૂમિઓમાં નથી દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, સરોવર, ગામ કે શહેર વગેરે. નથી વૃક્ષલતાદિ, કે નથી એકેંદ્રિયથી લઈને પંચેંદ્રિય પર્યંત તિર્યંચ; નથી મનુષ્ય કે નથી દેવ. રત્નપ્રભાને છોડીને એમ કહેવાનું કારણ એ કે, એની ઉપરનો થોડો ભાગ મધ્યલોકમાં સંમિલિત છે. તેથી તેમાં દ્વીપાદિ મળી આવે છે. રત્નપ્રભા સિવાયની બાકીની છ ભૂમિઓમાં ફક્ત નારક અને કેટલાક એકેંદ્રિય જીવ હોય છે. એ ભૂમિઓમાં ક્યારેક કોઈ સ્થાન ઉપર મનુષ્ય, દેવ અને પંચેંદ્રિય તિર્યંચોનો પણ સંભવ છે. મનુષ્યનો સંભવ એ અપેક્ષાએ છે કે કેવલિસમુદ્ઘાત કરતો મનુષ્ય સર્વલોકવ્યાપી હોવાથી એ ભૂમિઓમાં પણ આત્મપ્રદેશ ફેલાવે છે. એ ઉપરાંત વૈક્રિયલબ્ધિવાળા મનુષ્યો અને તિર્યંચો પણ ત્યાં પહોંચે છે. કેટલાક દેવો પણ ક્યારેક પોતાના પૂર્વજન્મના

ભરતની ઉત્તરે હૈમવત, હૈમવતની ઉત્તરે હરિ, હરિની ઉત્તરે વિદેહ, વિદેહની ઉત્તરે રમ્યક, રમ્યકની ઉત્તરે હિરણ્યવત્, અને હિરણ્યવતની ઉત્તરે ઐરવત્ છે. સાતે ક્ષેત્રોને એક બીજાથી જુદાં પાડવા માટે તેમની વચમાં છ પર્વતો છે. તે વર્ષધર કહેવાય છે. તે બધા પૂર્વથી પશ્ચિમ લાંબા છે. ભરત અને હૈમવતની વચ્ચે હિમવાન છે; તે પ્રમાણે પછીનાનાં નામ મહાહિમવાન, નિષધ, નીલ, રૂક્મી અને શિખરી છે.

જંબુદ્વીપની અપેક્ષાએ ધાતકીખંડદ્વીપમાં મેરુ, વર્ષ અને વર્ષધરની સંખ્યા બમણી છે. જોકે તેમનાં નામ એકસરખાં છે. વલયાકૃતિ ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ એમ બે ભાગ છે. તેમનો વિભાગ બે પર્વતથી થાય છે. તે દક્ષિણથી ઉત્તર ફેલાયેલા છે અને બાણ સમાન સરળ છે. પ્રત્યેક ભાગમાં એક એક મેરુ, સાત સાત વર્ષ, અને છ છ વર્ષધર છે.

મેરુ, વર્ષ અને વર્ષધરોની જે સંખ્યા ધાતકીખંડમાં છે, તે જ પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં છે. એટલે કે એમાં પણ બે મેરુ આદિ છે. તે પણ બાણાકાર પર્વતોથી વિભક્ત થયેલા પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં રહેલા છે. આ રીતે સરવાળો કરતાં અઢીદ્વીપમાં કુલ પાંચ મેરુ, ત્રીશ વર્ષધર, પાંત્રીશ ક્ષેત્રો, પાંચ દેવકુરુ, પાંચ ઉત્તરકુરુ, પાંચ મહાવિદેહના ૧૦૮ વિજય, (ક્ષેત્રવિશેષો) અને પાંચ ભરત તેમ જ પાંચ ઐરવતના બસો પંચાવન આર્યદેશ છે. અંતરદ્વીપ ફક્ત લવણસમુદ્રમાં ૫૬ છે.[1] જેમાં મોક્ષમાર્ગને જાણનારા

---

૧. નવમા શતકમાં ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં 'જીવાભિગમસૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અંતરદ્વીપોનું વર્ણન કહેવું અને એમ ૨૮ ઉદ્દેશકો ગણી લેવા', એમ જણાવ્યુ છે. પરંતુ એ રીતે (પ્રતિ ૩,

૩

ગૌ૦—હે ભગવન્! ક્ષેત્રલોક કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે: અધો, તિર્યગ્ અને ઊર્ધ્વ. તેમાં અધોલોક સાત પ્રકારનો છે: (રત્નપ્રભાથી અધઃસપ્તમપૃથ્વી સુધીની સાત પૃથ્વીઓ પ્રમાણે).

તિર્યગ્લોક અસંખ્ય પ્રકારનો છે. (જંબુદ્વીપથી માંડીને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીના દ્વીપ–સમુદ્રો પ્રમાણે).

ઊર્ધ્વલોક પંદર પ્રકારનો છે. (સૌધર્મથી માંડીને અચ્યુત સુધીના ૧૨ કલ્પો, ગ્રૈવેયક વિમાન, અનુત્તરવિમાન, અને ઈષત્પ્રાગ્ભારપૃથિવી પ્રમાણે).

ગૌ૦—હે ભગવન્! અધોલોક કેવા આકારે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રાપાને આકારે. તિર્યગ્લોક ઝાલરને આકારે છે: અને ઊર્ધ્વલોક ઊભા મૃદંગને આકારે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! અલોક કેવા આકારનો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! પોલા ગોળાના આકારનો છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! લોક કેટલો મોટો કહ્યો છે?

હે ગૌતમ! આ જંબુદ્વીપ સર્વ દ્વીપોની અંદર ...ણ લાખ, સોળ હજાર, બસો સત્તાવીશ યોજન, ...કોશ અઠ્ઠાવીશ ધનુષ અને કાંઈક અધિક ...ની પરિધિવાળો છે. હવે મોટી દિવ્ય ઋદ્ધિ– ...આ જંબુદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ચૂલિકાને ચારે ...બા ગંડ. પછી નીચે મોટી ચાર ...બલિપિંડને ગ્રહણ કરી, જંબુદ્વીપની ચારે ...ને ...ગંડ પછી ... ચારે

૩

ગૌ૦—હે ભગવન્! લોક કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે: અધો, તિર્યક્ અને ઊર્ધ્વ. તેમાં અધોલોક સાત પ્રકારનો છે: (રત્નપ્રભાથી અધઃસપ્તમપૃથ્વી સુધીની સાત પૃથ્વીઓ પ્રમાણે.)

તિર્યગ્લોક અસંખ્ય પ્રકારનો છે. (જંબુદ્વીપથી માંડીને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીના દ્વીપ-સમુદ્રો પ્રમાણે.)

ઊર્ધ્વલોક પંદર પ્રકારનો છે. (સૌધર્મથી માંડીને અચ્યુત સુધીના ૧૨ કલ્પો, ગ્રૈવેયક વિમાન, અનુત્તરવિમાન, અને ઈષત્પ્રાગ્ભારાપૃથ્વી પ્રમાણે.)

ગૌ૦—હે ભગવન્! અધોલોક કેવા આકારે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રાપાને આકારે. તિર્યગ્લોક ઝાલરને આકારે છે; અને ઊર્ધ્વલોક ઊભા મૃદંગને આકારે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! લોક કેવા આકારનો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! પોલા ગોળાના આકારનો છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! લોક કેટલો મોટો કહ્યો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! આ જંબુદ્વીપ સર્વ દ્વીપોની અંદર છે; અને ત્રણ લાખ, સોળ હજાર, બસો સત્તાવીસ યોજન, ત્રણ કોશ, એકસો અઠ્ઠાવીસ ધનુષ અને કાંઈક અધિક સાડાતેર આંગળ પરિધિવાળો છે. હવે મોટી ઋદ્ધિ–સમૃદ્ધિવાળા છ દેવો, જંબુદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ચૂલિકાને ચારે તરફ વીંટળાઈને ઊભા રહે [illegible] નીચે મોટી ચાર [illegible] દિશાઓમાં [illegible]

૩

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! લોકલોક કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે: અધો, તિર્યગ્ અને ઊર્ધ્વ. તેમાં અધોલોક સાત પ્રકારનો છે: (રત્નપ્રભાથી અધઃસપ્તમપૃથ્વી સુધીની સાત પૃથ્વીઓ પ્રમાણે ).

તિર્યગ્લોક અસંખ્ય પ્રકારનો છે. (જંબુદ્વીપથી માંડીને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીના દ્વીપ-સમુદ્રો પ્રમાણે ).

ઊર્ધ્વલોક પંદર પ્રકારનો છે. (સૌધર્મથી માંડીને અચ્યુત સુધીના ૧૨ કલ્પો, ગ્રૈવેયક વિમાન, અનુત્તરવિમાન, અને ઈષત્પ્રાગ્ભારપૃથિવી પ્રમાણે ).

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! અધોલોક કેવા આકારે છે ?

મ૦—હે ગૌતમ! ત્રાપાને આકારે. તિર્યગ્લોક ઝાલરને આકારે છે: અને ઊર્ધ્વલોક ઊભા મૃદંગને આકારે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! અલોક કેવા આકારનો છે ?

મ૦—હે ગૌતમ! પોલા ગોળાના આકારનો છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! લોક કેટલો મોટો કહ્યો છે ?

મ૦—હે ગૌતમ! આ જંબુદ્વીપ સર્વ દ્વીપોની અંદર છે; અને ત્રણ લાખ, સોળ હજાર, બસો સત્તાવીશ યોજન, ત્રણ કોશ, એકસો અઠ્ઠાવીશ ધનુષ અને કાંઈક અધિક સાડાતેર આંગળ પરિધિવાળો છે. હવે મોટી દિવ્ય ઋદ્ધિ-શક્તિવાળા છ દેવો જંબુદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ચૂલિકાને ચારે તરફ વીંટાઈને ઊભા રહે. પછી નીચે મોટી ચાર દિક્કુમારીઓ ચાર બલિપિંડને ગ્રહણ કરી. જંબુદ્વીપની ચારે દિશામાં બહાર મુખ રાખીને ઊભી રહે. પછી તે ચારે

ઊભી રહી માનુષોત્તર પર્વતની બહારની દિશામાં પિંડ ફેંકે, એમ ગણવું. આ દાખલામાં જન્મેલા બાળકનું આયુષ એક લાખ વર્ષનું ગણવું. અને અંત ગમન કરાયેલા ક્ષેત્ર કરતાં નહીં ગમન કરાયેલું ક્ષેત્ર અનંતગણું ગણવું.] હે ગૌતમ! અલોક એટલો મોટો છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! લોકના એક આકાશપ્રદેશમાં જે એકેંદ્રિય જીવોના પ્રદેશો છે. . . તેમજ બે ઇંદ્રિયથી માંડીને પંચેંદ્રિયના પ્રદેશો અને અનિંદ્રિયના પ્રદેશો છે, તે બધા પરસ્પર બદ્ધ, સ્પૃષ્ટ અને સંબદ્ધ છે? વળી હે ભગવન્! તે બધા પરસ્પર એકબીજાને આબાધા ઉત્પન્ન કરે તથા અવયવનો છેદ કરે?

મ૦—હે ગૌતમ! એ વાત બરાબર નથી. જેમ શૃંગારના આકાર સહિત, સુંદર વેશવાળી અને સંગીતાદિને વિષે નિપુણતાવાળી કોઈ એક નર્તકી હોય, અને તે સેંકડો અથવા લાખો માણસોથી ભરેલા રંગસ્થાનમાં બત્રીશ પ્રકારના નાટ્યમાંનું કોઈ પણ એક પ્રકારનું નાટ્ય દેખાડે, તો હે ગૌતમ! તે પ્રેક્ષકો શું તેને અનિમેષ દૃષ્ટિએ ચોતરફથી જુએ? 'હા ભગવન્! જુએ!' તો હે ગૌતમ! તે પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિઓ તે નર્તકીને વિષે ચારે બાજુથી પડેલી હોવા છતાં તેને કાંઈ આબાધા ઉત્પન્ન કરે અથવા તેના અવયવનો છેદ કરે? 'ના ભગવન્!' અથવા તે નર્તકી તે પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિઓને કાંઈ આબાધાદિ ઉત્પન્ન કરે? 'ના ભગવન્!' તે પ્રમાણે ઉપર પણ સમજવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! લોકના એક આકાશપ્રદેશમાં ઓછામાં ઓછા રહેલા જીવપ્રદેશો, વધારેમાં વધારે રહેલા

પછી મસકનું મોં ઉઘાડું કરી તે અંદરનો પવન કાઢી નાખે, પછી તે મસકના ઉપરના ભાગમાં પાણી ભરી, પાછું તે મસકનું મુખ બાંધી દે; અને પછી તેની વચલી ગાંઠ છોડી દે, તો હે ગૌતમ! તે ભરેલું પાણી તે પવનની ઉપર ઉપરના ભાગમાં રહે? 'હા રહે!' અથવા હે ગૌતમ! જેમ કોઈ એક પુરુષ ચામડાની મસકને ફુલાવી પોતાની કેડે બાંધે; પછી તે પુરુષ અગાધ ઊંડા પાણીમાં પ્રવેશ કરે; તો હે ગૌતમ! તે પુરુષ પાણીના ઉપર ઉપરના ભાગમાં રહે? 'હા રહે!' તે કારણથી હે ગૌતમ! લોકની સ્થિતિ આઠ પ્રકારની કહી છે. —શતક ૧. ઉદ્દે૦ .

૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! લવણસમુદ્રનો આકાર કેવો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ગોતીર્થ જેવો, નૌકા જેવો, છીપના સંપુટ જેવો, અશ્વસ્કંધ જેવો, તથા વલભી જેવો વૃત્ત અને વલયના આકારનો છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેનું માપ શું છે?

મ૦—હે ગૌતમ! લવણસમુદ્રનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ બે લાખ યોજનનો છે. તેનો ઘેરાવો પંદર લાખ, એકાશી હજાર, અને એકસો ઓગણચાલીસ યોજન ઉપરાંત થોડો ઘણો વત્તો ઓછો છે. તેનો ઉદ્વેધ એકહજાર યોજન છે; તેનો ઉત્સેધ સોળ હજાર યોજન છે; અને તેનું સર્વાગ્ર ૧૭ હજાર યોજન છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તો પછી એવડો મોટો લવણસમુદ્ર આ જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપને શા માટે ડુબાડતો નથી? અને જલમય કરી દેતો નથી?

## મંગલાચરણ

પૂર્ણતા પામેલ 'અર્હતો'ને નમસ્કાર!

મોક્ષગતિને પામેલા 'સિદ્ધો'ને નમસ્કાર!

મર્યાદાપૂર્વક સેવવા લાયક 'આચાર્યો'ને[1] નમસ્કાર!

જેમના સાન્નિધ્યમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનનો લાભ થાય છે, તે 'ઉપાધ્યાયો'ને નમસ્કાર!

મોક્ષને સાધનારા ક્ષમાદિના સમ્યક્તર યુક્ત 'સાધુઓ'ને[2] નમસ્કાર!

શાસ્ત્રનું પઠન જેની મદદથી થાય છે, તે બ્રાહ્મી લિપિને[3] નમસ્કાર!

શાસ્ત્રને પોતાને નમસ્કાર!

---

૧. આ=મર્યાદાપૂર્વક+ચાર્ય સેવાય, તે. અથવા : આ=મર્યાદાપૂર્વક=શાસ્ત્રાનુસાર+ચાર=આચરણ કરનાર, કહેનાર અને દર્શાવનાર તે આચાર્ય.

२. मोक्षं साधयन्ति, समतां वा सर्वभूतेषु ध्यायन्ति ।

૩ આદિ તીર્થંકરે જમણે હાથે લખવારૂપી લિપિનું વિધાન પહેલવહેલું પોતાની બ્રાહ્મી નામની પુત્રીને શીખવ્યું હોવાથી લિપિ અથવા લેખનકળાને બ્રાહ્મી નામ મળ્યું છે, જો કે બ્રાહ્મી નામની વિશિષ્ટ પ્રકારની લિપિ પણ છે. જુઓ અઢાર પ્રકારની લિપિ માટે આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ' પુસ્તક પા. ૨૦૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! પાંચ ભરતોમાં અને પાંચ ઐરવતોમાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીરૂપ કાળ છે?

મ૦—હા. ગૌતમ! છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પાંચ મહાવિદેહમાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ છે?

મ૦—નથી. હે આયુષ્માન શ્રમણ! ત્યાં એકરૂપ અવસ્થિત કાળ કહ્યો છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! એ પાંચ મહાવિદેહોમાં અરહંત ભગવાનો પાંચ મહાવ્રતવાળા અને પ્રતિક્રમણસહિત ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે?[૧]

મ૦—હે ગૌતમ! પાંચ ભરતોમાં અને પાંચ ઐરવતોમાં પહેલા અને છેલ્લા એ બે અરહંત ભગવંતો પાંચ મહાવ્રતવાળા તથા પ્રતિક્રમણસહિત ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે; બાકીના અરહંત ભગવંતો ચાર મહાવ્રતવાળા ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. વળી પાંચ મહાવિદેહમાં પણ અરહંત ભગવંતો ચાર મહાવ્રતવાળા ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જંબુદ્વીપ નામે દ્વીપના ભારતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં કેટલા તીર્થંકરો થયા છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ચોવીશ તીર્થંકરો થયા છે: ઋષભ, અજિત, સંભવ, અભિનંદન, સુમતિ, સુપ્રભ, સુપાર્શ્વ,

---

૧. એ બે વસ્તુઓ પાર્શ્વના સિદ્ધાંતથી જુદી પડતી મહાવીરના માર્ગની વિશેષતાઓ છે. પાર્શ્વ ચાર મહાવ્રત જ ઉપદેશતા: બ્રહ્મચર્યને અપરિગ્રહમાં સમાવી લેવામાં આવતું અને પ્રતિક્રમણ પણ હંમેશ કરવાને બદલે પ્રસંગ આવ્યે જ કરવામાં આવતું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જંબુદ્વીપ નામે દ્વીપના ભારતવર્ષમાં આ અવસર્પિણી કાળમાં આપ દેવાનુપ્રિયનું તીર્થ કેટલા કાળ સુધી રહેશે?

મ૦—હે ગૌતમ! એકવીશ હજાર વર્ષ સુધી રહેશે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તેવી રીતે ભાવી તીર્થંકરોમાંના છેલ્લા તીર્થંકરનું તીર્થ કેટલા કાળ સુધી રહેશે?

મ૦—હે ગૌતમ! કોશલ દેશના ઋષભદેવ અર્હતનો જેટલો જિનપર્યાય કહ્યો છે, તેટલાં (હજાર વર્ષ ન્યૂન લાખ પૂર્વ)[1] વર્ષ સુધી.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તીર્થ એ તીર્થ છે કે તીર્થંકર તીર્થ છે?

મ૦—હે ગૌતમ! અર્હત તો અવશ્ય તીર્થંકર છે; પરંતુ ચાર પ્રકારનો શ્રમણપ્રધાન સંઘ : સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા, તે તીર્થરૂપ છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! પ્રવચન એ પ્રવચન છે કે પ્રવચની એ પ્રવચન છે?

મ૦—હે ગૌતમ! અર્હત તો અવશ્ય પ્રવચની (પ્રવચનના ઉપદેશક) છે; અને દ્વાદશાંગ ગણિપિટક (આચારાંગાદિ ૧૨ અંગગ્રંથ) પ્રવચન છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! આ જે ઉગ્રકુલના, ભોગકુલના, રાજન્યકુલના, ઇક્ષ્વાકુકુલના, જ્ઞાતકુલના અને કૌરવ્યકુલના ક્ષત્રિયો આ ધર્મમાં પ્રવેશ કરે છે, અને પ્રવેશ કરીને આઠ પ્રકારના કર્મરૂપ રજોમલને ધુએ છે, તેઓ ત્યાર પછી સિદ્ધ

૧. તેની સમજ્યા માટે જુઓ આગળ પા. ૨૧૪.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે એ પ્રમાણે છે, હે ભગવન્! તે એ પ્રમાણે છે.

— શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૭

૬

ગૌ૦—હે ભગવન્! જંબુદ્વીપ નામે દ્વીપમાં ભારતવર્ષને વિષે આ અવસર્પિણીમાં દુઃષમાદુઃષમા કાલ અત્યંત ઉત્કટ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે ભારતવર્ષનો આકાર અને ભાવોનો આવિર્ભાવ કેવે પ્રકારે થશે?

મ૦—હે ગૌતમ! હાહાભૂત (જે કાળે દુઃખી લોકો 'હાહા' શબ્દ કરશે), ભંભાભૂત (જે કાળે દુઃખાર્ત પશુઓ ભાં ભાં શબ્દ કરશે), અને કોલાહલભૂત (જ્યારે દુઃખપીડિત પક્ષીઓ કોલાહલ કરશે) એવો તે કાલ થશે. કાલના પ્રભાવથી ઘણા કઠોર, ધૂળથી મેલા, અસહ્ય, અનુચિત અને ભયંકર વાયુ, તેમ જ સંવર્તક વાયુ (ભમરિયા વાયુ) વાશે. આ કાળે વારંવાર ચારે બાજુએ ધૂળ ઊડતી હોવાથી રજથી મલિન, અને અંધકાર વડે પ્રકાશરહિત દિશાઓ ધૂમાડા જેવી ઝાંખી દેખાશે. કાલની રૂક્ષતાથી ચંદ્રો અધિક શીતતા આપશે અને સૂર્યો અત્યંત તપશે. વળી વારંવાર ઘણા ખરાબ રસવાળા, વિરુદ્ધ રસવાળા, ખારા, ખાતર સમાન (ખાટા) પાણીવાળા, અગ્નિની માફક દાહક પાણીવાળા, વીજળીયુક્ત, કરા વરસાવનારા કે પર્વત ભેદનારા અશનિમેઘ, વિષમેઘ તથા વ્યાધિ-રોગ-વેદના ઉત્પન્ન કરનાર પાણીવાળા અને મનને રુચે નહીં તેવા પાણીવાળા મેઘો તીક્ષ્ણ ધારાઓ નાખતા પુષ્કળ વરસશે. તેથી ભારતવર્ષમાં ગામ-નગર વગેરે ઠેકાણે રહેલા મનુષ્યો, ચોપગાં, ખેચર,

રહિત, બેડોળ રૂપવાળાં, વધેલા નખ-કેશ-દાઢી-મૂછ અને રોમવાળાં, કાળાં, અત્યન્ત કઠોર, શ્યામવર્ણવાળાં, છૂટા કેશવાળાં, ધોળા કેશવાળાં. બહુ સ્નાયુથી બાંધેલ હોવાને લીધે દુર્દર્શનીય રૂપવાળાં, વાંકાં અને કરચલીઓવાળાં પ્રત્યેક અંગયુક્ત. જરાવસ્થાયુક્ત પુરુષ જેવાં. છૂટા અને સડી ગયેલા દાંતની શ્રેણિવાળાં, ભયંકર એવો ડોક પાછળનો ભાગ અને મુખવાળાં. વિષમ નેત્રવાળાં. વાંકી નાસિકાવાળાં, વાંકાં અને વલિઓથી વિકૃત થયેલાં. ભયંકર મુખવાળાં, ખસ અને ખરજથી વ્યાપ્ત, કઠણ અને તીક્ષ્ણ નખો વડે ખંજવાળવાથી વિકૃત થયેલાં. દરાજ-કોઢ-અને કરોળિયાવાળાં. ફાટી ગયેલ અને કઠોર ચામડીવાળાં, વિચિત્ર અંગવાળાં, ઉષ્ટ્રાદિના જેવી ગતિવાળાં, સાંધાના વિષમ બંધનવાળાં, યોગ્ય સ્થાને નહીં ગોઠવાયેલ તથા છૂટાં દેખાતાં હાડકાંવાળાં, દુર્બલ, ખરાબ બાંધાવાળાં, ખરાબ પ્રમાણવાળાં, ખરાબ આકૃતિવાળાં, ખરાબ રૂપવાળાં, ખરાબ સ્થાન અને આસનવાળાં, ખરાબ શય્યાવાળાં, ખરાબ ભોજનવાળાં, જેઓનાં પ્રત્યેક અંગ અનેક વ્યાધિઓથી પીડિત છે એવાં, સ્ખલનાયુક્ત વિહ્વલ ગતિવાળાં, ઉત્સાહરહિત, સત્ત્વરહિત, વિકૃત ચેષ્ટાવાળાં, તેજરહિત; વારંવાર શીત, ઉષ્ણ, અને કઠોર પવન વડે વ્યાપ્ત, જેઓનાં અંગ ધૂળ વડે મલિન અને રજ વડે વ્યાપ્ત છે એવાં; બહુ ક્રોધ, માન અને માયાવાળાં, બહુ લોભવાળાં, અશુભ દુઃખનાં ભાગી, પ્રાયઃ ધર્મસંજ્ઞા અને સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ. વધારેમાં વધારે એક હાથ પ્રમાણ શરીરવાળાં, વધારેમાં વધારે સોળ અને વીશ વર્ષના આયુષ્યવાળાં, પુત્રપૌત્રાદિ પરિવારમાં અત્યંત સ્નેહવાળાં (ઘણા પુત્રપૌત્રાદિનું પાલન કરનારાં), બીજના જેવાં. અને

## ૭

# પરચૂરણ વિભાગ

## ૧ : ચાલતું ચાલ્યું કહેવાય

૧

વિવરણ: મહાવીરના સમયમાં જે અનેક દાર્શનિક
હતા, તેમાં જમાલિ નામના મહાવીરના ભાણેજ પણ એક
દાર્શનિક તરીકે હતા.[૧] મહાવીરનો આગમ અનેકાંતવાદપૂર્ણ
છે, એટલે તે એક જ પદાર્થને પણ અનેક પ્રકારની
દૃષ્ટિઓથી ભિન્ન ભિન્ન રૂપે જોઈ શકે છે. જમાલિ અને
મહાવીર વચ્ચે જે એક બાબતમાં મતભેદ હતો એમ જણાય
છે, તેનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે: એક શાળવીને આપણે
સૂતર આપી વણવાનું કહ્યું. તે શાળવીએ કપડું વણવાનું
શરૂ પણ કર્યું. પછી બે ચાર દિવસ બાદ આપણે તેને
પૂછીશું કે સૂતરનું શું થયું? ત્યારે તે કહેશે કે કપડું વણાયું

૧. જુઓ ચારિત્ર ખંડમાં તેમનું ચરિત્ર, પા. ૨૬૨.

તે ક્રિયા નકામી ગણાય છે. તો પછી પટ જેમ પ્રથમ સમયે ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ ઉત્તર સમયોને વિષે પણ ઉત્પન્ન ન જ થવો જોઈએ. કારણકે ઉત્તર સમયની ક્રિયાઓમાં શું વિશેષતા છે કે, જેથી પ્રથમ સમયની ક્રિયાથી પટ ઉત્પન્ન ન થાય અને ઉત્તર સમયની ક્રિયાઓથી થાય ? તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે અંત્ય સમયે આપણે પટને ઉત્પન્ન થયેલો જોઈએ છીએ, ત્યારે તે પટને અંત્ય સમયની પહેલા આદિ દરેક સમયમાં અંશે અંશે ઉત્પન્ન થતો માનવો જ જોઈએ. અર્થાત ઉત્પદ્યમાન પટ ઉત્પન્ન થાય છે, એ મંતવ્ય નિર્વિવાદ છે.

—શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૧, ૧૦

૨

રાજગૃહનગરમાં ગુણશિલક ચૈત્યની આસપાસ થોડે દૂર ઘણા અન્યતીર્થિકો રહેતા હતા. તેઓ ભગવાનના સ્થવિરોને આવીને કહેવા લાગ્યા કે, "તમે અસંયમી અને પાપી છો. કારણ કે તમે અદત્ત (કોઈએ નહિ આપેલ) પદાર્થનું ગ્રહણ કરો છો, અદત્ત પદાર્થને ખાઓ છો અને અદત્તનો સ્વાદ લો છો કારણ કે તમને આપવામાં આવતો પદાર્થ જ્યાં સુધી પાત્રમાં પડ્યો નથી, તેવામાં વચમાંથી કોઈ તે પદાર્થને લઈ લે, તો દાતા ગૃહસ્થના પદાર્થનું અપહરણ થયું કહેવાય; પણ તમારા પદાર્થનું અપહરણ થયુ ન કહેવાય. માટે તમે અદત્તનું ગ્રહણ અને ભોજન કરો છો એમ કહેવાય. અને તે કારણે તમે જરૂર અસંયમી ઇત્યાદિ છો."

છે.[1] પરંતુ તે ઉપરથી તેમની ખાસ માન્યતા શી હતી તે સ્પષ્ટ જાણી શકાતું નથી. તોપણ એટલું જાણી શકાય છે કે ક્રિયાવાદી વગેરે સ્વતંત્ર મતો નહીં હોય. પરંતુ મહાવીર ભગવાનના સમયમાં જે મતો પ્રચલિત હતા, તે બધાનો પૂર્વોક્ત ચાર પ્રકારમાં સમાવેશ કર્યો હશે.

૧. ક્રિયાવાદી : આ મતોની ભિન્ન ભિન્ન વ્યાખ્યા છે. પ્રથમ વ્યાખ્યા પ્રમાણે, કર્તા સિવાય ક્રિયા સંભવતી નથી; માટે ક્રિયાના કર્તા તરીકે આત્માના અસ્તિત્વને માનનાર ક્રિયાવાદી કહેવાય છે. બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે, ક્રિયા પ્રધાન છે, અને જ્ઞાનનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી એવી માન્યતાવાળા ક્રિયાવાદી છે. ત્રીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે જીવાદિ પદાર્થના અસ્તિત્વને માનનારા ક્રિયાવાદી કહેવાય છે. ક્રિયાવાદીના કુલ એંશી પ્રકાર કહેવાય છે.

૨. અક્રિયાવાદી : તેઓનું મંતવ્ય એ છે કે, કોઈ પણ અનવસ્થિત પદાર્થમાં ક્રિયા હોતી નથી. જો તેમાં ક્રિયા હોય, તો તેની અનવસ્થિતિ ન હોય. માટે ક્રિયાના અભાવને માનનારા અક્રિયાવાદી છે. અથવા, ક્રિયાનું શું પ્રયોજન છે ? માત્ર ચિત્તશુદ્ધિ જ આવશ્યક છે — એવી માન્યતાવાળા અક્રિયાવાદી કહેવાય. અથવા જીવાદિના નાસ્તિત્વને માનનારા અક્રિયાવાદી કહેવાય. અક્રિયાવાદીના ૮૪ પ્રકાર કહેવાય છે.

૩. અજ્ઞાનવાદી : 'અજ્ઞાન શ્રેયરૂપ છે, કારણકે જ્ઞાનથી કર્મનો તીવ્ર બંધ થાય છે. અને અજ્ઞાનપૂર્વક કર્મબંધ

---

૧ તથા જુઓ આચારાંગ ટીકા, અધ્ય૦ ૧, ઉદ્દે૦ ૧, પૃ૦ ૧૬.

પાંચ જ્ઞાનવાળાઓમાંના દરેક ક્રિયાવાદી જ હોય. પરંતુ ત્રણ અજ્ઞાનવાળા જીવો પછીના ત્રણ વાદવાળા હોય.[1]

નૈરયિકો ચારે વાદવાળા હોય. પૃથિવીકાયિકો માત્ર અક્રિયાવાદી અને અજ્ઞાનવાદી હોય[2]. એમ જ ચતુરિંદ્રિય સુધીનું જાણવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ક્રિયાવાદી જીવો કોનું આયુષ બાંધે ?

મ૦—હે ગૌતમ! નૈરયિક અને તિર્યંચયોનિકનું ન બાંધે, પણ મનુષ્ય[3] અને દેવનું બાંધે. દેવનું બાંધે તો વૈમાનિકનું જ બાંધે.

અક્રિયાવાદીઓ નૈરયિકથી માંડીને દેવ સુધીનું બાંધે. એ પ્રમાણે અજ્ઞાનવાદી અને વિનયવાદી વિષે પણ જાણવું.

લેશ્યાવાળા ક્રિયાવાદી મનુષ્ય અને દેવનું બાંધે. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ક્રિયાવાદી મનુષ્યનું બાંધે. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા અક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી અને વિનયવાદી નૈરયિક, તિર્યંચ,

---

૧. એ પ્રમાણે મૂળમાં સંજ્ઞાઓવાળા, નોસંજ્ઞાવાળા, વેદવાળા, કષાયી, યોગવાળા, ઉપયોગવાળા વગેરેના ઉલ્લેખો છે. પણ તેમાં સ્મૃતિની કસરત સિવાય બીજું મહત્ત્વ નથી. તેથી અહીં તે બધા ઉતાર્યા નથી.

૨ તેઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તેથી તેઓ અક્રિયાવાદીઓ અને અજ્ઞાનવાદીઓ જ હોય. કોઈ પણ વાદનો અભાવ હોય તો પણ તે બે વાદને યોગ્ય જીવનો પરિણામ સંભવે છે. મૂળમાં આ ઉપરાંત અન્ય યોનિઓના પણ ઉલ્લેખ છે.

૩. જે દેવો અને નારકો છે તેઓ મનુષ્યનું, અને મનુષ્યો તથા પંચેંદ્રિયતિર્યંચો દેવોનું બાંધે.

ક્રિયાવાદી પંચેંદ્રિય તિર્યંચ, દેવનું બાંધે. અક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી અને વિનયવાદી પંચેંદ્રિય તિર્યંચો ચારે પ્રકારનાં બાંધે. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ક્રિયાવાદી પંચેંદ્રિય તિર્યંચ કોઈનું ન બાંધે.[1] કૃષ્ણલેશ્યાવાળા, અક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી અને વિનયવાદી પંચેંદ્રિય તિર્યંચો ચારે પ્રકારનું બાંધે. તેમજ નીલ અને કાપોત લેશ્યાવાળા પંચેંદ્રિય તિર્યંચોનું પણ જાણવું. તેજોલેશ્યાવાળા ક્રિયાવાદી પંચેંદ્રિય તિર્યંચો વૈમાનિક દેવનુ જ બાંધે. પરંતુ તેજોલેશ્યાવાળા અક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી અને વિનયવાદી પંચેંદ્રિયતિર્યંચો દેવ, તિર્યંચ અને મનુષ્યનું બાંધે. એમ જ પદ્મ અને શુક્લવાળાનું પણ જાણવું.

સમ્યગ્દષ્ટિ વૈમાનિકનું જ બાંધે. મિથ્યાદષ્ટિને કૃષ્ણપાક્ષિકોની જેમ જાણવા. સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ એક પણ ન બાંધે.[2]

---

પરભવનું આયુષ બંધાય છે. અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયનું પૃથ્વીકાયિક પ્રમાણે જ જાણવું. અગ્નિકાય અને વાયુકાય તિર્યંચનું જ બાંધે. બે ઇંદ્રિયથી ચાર ઇંદ્રિય સુધીના પણ પૃથ્વીકાય પ્રમાણે જાણવા. પણ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનમાં તેઓ એક પણ આયુષ નથી બાંધતા. કારણ કે તેમને તેનો કાળ અલ્પ હોય છે.

૧. કારણ કે જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિ પંચેંદ્રિય તિર્યંચ કૃષ્ણાદિ અશુભ લેશ્યાના પરિણામવાળા હોય છે, ત્યારે તેઓ કોઈ પણ આયુષનો બંધ નથી કરતા. અને તેજોલેશ્યાદિ શુભ પરિણામવાળા હોય છે ત્યારે જ કેવળ વૈમાનિકાયુષનો બંધ કરે છે.

૨. આમ આ ઉપરાંત અન્ય લાબો વિસ્તાર મૂળમાં છે.

## ૪: પરચૂરણ બાબતો

૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! હંમેશાં સૂક્ષ્મ સ્નેહકાય – અપ્કાય (એક જાતનું પાણી) માપપૂર્વક પડે છે?

ભ૦—હા ગૌતમ! પડે છે. તે ઊંચે પડે છે, નીચે પણ પડે છે, અને તીરછું પણ પડે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે સૂક્ષ્મ અપ્કાય, આ સામાન્ય સ્થૂલ અપ્કાયની (પાણીની) સાથે પરસ્પર સમાયુક્ત થઈને લાંબાકાળ સુધી રહે?

ભ૦—ના ગૌતમ! તે શીઘ્ર નાશ પામી જાય છે.

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૬

૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! અસ્તિત્વ અસ્તિત્વમાં પરિણમે, અને નાસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પરિણમે છે?

ભ૦—હા ગૌતમ!

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે શું પ્રયોગથી – જીવના વ્યાપારથી તેમ પરિણામે છે કે સ્વભાવથી?

ભ૦—હે ગૌતમ! તે પ્રયોગથી અને સ્વભાવથી એમ બંને પ્રકારે પરિણામે છે.

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૩

૩

ગૌતમ૦—હે ભગવન્! જંબુદ્વીપમાં આ ભારતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીના કાળમાં કેટલા કુલકરો થયા?

## ૧

## સત્સંગનો મહિમા

જૂના વખતની વાત છે. તુંગિકા[1] નગરીમાં તે વખતે ઘણા જૈન ગૃહસ્થો રહેતા હતા. તેઓ અઢળક ધનવાળા અને સુસંપન્ન હતા. તેઓ ધીરધાર કરીને તેમ જ કળા-હુનરમાં પૈસા રોકીને આજીવિકા ચલાવતા હતા. તેઓ જીવ શું, અજીવ શું વગેરે ધર્મસિદ્ધાંતોના જાણકાર હતા; તેમને પાપ-પુણ્યનો ખ્યાલ હતો; શાથી પાપકર્મ બંધાય છે, કેવી રીતે તેને રોકી શકાય, કેવી રીતે તેને ખંખેરી નાખી શકાય, શારીરિક વગેરે ક્રિયાઓમાંથી કઈ શુભ છે કે અશુભ છે, તેમ જ જીવનવ્યવહારનાં વિવિધ સાધનોમાંથી કયાં સ્વીકાર્ય કે અસ્વીકાર્ય છે, એ બધું તેઓ સમજતા હતા. તેઓ કોઈ પણ કાર્યમાં બીજાની આશા ઉપર નિર્ભર ન હતા; તથા

---

૧. એક જૂના અહેવાલ મુજબ તે નગરી પાટલિપુત્ર (પટણા)-થી ૧૦ કોશ (ગાઉ) દૂર હતી.

નિયમ બાંધ્યા. દિગંબરો ૧૪ કુલકર માને છે, અને તેમને 'મનુ' પણ કહે છે. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં એ રીતે મનુઓએ વ્યવસ્થા દાખલ કર્યાની હકીકત આવે જ છે. ધીમેધીમે કલ્પવૃક્ષ ઓછાં થવાથી તથા દરેક વસ્તુ માટે લડાલડી થવાથી અનુક્રમે દરેક કુલકરે મનુષ્યોને જમીનની સીમાઓ નક્કી કરી આપી, હાથીઘોડા ઉપર બેસવાનું શીખવાડ્યું, (પર્વતો અને નદીઓ થતાં) પર્વત ઉપર ચડતાં અને વહાણ બાંધતાં શીખવાડ્યું, (નાળ સાથે બાળકો અવતરવા લાગતાં) નાળ વધેરવાનું શીખવ્યું, વગેરે રસિક વર્ણન આપવામાં આવે છે. એ છેલ્લા કુલકર નાભિના પુત્ર તે જ પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ.

ઋષભદેવને નાભિની સૂચનાથી જ લોકોએ રાજા બનાવ્યા. પૃથ્વી ઉપર એ પ્રથમ જ રાજા થયા. તેમણે જ પહેલી વાર પોતાનાં પુત્રપુત્રીનાં લગ્ન વખતે જોડકાનાં ભાઈ બહેન પરણાવવાની પ્રથા તોડી. કલ્પદ્રુમ તેમના સમયમાં જ એકસાથે નિષ્ફળ થવા લાગ્યાં તેથી મનુષ્યોને ઉદરનિર્વાહ અર્થે પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. ઋષભદેવે જ પોતાની પ્રજાને કુંભારનું, દરજીનું, હજામનું, ચિત્રકારનું અને વણકરનું એ પાંચ કામ શીખવ્યાં. (પાછલા શુભ આરાઓમાં મનુષ્યોને વાળ-નખ વધતા નહોતા.) વળી એમણે એમને ખેતી, વેપાર અને રાંધવાની કળા શીખવી તેમ જ લિપિ, ગણિત અને પુરુષોની ૭૨ અને સ્ત્રીઓની ૬૪ કળાઓ પણ શીખવી. તેમના મરણ વખતે જ અગ્નિસંસ્કારની પ્રણાલી દેવોએ દાખલ કરી. ત્યા સુધી મડદાને વનમાં જ મૂકી આવવામાં આવતુ. ઋષભના નિર્વાણ પછી ૩ વર્ષ અને

# શ્રીભગવતી-સાર

ખંડ ૪ થો

## અન્યતીર્થિક-ખંડ

## અન્યતીર્થિકો

### ૧

### એક સાથે એક જ વેદ હોય

રાજગૃહ નગરનો પ્રસંગ છે.

ધર્મકથાદિ પતી જવાથી લોકો વેરાઈ ગયા બાદ ગૌતમમુનિ મહાવીર ભગવાનને આવીને પોતાની શંકા પૂછે છે:

ગૌ૦—હે ભગવન્! અન્યતીર્થિકો[૧] એમ કહે છે કે, 'કોઈ પણ નિર્ગ્રંથ મર્યા પછી દેવ થાય તો, નો તે દેવ ત્યાં બીજા દેવો સાથે કે બીજા દેવોની દેવીઓ સાથે વિષયસેવન કરતો નથી, તેમ જ પોતાની દેવીઓને વશ કરીને તેઓની સાથે પણ વિષયસેવન કરતો નથી. પરંતુ તે દેવ પોતે જ પોતાનાં નવાં બે રૂપ કરે છે. તેમાં એક રૂપ દેવનું અને બીજું દેવીનું હોય છે. તે પ્રમાણે બે રૂપ બનાવી તે દેવ કૃત્રિમ દેવી સાથે વિષયસેવન કરે છે. એ પ્રમાણે એક જીવ એક જ કાળે બે વેદ અનુભવે છે: પુરુષવેદ અને સ્ત્રીવેદ.' હે ભગવન્! એવું કેમ કરીને હોય?

૧. અન્યના તીર્થને – માર્ગને – સિદ્ધાંતને – અનુસરનારા.

## ૩

## અહીં નર્યું દુઃખ જ નથી

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! અન્યતીર્થિકો એમ કહે છે કે, સર્વ જીવો એકાંત દુઃખરૂપ વેદનાને અનુભવે છે. તે એમ કેમ હોય ?

મ૦—હે ગૌતમ ! તેઓનું તે કહેવું ખોટું છે. હું એમ કહું છું કે, કેટલાક જીવો એકાંત દુઃખરૂપ વેદના અનુભવે છે, અને કદાચિત સુખ પણ અનુભવે છે; ત્યારે કેટલાક એકાંત સુખ અનુભવે છે અને કદાચિત દુઃખ અનુભવે છે. વળી કેટલાક કદાચિત્ સુખ અને કદાચિત્ દુઃખ એમ વિવિધ પ્રકારે વેદનાને અનુભવે છે.

જેમકે : નારકો એકાંત દુઃખરૂપ વેદના અનુભવે છે અને કદાચિત્ સુખ અનુભવે છે.[૧] દેવો એકાંત સુખરૂપ વેદના અનુભવે છે અને કદાચિત્ દુઃખને અનુભવે છે.[૨] ત્યારે પૃથ્વીકાયથી માંડીને મનુષ્યો સુધીના જીવો (કદાચિત્ સુખ અને કદાચિત્ દુઃખ એમ) વિવિધ પ્રકારે વેદના અનુભવે છે.
—શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૧૦

## ૪

## એકાંતબાલ

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! અન્યતીર્થિકો એમ કહે છે કે, 'જિનોને મતે શ્રમણો સર્વ પાપસ્થાનોમાંથી વિરતિવાળા હોવાથી

---

૧. તીર્થંકરના જન્માદિ પ્રસંગે તથા પૂર્વજન્મના મિત્ર દેવના પ્રયોગ દ્વારા.

૨. પરસ્પર આહનનમાં, અને પ્રિય વસ્તુના વિયોગાદિમાં.

મ૦—હે ગૌતમ! તેમનું તે કહેવું ખોટું છે. હું તો એમ કહું છું કે, કેવલજ્ઞાની યક્ષના આવેશથી આવિષ્ટ થતા નથી; તેથી તેઓ તો પાપવ્યાપાર વિનાની અને બીજાનો ઉપઘાત ન કરે તેવી બે ભાષા કદાચ બોલે છે: સત્ય અને નસત્ય-નમૃષા.[1]

—શતક ૧૮, ઉદ્દે૦ ૭.

૬

રાજગૃહનગરનો ઊના પાણીનો કુંડ

ગૌ૦—હે ભગવન્! અન્યતીર્થિકો એમ કહે છે કે, રાજગૃહનગરથી બહાર વૈભાર પર્વતની નીચે એક મોટો પાણીનો હ્રદ આવેલો છે. તેની લંબાઈ અને પહોળાઈ અનેક યોજન જેટલી છે; તથા તેનો આગળનો ભાગ અનેક જાતના વૃક્ષખંડોથી સુશોભિત છે. તેમાં અનેક ઉદાર મેઘો વરસવાની તૈયારીમાં હોય છે અને વરસે છે. વળી તે ઉપરાંત તે હ્રદમાંથી હમેશાં ઊનુંઊનુ પાણી ઝર્યા કરે છે. હે ભગવન્! એમ કેમ હોય?

મ૦—હે ગૌતમ! તેઓએ જે કાંઈ કહ્યું છે, તે ખોટું છે. હું તો આ પ્રમાણે કહું છું કે, રાજગૃહનગરની બહાર વૈભાર પર્વતની પાસે 'મહાતપોપતીરપ્રભવ' નામનું ઝરણું છે. તેની લંબાઈ અને પહોળાઈ પાંચસેં ધનુષ જેટલી છે. તેનો આગળનો ભાગ અનેક જાતના વૃક્ષખંડોથી સુશોભિત છે. તે ઝરણામાં અનેક ઉષ્ણ યોનિવાળા જીવો

1. સંબોધન, આજ્ઞા વગેરેમાં વપરાતી ભાષા સત્ય નથી કે અસત્ય નથી.

કોઈથી ગાંજ્યા જાય તેવા ન હતા. જૈન સિદ્ધાંતમાં તે
એવા ચુસ્ત હતા કે, દેવ વગેરે આવીને ગમે તેટલા તે
ભમાવે તો પણ તેઓ ચળે નહીં. તેઓને જૈન સિદ્ધાંત
વર્ણવેલ તત્ત્વો બાબત શંકા ન હતી, કે તેમાં જણાવે
આચાર બાબત વિચિકિત્સા ન હતી. તેઓએ શાસ્ત્રાધ્યયન
કરી, તેના અર્થને નિર્ણીત કર્યો હતો; તથા જૈન સિદ્ધાંત
ઉપર હાડેહાડ પ્રેમ વ્યાપેલો હોવાથી તેઓ એમ કહેતા
કે, 'આ સિદ્ધાંત જ અર્થરૂપ કે પરમાર્થરૂપ છે; બાકી બધું
અનર્થરૂપ છે!'

તેઓની ઉદારતાને કારણે તેઓના દરવાજાઓના આગળા
હમેશાં ઊંચા જ રહેતા, અને તેમનાં આંગણાં જ્યારે-ત્યારે
જમી ગિઈલાઓના એંઠવાડવાળાં જ હોતાં. તેઓ એવા
પવિત્ર ચારિત્રવાળા હતા કે, કોઈના અંતઃપુરમાં તેઓ જતા
તો કોઈને કદી શંકા જ આવતી નહોતી. તેઓ સ્થૂલ
અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, અપરિગ્રહ અને અસ્તેયરૂપી
'શીલવ્રતો',[૧] મર્યાદિતક્ષેત્રમાં જ પ્રવૃત્તિ કરવી, ભોગોપભોગની
વસ્તુઓની મર્યાદા બાંધવી, અને પ્રયોજન વિનાનો અધર્મવ્યાપાર
ત્યાગવો, — એ રૂપી 'ગુણવ્રતો'; રાગદ્વેષાદિથી વિરમવારૂપી
'વિરમણવ્રત'; પાપકર્મ ત્યાગવાના નિયમરૂપી 'પ્રત્યાખ્યાનવ્રત';
ચૌદશ, આઠમ, અમાસ અને પૂનમે ઉપવાસ, બ્રહ્મચર્ય પાલન,
વગેરે રૂપી 'પૌષધવ્રત'; તથા શ્રમણ સાધુને અન્ન પાન,
વસ્ત્ર-પાત્ર વગેરે આપવા રૂપી 'અતિથિસંવિભાગ' વ્રત' વગેરે

૧ ...

ગૌતમ! તે સંપૂર્ણ જંબુદ્વીપ તે ગંધપુદ્ગલોના સ્પર્શવાળો થયો કે નહીં ! 'હા! થયો." હે ગૌતમ! કોઈ તે ગંધ પુદ્ગલોને બોરના ઠળિયા જેટલાં પણ દર્શાવવા સમર્થ છે ! 'ના'! તેમ, હે ગૌતમ! સુખાદિને પણ કોઈ દર્શાવવા સમર્થ નથી.[1] —શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૧૦

## ૧૦

## નિદ્રા એ સંયમ છે ?

પાર્શ્વનાથના વંશમાં થયેલ કાલાસ્યવેષિપુત્ર નામના સાધુ એક વખત મહાવીરના સ્થવિર ભગવંતો પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો: હે આર્યો! સામાયિક[2] એટલે શું, પ્રત્યાખ્યાન એટલે શું, સંયમ એટલે શું, સંવર એટલે શું વિવેક એટલે શું અને વ્યુત્સર્ગ એટલે શું, તે તમે જાણો છો ? ત્યારે તે સ્થવિરોએ કહ્યું કે, 'હે આર્ય! અમારો આત્મા એ જ સામાયિક છે. અમારો આત્મા જ પ્રત્યાખ્યાન છે તથા અમારો આત્મા જ સંયમ, સંવર, વિવેક અને વ્યુત્સર્ગ છે.[3]

---

૧. ટીકાકાર એ આખાનો સાર ટૂંકમાં જણાવે છે કે, અતિસૂક્ષ્મપણાને લીધે ગંધનાં પુદ્ગલો અમૂર્ત તુલ્ય હોવાથી જેમ કોઈ દર્શાવવા સમર્થ નથી, તેમ સુખ અને દુઃખ પણ દેખાડી શકાય નહીં.

૨. સામાયિક એટલે સમભાવ; પ્રત્યાખ્યાન એટલે નિયમપૂર્વક પાપકર્માદિનો ત્યાગ; સંયમ એટલે પૃથ્વી વગેરે જીવોને સાચવવા તે; સંવર એટલે ઇંદ્રિય-મનની પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવી તે; વિવેક એટલે વિશેષજ્ઞાન, અને તેને પરિણામે હેયવસ્તુઓનો ત્યાગ; વ્યુત્સર્ગ એટલે શરીર વગેરેમાં અનાસક્તપણું.

૩. 'કર્મનું નહિ બાંધવું' વગેરે જીવના ગુણો છે; અને જીવના ગુણોથી જીવ જુદો નથી, માટે સામાયિકનો અર્થ પણ આત્મા છે.

ગૌતમ! તે સંપૂર્ણ જંબુદ્વીપ ન ગોપુદ્દગલોના સ્પર્શવાળો થયો કે નહીં ! 'હા ! થયો " હે ગૌતમ ' કોઈ તે ગંધ પુદ્દગલોને બોરના ઠળિયા જેટલાં પણ દર્શાવવા સમર્થ છે ! 'ના' ! તેમ, હે ગૌતમ ' સુખાદિને પણ કોઈ દર્શાવવા સમર્થ નથી.૧

— શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૧૦

## ૧૦

## નિદ્રા એ સંયમ છે ?

પાર્શ્વનાથના વંશમાં થયેલ કાલાસ્યવેષિપુત્ર નામના સાધુ એક વખત મહાવીરના સ્થવિર ભગવંતો પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો: હે આર્યો ' સામાયિક૨ એટલે શું. પ્રત્યાખ્યાન એટલે શું, સંયમ એટલે શું, સંવર એટલે શું વિવેક એટલે શું અને વ્યુત્સર્ગ એટલે શું, તે તમે જાણો છો ? ત્યારે તે સ્થવિરોએ કહ્યું કે, ' હે આર્ય ' અમારો આત્મા એ જ સામાયિક છે. અમારો આત્મા જ પ્રત્યાખ્યાન છે તથા અમારો આત્મા જ સંયમ, સંવર, વિવેક અને વ્યુત્સર્ગ છે.૩

૧. ટીકાકાર એ આખાનો સાર ટૂંકમાં જણાવે છે કે, અતિસૂક્ષ્મપણાને લીધે ગંધનાં પુદ્દગલો અમૂર્ત તુલ્ય હોવાથી જેમ કોઈ દર્શાવવા સમર્થ નથી, તેમ સુખ અને દુઃખ પણ દેખાડી શકાય નહીં.

૨. સામાયિક એટલે સમભાવ; પ્રત્યાખ્યાન એટલે નિયમપૂર્વક પાપકર્માદિનો ત્યાગ; સંયમ એટલે પૃથ્વી વગેરે જીવોને સાચવવા તે; સંવર એટલે ઇંદ્રિય-મનની પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવી તે; વિવેક એટલે વિશેષજ્ઞાન, અને તેને પરિણામે હેયવસ્તુઓનો ત્યાગ; વ્યુત્સર્ગ એટલે શરીર વગેરેમાં અનાસક્તપણું.

૩. 'કર્મનું નહિ બાંધવું' વગેરે જીવના ગુણો છે; અને જીવના ગુણોથી જીવ જુદો નથી, માટે સામાયિકનો અર્થ પણ આત્મા છે.

મહાવ્રતવાળો[1] ધર્મ મૂકી, પ્રતિક્રમણવાળો[2] અને પાંચ મહાવ્રતવાળો ધર્મ સ્વીકાર્યો, ત્યાર પછી તે સાધુએ ઘણાં વર્ષો સુધી સાધુપણું પાળ્યું. અને એ પ્રયોજન માટે નગ્નપણું, મુંડપણું, સ્નાન ન કરવું, દાતણ ન કરવું, છત્ર ન રાખવું, જોડા ન પહેરવા, ભોંયપથારી કરવી, પાટિયા ઉપર સૂવું, લાકડા ઉપર સૂવું, કેશનો લોચ કરવો, બ્રહ્મચર્યપૂર્વક રહેવું, ભિક્ષા માટે બીજાને ઘેર જવું, ભિક્ષા મળે કે ન મળે અથવા ઓછી મળે એ સહન કરવું, તથા અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ બાવીસ પરિષહોને સહન કરવા – એ બધું કર્યું. પછી છેલ્લા શ્વાસોચ્છ્વાસ વખતે તે કાલાસ્યવેસિપુત્ર સિદ્ધ થયો, બુદ્ધ થયો અને મુક્ત થયો.

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૯

## ૧૧

## આજીવિક સિદ્ધાંત

ગૌ૦—હે ભગવન્! જે શ્રમણોપાસકને પૂર્વે (સ્થૂલ) હિંસાદિના ત્યાગનો નિયમ (પ્રત્યાખ્યાન) ન હોય, તે પછીથી તે નિયમ લેતો શું કરે?

મ૦—હે ગૌતમ! ભૂતકાળમાં કરેલ હિંસાદિને નિંદે, વર્તમાન હિંસાદિનો સંવર — રોધ કરે, અને ભવિષ્યકાળનાં હિંસાદિનું પ્રત્યાખ્યાન – 'નહીં કરું એવી પ્રતિજ્ઞા' – કરે.

---

૧. પરિગ્રહેલી સ્ત્રી ભોગવાય છે, એમ કરીને પાર્શ્વનાથના [શાસ]નમાં મૈથુનને પરિગ્રહમાં જ સમાવ્યું છે.

૨. પાર્શ્વનાથનો ધર્મ પ્રતિક્રમણ વિનાનો છે. કારણ કે [તે]મના સાધુઓ કારણ હોય ત્યારે જ પ્રતિક્રમણ કરે છે. જ્યારે [મહા]વીરના સાધુઓ કારણ હોય કે ન હોય, તો પણ પ્રતિક્રમણ [આવશ્ય]ક રૂપે કરે છે.

૧. અંગારકર્મ (અંગારા પાડવા, વેચવા કે ઈંટા-
બહા પકવવા વગેરે). ૨. વનકર્મ (વન કાપવું, વેચવું ઈ૦)
૩. શકટકર્મ (ગાડાં ફેરવવાં, તૈયાર કરવાં, વેચવાં ઈ૦)
૪. ભાટકર્મ (બીજાની વસ્તુઓ ભાડે ગાડાં ભરીને બીજે
ઠેકાણે લઈ જવી ઈ૦). ૫. સ્ફોટકર્મ (જમીનને હળ કોદાળી
વગેરે વડે ફોડવી). દંતવાણિજ્ય (હાથીદાંત, ચર્મ, ચામર
વગેરેનો વેપાર). ૭. લાક્ષાવાણિજ્ય (લાખ વગેરેનો વેપાર).
૮. કેશવાણિજ્ય (કેશવાળાં ગાય, બેંસ, સ્ત્રી વગેરેનો
વેપાર). ૯. રસવાણિજ્ય (દારૂ વગેરેનો વેપાર).
વિષવાણિજ્ય (ઝેર, શસ્ત્ર વગેરેનો વેપાર). ૧૧. યંત્રપીલનકર્મ
(કોલુ, ઘાણી વગેરે ચલાવવાં). ૧૨. નિર્લાઞ્છનકર્મ (પશુઓને
ખસી કરવાં વગેરે). ૧૩. દવાગ્નિદાપન (દવ સળગાવવા ઈ૦).
૧૪. સરોવર–તળાવ વગેરેનું શોષણ; અને ૧૫. અસતીપોષણ
(દાસી વગેરે રાખી કમાણી કરવી).

આ કર્માદાનો ત્યાગનારા શ્રમણોપાસકો પવિત્ર (શુક્લ) અને પવિત્રતાપ્રધાન થઈને, મરણકાળે મરણ પામી, કોઈ પણ દેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે.

— શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૫

## ૬૨
## અસ્તિકાયનો સિદ્ધાંત

રાજગૃહ નગરના ગુણશીલ ચૈત્યની પાસે થોડે દૂર ઘણા અન્યતીર્થિકો રહેતા હતા. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં: કાલોદાયી, શૈલોદાયી, સેવાલોદાયી, ઉદય, નામોદય, નર્મોદય,[૧] અન્યપાલક, શૈલપાલક, શંખપાલક,[૧] અને સુહસ્તી ગૃહપતિ.

૧ આ નામો તથા ઉપર જણાવેલ આજીવિક શ્રાવકોનાં નામોમાંના ઘણા મળતા આવે છે. પા. ૫૬૪.

કેમ ? ત્યારે કાલોદાયીએ તેની હા પાડી.[1] પછી ભગવાને તેને કહ્યું કે, હે કાલોદાયિ ! એ વાત સત્ય છે. હું પાંચ અસ્તિકાયનો સિદ્ધાંત ઉપદેશું છું.

ત્યારે કાલોદાયીએ તેમને કહ્યું, 'હે ભગવન્ ! એ અરૂપી અજીવકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશાસ્તિકાયમાં બેસવા-સૂવા-આળોટવાને કોઈ શક્તિમાન છે ?'

મ૦—ના; પરંતુ હે કાલોદાયિ ! એક રૂપી અજીવકાય પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં બેસવા-સૂવા-આળોટવાને કોઈ પણ શક્તિમાન છે.

કા૦—હે ભગવન્ ! એ રૂપી અજીવકાય પુદ્ગલાસ્તિકાયને જીવોનાં અશુભ ફલસહિત પાપકર્મો લાગે ?

મ૦—ના કાલોદાયિ ! પરંતુ અરૂપી જીવકાયને ફલ સહિત કર્મો લાગે.

અહીં કાલોદાયી બોધ પામ્યો, અને તેણે ભગવાન પાસે સ્કંદની પેઠે પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારી.

—શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૧૦

## ૧૩
## એકસાથે બે ક્રિયા ન હોય

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! અન્યતીર્થિકો એમ કહે છે કે, એક જીવ એક સમયે બે ક્રિયાઓ કરે છે : ઐર્યાપથિકી અને

1. આ પ્રમાણે શંકા પૂછવા આવનારને તેની શંકા કહેતા
હેલા દિવ્યજ્ઞાનથી જાણી લઈ કહી બતાવવાની અને શંકા
નારમાં દલીલ કરતાં ચમત્કારથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવાની
ીઓ આ ગ્રંથમાં ઠેર ઠેર આવે છે.

આસેવના હતા, તથા વિવિધ તપકર્મ વડે આત્માને ભાવિત કરતા વિહરતા હતા.

તે અરસામાં, મહાવીરની પહેલાંના જૈન તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના[2] શિષ્ય ૫૦૦ આયુષ્મંતો, વિચરતા વિચરતા તુંગિકામાં આવી પહોંચ્યા; અને યોગ્ય સ્થાન મેળવીને રહ્યા. તેઓ જાતિ, કુલ, બલ, રૂપ, વિનય, જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર-યુક્ત હતા, લજ્જાયુ, નમ્ર, ઓજસ્વી,[3] તેજસ્વી, પ્રતાપી અને કીર્તિમાન હતા; ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, નિદ્રા, ઇંદ્રિયો, સંકટો તથા પરિષહોને[4] જીતનારા હતા, જીવવાની ઇચ્છા વિનાના હતા, મરણની બીક વિનાના હતા; તથા જ્ઞાનાદિની બાબતમાં મહાભંડારરૂપ[5] હતા. તેઓ તપસ્વી હતા, ગુણવંત હતા, નિર્દોષ ભિક્ષાચર્યાથી જીવનારા હતા, અને સુવ્રતી હતા. વળી તેઓ નિગ્રહપ્રધાન, નિશ્ચયપ્રધાન, ક્ષમા-મુક્તિ-વિદ્યા-મંત્ર-વેદ-બ્રહ્મચર્ય-નય[6]-નિયમ-સત્ય-પવિત્રતા તથા સુબુદ્ધિથી યુક્ત,

૧. વાસિત કરવું, એકાગ્ર કરવું, ચિંતન કરવું વગેરે સામટા અર્થોમાં તે શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં વારંવાર વપરાય છે.

૨. તેમની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૩૧.

૩. મનની સ્થિરતા–અંતઃશક્તિ-વાળા.

૪. મૂળમાં તેમને માટે જૈન પારિભાષિક 'પરિષહ' શબ્દ છે. તેને માટે જુઓ આગળ આ ખંડમાં તે નામનું પ્રકરણ.

૫. મૂળમાં તેને માટે 'कुत्रिकापण' શબ્દ છે; એટલે કે, ત્રણે લોકની વસ્તુઓ જ્યાંથી મળી શકે તેવી દુકાન.

૬. વસ્તુને જોવાના અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓમાંથી કોઈ પણ એક, અથવા દૃષ્ટિબિંદુઓનો સમન્વય કરનાર પુરુષ 'નયજ્ઞ' કહેવાય

# શ્રીભગવતી-સાર

ખંડ ૫ મો

## વિજ્ઞાન-ખંડ

## ૧

# ખગોળ

### ૧. સૂર્ય

૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! જેટલે દૂરથી ઊગતો સૂર્ય શીઘ્ર નજરે પડે છે, તેટલે જ દૂરથી આથમતો સૂર્ય પણ શીઘ્ર નજરે જોવાય છે?

મ૦—હા ગૌતમ!

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઊગતો સૂર્ય પોતાના તાપ દ્વારા જેટલા ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે, તેટલા જ ક્ષેત્રને આથમતો સૂર્ય પણ પ્રકાશિત કરે છે?

મ૦—હા ગૌતમ!

ગૌ૦—હે ભગવન્! સૂર્ય જે ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે, તે ક્ષેત્ર સૂર્યથી સ્પર્શાયેલું હોય છે કે અસ્પર્શાયેલું?

મ૦—હે ગૌતમ! સ્પર્શાયેલું હોય છે.

—શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૬

ભરતવર્ષમાં તો એક કાલે એમાંથી એકેક જ દેખાય છે. પણ બન્ને અત્યંત સમાન હોવાથી દેખાવમાં કશો ભેદ પડતો નથી.

જંબુદ્વીપ ઉપર જેટલા જ્યોતિષો છે, તેથી બીજા દ્વીપો અને સમુદ્રો ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે હોય છે, કારણ કે તે મેરુથી બહુ દૂર આવેલા છે. એમ લવણ સમુદ્રમાં જૈનો ચાર સૂર્ય માને છે, ધાતકીખંડમાં ૧૨, કાલોદધિમાં ૪૨, અને અર્ધા પુષ્કરદ્વીપમાં ૭૨. એ રીતે મનુષ્યલોકમાં સૌ મળીને ૧૩૨ સૂર્ય તથા ૧૩૨ ચંદ્ર છે.

જોકે સૂર્ય બધી દિશાઓમાં ગોળ ફરે છે, તો પણ તેનો પ્રકાશ મર્યાદિત છે. તેથી જેટલી હદ સુધી સૂર્યનો પ્રકાશ જેટલો વખત પહોંચે, તેટલી હદમાં તેટલો વખત દિવસ કહેવાય છે. અને બાકીનામાં રાત્રી કહેવાય છે. વળી જગતમાં બે સૂર્યની હાજરી હોવાથી એક જ વખતે બે દિશામાં દિવસ હોય, અને બે દિશામાં રાત્રી હોય.

ગો૦—હે ભગવન્ ! જ્યારે જંબુદ્વીપના દક્ષિણ તરફના ભાગમાં દિવસ હોય છે, ત્યારે ઉત્તર તરફના ભાગમાં પણ દિવસ હોય છે, અને તે વખતે મેરુની પૂર્વ પશ્ચિમે રાત્રી હોય છે ?

મ૦—હા ગૌતમ ! તે પ્રમાણે પૂર્વપશ્ચિમમાં દિવસ હોય, ત્યારે ઉત્તરદક્ષિણે રાત્રી હોય.

વળી, મોટામાં મોટો દિવસ અઢાર મુહૂર્તનો અને નાનામાં નાની રાત્રી બાર મુહૂર્તની હોય છે. જે ક્રમ પ્રમાણે દિવસનું માપ ઓછું થાય, તે ક્રમ પ્રમાણે રાત્રીનું માપ

ગૌ૦—હે ભગવન્! જંબુદ્વીપમાં સૂર્ય કેટલું ક્ષેત્ર ઊંચે તપાવે છે, કેટલું નીચે તપાવે છે, અને કેટલું તીરછું તપાવે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! સો યોજન ઊંચેનું, અઢારસો યોજન નીચેનું, અને સુડતાલીસ હજાર બસેં ત્રેસઠ યોજન તથા એક યોજનના સાઠિયા એકવીસ ભાગ જેટલું તીરછું ક્ષેત્ર તપાવે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! માનુષોત્તર પર્વતની અંદર જે ચંદ્રો, સૂર્યો, ગ્રહગણ, નક્ષત્ર અને તારારૂપ દેવો છે, તે શું (કલ્પ-સ્વર્ગોથી પણ) ઉપર આવેલા છે, કલ્પોમાં આવેલા છે, સામાન્ય વિમાનોમાં આવેલા છે, જ્યોતિશ્ચક્રની મંડલગતિના ક્ષેત્રમાં આવેલા છે, જ્યોતિશ્ચક્રના સ્થિતિક્ષેત્રમાં[1] આવેલા છે, ગતિમાં પ્રીતિવાળા છે, તથા ગતિયુક્ત છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તેઓ કલ્પની ઉપર, કલ્પમાં કે વિમાનોમાં નથી આવેલા, પણ જ્યોતિશ્ચક્રની મંડલગતિના ક્ષેત્રમાં આવેલા છે, તથા ગતિમાં પ્રીતિવાળા તથા ગતિયુક્ત છે. પરંતુ માનુષક્ષેત્રની બહાર જે ચંદ્રાદિ છે, તેઓ ગતિ વિનાના છે.

—શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૮

## ૪

એક વખત ભગવંત ગૌતમે તુરતનો ઊગેલો અને જાસૂમણના પુષ્પના પુંજ જેવો રાતો બાલસૂર્ય જોયો. તે

૧. જે જ્યોતિષ્કો સ્થિર રહે છે, મંડલગતિ કરતા નથી તેમના ક્ષેત્રમાં.

૧૦—'હે ગૌતમ' એ લોકો જે કહે છે, તે અસત્ય કહે છે. હું તો આ પ્રમાણે કહું છું: રાહુ મહા ઋદ્ધિવાળો, મહા સુખવાળો, ઉત્તમ વસ્ત્ર, ઉત્તમ માલા, ઉત્તમ સુગંધ અને ઉત્તમ આભૂષણ ધારણ કરનાર દેવ છે. તે રાહુ દેવનાં નવ નામો કહ્યાં છે: શૃંગાટક, જટિલક, ક્ષત્રક, ખર, દર્દુર, મકર, મત્સ્ય, કચ્છપ અને કૃષ્ણસર્પ. તે રાહુદેવનાં વિમાનો પાંચ વર્ણવાળાં છે: કાળાં, લીલાં, લાલ, પીળાં અને શુકલ. તેમાં રાહુનું જે કાળું વિમાન છે, તે કાજળના જેવા વર્ણવાળું છે. જે લીલું વિમાન છે, તે કાચા તુંબડાના વર્ણ જેવું છે. જે લાલ વર્ણનું વિમાન છે, તે મજીઠના વર્ણ જેવું છે. જે પીળું વિમાન છે, તે હળદરના વર્ણ જેવું છે. અને જે ધોળું વિમાન છે, તે રાખના ઢગલાના વર્ણ જેવું છે. જ્યારે આવતો કે જતો, વિવિધરૂપ ધારણ કરતો કે કામક્રીડા કરતો રાહુ પૂર્વમાં રહેલા ચંદ્રના પ્રકાશને આવરીને પશ્ચિમ તરફ જાય, ત્યારે ચંદ્ર પૂર્વમાં દેખાય છે અને રાહુ પશ્ચિમમાં દેખાય છે. એ પ્રમાણે અન્ય દિશાઓનું પણ જાણવું.

પરંતુ જ્યારે આવતો કે જતો, વિવિધ રૂપ ધારણ કરતો કે કામક્રીડા કરતો રાહુ ચંદ્રની જ્યોત્સ્નાનું આવરણ કરતો કરતો સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે મનુષ્યલોકમાં મનુષ્યો કહે છે કે, 'રાહુ ચંદ્રને ગ્રસે છે.' એ પ્રમાણે જ્યારે રાહુ આવતો કે જતો, ચંદ્રના પ્રકાશને આવરીને પાસે થઈને નીકળી જાય, ત્યારે મનુષ્યલોકમાં મનુષ્યો કહે છે કે, 'ચંદ્રે રાહુની કુક્ષિ ભેદી,' અર્થાત્ રાહુની કુક્ષિમાં પ્રવેશ કર્યો. એ પ્રમાણે જ્યારે રાહુ ચંદ્રની લેશ્યાને ઢાંકીને પાછો વળે,

કોઈથી ગાંજ્યા જાય તેવા ન હતા. જૈન સિદ્ધાંતમાં તેઓ એવા ચુસ્ત હતા કે, દેવ વગેરે આવીને ગમે તેટલા તેમને ભમાવે તો પણ તેઓ ચળે નહીં. તેઓને જૈન સિદ્ધાંતમાં વર્ણવેલ તત્ત્વો બાબત શંકા ન હતી, કે તેમાં જણાવેલ આચાર બાબત વિચિકિત્સા ન હતી. તેઓએ શાસ્ત્રાધ્યયન કરી, તેના અર્થને નિર્ણીત કર્યો હતો; તથા જૈન સિદ્ધાંત ઉપર હાડોહાડ પ્રેમ વ્યાપેલો હોવાથી તેઓ એમ કહેતા કે, 'આ સિદ્ધાંત જ અર્થરૂપ કે પરમાર્થરૂપ છે; બાકી બધું અનર્થરૂપ છે!'

તેઓના ઉદારતાને કારણે તેમના દરવાજાઓના આગળા હમેશાં ઊંચા જ રહેતા, અને તેમનાં આંગણાં જ્યારે-ત્યારે જમી રહેલાઓના એંઠવાડવાળાં જ હોતાં. તેઓ એવા પવિત્ર ચારિત્રવાળા હતા કે, કોઈના અંતઃપુરમાં તેઓ જતા તો કોઈને કદી શંકા જ આવતી નહોતી. તેઓ સ્થૂલ અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, અપરિગ્રહ અને અસ્તેયરૂપી 'શીલવ્રતો',૧ મર્યાદિતક્ષેત્રમાં જ પ્રવૃત્તિ કરવી, ભોગોપભોગની વસ્તુઓની મર્યાદા બાંધવી, અને પ્રયોજન વિનાના અધર્મવ્યાપાર ત્યાગવા, — એ રૂપી 'ગુણવ્રતો'; રાગદ્વેષાદિથી વિરમવારૂપી 'વિરમણવ્રત', પાપકર્મ ત્યાગવાના નિયમરૂપી 'પ્રત્યાખ્યાનવ્રત'; પૌષધ, આઠમ, અમાસ અને પૂનમે ઉપવાસ, બ્રહ્મચર્યપાલન, વગેરે રૂપી 'પૌષધવ્રત'; તથા શ્રમણ સાધુને અન્નપાન, [illegible] વગેરે આપવારૂપ 'અતિથિસંવિભાગ વ્રત' વગેરે

૧ [illegible]

ગૌ૰—હે ભગવન્! શાથી ચંદ્રને 'સસી' – સશ્રી – કહેવાય છે?

મ૰—હે ગૌતમ! જ્યોતિષ્કના ઇંદ્ર અને જ્યોતિષ્કના રાજા ચંદ્રના મૃગાંક વિમાનમાં મનોહર દેવો, મનોહર દેવીઓ, મનોહર આસન, શયન, સ્તંભ તથા સુંદર પાત્ર વગેરે ઉપકરણો છે; તથા ચંદ્ર પોતે પણ સૌમ્ય, કાંત, સુભગ, પ્રિયદર્શન, અને સુરૂપ છે. તે માટે ચંદ્ર 'સસી'– સશ્રી – શોભાસહિત કહેવાય છે.

ગૌ૰—હે ભગવન્! શા હેતુથી સૂર્યને આદિત્ય (આદિમાં થયેલ) એમ કહેવાય છે?

મ૰—હે ગૌતમ! સમયો, આવલિકાઓથી માંડીને ઉત્સર્પિણીઓ અને અવસર્પિણીઓના આદિભૂત – કારણ – સૂર્ય છે. માટે આદિત્ય આદિમાં થનાર કહેવાય છે. [અર્થાત્ કાલના સમય, આવલિકા, આદિ ભેદો સૂર્યની અપેક્ષાએ થાય છે, માટે સૂર્ય અહોરાત્રાદિ કાલનો આદિભૂત હોવાથી આદિત્ય કહેવાય છે.]

—શતક ૧૨, ઉદ્દે૰ ૬

## ૪. અજવાળું-અંધારું

ગૌ૰—હે ભગવન્! દિવસે અજવાળું અને રાત્રીએ અંધારું શાથી હોય છે?

મ૰—હે ગૌતમ! દિવસે સારાં પુદ્ગલો હોય છે અને સારો પુદ્ગલપરિણામ હોય છે. તથા રાત્રિમાં અશુભ પુદ્ગલો હોય છે અને અશુભ પુદ્ગલ-પરિણામ હોય છે તેથી તેમ થાય છે.

ા અસુરકુમારો કર્યા, તેમ વાનવ્યંતર, જ્યોતિષિક
નિક માટે જાણવું. — શતક ૫, ઉદ્દે૦ ૯

## ૫. તમસ્કાય

તમસ્ – અંધારાં પુદ્ગલો – નો કાય – એટલે રાશિ તે
ય. આ લોકમાં આવેલો એક ખાસ તમસ્કાય અહીં
ાત છે. તે તમસ્કાય કાં તો પૃથ્વીકાય હોઈ શકે કે
ાય હોઈ શકે. કારણ કે એ બે કાયો સિવાયનો કોઈ
કાય જેવો હોઈ શકે નહીં. તેમાં શંકા છે:

ગૌ૦—હે ભગવન્! આ તમસ્કાય પૃથ્વીતમસ્કાય છે
પાણીતમસ્કાય છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે પાણી–તમસ્કાય છે. કારણ કે
કેટલાક મણિ વગેરે જેવો પૃથ્વીકાય તો પ્રકાશિત પણ હોય
છે, પરંતુ પાણીતમસ્કાય તો અંધારો જ હોય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! એ તમસ્કાય ક્યાંથી શરૂ થયો છે
અને તેનો અંત ક્યાં છે?

મ૦—હે ગૌતમ! જંબુદ્વીપની બહાર તીરછે
અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો ઓળંગ્યા પછી અરુણવરદ્વીપ
આવે છે. તે દ્વીપની બહારની વેદિકાના અંતથી
અરુણોદય સમુદ્રમાં ૪૨ હજાર યોજન દૂર જઈએ, ત્યારે
ઉપરિતન જલાંત આવે છે. ત્યાંથી એક પ્રદેશની શ્રેણીએ[૧]
તમસ્કાય શરૂ થાય છે. ત્યાંથી શરૂ થઈ તે ૧૭૨૧ યોજન
ઊંચો જઈ, ત્યાંથી પાંછો તીરછો વિસ્તાર પામતો સૌધર્મ,

૧. એટલે કે સમભિત્તિપણે; નહિ કે એક પ્રદેશવાળી
શ્રેણીએ.—ટીકા.

ં એટલે કાળો, ગંભીર, રુંવાટાં ઊભાં કરનાર તથા
યંકર છે. કે તેને દેખીને જ કેટલાક દેવો પણ ક્ષોભ પામે.
અને કદાચ કોઈ દેવ તેમાં પ્રવેશ કરે તોય પણ તે શરીરની
ત્વરાથી અને મનની ત્વરાથી તેને જલદી ઉલ્લંઘી જાય.
તે તમસ્કાયનાં તેર નામ છે: તમ, તમસ્કાય, અંધકાર,
મહાંધકાર. લોકાંધકાર. લોકતમિસ્ર, દેવાંધકાર, દેવતમિસ્ર,
દેવારણ્ય. દેવવ્યૂહ, દેવપરિઘ, દેવપ્રતિક્ષોભ અને અરુણોદક
સમુદ્ર.

ગૌ૦—હે ભગવન્! તમસ્કાય પૃથ્વીનો પરિણામ છે,
પાણીનો પરિણામ છે. જીવનો પરિણામ છે કે પુદ્ગલનો
પરિણામ છે!

મ૦—હે ગૌતમ! તે પાણીનો પણ પરિણામ છે, જીવનો
પણ પરિણામ છે અને પુદ્ગલનો પણ પરિણામ છે.[1] પણ
પૃથ્વીનો પરિણામ નથી. તે તમસ્કાયમાં સર્વ પ્રાણો, ભૂતો,
જીવો અને સત્ત્વો સ્થૂલ વાયુ, સ્થૂલ વનસ્પતિ અને ત્રસ-
પણે અનેક વાર અથવા અનંત વાર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયાં છે,
પણ સ્થૂલ પૃથ્વીકાયિકપણે અને સ્થૂલ અગ્નિકાયિકપણે
નથી થયાં.

— શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૫

૧. કૃષ્ણરાજિ

કૃષ્ણરાજિ એટલે કાળાં પુદ્ગલોની રેખા. તેવી આઠ
કૃષ્ણરાજિઓ છે.[2] ઉપર સનત્કુમાર–માહેન્દ્ર કલ્પમાં અને

૧. પાણી એ જીવ અને પુદ્ગલના પરિણામરૂપ જ છે.
૨. આ આખો વિભાગ તમસ્કાય જેવો હોવાથી તેમાં
પ્ર૦ નંબર ૬? -માં છે.

ી તથા મહાજયંકર – દેવને પણ કરાવે તેવી છે. તે
ગુરાજિનાં આઠ નામ છે : કૃષ્ણરાજિ, મેઘરાજિ, મઘા,
ાપવતી, વાતપરિઘા, વાતપરિક્ષોભા, દેવપરિઘા, દેવપરિક્ષોભા.
કૃષ્ણરાજિ પૃથ્વીનો પરિણામ છે, પણ જળના પરિણામ
નથી. તથા જીવનો પણ પરિણામ છે અને પુદ્ગલનો પણ
પરિણામ છે. તેમાં સર્વ પ્રાણો ભૂતા વગેરે પૂર્વે અનેક વાર
અથવા અનંત વાર ઉત્પન્ન થયાં છે, પણ સ્થૂલ અપ્કાયપણે,
સ્થૂલ અગ્નિકાયપણે, અને સ્થૂલ વનસ્પતિકાયપણે ઉત્પન્ન
થયાં નથી.

— શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૫

## ૨ : ભૂગોળ

### ૧

### ઋતુઓ

ગૌ૦—હે ભગવન્! જ્યારે જંબુદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં વર્ષાની મોસમનો પ્રથમ સમય હોય, ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ હોય; તથા દક્ષિણાર્ધમાં વરસાદની શરૂઆત થાય છે તે જ સમય પછી તુરત જ બીજા સમયે મંદર (મેરુ) પર્વતની પૂર્વ પશ્ચિમે પણ વરસાદની શરૂઆત હોય?

મ૦—હા ગૌતમ! એ જ પ્રમાણે અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર એ બધાં સંબંધે પણ સમયની પેઠે જાણવું. (પાંચ વરસનો) યુગ, વર્ષશત, વર્ષસહસ્ર, તથા એમ છેક પલ્યોપમ અને સાગરોપમ સુધી જાણવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જ્યારે જંબુદ્વીપમાં દક્ષિણાર્ધમાં પ્રથમ અવસર્પિણી હોય છે, ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ પ્રથમ

### ઈષત્પુરોવાત વગેરે વાયુઓ

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! ઈષત્પુરોવાત વગેરે વાયુઓ પોતાના સ્વભાવથી વાય છે?

ભ૦—હે ગૌતમ ! જ્યારે વાયુકાય પોતાના સ્વભાવપૂર્વક ગતિ કરે છે, ત્યારે તે બધા વાયુ વાય છે. અથવા વાયુકાય વૈક્રિયશરીર બનાવીને ગતિ કરે છે, ત્યારે તે બધા વાયુ વાય છે. અથવા જ્યારે વાયુકુમારો અને વાયુકુમારીઓ પોતાને, બીજાને કે બંને માટે વાયુકાયને ઉદીરે છે, ત્યારે તે બધા વાયુઓ વાય છે.

— શતક ૫, ઉદ્દે૦ ૨.

### ૩

### ભરતીઓટ

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! લવણસમુદ્ર ચૌદશને દિવસે, આઠમને દિવસે, અમાસને દિવસે, અને પૂનમને દિવસે વધારે કેમ વધે છે અને વધારે કેમ ઘટે છે?

ભ૦—હે ગૌતમ ! લવણસમુદ્રની વચ્ચે ચારે દિશામાં ચાર મોટા પાતાળકળશો છે: વડવામુખ, કેયૂપ, યૂપ અને ઈશ્વર. તેમનો ઉદ્વેધ એક લાખ યોજનનો છે. મધ્યમ વિષ્કંભ લાખ યોજનનો છે. મૂળનો વિષ્કંભ દશહજાર યોજનનો છે. અને મુખભાગનો વિષ્કંભ દશહજાર યોજનનો છે. તે કળશોના ત્રણ ભાગ છે — નીચેનો, વચલો અને ઉપરનો. તેમાં જે નીચેનો ભાગ છે તેમાં વાયુ છે. વચલામાં પાણી અને વાયુ છે. તથા ઉપરના ભાગમાં પાણી છે. એ ઉપરાંત લવણસમુદ્રમાં બીજા પણ નાના (એક હજાર યોજનના ઉદ્વેધવાળા, તથા સો. સો હજાર અને સો યોજન

ભાવતા હતા, તથા વિવિધ તપમાં રહી આત્માને ભાવિત[1] કરતા વિચરતા હતા.

તે અરસામાં, મહાવીરની પહેલાંના જૈન તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના[2] શિષ્ય ૫૦૦ સાધુઓની સાથે, વિચરતા વિચરતા તુંગિકામાં આવી પહોંચ્યા; અને યોગ્ય સ્થળે ઊતર્યા. તેઓ જાતિ, કુલ, બલ, રૂપ, વિનય, જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર-યુક્ત હતા, લજ્જાયુ, નમ્ર, ઓજસ્વી,[3] તેજસ્વી, પ્રતાપી અને કીર્તિમાન હતા; ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, નિદ્રા, ઇંદ્રિયો, સંકટો તથા વિઘ્નોને[4] જીતનારા હતા; જીવવાની દરકાર વિનાના હતા, મરણની બીક વિનાના હતા; તથા જ્ઞાનાદિની બાબતમાં મહાભંડારરૂપ[5] હતા. તેઓ તપસ્વી હતા, ગુણવંત હતા, નિર્દોષ ભિક્ષાગ્રહણથી જીવનારા હતા, અને સુવ્રતી હતા. વળી તેઓ નિગ્રહપ્રધાન, નિશ્ચયપ્રધાન, ક્ષમા-મુક્તિ-વિદ્યા-મંત્ર-વેદ-બ્રહ્મચર્ય-નય[6]-નિયમ-સત્ય-પવિત્રતા તથા ગુણપ્રિયા યુક્ત,

1. વાસિત કરવું, એકાગ્ર કરવું, ચિંતન કરવું વગેરે સામટા અર્થોમાં તે શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં વારંવાર વપરાય છે.

2. તેમની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૩૧.

3. મનની સ્થિરતા-એકાગ્રતા-વાળા.

4. મૂળમાં તેમને માટે જૈન પારિભાષિક 'પરિષહ' શબ્દ છે. તેને માટે જુઓ આગળ આ ખંડમાં તે નામનું પ્રકરણ.

5. મૂળમાં તેને માટે 'कुत्रिकापण' શબ્દ છે; એટલે કે, ત્રણે લોકની વસ્તુઓ જ્યાંથી મળી શકે તેવી દુકાન.

6. વસ્તુને જોવાના અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓમાંથી કોઈ પણ એક. બધા દૃષ્ટિબિંદુઓના સમન્વય કરનાર પુરુષ 'નયજ્ઞ' કહેવાય.

અને પ્રદેશરૂપ છે; અજીવરૂપ છે. અજીવના પ્રદેશરૂપ પણ છે. તેમાં જે જીવના દેશો છે, તે અવશ્ય એકેન્દ્રિય જીવના દેશો[1] છે, અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને બે ઇન્દ્રિયના દેશો[2] છે, અથવા એકેન્દ્રિયોના અને બે ઇન્દ્રિયના દેશો છે; અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને બે ઇન્દ્રિયોના દેશો છે. અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને ત્રિઇન્દ્રિયનો દેશ છે. એમ અહીં પણ ત્રણ વિકલ્પો જાણવા. એમ અનિંદ્રિય સુધી ત્રણ વિકલ્પો જાણવા.

તેમાં જે જીવના પ્રદેશો છે, તે અવશ્ય એકેંદ્રિયોના પ્રદેશો છે, અથવા એકેંદ્રિયોના પ્રદેશો અને બે ઇન્દ્રિયના પ્રદેશો છે, અથવા એકેંદ્રિયોના પ્રદેશો અને બે ઇન્દ્રિયોના પ્રદેશો છે. એમ સર્વત્ર પ્રથમ સિવાયના બે વિકલ્પો જાણવા[2] એ પ્રમાણે અનિંદ્રિય સુધી જાણવું. અજીવો માટેનું બધું ઉપર પ્રમાણે જાણવું.

યામ્યા (દક્ષિણા), વારુણી (પશ્ચિમ), અને સૌમ્યા (ઉત્તર) દિશાઓને માટે પૂર્વ દિશાની પેઠે જાણવું. અને નૈર્ઋતી, વાયવ્ય, અને ઐશાની દિશાઓ માટે આગ્નેયા પેઠે જાણવું. વિમલા (ઊર્ધ્વ) દિશામાં[3] આગ્નેયાની પેઠે

૧. કારણ કે એકેંદ્રિય જીવો સકલલોકમાં વ્યાપેલા હોવાથી આગ્નેયીમાં પણ તે તો અવશ્ય હોય જ. પરંતુ દ્વિઇંદ્રિય તો અલ્પ જ હોવાથી કદાચિત્ એક પણ સંભવે.

૨. કારણ કે લોકવ્યાપી અવસ્થામાં રહેલા અનિન્દ્રિય (મુક્ત) જીવ સિવાય બધા જીવોનો જ્યાં એક પ્રદેશ હોય છે, ત્યાં તે અસંખ્ય હોય છે.

૩ વિમલામાં જીવોનો અવગાહ ન હોવાથી.

એક પ્રદેશના વિસ્તારવાળી છે. તે તૂટી મયેલી મોતીની માળાને આકારે છે.

ઐન્દ્રી પ્રમાણે ચારે દિશા જાણવી, અને આગ્નેયી પ્રમાણે વિદિશાઓ જાણવી.

વિમલા દિશાની આદિમાં ચાર પ્રદેશ છે. તે બે પ્રદેશના વિસ્તારવાળી છે. ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ રહિત છે. બાકી બધું આગ્નેયી પ્રમાણે જાણવું, પણ તેનો આકાર રુચક જેવો જાણવો. એ પ્રમાણે તમાદિશા પણ જાણવી.

— શતક ૧૩, ઉદ્દે૦ ૪

## ૩ : ઓષધિ

૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઓદન, કુલ્માષ અને મદિરા એ ત્રણે દ્રવ્યો કયા જીવનાં શરીરો કહેવાય?

મ૦—હે ગૌતમ! તે ત્રણેમાં જે ઘન (કઠણ) પદાર્થ છે, તે તેમના જૂના આકારની અપેક્ષાએ વનસ્પતિજીવનાં શરીરો છે. અને જ્યારે તે ખાણિયા વગેરે શસ્ત્રોથી કુટાય છે, નવા આકારનાં ધારક થાય છે, અને અગ્નિથી તેમના વર્ણો (રંગો) બદલાય છે, અગ્નિથી પોતાના પૂર્વ સ્વભાવને છોડનારાં થાય છે, અને અગ્નિથી નવા આકારનાં ધારક થાય છે, ત્યારે તે દ્રવ્યો અગ્નિનાં શરીરો કહેવાય છે. વળી સુરા (મદિરા) માં જે પ્રવાહી પદાર્થ છે, તે તેના જૂના આકારની અપેક્ષાએ પાણીના જીવનાં શરીરો છે; અને જ્યારે તે પ્રવાહી ભાગ શસ્ત્રથી કુટાય છે . . . તથા અગ્નિથી જુદા રંગને ધારણ કરે છે, ત્યારે તે ભાગ અગ્નિકાયનાં શરીરો છે એમ કહેવાય છે.

મ૦—હે ગૌતમ! ઓછામાં ઓછું અંતર્મુહૂર્ત, અને વધારેમાં વધારે ત્રણ વરસ કાયમ રહે. ત્યારબાદ તે યોનિ મ્લાન થાય છે, અને પ્રતિધ્વંસ પામે છે. પછી તે બીજ અ-બીજ થાય છે.

તે પ્રમાણે કલાય, મસૂર તલ, મગ, અડદ, વાલ, કળથી, ચોળા, તુવેર અને ગોળ ચણાનું પણ જાણવું. પણ વધારેમાં વધારે પાંચ વર્ષ જાણવાં. તે પ્રમાણે અળશી, કુસુંભ, કોદરા, કાંગ, બંટી, શણ, સરસવ અને મૂલકબીજનું પણ જાણવું, પણ વધારેમાં વધારે સાત વર્ષ જાણવાં.

— શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૭

૩

ગૌ૦—હે ભગવન્! વનસ્પતિકાયિકો કયા કાળે સૌથી અલ્પ આહારવાળા હોય છે, અને કયા કાળે સૌથી મહા-આહારવાળા હોય છે?

મ૦—હે ગૌતમ! શ્રાવણ, ભાદરવો અને કારતકમાં મહાઆહારવાળા હોય છે. પછી શરદમાં, પછી હેમંતમાં, પછી વસંતમાં અને પછી ગ્રીષ્મઋતુમાં અનુક્રમે અલ્પ આહારવાળા હોય છે. ગ્રીષ્મમાં સૌથી અલ્પ આહારવાળા હોય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! ગ્રીષ્મમાં જો વનસ્પતિકાયિક સૌથી અલ્પ આહારવાળા હોય, તો ઘણા વનસ્પતિકાયિકો ગ્રીષ્મમાં પાંદડાંવાળા, પુષ્પવાળા, ફળવાળા, લીલાછમ દીપતા અને વનની શોભા વડે અત્યંત સુશોભિત કેમ હોય છે?

૪

ગૌ૦—હે ભગવન્! વૃક્ષો કેટલા પ્રકારનાં કહ્યાં છે?

મ૦—હે ગૌતમ! વૃક્ષો ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે: સંખ્યાત જીવવાળાં, અસંખ્યાત જીવવાળાં (તાડ, તમાલ, નાળિયેરી વગેરે)[1] અને અનંત જીવવાળાં (બટાકા, આદુ, વગેરે). તેમાં અસંખ્યાત જીવવાળાંના બે પ્રકાર છે: એક બીજવાળાં (નિંબ, આમ્ર, જાંબુ, ઇ૦); અને બહુ બીજવાળાં (કોઠું, બીલું, ઉંબરો વગેરે.)

—શતક ૮, ઉદ્દે૦ ૩

૫

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઉત્પલ એક જીવવાળું છે કે અનેક જીવવાળું છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે એક જીવવાળું છે, પણ અનેક જીવવાળું નથી. ત્યાર પછી જ્યારે તે ઉત્પલને બીજા જીવો — જીવાશ્રિત પાંદડાં વગેરે અવયવો — ઊગે છે, ત્યારે તે ઉત્પલ એક જીવવાળું નથી, પણ અનેક જીવવાળું છે.[2]

ગૌ૦—હે ભગવન્! તે જીવો ક્યાંથી આવીને ઊપજે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે જીવો નૈરયિકથી આવીને ઊપજતા નથી, પણ તિર્યંચથી, મનુષ્યથી કે દેવથી[3] આવીને ઊપજે છે.

---

૧. જુઓ પ્રજ્ઞાપના પદ ૧, પૃ૦ ૩૩-૧.

૨. જ્યાં સુધી એક જ પાન હોય છે, ત્યાં સુધી એક જ જીવ હોય; પણ પછી પાન વધતાં જાય, તેમ તેમ બહુ જીવો ત્યાં ઉત્પન્ન થાય.

૩. દેવમાં પણ સનત્કુમારથી ઉપરના લોકોમાંથી નહીં. વળી આથી, ઘડું વગેરેના મૂળપણે દેવ કદી ન ઉત્પન્ન થાય, પણ પુષ્પાદિ શુભ અંગમાં ઉત્પન્ન થાય. —શતક ૨૧, ઉદ્દે૦ ૧

બુદ્ધિમાં હેતુરૂપ, સર્વ જીવોના મિત્ર, તપના ફળની આ
વિનાના, અચંચળ, સંયમરત, સાધુપણામાં લીન તથા દોષ
પ્રશ્નોત્તરવાળા હતા.

તેઓના આવ્યાની વાત ટૂંક સમયમાં આખા ગામ
સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ. પેલા જૈન ગૃહસ્થો પણ તે વાત સાંભ
માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા કે, 'હે ભાઈ! એવા સાધુભગવંતોનું
નામ કે ગોત્ર પણ આપણે કાને પડી જાય તોપણ મોટું ફળ
છે, તો પછી તેઓની સામે જવાથી, તેઓને વંદવાથી અને
તેઓની સેવા કરવાથી તો કેટલું અધિક કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય?
વળી આર્ય પુરુષે કહેલ એક પણ આર્ય અને સુધાર્મિક
વચન સાંભળવાથી અતિ લાભ થાય છે, તો પછી તેવો ઘણો
અર્થ સાંભળવાથી થતા લાભની તો વાત જ શી કરવી!
માટે ચાલો આપણે ત્યાં જઈએ અને તેમને વંદન કરી,
તેમની પર્યુપાસના કરીએ. એમ કરવું આપણને બીજા ભવમાં,
પથ્ય અન્નની પેઠે, હિતરૂપ, સુખરૂપ, મુક્તિરૂપ તથા પરંપરાએ
કલ્યાણરૂપ થશે'.

આમ વિચારી તેઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા. ઘેર જઈ,
સ્નાન કરી, ગોત્રદેવીનું પૂજન કરી, કૌતુક અને મંગળરૂપ[3]
પ્રાયશ્ચિત્ત કરી, તથા બહાર જવાને યોગ્ય માંગલિક શુદ્ધ વસ્ત્રોને

1. મૂળમાં તેનો પારિભાષિક શબ્દ 'નિદાન' છે.
2. મૂળ 'હે દેવાનુપ્રિય'.
3. [illegible]
[illegible]

તે જીવો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; અજ્ઞાની છે; [મન-વાણીના યોગ સિવાય] માત્ર કાયયોગી છે; સાકાર કે નિરાકાર ઉપયોગવાળા છે; તેમનાં શરીરો પાંચ વર્ણવાળાં, પાંચ રસવાળાં, બે ગંધવાળાં અને આઠ સ્પર્શવાળાં છે. તે જીવો પોતે વર્ણાદિરહિત છે; ઉચ્છ્વાસક-નિઃશ્વાસક છે, (તથા અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં) અનુચ્છ્વાસક-નિઃશ્વાસક પણ છે; તે જીવો આહારક છે અને વિગ્રહગતિમાં અનાહારક પણ છે; તેઓ અવિરતિવાળા છે; સક્રિય છે; સાત અથવા આઠ કર્મના બંધક છે; આહાર-ભય-મૈથુન-પરિગ્રહ સંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા છે; ક્રોધ-માન-માયા-લોભ કષાયવાળા છે; નપુંસક વેદવાળા જ છે; પણ સ્ત્રીવેદના, પુરુષવેદના તેમ જ નપુંસકવેદના બંધક તો છે; તેઓ અસંજ્ઞી છે; તથા ઇન્દ્રિયવાળા છે.

તે ઉત્પલનો જીવ ઉત્પલપણે કાળની અપેક્ષાએ ઓછામાં ઓછો અંતર્મુહૂર્ત સુધી રહે અને વધારેમાં વધારે અસંખ્ય-કાલ સુધી રહે. તે ઉત્પલનો જીવ પૃથ્વીકાયિકમાં આવે અને ફરી પાછો ઉત્પલમાં આવે એ પ્રમાણે ભવની અપેક્ષાએ ઓછામાં ઓછા બે ભવ[1] અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત ભવ સુધી ગમનાગમન કરે. એમ વાયુકાયિક સુધી સમજવું. પણ વનસ્પતિમાં આવે તો ઓછામાં ઓછા બે ભવ અને વધારેમાં વધારે અનંત ભવ સુધી ગમનાગમન કરે. બે-ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ઓછામાં ઓછા બે ભવ, અને વધારેમાં વધારે સંખ્યાત ભવો ગમનાગમન કરે. એમ ચતુરિંદ્રિય જીવ સુધી ગમનાગમનનો કાલ સમજવો.

1. પ્રથમ ભવ પૃથ્વી-કાયિક-પણે, અને બીજો ઉત્પલપણે, ત્યાર પછી મનુષ્યાદિ ગતિમાં આવે

બે પ્રકારનો છે: આદિ અને અનાદિ. તેમાં અનાદિ વિસ્રસાબંધ ત્રણ પ્રકારનો છે: ધર્માસ્તિકાયનો અન્યોન્ય અનાદિ વિસ્રસાબંધ, તેમ જ અધર્માસ્તિકાયનો અને આકાશાસ્તિકાયનો.[1]

આદિવિસ્રસાબંધ ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) બંધન-પ્રત્યયિક – એટલે કે સ્નિગ્ધત્વાદિ ગુણ દ્વારા દ્વિપ્રદેશિકાદિ પરમાણુઓનો બંધ. (૨) ભાજનપ્રત્યયિક — એટલે કે ભાજન — આધારને નિમિત્તે થતો બંધ.[2] અને (૩) પરિણામ-પ્રત્યયિક — એટલે કે રૂપાન્તર નિમિત્તે થતો બંધ.[3]

૨. પ્રયોગબંધના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) અનાદિ અનંત. (૨) સાદિ અનંત અને (૩) સાદિ સાંત.

પ્રયોગબંધ એટલે જીવના વ્યાપારવડે જીવપ્રદેશોનો અને ઔદારિકાદિ શરીરના પુદ્ગલોનો જે બંધ થાય તે.

---

૧. તે બંધ દેશબંધ છે, પણ સર્વબંધ નથી. ધર્માસ્તિકાયાદિના પ્રદેશોનો બીજા પ્રદેશો સાથે પરસ્પર સંબંધ તે દેશબંધ. જો તેમનો સર્વબંધ હોય તો એક પ્રદેશમાં બીજા સર્વ પ્રદેશોનો અંતર્ભાવ થાય, અને તેથી ધર્માસ્તિકાયાદિ એક એક પ્રદેશરૂપ થાય.— ટીકા. વળી તે ત્રણેનો તે બંધ સર્વકાળ સુધી હોય છે.

૨. જૂની મદિરાનો, જૂના ગોળનો અને જૂના ચોખાનો ભાજનપ્રત્યયિક બંધ છે. એક ભાજનમાં રહેલી જૂની મદિરા ઘટ્ટ થાય છે અને જૂના ગોળ તથા ચોખાનો પિંડ થાય છે.

૩. વાદળાં, ઇંદ્રધનુષ, સંધ્યા, ગાંધર્વનગર, વીજળી, દિગ્દાહ, ધૂળની વૃષ્ટિ, ધૂમિકા, મહિકા, ચંદ્રગ્રહણ, કિરણના અમોઘ ઇ.

બૂરું, છાણ, કચરા વગેરેના ઢગલાનો બંધ ). સમુચ્ચય બંધ
(કૂવા, તળાવ, નદી ધરા, વાપી, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા, ગુંજાલિકા,
સરોવરો, બિલ, દેવકુલ, સભા, પરબ, સ્તૂપ, ખાઈ, પરિઘ.
કિલ્લા, કાંગરા, ચારકો, દ્વાર, ગોપુર, તોરણ, પ્રાસાદ, ધર.
શરણ, લેણ ( ગૃહવિશેષ ), હાટ, શૃંગાટકાકારમાર્ગ, ત્રિકમાર્ગ,
ચતુષ્કમાર્ગ, ચત્વરમાર્ગ, ચતુર્મુખમાર્ગ અને રાજમાર્ગાદિના
ચૂના દ્વારા, કચરા દ્વારા અને વજ્રલેપના સમુચ્ચય વડે થતો
બંધ ). અને સંહનનબંધ. તે બે પ્રકારનો છે: દેશસંહનનબંધ
(એટલે કે કોઈ વસ્તુના અંશથી કોઈ વસ્તુના અંશનો
શકટાદિ[1] અવયવોની પેઠે પરસ્પર સંબંધરૂપ બંધ. ) અને
સર્વસંહનનબંધ (એટલે કે ક્ષીરનીરાદિની પેઠે સર્વાત્મ
સંબંધરૂપ બંધ. )

૬. શરીરબંધ બે પ્રકારનો છે: પૂર્વપ્રયોગપ્રત્યયિક
(–એટલે કે વેદના, કષાયાદિ સમુદ્ઘાતરૂપ જીવનો વ્યાપાર.
તે નિમિત્તે થયેલો જીવપ્રદેશોનો કે તદાશ્રિત તૈજસ-કાર્મણ
શરીરનો બંધ) અને પ્રત્યુત્પન્નપ્રયોગપ્રત્યયિક (એટલે કે
વર્તમાન કાલે કેવલિસમુદ્ઘાતરૂપ જીવવ્યાપારથી થયેલો
તૈજસ-કાર્મણ શરીરનો બંધ.[2])

---

૧. ગાડાં, રથ, યાન, યુગ્યવાહન, ગિલ્લી (અંબાડી),
થિલ્લિ (પલાણ), શિબિકા, સ્યન્દમાની (પુરુષ જેટલું મોટું
વાહન); તેમ જ લોઢી, લોઢાના કડાયાં, કડછા, આસન, શયન,
-તંભો. ભાંડ (માટીનાં વાસણ), પાત્ર અને નાના પ્રકારનાં
ઉપકરણ.

૨. કેવલિસમુદ્ઘાત વડે સમુદ્ઘાત કરતા અને તે
સમુદ્ઘાતથી પાછા ફરતા, વચ્ચે મથાનાવસ્થામાં વર્તતા

ઔદારિકશરીરપ્રયોગબંધમાં સર્વબંધ કાળની અપેક્ષાએ એક સમય અને દેશબંધ ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધારેમાં વધારે એક સમય ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમ સુધી હોય છે.[1]

ઔદારિક શરીરના બંધનું અંતર કાળથી ગણીએ તો સર્વબંધનું અંતર ઓછામાં ઓછું ત્રણ સમય ન્યૂન ક્ષુલ્લક ભવગ્રહણ પર્યંત છે; અને વધારેમાં વધારે સમયાધિક પૂર્વકોટી અને તેત્રીશ સાગરોપમ છે. દેશબંધનું અંતર ઓછામાં ઓછું એક સમય અને વધારેમાં વધારે ત્રણ સમય અધિક તેત્રીશ સાગરોપમ છે.[2]

---

1. પૂડલાના ઉદાહરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વબંધ એક સમય જ હોય. અને જ્યારે વાયુકાયિક કે મનુષ્યાદિ વૈક્રિય શરીર કરીને અને તેને છોડીને ઔદારિક શરીરનો એક સમય સર્વબંધ કરે, અને પુનઃ તેનો દેશબંધ કરી, એક સમય પછી તરત જ મરણ પામે, ત્યારે ઓછામાં ઓછો એક સમય દેશબંધ થાય. ઔદારિક શરીરવાળાની વધારેમાં વધારે સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમ છે. તેમાં પ્રથમ સમયે તેઓ સર્વબંધક છે; અને પછી એક સમય ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમ સુધી દેશબંધક છે. પેટાવિભાગમાં દરેકની વધારેમાં વધારે સ્થિતિ અલગ અલગ જાણવી. અહીં વિસ્તાર પડતો મૂક્યો છે.

2. કોઈ જીવ મનુષ્યાદિ ગતિમાં અવિગ્રહગતિએ આવી ત્યાં પ્રથમ સમયે સર્વબંધક થઈ, પૂર્વકોટીવર્ષ પર્યંત ત્યાં રહી, તે ત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળો નારક કે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવ થાય; અને પછી ને ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિએ ઔદારીકશરીરધારી થાય; વિગ્રહગતિના બે સમયમા ને અનાહારક હોય અને ત્રીજે સમયે તે ઔદારિકશરીરનો સર્વબંધક થાય. હવે તેમાં વિગ્રહગતિના

ઉત્સાહપૂર્વક પહેરી. તેઓ ઘેરથી નીકળી શહેર બહાર ગયા; અને પછી પુષ્પવતી ચૈત્ય,[1] કે જ્યાં પેલા સાધુઓ ઊતરેલા હતા, ત્યાં આવ્યા. પાસે પહોંચતાં જ તેમણે પોતાની પાસેનાં બધાં સચિત્ત દ્રવ્યો દૂર મૂક્યાં; અચિત્ત દ્રવ્યો જ સાથે રાખ્યાં; ખભે વસ્ત્રની એક પીછોડી[2] નાખી તથા તે સાધુઓ દૃષ્ટિએ પડતાં જ હાથ જોડ્યા અને મનને એકાગ્ર કર્યું. આ પ્રમાણે નમ્ર થઈ, તેઓએ ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી, તેમની મન વાણી-કાયાથી પર્યુપાસના કરી.

પેલા સાધુ ભગવંતોએ પણ ઘણા લોકોને આવ્યા જોઈ, ચાર મહાવ્રતવાળા[3] ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. તેનું શ્રવણ કરી, લોકસમુદાય હર્ષિત તથા સંતુષ્ટ થઈ, તેમની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી, 'તમે ઠીક કહ્યું; આવું કથન બીજા વડે અસંભવિત છે,' એમ કહી, તેમને નમન કરી, પોતપોતાને ઠેકાણે ચાલ્યો ગયો.

ત્યાર બાદ પેલા જૈન ગૃહસ્થોએ પણ તેમની પ્રદક્ષિણા વગેરે કરીને તેમને આ પ્રમાણે પૂછ્યું:

"હે ભગવન્! સંયમનું શું ફળ છે? તથા તપનું શું ફળ છે?"

---

૧. કોઈ દેવનું સ્થાનક-મંદિર.

૨. તેને 'એકશાટિક-ઉત્તરાસંગ' કહે છે.

૩. પાર્શ્વનાથના વખતમાં પાંચમા બ્રહ્મચર્યવ્રતનો અપરિગ્રહમાં જ સમાવેશ કરી લેવામાં આવતો. કારણકે, સ્ત્રીને પરિગ્રહનો જ એક ભાગ ગણવામાં આવતી. એ સંબંધી તે સમયમાં જ ચાલેલી ચર્ચા માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ,' પુસ્તક, પાનું ૧૩૪.

૬

## આશીવિષો

વિવરણ : આશી એટલે દાઢ. તેમાં જેઓને વિષ હોય તે પ્રાણીઓ આશીવિષ કહેવાય છે. તેમના બે પ્રકાર છે: જાતિ (એટલે કે જન્મથી) આશીવિષ, અને કર્માશીવિષ. સાપ વીંછી વગેરે જાતિઆશીવિષ છે; અને કર્મ એટલે શાપાદિકથી બીજાને ઉપઘાત કરનારા કર્માશીવિષ છે. પર્યાપ્ત પંચેંદ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યને તપશ્ચર્યા આદિકથી અથવા બીજા કોઈ કારણથી આશીવિષલબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી તેઓ શાપાદિકથી બીજાનો નાશ કરવાની શક્તિવાળા હોય છે. તેઓ આશીવિષલબ્ધિના સ્વભાવથી સહસ્રાર દેવલોક સુધીના દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને પૂર્વે તેમણે આશીવિષ ભાવનો અનુભવ કરેલો હોવાથી અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં તે દેવો કર્માશીવિષલબ્ધિવાળા હોય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! આશીવિષો કેટલા પ્રકારના છે?

મ૦—હે ગૌતમ! આશીવિષો બે પ્રકારના છે: જાતિઆશીવિષ અને કર્માશીવિષ. તેમાં જાતિઆશીવિષો ચાર પ્રકારના કહ્યા છે: ૧. વૃશ્ચિકજાતિઆશીવિષ, ૨. મંડૂકજાતિઆશીવિષ, ૩. ઉરગજાતિઆશીવિષ, અને ૪. મનુષ્યજાતિઆશીવિષ.

તેમાં વૃશ્ચિકજાતિઆશીવિષનું વિષ અર્ધભરતક્ષેત્ર પ્રમાણ શરીરને વિષ વડે વિદલિત કરવા સમર્થ છે. પણ તે તેનું માત્ર સામર્થ્ય છે, કદી તેઓએ તેમ કર્યું નથી. કરતા નથી.

૬૦૬

૨

આશીવિષો

વિવરણ: આશી એટલે દાઢ, તેમાં જેઓને વિષ હોય તે પ્રાણીઓ આશીવિષ કહેવાય છે. તેમના બે પ્રકાર છે: જાતિ (એટલે કે જન્મથી) આશીવિષ, અને કર્માશીવિષ. સાપ વીંછી વગેરે જાતિઆશીવિષ છે, અને કર્મ એટલે શાપાદિકથી બીજાને ઉપઘાત કરનારા કર્માશીવિષ છે. પર્યાપ્ત પંચેંદ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યને તપશ્ચર્યા આદિકથી અથવા બીજા કોઈ કારણથી આશીવિષલબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી તેઓ શાપાદિકથી બીજાનો નાશ કરવાની શક્તિવાળા હોય છે. તેઓ આશીવિષલબ્ધિના સ્વભાવથી સહસ્રાર દેવલોક સુધીના દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને પૂર્વે તેમનું આશીવિષ ભાવનો અનુભવ કરેલો હોવાથી અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં તે દેવો કર્માશીવિષલબ્ધિવાળા હોય છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્! આશીવિષો કેટલા પ્રકારના છે?

ઉત્તર—હે ગૌતમ! આશીવિષો બે પ્રકારના છે: જાતિઆશીવિષ અને કર્માશીવિષ. તેમાં જાતિઆશીવિષો [illegible] પ્રકારના કહ્યા છે: ૧. વૃશ્ચિકજાતિઆશીવિષ, ૨. [illegible] ૩. ઉરગજાતિઆશીવિષ, અને [illegible]

[illegible] જાતિઆશીવિષનું વિષ અર્ધ [illegible] સમર્થ [illegible]

## ૩

## સ્વપ્ન

ગૌ૦—હે ભગવન્! સ્વપ્નદર્શન કેટલા પ્રકારનું છે?

મ૦—હે ગૌતમ! પાંચ પ્રકારનું છે: ૧. યથાતથ્ય સ્વપ્નદર્શન—એટલે કે સત્ય અથવા તાત્ત્વિક સ્વપ્નદર્શન. તેના દૃષ્ટાર્થાવિસંવાદી અને ફલાવિસંવાદી એવા બે પ્રકાર છે. સ્વપ્નમાં જોયેલા અર્થને અનુસારે જાગૃત અવસ્થામાં બનાવ બને. તે દૃષ્ટાર્થાવિસંવાદી કહેવાય; અને સ્વપ્નના અનુસાર સંપત્તિ આદિ ફળ અવશ્ય મળે તો તે ફલાવિસંવાદી કહેવાય. ૨. પ્રતાનસ્વપ્નદર્શન—એટલે કે વિસ્તારવાળું સ્વપ્ન. તે યથાતથ્ય પણ હોય કે અન્યથા પણ હોય. ૩. ચિંતાસ્વપ્નદર્શન—એટલે કે જાગૃત અવસ્થામાં જે અર્થનું ચિંતન કરેલું હોય તેને સ્વપ્નમાં જુએ તે. ૪. તદ્વિપરીત સ્વપ્નદર્શન—એટલે કે જેવું સ્વપ્ન જોયું હોય, તેથી વિરુદ્ધ વસ્તુની જાગૃત અવસ્થામાં પ્રાપ્તિ થાય તે. અને ૫. અવ્યક્ત સ્વપ્નદર્શન—એટલે કે સ્વપ્નમાં અસ્પષ્ટ અર્થનો અનુભવ કરવો તે.

સૂતેલો પ્રાણી સ્વપ્ન ન જુએ, કે જાગતો પ્રાણી સ્વપ્ન ન જુએ, પણ સૂતો-જાગતો પ્રાણી સ્વપ્નને જુએ.[1]

૧. અહીં મૂળમાં 'સૂતેલા' અને 'જાગતા'ના બે અર્થ બતાવ્યા છે: નિદ્રાયુક્ત જીવ દ્રવ્યથી સૂતેલો કહેવાય; અને વિરતિરહિત જીવ ભાવથી સૂતેલો કહેવાય. નૈરયિકો ભાવથી સૂતેલા છે; એ પ્રમાણે ચતુરિંદ્રિય સુધી જાણવું. પંચેંદ્રિયતિર્યંચો ભાવથી સૂતેલા છે અને સૂતેલા-જાગતા છે, પણ તદ્દન જાગતા નથી. મનુષ્યો સૂતેલા છે, જાગૃત પણ છે અને સૂતા-જાગતા પણ છે. વાનવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોને નૈરયિકો જેવા જાણવા.

મોટા સૂર્યને જોયો;[1] ૯. મોટા માનુષોત્તર પર્વતને પોતાના લીલા વર્ણના આંતરડા વડે સર્વ બાજુએથી આવેષ્ટિત, પરિવેષ્ટિત કરેલા જોયો.[2] અને ૧૦. મેરુ પર્વતની ચૂલિકા ઉપર સિંહાસન ઉપર બેઠેલ પોતાના આત્માને[3] જોયો.

સ્વપ્નને અંતે[4] અશ્વ, ગજ કે બળદની પંક્તિ જુએ અને તેના ઉપર ચડે તથા તેના ઉપર પોતાને ચડેલો માને,[5] તો તે તે જ ભવમાં સિદ્ધ થાય.

સમુદ્રને બંને પડખે અડકેલું તથા પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ લાંબું મોટું દામણ જુએ અને તેને વીંટાળે; બંને બાજુએ લોકાન્તને સ્પર્શેલું તથા પૂર્વ અને પશ્ચિમ લાંબું મોટું દોરડું જુએ, અને તેને કાપી નાખે; કાળું અથવા[6] ધોળું સૂતર જુએ અને તેને ઉકેલે; લોઢું, તાંબું, કથીર કે સીસાનો ઢગલો જુએ અને તેના ઉપર ચડે; રૂપાના, સુવર્ણના, રત્નના કે વજ્રના ઢગલાને જુએ અને તેના ઉપર ચડે; ઘાસના, કાષ્ઠના, પાંદડાના, છાલના, ફોતરાના, ભૂસાના, છાણના કે

---

૧. તેના ફળરૂપે કેવલજ્ઞાન અને દર્શન પ્રાપ્ત કર્યાં.

૨. તેના ફળરૂપે દેવલોકમાં, મનુષ્યલોકમાં અને અસુરલોકમાં ઉદાર કીર્તિ, સ્તુતિ, અને સન્માન પ્રાપ્ત કર્યાં.

૩. તેના ફળરૂપે દેવ મનુષ્ય અને અસુરયુક્ત પરિષદમાં કેવળી થઈને ધર્મ કહ્યો.

૪. એટલે કે એ સ્વપ્ન જોઈને તરત જાગે. અહીં જોનાર સ્ત્રી કે પુરુષ બંને ગણાવાનાં છે. જુઓ નીચે નોંધ ૫.

૫. આ ભાન પછીના સ્વપ્નમાં ફરી નથી લખ્યો; પણ બધે સમજી લેવો.

૬. ભાગ: ૨'નથી માંડીને ચોથા સુધીનું.

વાળો, એક ગંધવાળો, એક રસવાળો અને બે સ્પર્શવાળો હોય છે. દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ કદાચ એક વર્ણવાળો કે કદાચ બે વર્ણવાળો કે કદાચ એક ગંધવાળો કે કદાચ બે ગંધવાળો, કદાચ એક રસવાળો કે કદાચ બે રસવાળો, કદાચ બે સ્પર્શવાળો, કદાચ ત્રણ સ્પર્શવાળો, અને કદાચ ચાર સ્પર્શવાળો હોય. એ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ જાણવો; પણ તે કદાચ ત્રણ વર્ણવાળો અને ત્રણ રસવાળો પણ હોય. એ પ્રમાણે ચતુષ્પ્રદેશિક સ્કંધ વિષે પણ જાણવું, પણ તે કદાચ ચાર વર્ણવાળો અને ચાર રસવાળો પણ હોય; એ પ્રમાણે પંચપ્રદેશિક સ્કંધને વિષે પણ જાણવું. પણ તે કદાચ પાંચ વર્ણ અને પાંચ રસવાળો પણ હોય. તેમ છેક અસંખ્યાત પ્રદેશિક સ્કંધ સુધી જાણવું. તથા સૂક્ષ્મ પરિણામવાળો અનંત પ્રદેશિક સ્કંધ પણ તેમ જ જાણવો. તેમ જ સ્થૂલ પરિણામ વાળો અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ પણ જાણવો, પણ તે કદાચ પાંચથી આઠ સુધીના સ્પર્શવાળો પણ હોય.[1]

— શતક ૧૮. ઉદ્દે૦ ૬

૫

શબ્દ

ગૌ૦ — હે ભગવન્! છદ્મસ્થ મનુષ્ય વગાડવામાં આવતા શંખ, રણશિંગું, શંખલી, કાહલી, ડુક્કરના ચામડાથી મઢેલ મોઢાવાળું વાજું, ઢોલ, ઢોલકી, ડાકલું, હોરંભી,[2] ઝાલર,

1 કારણ કે સ્થૂલ સ્કંધોમાં જ આઠેય સ્પર્શ હોય છે.

2. એનો અર્થ રૂઢિથી જાણવો – એમ ટીકાકાર પણ જણાવે છે.

પેલા સાધુ ભગવંતોએ જવાબ આપ્યો: "હે આર્યો! સંયમથી નવાં કર્મો બંધાતાં અટકે છે; અને તપથી પૂર્વે બંધાયેલાં કર્મો દૂર થાય[1] છે."

આ સાંભળી પેલા ગૃહસ્થોએ પૂછ્યું કે, "અમે સાંભળ્યા પ્રમાણે સંયમથી દેવલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને દેવ થવાય છે, તેનું શું?"

ત્યારે તે સાધુઓએ[2] જવાબ આપ્યો: "સરાગ અવસ્થામાં આચરેલા તપથી, સરાગ અવસ્થામાં પાળેલા સંયમથી, મૃત્યુ પહેલાં બધાં કર્મોનો નાશ ન કરી શકાવાથી, કે બાહ્ય સંયમ હોવા છતાં અંતરમાં રહેલી આસક્તિથી મુક્તિને બદલે દેવપણું પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત સાચી છે માટે અમે કહી છે, અમારા અભિમાનથી કહી નથી."

આ જવાબ સાંભળી પેલા જૈન ગૃહસ્થો સંતુષ્ટ તથા હર્ષિત થયા; અને બીજા પણ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછી, તથા પ્રદક્ષિણા-વંદનાદિ કરી પોતપોતાને સ્થળે પાછા ફર્યા.

તે અરસામાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર શિષ્યસમુદાય[3] સાથે ફરતા ફરતા રાજગૃહ નગરમાં આવી પહોંચ્યા, અને

૧. એ હિસાબે જૈન પરિભાષામાં 'વ્યવદાન' (કાપવું-સાફ [illegible]) કહે છે.

૨. આ જવાબ મૂળમાં કાલિકપુત્ર, મેહિલ, આનંદરક્ષિત, અને કાશ્યપ એ ચારે જણે આપેલો છે; અને દરેકે જવાબમાંનો [illegible] એક અંશ પૂરો પૂરો કહ્યો છે.

૩. [illegible]

[illegible]

## ૧

# પ્રવેશનકનું ગણિત

બીજી ગતમાંથી આવીને વિજાતીય ગતિમાં જીવનો પ્રવેશ–ઉત્પાદ થવો તે પ્રવેશનક કહેવાય.

નરકો સાત છે : રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા અને તમસ્તમઃપ્રભા. અહીં તેમના વિષે ગણિત છે.

વાણિજ્યગ્રામના દૂતિપલાશ ચૈત્યમાં પાર્શ્વપ્રભુના શિષ્ય ગાંગેય પ્રશ્ન પૂછે છે :

ગાં૦—હે ભગવન્! એક નારક જીવ નૈરયિક પ્રવેશનક દ્વારા પ્રવેશ કરતો રત્નપ્રભામાં હોય, શર્કરાપ્રભામાં હોય. . . એમ તમસ્તમઃપ્રભા પૃથ્વીમાં હોય ?

મ૦—હે ગાંગેય ! તે રત્નપ્રભામાં પણ હોય, શર્કરાપ્રભામાં પણ હોય. . . એમ તમસ્તમઃપ્રભા પૃથ્વીમાં પણ હોય.

પ્રભામાં હોય. અથવા બે શર્કરાપ્રભામાં અને એક વાલુકાપ્રભામાં . . . એમ બે શર્કરાપ્રભામાં અને એક તમસ્તમઃપ્રભામાં હોય.

તેમ આગળની પૃથ્વીઓની વક્તવ્યતા કહેવી. તે રીતે રત્નપ્રભાના કુલ ૧૨ વિકલ્પ, શર્કરાપ્રભાના ૧૦, વાલુકાપ્રભાના ૮, પંકપ્રભાના ૬, ધૂમપ્રભાના ૪, અને તમઃપ્રભાના ૨ એમ કુલ ૪૨ વિકલ્પો થશે.

૪. અથવા એક રત્નપ્રભામાં, એક શર્કરાપ્રભામાં, અને એક વાલુકાપ્રભામાં હોય; અથવા એક રત્નપ્રભામાં, એક શર્કરાપ્રભામાં અને એક પંકપ્રભામાં . . . એમ એક રત્નપ્રભામાં, એક શર્કરાપ્રભામાં અને એક તમસ્તમઃપ્રભામાં હોય. (કુલ પાંચ)

અથવા એક રત્નપ્રભામાં, એક વાલુકાપ્રભામાં અને એક પંકપ્રભામાં હોય; . . . અથવા એક રત્નપ્રભામાં એક વાલુકાપ્રભામાં અને એક તમસ્તમઃપ્રભામાં હોય (કુલ ચાર વિકલ્પ)

અથવા એક રત્નપ્રભામાં, એક પંકપ્રભામાં અને ધૂમપ્રભામાં હોય; . . . અથવા એક રત્નપ્રભામાં, એક પંકપ્રભામાં અને એક તમસ્તમઃપ્રભામાં હોય. (કુલ ત્રણ વિકલ્પ).

એ પ્રમાણે પંકપ્રભા છોડીને કુલ બે વિકલ્પ; તથા ધૂમપ્રભા છોડીને એક વિકલ્પ. એમ કુલ રત્નપ્રભાના ૫-૪-૩-૨-૧ મળીને ૧૫ વિકલ્પ થાય.

એ પ્રમાણે શર્કરાપ્રભાના ૪-૩-૨-૧ મળીને ૧૦ વિકલ્પ થાય. એ પ્રમાણે વાલુકાપ્રભાના ૩-૨-૧ મળીને ,

પ્રવેશ કરતા હોય, ત્યારે તેઓ રત્નપ્રભામાં પણ હોય. . . . એમ તમસ્તમઃપ્રભામાં પણ હોય. [એમ એકસંયોગી ૭ વિકલ્પ].

૨. અથવા એક રત્નપ્રભામાં હોય અને સંખ્યાતા શર્કરાપ્રભામાં હોય. . . . એમ એક રત્નપ્રભામાં હોય અને સંખ્યાતા તમસ્તમઃપ્રભામાં હોય [૭ વિકલ્પ].

અથવા બે રત્નપ્રભામાં અને સંખ્યાતા શર્કરાપ્રભામાં હોય. . . . એમ ૨ રત્નપ્રભામાં અને સંખ્યાતા તમસ્તમઃપ્રભામાં હોય (૭ વિકલ્પ). એમ ત્રણ રત્નપ્રભામાં. . . એમ દશરત્નપ્રભામાં અને સંખ્યાત તમસ્તમઃપ્રભામાં.

અથવા સંખ્યાતા રત્નપ્રભામાં અને સંખ્યાતા શર્કરાપ્રભામાં. . . . એમ સંખ્યાતા રત્નપ્રભામાં અને સંખ્યાતા તમસ્તમઃપ્રભામાં.

એમ શર્કરાપ્રભા આદિનું પણ ગણી લેવું. એમ દ્વિકસંયોગી ૨૩૧ વિકલ્પો થશે.

૩. અ. અથવા એક રત્નપ્રભામાં, એક શર્કરાપ્રભામાં અને સંખ્યાતા વાલુકાપ્રભામાં . . . એમ એક રત્નપ્રભામાં, એક શર્કરાપ્રભામાં અને સંખ્યાતા તમસ્તમઃપ્રભામાં.

અથવા એક રત્નપ્રભામાં, બે શર્કરાપ્રભામાં અને સંખ્યાતા વાલુકાપ્રભામાં . . . એમ એક રત્નપ્રભામાં, દશ શર્કરાપ્રભામાં અને સંખ્યાતા વાલુકાપ્રભામાં. પછી એક રત્નપ્રભામાં, સંખ્યાતા શર્કરાપ્રભામાં અને સંખ્યાતા વાલુકાપ્રભામાં હોય. પછી બે રત્નપ્રભામાં, સંખ્યાતા શર્કરાપ્રભામાં અને સંખ્યાતા વાલુકાપ્રભામાં . . . એમ ૧૦ રત્નપ્રભામાં સંખ્યાતા શર્કરાપ્રભામા અને સંખ્યાતા વાલુકાપ્રભામાં. પછી

ષટ્કસંયોગમાં પૂર્વોક્ત ક્રમથી ૫૧ વિકલ્પો થાય છે. ની સાથે સાત નરકનાં ષટ્કયોગી ૭ પદોના ગુણાકાર કરતાં ૩૫૭ વિકલ્પો થાય છે.

સપ્તસંયોગમાં તો પૂર્વોક્ત ભાવનાથી ૬૧ વિકલ્પો થાય છે. એ પ્રમાણે સંખ્યાત નૈરયિકોને આશ્રયીને ૭-૨૩૧-૭૩૫-૧૦૮૫-૮૬૧-૩૫૭-૬૧ મળી કુલ ૩૩૩૭ વિકલ્પો ગણવા.

## અસંખ્યાતનું ગણિત

૧ થી ૧૦, પછી સંખ્યાત અને પછી અસંખ્યાતપદ ઉમેરી અસંખ્યાતનું ગણિત ગણવું. તેના ૭-૨૫૨-૮૦૫-૧૧૯૦-૯૪૫-૩૯૨-૬૭ મળી કુલ ૩૬૫૮ વિકલ્પો થશે.

આ પ્રમાણે એકેંદ્રિય, દ્વિઇંદ્રિય, ત્રિઇંદ્રિય, ચતુરિંદ્રિય અને પંચેંદ્રિય તિર્યંચયોનિકપ્રવેશનકમાં એક તિર્યંચયોનિક જીવથી માંડીને અસંખ્યાત જીવ સુધીનું ગણિત ગણવું.

મનુષ્યપ્રવેશનક સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ એમ બે પ્રકારનું છે. તેનું પણ એક મનુષ્યથી માંડીને અસંખ્યાત મનુષ્ય સુધીનું ગણિત ગણવું.

દેવપ્રવેશનક ચાર પ્રકારનું છેઃ ભવનવાસિદેવપ્રવેશનક, વાનવ્યંતરદેવ૰ જ્યોતિષ્કદેવ૰ અને વૈમાનિકદેવપ્રવેશનક. તેનું પણ એક દેવથી માંડીને અસંખ્ય દેવ સુધીનું ગણિત ગણવું.

— શતક ૯, ઉદ્દે૰ ૩૨

નગરના ઈશાનખૂણામાં આવેલા 'ગુણશિલક' નામના ચૈત્યમાં. તે ભગવાન ધર્મના[1] 'આદિકર્તા' હતા; 'તીર્થંકર' હતા; અન્યના ઉપદેશ વિના સ્વયં તત્ત્વબોધ પામેલા હતા. પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ હતા; સકલ લોકમાં શ્રેષ્ઠ હતા. સમસ્ત જગતના નાથ, પ્રદીપરૂપ, પ્રકાશક, અભયદાન દેનારા, જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુ આપનારા, માર્ગદર્શક, શરણરૂપ, ધર્મદેશક, ધર્મસારથિ, ધર્મચક્રવર્તી, કેવલજ્ઞાની,[2] છદ્મરહિત, રાગદ્વેષના જીતનારા જિન, સકલ તત્ત્વના જ્ઞાતા, પોતે બુદ્ધ અને મુક્ત હોઈ અન્યને બોધ તેમ જ મુક્તિ અપાવનારા, સર્વજ્ઞ, અને સર્વદર્શી હતા; તથા શિવ (કલ્યાણરૂપ), અચલ, રોગરહિત[3], અનંત[4], અક્ષય, વ્યાબાધરહિત, અને પુનરાવૃત્તિ રહિત એવા સિદ્ધગતિ નામના સ્થાનને પામવાની ઇચ્છાવાળા[5] હતા.

તે અરસામાં ભગવાનના મોટા શિષ્ય ઇંદ્રભૂતિ[6] નામના સાધુ સંયમ અને તપ આચરતા તેમની સાથે જ ફરતા હતા. તે સાડાસાત હાથ ઊંચા હતા; તેમનો શારીરિક બાંધો ઉત્તમ

---

૧ 'આચારાંગાદિ શાસ્ત્રમાં કહેલ ધર્મના.'–ટીકા

૨. અસ્ખલિત, તેમજ વ્યવધાનયુક્ત પદાર્થોને પણ જાણનાર શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન તથા દર્શનવાળા.

૩. રોગના કારણરૂપ શરીર અને મનનો મુક્ત સ્થિતિમાં અભાવ હોવાથી.

૪ અનંત પદાર્થ વિષયક જ્ઞાનસ્વરૂપ.

૫. આ ઇચ્છા કામનારૂપે સમજવાની નથી; તેમને તો વિદેહમુક્તિ બાકી હતી, એટલો જ તેનો અર્થ છે.

૬. તેમની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા ૩, ૨૪૦, ૨૬૨

મ૦—હે ગૌતમ ! તેઓ જઘન્યપદે (ઓછામાં ઓછી સંખ્યાએ) કૃતયુગ્મ છે, અને ઉત્કૃષ્ટપદે (વધારેમાં વધારે સંખ્યાએ) ત્ર્યોજ છે;[1] તથા મધ્યમપદે કદાચ કૃતયુગ્મરૂપ હોય......થી માંડીને કલ્યોજરૂપ પણ હોય. એ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું.

વનસ્પતિકાયિકો તો જઘન્યપદ અને ઉત્કૃષ્ટપદની અપેક્ષાએ અપદ છે—અર્થાત્ તેમાં જઘન્ય પદ અને ઉત્કૃષ્ટ પદનો સંભવ નથી.[2] પણ મધ્યમપદની અપેક્ષાએ તેઓ કદાચ કૃતયુગ્મથી માંડીને કદાચ કલ્યોજરૂપ હોય છે.

બેઇંદ્રિય જીવો જઘન્યપદની અપેક્ષાએ કૃતયુગ્મ અને ઉત્કૃષ્ટપદે દ્વાપરયુગ્મ અને મધ્યમપદે ચારે રાશિરૂપ હોય. એમ ચતુરિંદ્રિય જીવો સુધી જાણવું. બાકીના એકેંદ્રિયો બેઇંદ્રિયોની પેઠે જાણવા. પંચેંદ્રિય તિર્યંચથી માંડીને વૈમાનિકો સુધી નૈરયિકોની પેઠે જાણવા. અને સિદ્ધો વનસ્પતિકાયિકોની પેઠે જાણવા.[3]

સ્ત્રીઓ જઘન્યપદે કૃતયુગ્મ છે; ઉત્કૃષ્ટપદે પણ કૃતયુગ્મ છે, અને મધ્યપદે ચારે ય છે. એ પ્રમાણે અસુરકુમારથી

---

૧. આમ કહેવાનું કારણ શું એ પ્રશ્નના જવાબમાં ટીકાકાર જણાવે છે કે તેવી માત્ર 'આજ્ઞા' છે.

૨. જઘન્યપદ અને ઉત્કૃષ્ટપદ તો નિયત સંખ્યારૂપ છે; અને તે નૈરયિકાદિને વિષે કાળાન્તરે પણ ઘટી શકે. પરંતુ વનસ્પતિ વિષે તે ઘટી શકતું નથી. કારણકે તે અનંત હોવાથી અનિયત સ્વરૂપે હોય છે.

૩. કારણકે તેઓની સંખ્યા: વધતી [illegible] હોવાથી તેઓ અનિયત પરિમાણરૂપ હોય છે.

અન્ય ત્રણ રહે[1] અવગાઢ હોય. ચતુરસ્રસંસ્થાન વૃત્ત-સંસ્થાન જેવું જાણવું.[2] આયતસંસ્થાન તો ચારે પ્રકારનું[3] હોય.

—શતક ૨૫, ઉદ્દે૦ ૩

૩

ધર્માસ્તિકાયથી માંડીને અદ્ધાસમય (કાલ) સુધીનાં છ દ્રવ્યો છે. ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થરૂપે કલ્યોજ છે; કારણ કે તે એક દ્રવ્યરૂપ હોવાથી ચારે ભાગતાં એક જ બાકી રહે છે. એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયનું પણ

---

૧. જે ઘનત્ર્યસ્ર ચાર પ્રદેશાવાળું છે, તે કૃતયુગ્મ૦; જે પ્રતરત્ર્યસ્ર ત્રણ પ્રદેશાવગાઢ છે, અને જે ઘનત્ર્યસ્ર ૩૫ પ્રદેશાવગાઢ છે, તેને ચારે ભાગતાં ત્રણ વધતા હોવાથી ત્ર્યોજ૦; અને જે પ્રતરત્ર્યસ્ર ૬ પ્રદેશિક છે તેને ચારે ભાગતાં બે વધતા હોવાથી દ્વાપરં૦.

૨. જે પ્રતરચતુરસ્ર ચાર પ્રદેશિક છે, તથા જે ઘનચતુરસ્ર આઠ પ્રદેશિક છે તેની અપેક્ષાએ કૃતયુગ્મ૦; જે ઘનચતુરસ્ર ૨૭ પ્રદેશિક છે, તેની અપેક્ષાએ ત્ર્યોજ૦; તથા જે પ્રતરચતુરસ્ર નવપ્રદેશિક છે તેની અપેક્ષાએ કલ્યોજ૦.

૩ જે શ્રેણીઆયત દ્વિપ્રદેશિક છે, અને જે પ્રતરાયત ૬ પ્રદેશિક છે તેની અપેક્ષાએ દ્વાપર૦; જે શ્રેણીઆયત ત્રણ પ્રદેશાવગાઢ છે, અને જે પ્રતરાયત પંદર પ્રદેશિક છે, તેની અપેક્ષાએ ત્ર્યોજ૦; જે ઘનાયત ૧૨ પ્રદેશિક છે તેની અપેક્ષા કૃતયુગ્મ૦; તથા જે ઘનાયત ૪૫ પ્રદેશિક છે, તેની અપેક્ષાએ કલ્યોજ૦.

૪

પરમાણુપુદ્ગલ દ્રવ્યાર્થરૂપે કલ્યોજરૂપ છે; કારણ કે તે એક જ છે. પરંતુ પરમાણુપુદ્ગલો સામાન્યરૂપે ચારે પ્રકારનાં હોય. કારણ કે તેઓ છે તો અનંત, પણ સંઘાત-ભેદથી તેમનું સ્વરૂપ અનવસ્થિત છે.

દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ દ્વાપરયુગ્મ છે; ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ ત્ર્યોજ છે. ચારપ્રદેશિક સ્કંધ કૃતયુગ્મ છે. એમ આગળ ચાલવું. સંખ્યાતપ્રદેશિક સ્કંધ, અસંખ્યાતપ્રદેશિક સ્કંધ, તથા અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ ચારે પ્રકારના હોય.

પરમાણુ પુદ્ગલ કલ્યોજપ્રદેશાવગાઢ હોય; દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ કદાચ દ્વાપરયુગ્મ કે કદાચ કલ્યોજ પ્રદેશાશ્રિત હોય.[૧] ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ ત્ર્યોજ, દ્વાપર, કે કલ્યોજપ્રદેશાશ્રિત હોય; ચતુઃપ્રદેશાશ્રિત ચારેરૂપ હોય, એમ અનંતપ્રદેશિક સ્કંધો સુધી જાણવું.

પરમાણુપુદ્ગલ કદાચ કૃતયુગ્મની સ્થિતિવાળું હોય, ...એમ ચારે પ્રકારની સ્થિતિવાળું હોય; એમ અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ સુધી જાણવું.

—શતક ૨૫, ઉદ્દે૦ ૪

૫

રાજગૃહનગરમાં ગૌતમ પૂછે છે: હે ભગવન્! ક્ષુદ્ર (નાનાં) યુગ્મો કેટલાં છે?

૧. કારણ કે તે એક પ્રદેશમાં સ્થિત પણ હોય

કૃતયુગ્મ. ૧૪. કલ્યોજત્ર્યોજ. ૧૫. કલ્યોજદ્વાપરયુગ્મ. ૧૬. કલ્યોજકલ્યોજ.[1]

૬

આવલિકા અસંખ્યાતા સમયરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે સ્તોકથી માંડીને શીર્ષપ્રહેલિકા, પલ્યોપમ, સાગરોપમ, અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીના સમયો સુધી જાણવું.[2] પુદ્ગલપરિવર્ત[3] અનંતસમયરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ તથા સર્વકાળનું પણ જાણવું.

આનપ્રાણ સંખ્યાતી આવલિકારૂપ છે. એ પ્રમાણે શીર્ષપ્રહેલિકા સુધી જાણવું. પલ્યોપમ અસંખ્યાતી આવલિકારૂપ છે. એમ સાગરોપમ, અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી સંબંધે પણ જાણવું. પુદ્ગલપરિવર્ત અનંત આવલિકારૂપ છે. એ પ્રમાણે સર્વકાળ સુધી જાણવું.

સ્તોકમાં કેટલા આનપ્રાણ છે — વગેરે બધું આવલિકાની પેઠે જાણવું. એ પ્રમાણે શીર્ષપ્રહેલિકા સુધી સમજવું.

સાગરોપમ સંખ્યાતા પલ્યોપમરૂપ છે. એ પ્રમાણે અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીનું પણ જાણવું. પુદ્ગલપરિવર્ત અનંત પલ્યોપમરૂપ છે. એ પ્રમાણે સર્વકાળ સુધી જાણવું.

અવસર્પિણી કેટલા સાગરોપમરૂપ છે, એ બાબતમાં પલ્યોપમ જેવું બધું જાણવું.

---

૧. અહીં બધે, જેટલીવાર કાઢયા તે પદ પહેલું છે; અને જેટલા વધ્યા તેની અપેક્ષાએ બીજું પદ છે.

૨. જુઓ પા. ૨૧૩–૫.

૩ જુઓ પા. ૮૯ નોંધ ૧

તેમ જ અંતિમ કોટીનું ધ્યાન સાધી શકાય તેવો હતો[1]: તેમનો વર્ણ કસોટીના પથરા ઉપર પડેલી સોનાની રેખા સમાન ગૌર હતો; તે ઉગ્ર તપસ્વી હતા; ઘોર બ્રહ્મચારી હતા; ધ્યાન[illegible] હતા; શરીરની પરવા તેમ જ ટાપટીપ વિનાના હતા; તપવિશેષથી તેમને અનેક યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલા પદાર્થોનું દહન કરવામાં સમર્થ એવી તેજોજ્વાલા — તેજોલેશ્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી. તીર્થંકરોએ અંગગ્રંથોની પણ પહેલાં ઉપદેશેલા ૧૪ 'પૂર્વ' ગ્રંથોના[2] તે જાણકાર હતા; ઇંદ્રિય કે મનની સહાયતા વિના જ ગમે તે કાળના અને ગમે તે ક્ષેત્રના રૂપી પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવાની શક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી[3]; તેમ જ મનવાળાં પ્રાણીઓનાં મન પણ તે જોઈ શકતા હતા[4]; તેમને સકળ અક્ષરસંયોગોનું જ્ઞાન હતું, અથવા સાંભળવા યોગ્ય શબ્દોને સુસંગત રીતે બોલવાનો તેમનો સ્વભાવ હતો. તેમને કેવળજ્ઞાન થવાનું જ [illegible]

તે ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિએ તે વખતે ૭ ટંકનો ઉપવાસ કર્યો [illegible]. તેના પારણાને દિવસે પહેલી પોરુષીમાં[5] તેમણે સ્વાધ્યાય

૧. તે બાંધાને જૈન પરિભાષામાં વજ્ર-ઋષભ-નારાચ-સંહનન કહે છે. તેની વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૨૯, ટિ ૧.

૨. તે ગ્રંથો વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ' પુસ્તક, પા. ૭.

૩. પરિભાષામાં તેને 'અવધિ લબ્ધિ' કહે છે.

૪. પરિભાષામાં તેને 'મન:પર્યાય લબ્ધિ' કહે છે.

[illegible]

१

## વિવિધ પ્રશ્નો

૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! લોકનો અંત અલોકના અંતને સ્પર્શે, અને અલોકનો પણ અંત લોકના અંતને સ્પર્શે?

મ૦—હા ગૌતમ!

ગૌ૦—હે ભગવન્! જે સ્પર્શાય છે તે શું સ્પૃષ્ટ છે?

મ૦—હા ગૌતમ!

ગૌ૦—હે ભગવન્! બેટનો છેડો સમુદ્રના છેડાને સ્પર્શે? સમુદ્રનો પણ છેડો બેટના છેડાને સ્પર્શે?

મ૦—હા ગૌતમ!

ગૌ૦—હે ભગવન્! એ પ્રમાણે પાણીનો છેડો વહાણના છેડાને સ્પર્શે; કાણાનો છેડો વસ્ત્રના છેડાને સ્પર્શે અને છાયાનો છેડો તડકાના છેડાને સ્પર્શે?

મ૦—હા ગૌતમ!

—શતક ૧. ઉદ્દે૦ ૬

૪

ગૌ૦—હે ભગવન્! રાજગૃહનગર પૃથ્વી કહેવાય, જલ કહેવાય, કૂટ કહેવાય, શૈલ કહેવાય કે અચિત્ત અને મિશ્ર દ્રવ્યો કહેવાય?

ભ૦—હે ગૌતમ! એ બધાંનો સમુદાય એ રાજગૃહનગર છે.

—શતક ૫, ઉદ્દે૦ ૯

૫

ગૌ૦—હે ભગવન્! લવણસમુદ્ર ઉછળતા પાણીવાળો છે કે અક્ષુબ્ધ પાણીવાળો છે?

ભ૦—હે ગૌતમ! તે ઉછળતા પાણીવાળો છે!

—શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૮

૬

ગૌ૦—હે ભગવન્! દુઃખી જીવ દુઃખથી વ્યાપ્ત હોય કે, અદુઃખી જીવ દુઃખથી વ્યાપ્ત હોય?

ભ૦—હે ગૌતમ! દુઃખી જીવ દુઃખથી વ્યાપ્ત હોય. એ પ્રમાણે દુઃખી નારક દુઃખથી વ્યાપ્ત હોય; પણ દુઃખરહિત નારક દુઃખથી વ્યાપ્ત ન હોય. એ પ્રમાણે વૈમાનિકો સુધી જાણવું.

—શતક ૭, ઉદ્દે૦ ૧

૭

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઘોડો દોડતો હોય છે, ત્યારે 'ખુખુ' શબ્દ કેમ કરે છે?

મ૦—હા ગૌતમ! તે તેના માથાને છેદી છેદીને, ભેદી ભેદીને, કૂટી કૂટીને અને ચૂર્ણ કરીને કમંડળુમાં નાખે, અને છતાં તે પુરુષને જરા પણ પીડા ન થાય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જૃંભક દેવો જૃંભક (સ્વચ્છંદચારી) કેમ કહેવાય છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તેઓ હંમેશાં પ્રમોદવાળા, અત્યંત ક્રીડાશીલ, કંદર્પને વિષે રતિવાળા, અને મૈથુન સેવવાના સ્વભાવવાળા હોય છે. જે તે દેવોને ગુસ્સે થયેલા જુએ છે. તે ઘણો અપયશ પામે છે, અને જે તેઓને તુષ્ટ થયેલા જુએ છે, તે ઘણો યશ પામે છે. તેમના દશ પ્રકાર છે: અન્નજૃંભક, પાનજૃંભક, વસ્ત્રજૃંભક, ગૃહજૃંભક, શયનજૃંભક, પુષ્પજૃંભક, ફલજૃંભક, પુષ્પ-ફલજૃંભક, વિદ્યાજૃંભક અને અવ્યક્તજૃંભક.[1] તેઓ બધા દીર્ઘ વૈતાઢ્યોમાં, ચિત્ર, વિચિત્ર, યમક અને સમક પર્વતોમાં તથા કાંચનપર્વતોમાં વસે છે. તેમની સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે.

—શતક ૧૪, ઉદ્દે૦ ૮

૧૦

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઉદાયી[2] નામનો હાથી કઈ ગતિમાંથી આવ્યો છે, અને મરીને ક્યાં જવાનો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે અસુરકુમાર દેવોમાંથી આવ્યો છે, અને મરીને રત્નપ્રભાપૃથ્વીમાં એક સાગરોપમની વધારેમાં

૧. અન્નાદિ વિભાગ વિના સામાન્યરૂપે સ્વચ્છંદચારી—ટીકા.
૨ કૂણિકનો હાથી. જુઓ પા. ૨૫૪-૫.

મ૦—હે ગૌતમ! તે તેના માથાને છેદી છેદીને, ભેદી ભેદીને, કૂટી કૂટીને અને ચૂર્ણ કરીને કમંડલુમાં નાખે, અને છતાં તે પુરુષને જરા પણ પીડા ન થાય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! જૃંભક દેવો જૃંભક (સ્વચ્છંદચારી) કેમ કહેવાય છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તેઓ હંમેશાં પ્રમોદવાળા, અત્યંત ક્રીડાશીલ, કંદર્પને વિષે રતિવાળા, અને મૈથુન સેવવાના સ્વભાવવાળા હોય છે. જે તે દેવોને ગુસ્સે થયેલા જુએ છે, તે ઘણો અપયશ પામે છે, અને જે તેઓને તુષ્ટ થયેલા જુએ છે, તે ઘણો યશ પામે છે. તેમના દશ પ્રકાર છે: અન્નજૃંભક, પાનજૃંભક, વસ્ત્રજૃંભક, ગૃહજૃંભક, શયનજૃંભક, પુષ્પજૃંભક, ફલજૃંભક, પુષ્પ-ફલજૃંભક, વિદ્યાજૃંભક અને અવ્યક્તજૃંભક.[1] તેઓ બધા દીર્ઘ વૈતાઢ્યોમાં, ચિત્ર, વિચિત્ર, યમક અને સમક પર્વતોમાં તથા કાંચનપર્વતોમાં વસે છે. તેમની સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે.

—શતક ૧૪, ઉદ્દે૦ ૮

## ૧૦

ગૌ૦—હે ભગવન્! ઉદાયી[2] નામનો હાથી કઈ ગતિમાંથી આવ્યો છે, અને મરીને ક્યાં જવાનો છે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે અસુરકુમાર દેવોમાંથી આવ્યો છે, અને મરીને રત્નપ્રભાપૃથ્વીમાં એક સાગરોપમની વધારેમાં

૧. અન્નાદિ વિભાગ વિના સામાન્યરૂપે સ્વચ્છંદચારી —ટીકા.
૨. કોણિકનો હાથી. જુઓ પા. ૨૫૪-૫.

કર્યો; બીજી પોરુષીમાં ધ્યાન ધર્યું; અને ત્રીજી પોરુષીમાં શારીરિક તથા માનસિક ચપળતા રહિત થઈને તેમણે પોતાની મુહપત્તી[1] તપાસી લીધી તથા વાસણો અને વસ્ત્રો સાફ કર્યાં. પછી તે વાસણો લઈને તે ભગવાન મહાવીર પાસે આવ્યા અને તેમને નમન કરીને તેમની પાસેથી ઉચ્ચ-નીચ-મધ્યમ કુળોમાં વિધિપૂર્વક ભિક્ષા માટે જવાની પરવાનગી માગી. પરવાનગી મળતાં તે શારીરિક અને માનસિક ઉતાવળને છોડી દઈ, અસંભ્રાંત ચિત્તે, તથા ધૂંસરા જેટલે દૂરથી આગળની જમીન જોતા જોતા ભિક્ષા લેવા રાજગૃહ નગરમાં ગયા.

ત્યાં ફરતાં ફરતાં તેમણે તુંગિકાના જૈન ગૃહસ્થોને પાર્શ્વનાથના શિષ્યો સાથે થયેલી વાતચીત સાંભળી. તે સાંભળીને તે બાબતમાં તેમને સંશય અને કુતૂહલ થયું. તેથી તેનો ખુલાસો મેળવવાની ઇચ્છાથી, જોઈતી ભિક્ષા મેળવીને તેઓ ભગવાન મહાવીર પાસે આવ્યા. ત્યાં આવ્યા બાદ જવા-આવવામાં થયેલ દોષોનું તથા ભિક્ષા લેતાં લાગેલા દોષોનું ચિંતન તથા કબૂલાત કરી લીધાં; અને લાવેલાં અન્નપાન મહાવીર ભગવાનને બતાવ્યાં. ત્યારબાદ તેમને પોતાને ઊભો થયેલો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, 'એ સાધુઓએ આપેલો જવાબ સાચો છે? તેઓ એવા પ્રકારનો જવાબ દેવા સમર્થ છે? વિપરીત જ્ઞાન વિનાના છે? સારી પ્રવૃત્તિવાળા છે? અભ્યાસીઓ છે? તથા વિશેષ જ્ઞાની છે?'

---

૧. શ્વાસોચ્છ્વાસથી અન્ય જીવજંતુને ઈજા ન થાય તે માટે જૈનસાધુઓ મોં ઉપર જે પટ્ટી બાંધે છે તે.

# શ્રીભગવતી-સાર

ખંડ ૮ મો

દેવખંડ

## ૧

## સામાન્યકથન

### દેવોના પ્રકાર

ગૌ૦—હે ભગવન્! દેવો કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ચાર પ્રકારના કહ્યા છે: ભવનપતિ, વાનવ્યંતર, જ્યોતિષિક અને વૈમાનિક.

— શતક ૨, ઉદ્દે૦ ૭

ગૌ૦—હે ભગવન્! દેવો કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે?

ગૌ૦—હે ભગવન્! દેવો પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે: ૧. ભવિષ્યમાં દેવપણાને પ્રાપ્ત થનાર 'ભવ્યદ્રવ્યદેવ.' ૨. મનુષ્યોમાં દેવની પેઠે પૂજ્ય 'નરદેવ.' ૩. શ્રુતાદિ ધર્મ વડે દેવો જેવા 'ધર્મદેવ.' ૪. પારમાર્થિક દેવપણું હોવાથી સામાન્ય દેવો કરતાં અધિક – શ્રેષ્ઠ 'દેવાધિદેવ'. અને ૫. દેવગત્યાદિ કર્મના ઉદયથી દેવપણાનો અનુભવ કરનાર 'ભાવદેવ.'

અરિહંત ભગવંતો ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરનારા વગેરે હોવાથી 'દેવાધિદેવ' કહેવાય છે.

ને પોતાનાં યથેષ્ટ કાર્યો કરે છે. એ પ્રમાણે નરદેવ અને ધર્મદેવ સંબંધે પણ કહેવું. દેવાધિદેવમાં પણ તે બધી શક્તિ છે. પણ ઔત્સુક્યના અભાવથી તેમણે તેમ કર્યું નથી, કરતા નથી અને કરશે પણ નહીં. ભાવદેવોનું ભવ્યદ્રવ્યદેવો જેવું જ જાણવું.

ભવ્યદ્રવ્યદેવો મરીને દેવોમાં જ ઉત્પન્ન થાય; નરદેવો તો નૈરયિકોમાં જ[1] થાય. ધર્મદેવો વૈમાનિકથી ઉપરના દેવોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે; દેવાધિદેવો તો મરણ પામીને સિદ્ધ–બુદ્ધ–મુક્ત થાય છે. ભાવદેવો તિર્યંચયોનિકોમાં અને મનુષ્યોમાં જ ઉત્પન્ન થાય.

સૌથી થોડા નરદેવો છે; તે કરતાં દેવાધિદેવો સંખ્યાતગણા છે; તે કરતાં ધર્મદેવો સંખ્યાતગણા છે; તે કરતાં ભવ્યદ્રવ્યદેવો અસંખ્યાતગણા છે, અને તે કરતાં ભાવદેવો અસંખ્યાતગણા છે. — શતક ૧૨, ઉદ્દે૦ ૯

## ૨

## દેવોની સ્થિતિ

આલભિકા નગરીમાં શંખવન ચૈત્ય હતું. તે નગરીમાં ઘણા શ્રાવકો રહેતા હતા. એક વખત એકઠા થયેલા અને બેઠેલા તે શ્રાવકોમાં વાર્તાલાપ થયો કે, 'દેવલોકમાં દેવોની કેટલા કાલ સુધી સ્થિતિ કહી છે?' ત્યારે દેવસ્થિતિ સંબંધી સત્ય હકીકત જાણનાર ઋષિભદ્રપુત્રે તેમને કહ્યું કે,

---

૧. કોઈ ચક્રવર્તી દેવમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે નરદેવપણું છોડીને ધર્મદેવપણું પામે તો જ. કામભોગનો ત્યાગ કર્યા સિવાય તો તે નૈરયિકમાં જ ઊપજે.

વખત મહાવીર ભગવાન એ નગરીમાં આવતા. અને તેમને મોટે તેત્રીસ સાગરોપમની વધારેમાં વધારે સ્થિતિ ભોગવતા દડદકની પેઠે પુદ્ગલ પણ તેમના પાસે પ્રવ્રજિત થયો. ત્યાર પછીનું બધુ શિવરાજર્ષિની પેઠે જાણવું.

શતક ૧૧, ઉદ્દે૦ ૧૦

## ૩

## દેવોના આવાસ

ગૌતમના પ્રશ્નો છે.

અસુરકુમારના ચોસઠ લાખ આવાસો છે. તેમાં કેટલાક આવાસો નાના છે, તે સંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળા છે. અને મોટા છે. તે અસંખ્ય યોજન વિસ્તારવાળા છે.

તેમાં સંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળા આવાસોમાં એક સમયે ઓછામાં ઓછા એક બે કે ત્રણ અને વધારેમાં વધારે સંખ્યાત અસુરકુમારો ઉત્પન્ન થાય છે. ઓછામાં ઓછા એક બે કે ત્રણ અને વધારેમાં વધારે સંખ્યાતા કાપોતાદિ ચાર લેશ્યાવાળા ઉત્પન્ન થાય છે. કારણકે ત્યાં કાપોતાદિ ચાર લેશ્યા હોય છે; તે પ્રમાણે કૃષ્ણપાક્ષિક, શુક્લપાક્ષિક, સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી, ભવસિદ્ધિક, અભવસિદ્ધિક, મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, મતિઅજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની તથા વિભંગજ્ઞાનીનું પણ જાણવું. ચક્ષુર્દર્શનવાળા જીવો ઉત્પન્ન થતા નથી; પરંતુ ઓછામાં ઓછા એક બે અથવા ત્રણ અને વધારેમાં વધારે સંખ્યાતા અચક્ષુર્દર્શનવાળા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. (કારણકે ઉત્પત્તિ સમયે સામાન્ય ઉપયોગરૂપ અચક્ષુર્દર્શન હોય છે.) એમ અવધિદર્શનવાળા પણ જાણવા. એમ આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા અને પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળાને પણ જાણવું. તે પ્રમાણે

અસંજ્ઞી કદાચ હોય છે અને કદાચ નથી હોતા.[1] સંખ્યાતા ભવસિદ્ધિક કહેલા છે. એમ સંખ્યાતા પુરુષવેદવાળા ત્યાં સુધી કહેવું. ક્રોધકષાયવાળા કદાચ હોય છે અને કદાચ નથી હોતા. એ પ્રમાણે માન, માયા સંબંધે પણ જાણવું.[2] લોભકષાયવાળા તો સંખ્યાતા હોય છે. કારણકે દેવગતિમાં લોભકષાયી ઘણા હોય છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિ ઉપયોગવાળા સંખ્યાતા છે. નોઇંદ્રિયના ઉપયોગવાળા અસંજ્ઞીની પેઠે જાણવા. સંખ્યાતા મનોયોગી છે; એ પ્રમાણે અનાકારોપયોગી સુધી જાણવું.

ચરમ–એટલે કે જેને છેલ્લો જ અસુરકુમારભવ બાકી છે, અથવા અસુરકુમારભવને છેલ્લે સમયે વર્તતા જીવો કદાચિત્ હોય છે અને કદાચિત નથી હોતા. હોય તો અસંજ્ઞીની પેઠે જાણવા.

અસંખ્યાતા યોજન વિસ્તારવાળા આવાસોમાં પણ બધું એ પ્રમાણે જ જાણવું, પણ સંખ્યાતને બદલે અસંખ્યાત પદ મૂકવું.

નાગકુમારને ૮૪ લાખ ભવનો છે, સુવર્ણકુમારને ૭૨ લાખ, વાયુકુમારને ૯૬ લાખ, દ્વીપકુમાર, દિક્કુમાર, ઉદધિકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, સ્તનિતકુમાર અને અગ્નિકુમારના

---

૧. અસંજ્ઞીઓમાંથી મરણ પામીને જેઓ અસુરકુમારપણે ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં ભૂતભાવની અપેક્ષાએ અસંજ્ઞી કહેવાય છે. તેઓ અલ્પ હોય છે, માટે કદાચ હોય છે અને કદાચ નથી હોતા એમ કહ્યું છે.

૨ દેવોમાં ક્રોધ, માન, અને માયાના ઉદયવાળા ઘણું સમયે જ હોય છે તેથી.

ત્યારે મહાવીર ભગવાને જવાબ આપ્યો કે, હે ગૌતમ! તે સાધુઓએ સાચું જ કહ્યું છે; તેઓ એવા પ્રકારનો જવાબ દેવા સમર્થ છે; તેઓ વિપરીત જ્ઞાન વિનાના, સારી પ્રવૃત્તિવાળા, અભ્યાસી તેમ જ વિશેષજ્ઞાની છે. અને હું પોતે પણ એમ જ કહું છું, તથા જણાવું છું.

હવે ગૌતમે ભગવાનને પૂછ્યું:

'હે ભગવન્! તેવા પ્રકારના શ્રમણ કે બ્રાહ્મણની પર્યુપાસના કરનાર મનુષ્યને શું ફળ મળે?'

ઉ૦—હે ગૌતમ! સજ્જનની પર્યુપાસનાનું ફળ શ્રવણ છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્! શ્રવણનું શું ફળ છે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! શ્રવણનું ફળ જ્ઞાન છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્! જ્ઞાનનું શું ફળ છે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! જ્ઞાનનું ફળ વિજ્ઞાન[1] છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્! વિજ્ઞાનનું શું ફળ છે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! વિજ્ઞાનનું ફળ પ્રત્યાખ્યાન[2] છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્! પ્રત્યાખ્યાનનું શું ફળ છે!

ઉ૦—હે ગૌતમ! પ્રત્યાખ્યાનનું ફળ સંયમ છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્! સંયમનું શું ફળ છે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! સંયમથી પાપકર્મનાં દ્વારો[3] રુંધાય છે.

૧ આ વસ્તુ હેય છે, આ વસ્તુ ઉપાદેય છે–ઇ[illegible] વિવેકજ્ઞાન

૨ [illegible]

૩ [illegible]

અમંગી ન કહેવા, કારણ કે અહીં મંગીથી આવીને ઉપજે છે અને મંગીને વિષે જાય છે. એ પ્રમાણે સહસાર સુધી જાણવું; પરંતુ વિમાનો[1] અને લેશ્યાઓમાં[2] વિશેષ છે, બાકી બધું પૂર્વ પેઠે જાણવું.

આનત અને પ્રાણતમાં સંખ્યાત અને અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળા ચારસો વિમાનાવાસ છે. સંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળા વિમાનાવાસોને વિષે ત્રણ આલાપકો સહસાર દેવલોકની પેઠે કહેવા; અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં વિમાનોને વિષે ઉત્પાદ અને ચ્યવન સંબંધે એ પ્રમાણે 'સંખ્યાતા' પદ કહેવું,[3] માત્ર સત્તામાં અસંખ્યાત પદ કહેવું. મનના (નોઇંદ્રિયના) ઉપયોગવાળા ઓછામાં ઓછા એક, બે કે ત્રણ અને વધારેમાં વધારે

૧. પહેલા સ્વર્ગમાં ૩૨ લાખ વિમાનો છે, બીજામાં ૨૮ લાખ, ત્રીજામાં ૧૨ લાખ, ચોથામા આઠ લાખ, પાંચમામાં ૪ લાખ, છઠ્ઠામાં પચાસ હજાર, સાતમામા ચાલીસ હજાર, આઠમામાં છ હજાર, નવમાથી બારમા સુધી સાતસો, અધોવર્તી ત્રણ ગ્રૈવેયકમાં ૧૧૧, મધ્યમ ત્રણમાં ૧૦૭, અને ઊર્ધ્વ ત્રણમાં ૧૦૦, તથા અનુત્તરમાં પાંચ.

૨. શુક્રાદિ વિમાનવાસીની લેશ્યાઓ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે: તેજ, તેજ, તેજ, પદ્મ, પદ્મશુક્લ, શુક્લ, પરમશુક્લ. અહીં તો સર્વ શુક્રાદિ દેવસ્થાનોમાં પરમશુક્લ જાણવી.

૩. આનતાદિમા અસંખ્યાત યોજનવાળા વિમાનોમા પણ ઉત્પાદ અને ચ્યવન વિષે સંખ્યાતા પદ કહેવાનું કારણ એ કે, ગર્ભજ મનુષ્ય થકી જ આનતાદિમા ઉત્પન્ન થાય છે; અને તે દેવો ત્યાંથી ચ્યવીને ગર્ભજ મનુષ્યમા જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સંખ્યાતા જ હોય છે.

૪

## દેવોની વધઘટ

ગૌ૦—હે ભગવન્! નૈરયિકો કેટલા કાળ સુધી વધે છે, ઘટે છે કે અવસ્થિત રહે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી, અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્ય ભાગ સુધી તેઓ વધે છે. એ પ્રમાણે ઘટવાનો કાળ પણ જાણવો.

પરંતુ ઓછામાં ઓછો એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે ૨૪ મુહૂર્ત સુધી તેઓ અવસ્થિત રહે છે.[1] એમ સાતે પૃથ્વીઓમાં જાણવું. પણ એટલો ભેદ છે કે, રત્નપ્રભામાં ૪૮ મુહૂર્ત, શર્કરાપ્રભામાં ૧૪ રાત્રિદિવસ, વાલુકાપ્રભામાં એક માસ, પંકપ્રભામાં બે માસ, ધૂમપ્રભામાં ચાર માસ, તમઃપ્રભામાં આઠ માસ, અને તમસ્તમાપ્રભામાં બાર માસ અવસ્થાનકાળ છે.

જેમ નૈરયિકો માટે કહ્યું તેમ અસુરકુમારો માટે પણ જાણવું. પરંતુ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે ૪૮ મુહૂર્ત સુધી તેઓ અવસ્થિત રહે છે. એમ દશે પ્રકારના ભવનપતિનું જાણવું.

---

1. સાતે પૃથ્વીઓમાં બાર મુહૂર્ત સુધી કોઈ જીવ ઉત્પન્ન થાય નહિ, અને કોઈનું મરણ થાય નહિ એ પ્રકારનો વધારેમા વધારે વિરહકાળ હોવાથી તેટલો કાળ તેઓ અવસ્થિત રહે છે તથા બીજા બાર મુહૂર્ત સુધી જેટલા જીવ નૈરયિકમા ઉત્પન્ન થાય, તેટલા જ મરે એવો પણ નૈરયિકનો અવસ્થાનકાળ હોવાથી એ બંને મળી ચોવીસ મુહૂર્ત સુધી નૈરયિકની નિષ્પ્રકંપતા હોવાથી તેઓની અવસ્થિતતા જાણવી

પ્રાણતમાં સંખ્યેય માસો; આરણ અને અચ્યુતમાં સંખ્યેય વર્ષો; અને ગ્રૈવેયક,[૧] વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિતમાં અસંખ્ય હજાર વર્ષ; તથા સર્વાર્થસિદ્ધમાં પલ્યોપમનો સંખ્યેય ભાગ.

સિદ્ધો ઓછામાં ઓછા એક સમય અને વધારેમાં વધારે આઠ સમય સુધી વધે છે. અને ઓછામાં ઓછા એક સમય અને વધારેમાં વધારે ૭ માસ સુધી અવસ્થિત રહે છે.

— શતક ૫. ઉદ્દે૦ ૮

## ૫

## દેવોનો વિષયભોગ

ગૌ૦—હે ભગવન્! દેવોના ઇન્દ્ર અને દેવોના રાજા શક્ર જ્યારે ભોગવવા યોગ્ય દિવ્ય ભોગોને ભોગવવા ઇચ્છે, ત્યારે તે તેમને તે વખતે કેવી રીતે ભોગવે?

મ૦—હે ગૌતમ! તે વખતે તે એક મોટું ચક્રના જેવું સ્થાન વિકુર્વે છે.[૨] તેની લંબાઈ અને પહોળાઈ એક લાખ

૧. ગ્રૈવેયકના નીચલા ત્રણ ભાગમાં સંખ્યાત શત વર્ષો; મધ્યમ ત્રિકમાં સંખ્યાત હજાર વર્ષ અને ઉપરના ત્રણ ભાગમાં સંખ્યાત લાખ વર્ષ વિરહકાળ છે. વિજયાદિમાં તો અસંખ્યાતકાળ વિરહ છે. સર્વાર્થસિદ્ધમાં પલ્યોપમનો સંખ્યેય ભાગ વિરહકાળ છે. આનત પ્રાણતનો સંખ્યાત માસ અને આરણ-અચ્યુતનો સંખ્યાત વર્ષ વિરહકાળ છે.

૨. શક્રને સુધર્માસભા ભોગસ્થાન છે, તોપણ તેમાં માણવક સ્તંભને વિષે દાબડામાં જિનનાં અસ્થિઓ છે. અને તેની પાસે મૈથુનનિમિત્ત વિષયભોગ ન કરવા પડે માટે તે બીજું સ્થાન વિકુર્વે છે.

ઊંચાઈ જેટલી મહેલની ઊંચાઈ જાણવી અને ઊંચાઈના અડધા ભાગ જેટલો વિસ્તાર જાણવો.[1]

— શતક ૧૪, ઉદ્દે. ૬

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! જ્યોતિષ્કના ઇંદ્ર અને જ્યોતિષ્કરાજ ચંદ્ર અને સૂર્ય કેવા પ્રકારના કામભોગોને ભોગવતા વિહરે છે ?

મ૦—હે ગૌતમ ! જેમ પ્રથમ યુવાવસ્થાના પ્રારંભમાં બલવાન કોઈ એક પુરુષે પ્રથમ ઉગતી યુવાવસ્થામાં [illegible]વાળી ભાર્યા સાથે તાજો જ વિવાહ કર્યો. પછી ધન મેળવવા તે ૧૬ વર્ષ સુધી પરદેશ ચાલ્યો ગયો. પછી, તે ધનને મેળવી, કાર્ય સમાપ્ત કરી, વિઘ્નરહિતપણે પાછો પોતાને ઘેર આવ્યો. પછી તેણે સ્નાન કરી, બલિકર્માદિ કરી અઢાર પ્રકારના શાકાદિથી યુક્ત મનોજ્ઞ અને શુદ્ધ ભોજન કર્યું; પછી સુંદર શયનોપચારયુક્ત વાસગૃહમાં ઉત્તમ શૃંગારના ગૃહરૂપ, સુંદર વેષવાળી, કલાયુક્ત, અત્યંત રાગયુક્ત અને મનને અનુકૂલ એવી સ્ત્રી સાથે ઇષ્ટ શબ્દાદિ પાંચ પ્રકારના મનુષ્યસંબંધી કામભોગ ભોગવતો વિહરે, તો હે ગૌતમ ! તે પુરુષ કામશાંતિ સમયે કેવા પ્રકારના સુખને અનુભવે ? 'હે

---

૧. ઊંચાઈ પહોળાઈ: સનત્કુમાર અને માહેન્દ્રમાં ૬૦૦x૩૦૦; બ્રહ્મ અને લાન્તકમાં ૭૦૦x૩૫૦; શુક્ર અને સહસ્રાર ૮૦૦x૪૦૦, આનત, પ્રાણત અને આરણ-અચ્યુતના ૯૦૦x૪૫૦. સનત્કુમારથી માંડીને આગળના ઇંદ્રો પરિવાર સહિત ભોગ ભોગવે છે; કારણ કે સ્પર્શમાત્રનો ભોગ શીલની હાજરીમાં અવિરુદ્ધ છે. પણ શક્ર અને ઈશાનેંદ્ર તો શરીર ભોગ વિષયમેન [illegible] કરતા હોવાથી પરિવાર સહિત [illegible] નથી

૭

## દેવોની શક્તિ

ગૌ૦—હે ભગવન્! દેવ પોતાની શક્તિ વડે ચાર પાંચ દેવવાસોને ઉલ્લંઘન કરે, અને ત્યાર પછી બીજાની શક્તિ વડે ઉલ્લંઘન કરે?

મ૦—હા ગૌતમ! અસુરકુમારો પણ આત્મશક્તિથી અસુરકુમારોના આવાસોનું ઉલ્લંઘન કરે; ત્યાર પછી બીજાની શક્તિ વડે ઉલ્લંઘન કરે. એ રીતે વૈમાનિક સુધી જાણવું.

ગૌ૦—હે ભગવન્! અલ્પ ઋદ્ધિવાળો દેવ મહાઋદ્ધિવાળા દેવની વચ્ચે થઈને જાય?

મ૦—ના ગૌતમ! તે પ્રમાણે સમાન ઋદ્ધિવાળો પણ સમાન ઋદ્ધિવાળાની વચ્ચે થઈને ન જાય; પણ જો તે પ્રમત્ત હોય તો તેમની વચ્ચે થઈને જાય.

ગૌ૦—હે ભગવન્! શું તે દેવ સામેના દેવને વિમોહ પમાડીને જઈ શકે, કે વિમોહ પમાડ્યા વિના જઈ શકે?

મ૦—હે ગૌતમ! વિમોહ પમાડીને જઈ શકે.[1] મહાઋદ્ધિવાળો દેવ તો અલ્પ ઋદ્ધિવાળા દેવની વચ્ચે થઈને—તેને વિમોહ પમાડ્યા વિના, કે વિમોહ પમાડીને—જઈ શકે.

એ પ્રમાણે અલ્પ શક્તિવાળો અસુરકુમાર મહાશક્તિવાળા અસુરકુમારની વચ્ચે થઈને જઈ શકે વગેરે વૈમાનિક

૧. એ પ્રમાણે શસ્ત્રપ્રહાર કરીને જઈ [illegible] એ [illegible]-લ્પ પણ જાણવા.

પ્ર૦—હે ભગવન્! પાપકર્મનાં દોષો જાણ થવાથી શું થાય છે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! તેમ થવાથી તપાચરણ પ્રાપ્ત બને છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્! તપાચરણનું શું ફળ છે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! તપાચરણથી આત્માનો કર્મરૂપી મેલ સાફ થાય છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્! તેમ થવાથી શું થાય છે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! તેમ થવાથી સર્વ પ્રકારના કાયિક, માનસિક અને વાચિક વ્યાપારોનો નિરોધ થાય છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્! તે નિરોધથી શું થાય છે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! તે નિરોધથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગાથા

ઉપાસના-શ્રવણ-જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-પ્રત્યાખ્યાન-સંયમ;
અનાસ્રવ–તપ–કર્મનાશ–અક્રિયપણું–સિદ્ધિ.

— શતક ૨, ઉદ્દેશક, ૫.

મોટી ઋદ્ધિવાળો દેવ હજારરૂપો ધારણ કરી હજાર ભાષા બોલવા સમર્થ છે.

— શતક ૧૮. ઉદ્દે૦ ૮

## ૮

## દેવ મરીને ક્યાં જાય?

ગૌ૦—હે ભગવન્! મહાઋદ્ધિવાળો દેવ મરણ પામીને તુરત જ બે શરીરને જ ધારણ કરનારા નાગોમાં (એટલે કે જેઓ નાગનું શરીર છોડીને મનુષ્ય શરીર પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે તેઓમાં) ઉત્પન્ન થાય?

ભ૦—હા ગૌતમ! ત્યાં તે નાગના જન્મમાં અર્ચિત, વંદિત, પૂજિત, દિવ્ય, પ્રધાન, સત્ય, તથા સત્યાવપાતરૂપ (જેની સેવા સફલ છે તેવો), થઈને તે સંસારનો અંત કરે, અને પાસે રહેલા પૂર્વના સંબંધી દેવોએ જેનું પ્રતિહારકર્મ કર્યું છે, તેવો થાય. ત્યાંથી મરણ પામીને તે સિદ્ધ થાય, અને મુક્ત થાય. એ પ્રમાણે બે શરીરવાળા મણિમાં અને બે શરીરવાળાં વૃક્ષોમાં પણ જાણવું. પણ જે વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન થાય, તે વૃક્ષ સમીપમાં રહેલા દેવ વડે કૃતપ્રાતિહાર્ય (રક્ષણાદિ કાર્ય)વાળું થાય. તથા તેની આસપાસ છાણ વગેરે વડે લીંપેલ અને ખડી વગેરે વડે ધોળેલ ચોતરો હોય.

— શતક ૧૪. ઉદ્દે૦ ૮

## ૯

## દેવો વગેરે ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય?

### ૧. નૈરયિકો

પ્ર૦—નૈરયિકો ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થ

છે.[1] તે જેમકે: જો તે જઘન્ય આયુષવાળો રત્નપ્રભાના નારકી તરીકે ઉત્પન્ન થાય તો, ઉત્કૃષ્ટ આયુષવાળા નારકી તરીકે ઉત્પન્ન થાય તો; અથવા તે અસંજ્ઞી તિર્યંચ પોતે જઘન્ય સ્થિતિવાળો હોય તો,[2] અથવા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળો હોય તો; પાછો પોતે જઘન્ય આયુષવાળો હોઈ રત્નપ્રભામાં જઘન્ય આયુષવાળો થાય, અથવા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો થાય; તથા પોતે ઉત્કૃષ્ટ આયુષવાળો હોઈ રત્નપ્રભામાં જઘન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ આયુષવાળો થાય – એ પ્રમાણે.[3] આ સંજ્ઞી પંચેંદ્રિય તિર્યંચ સંખ્યાતવર્ષ આયુષ્યવાળા તથા પર્યાપ્તમાંથી જ આવે; અને સાતે પૃથ્વીઓમાં ઉત્પન્ન થાય. તેમની બાબતમાં રત્નપ્રભામાં છયે સંહનન કહેવાં, છયે સંસ્થાન કહેવાં; છયે લેસ્યા કહેવી; ત્રણ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન વિકલ્પે કહેવાં; ત્રણ યોગ, ત્રણ વેદનાઓ અને પાંચ સમુદ્ઘાતો કહેવા.[4] અને ગમનાગમન બેથી આઠ ભવ સુધી કહેવું. પોતે જઘન્ય સ્થિતિવાળો હોય તો તની ઊંચાઈ આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડી બેથી નવ ધનુષ સુધીની કહેવી; ત્રણ લેસ્યા, મિથ્યાદૃષ્ટિ, બે અજ્ઞાન અને ત્રણ સમુદ્ઘાત

---

૧. તેની બધી વિગતો આપવી નિરર્થક છે. જે જે વિશેષતાઓ છે તે નોંધ વગેરેમાં ટૂંકમાં આપી છે.

૨. તેને અપ્રશસ્ત અધ્યવસાયો જ હોય; તેનું આયુષ અંતર્મુહૂર્તનું જ હોય.

૩. નિર્વિશેષણ, પર્યાપ્ત, અને અસંજ્ઞા [illegible] જઘન્ય સ્થિતિને અપેક્ષી તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને [illegible] નવ વિકલ્પો ગણવા.

૪ અંત્ય બે મનુષ્યને જ હોય

પર્યાપ્તાનાં ઊંચાઈ બેથી નવ હાથથી માંડીને પાંચસો ધનુષ સુધી કહેવી. જો તે પોતે જઘન્ય સ્થિતિવાળો હોય તો તેની ઊંચાઈ બેથી નવ હાથ કહેવી; અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળો હોય તો પાંચસો ધનુષ કહેવી. એ પ્રમાણે છઠ્ઠી પૃથ્વી સુધી જાણવું; પણ બીજી પૃથ્વીથી એક એક સંહનન ઘટાડવું. સાતમા નરકમાં પ્રથમ સંહનન કહેવું; સ્ત્રીવેદ ન કહેવો; અને બે ભવ કહેવા.

## ૨. ભવનવાસી

૧. અસુરકુમારો તિર્યંચો અને મનુષ્યોમાંથી આવે– (એ વિગત નૈરયિકો પ્રમાણે જાણવી). ૧. અ. પર્યાપ્ત અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિય તિર્યંચ પોતે જઘન્ય સ્થિતિવાળો હોય તો તેને પ્રશસ્ત અધ્યવસાય કહેવા.

આ. સંજ્ઞી પંચેંદ્રિય તિર્યંચ સંખ્યાત તેમ જ અસંખ્યાત આયુષવાળામાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય. તેમાં અસંખ્યાતને પ્રથમ સંહનન, ઊંચાઈ બેથી નવ ધનુષથી માંડીને છ ગાઉની. સમચતુરસ્ર સંસ્થાન, મિથ્યાદૃષ્ટિ, બે અજ્ઞાન. ત્રણ યોગ. ચાર સંજ્ઞા, ચાર કષાય, પાંચ ઇંદ્રિયો, ત્રણ સમુદ્ઘાત,[1] બે વેદના, બે વેદ,[2] બે અધ્યવસાયો, અને બે ભવ કહેવા. પોતે જઘન્ય આયુષવાળો હોય તો ઊંચાઈ બેથી નવ ધનુષ અને કાંઈક અધિક એક હજાર ધનુષ કહેવી.

---

૧. તે સમુદ્ઘાત કરીને પણ મ[illegible] અને [illegible] વિના પણ મરે છે.

૨. અસંખ્યાત વર્ષવાળા નપુંસકવેદવાળા ન થાય. — ટીકા.

અ. જો પૃથ્વીકાયિકમાંથી જીવ આવે, તો તેમનું સંહનન છેવટ્ઠું હોય; તેઓ નિરંતર અસંખ્યાતા ઉત્પન્ન થાય. તેઓનું શરીર ઓછામાં ઓછું અને વધારેમાં વધારે આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય. તેઓની આકૃતિ મસૂરની દાળ જેવી હોય. તેઓને ચાર લેશ્યા, મિથ્યાદૃષ્ટિ, મતિ અને શ્રુત બે અજ્ઞાન, કાયયોગ, ચાર સંજ્ઞા, ચાર કષાય, સ્પર્શેંદ્રિય, ત્રણ સમુદ્ઘાત, બે વેદના, નપુંસક વેદ, બંને પ્રકારના અધ્યવસાય, અને બેથી માંડીને સંખ્યાત ભવ હોય.

ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળામાં ઉત્પન્ન થાય, તો ન નિરંતર એક–બે–ત્રણ, સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા ઉત્પન્ન થાય; તેમને બેથી આઠ ભવ હોય. પોતે જઘન્ય સ્થિતિવાળો હોય, તો ત્રણ લેશ્યાઓ[1] કહેવી, તથા અપ્રશસ્ત અધ્યવસાય કહેવા. પોતે જઘન્ય સ્થિતિવાળો હોઈ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળામાં ઉત્પન્ન થાય, તો એક–બે–ત્રણ, સંખ્યાત કે અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય એમ કહેવું, તથા બેથી આઠ ભવ કહેવા.

આ. અપ્કાયિકમાંથી આવે, તો તેના શરીરની આકૃતિ સ્તિબુક –પરપોટા– જેવી કહેવી; બેથી આઠ ભવ કહેવા, કે અસંખ્યાત ભવ કહેવા.

ઇ. તેજસ્કાયિકનું શરીર સોયના સમૂહ જેવું કહેવું, ત્રણ લેશ્યાઓ કહેવી.[2]

---

૧. જઘન્ય સ્થિતિવાળામાં દેવો ઉત્પન્ન નથી થતા, તેથી તેમાં તેજોલેશ્યા ન હોય. — ટીકા.

૨. અપકાયિકમાં તો દેવ પણ ઉત્પન્ન થાય એટલે ચાર કહી. — ટીકા.

આઠ બંધ કહેવા. સંજ્ઞીઓ સંખ્યાત વર્ષ આયુષવાળામાંથી
જ આવે. શરીરની ઊંચાઈ આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગથી
માંડી એક હજાર યોજન કહેવી. પણ, જઘન્ય સ્થિતિવાળા
હોય, તો ઊંચાઈ માત્ર આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ
કહેવી. ત્રણ લેશ્યા, મિથ્યાદૃષ્ટિ, બે અજ્ઞાન, કાયયોગ, ત્રણ
સમુદ્ઘાતો અને અપ્રશસ્ત અધ્યવસાયો કહેવા.

૨. જો મનુષ્યથી આવે તો સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી
બંનેમાંથી આવે. સંજ્ઞી સંખ્યાત વર્ષના આયુષવાળામાંથી
જ આવે; તથા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બંનેમાંથી આવે.
સંખ્યાતવર્ષવાળાનું શરીર આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગથી
માંડીને પાંચસો ધનુષ જેટલું કહેવું.

૩. જો દેવોમાંથી આવે તો ચારે વર્ગોમાંથી આવે.

અ. અસુરકુમારો એક-બે-ત્રણ, સંખ્યાત કે અસંખ્યાત
ઉત્પન્ન થાય; તેઓ છયે સંઘનન રહિત હોય ( કારણકે તેમને
અસ્થિ, શિરા અને સ્નાયુ ઇત્યાદિ નથી; પણ તેમનાં પુદ્ગલો
ઇષ્ટ, અને મનોજ્ઞ છે.) તેમના શરીરની ઊંચાઈ આંગળના
અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને સાત હાથની કહેવી. અને
વૈક્રિયશરીરની આંગળના સંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને એક
લાખ યોજન કહેવી. સંસ્થાન સમચતુરસ્ર કહેવું; વૈક્રિયનું
અનેક પ્રકારનું કહેવું. ચાર લેશ્યાઓ, ત્રણે દૃષ્ટિ, ત્રણે જ્ઞાન
(અવશ્ય) અને ત્રણ અજ્ઞાન (વિકલ્પે[1]). ત્રણ યોગ. ચાર

---

1. સમ્યગ્દૃષ્ટિને ત્રણ જ્ઞાન અવશ્ય હોય; મિથ્યાદૃષ્ટિને
અજ્ઞાન હોય છે, પણ જેઓ અસંજ્ઞીમાંથી આવે છે તેને
અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં વિભંગ નથી હોતું.

२

# ધર્મજ્ઞાનનું મૂળ

१

ભગવાન મહાવીર રાજગૃહનગરમાં ગુણશિલકચૈત્ય[illegible] રહેતા હતા, તે વખતે એક દિવસ ધર્મકથા વગેરે પતી ગ[illegible] પછી તેમના પટ્ટશિષ્ય ગૌતમ પોતાના મનમાં શંકા ઉ[illegible] થવાથી ભગવાન પાસે આવીને પૂછવા લાગ્યા:

પ્ર૦—હે ભગવન્! કેવલજ્ઞાની પાસેથી કે તેના શ્રાવ[illegible] પાસેથી કે તેના ઉપાસક પાસેથી[2] સાંભળ્યા વિના જીવને કેવલજ્ઞાનીએ કહેલા ધર્મનું જ્ઞાન થાય?

ઉ૦—હે ગૌતમ! કોઈ જીવને થાય, અને કોઈ જીવને ન થાય.

૧. મૂળમાં કેવલજ્ઞાનીના 'પાક્ષિક' પાસેથી તેમજ તે [illegible]

[illegible]

કલ્પાતીતમાં પણ ગ્રૈવેયક અને અનુત્તરૌપપાતિકમાંથી આવે. ગ્રૈવેયકદેવને વૈક્રિય શરીર ન કહેવું, તેની અવગાહના આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને બે હાથની કહેવી. સમચતુરસ્ર સંસ્થાન, તથા પાંચ સમુદ્ઘાતો કહેવા, પણ વૈક્રિય તથા તૈજસ તેઓ કરી શકતા નથી કે કરશે પણ નહિ, એમ કહેવું.

અનુત્તરૌપપાતિકમાં પણ પાંચેમાંથી આવે. પ્રથમ ચારનું ગ્રૈવેયક મુજબ જાણવું; પણ અવગાહના આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને એક હાથ કહેવી. સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવી. ત્રણ જ્ઞાન અવશ્ય કહેવાં. બેથી ચાર ભવ કહેવા. સર્વાર્થસિદ્ધની બાબતમાં તે પ્રમાણે જાણવું. પણ બે ભવ કહેવા.

## ૫. દેવો

વાનવ્યંતર દેવોનું નાગકુમારો જેવું જાણવું.

જ્યોતિષ્કોનું પણ તેમ જ જાણવું; પરંતુ તિર્યંચોમાં તે સંજ્ઞી પંચેંદ્રિય તિર્યંચોથી ઉત્પન્ન થાય એમ કહેવું. તેઓ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા વર્ષના આયુષ્યવાળામાંથી આવે. અસંખ્ય વર્ષવાળાનું શરીરપ્રમાણ બેથી નવ અને ૧૮૦૦ ધનુષથી કાંઈક વધારે કહેવું.

અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યની અવગાહના કાંઈક અધિક નવસો ધનુષ્યથી ત્રણ ગાઉ સુધીની જાણવી.

સૌધર્મદેવોનું જ્યોતિષ્ક ઉદ્દેશ પ્રમાણે જાણવું. અસંખ્યાત વર્ષવાળા સંજ્ઞી પંચેંદ્રિય તિર્યંચને બે દૃષ્ટિઓ કહેવી; બે જ્ઞાન કે અજ્ઞાન અવશ્ય કહેવાં. સંખ્યાત વર્ષવાળાને બે દૃષ્ટિ, બે જ્ઞાન અને બે અજ્ઞાન અવશ્ય કહેવાં

વીર્ય વગેરે કારણ છે જેમ તે જાણે છે. આમ અરતિને લીધે ચેન ન પડવાથી તે દેવ આહાર નથી કરતા.[1] પરંતુ પછી ભૂખથી થતી પીડા લાંબો કાળ સહન ન થવાથી આહાર કરે છે. પછી તેનું દેવઆયુષ્ય [illegible] નષ્ટ થતાં ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાંનું આયુષ્ય ભોગવે છે. તે આયુષ્ય મનુષ્યનું જાણવું.[2]

શતક ૧. ઉદ્દે૦ ૭

## ટિપ્પણ

દેવલોકો વિષે થોડીક સામાન્ય હકીકત અત્રે એકત્રિત કરી છે:

૧. દેવોના ચાર વર્ગોમાંથી ત્રીજા વર્ગ – જ્યોતિષ્કમાં માત્ર પીત–તેજોલેશ્યા જ છે. અહીંયાં લેશ્યાનો અર્થ દ્રવ્યલેશ્યા એટલે કે શારીરિક વર્ણ સમજવો. અધ્યવસાય-વિશેષરૂપ ભાવલેશ્યા તો ચારે નિકાયોના દેવોમાં છયે હોય છે.

૨. ઉપરના ચારે દેવવર્ગો ઇંદ્ર, સામાનિક આદિ દશ વિભાગોમાં વિભક્ત છે. ૧. સામાનિક આદિ બધા પ્રકારના દેવોના સ્વામી ઇંદ્ર કહેવાય. ૨. આયુષ આદિમાં ઇંદ્રની સમાન એટલે કે જે અમાત્ય, પિતા, ગુરુ આદિની માફક પૂજ્ય છે, પરંતુ જેનામાં ફક્ત ઇંદ્રત્વ નથી. તે

---

૧. દેવનો આહાર એટલે તથાવિધ પુદ્ગલોને મનથી ગ્રહણ કરવાં તે.

૨. મહાઋદ્ધિવાળો દેવ મરીને નારક કે દેવ [illegible] નથી થતો.

તો રત્નપ્રભામાં નીચે નેવું હજાર યોજનપ્રમાણ ભાગમાં જ છે. આવાસો મોટા મંડપ જેવા હોય છે. અને ભવન નગર જેવાં હોય છે.

૫. અવધિજ્ઞાનનો વિષય: અવધિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય ઉપર ઉપરના દેવોમાં વધારે છે. પહેલા અને બીજા સ્વર્ગના દેવોને નીચેના ભાગમાં રત્નપ્રભા સુધી, તીરછા ભાગમાં અસંખ્યાત લાખ યોજન સુધી અને ઊંચા ભાગમાં પોતપોતાના વિમાન સુધી જાણવાનું સામર્થ્ય હોય છે. ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવોને નીચેના ભાગમાં શર્કરાપ્રભા સુધી, તીરછા ભાગમાં અસંખ્યાત લાખ યોજન સુધી અને ઊર્ધ્વ ભાગમાં પોતપોતાના ભવન સુધી જોવાનું સામર્થ્ય છે. એ રીતે વધતાં વધતાં અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો સંપૂર્ણ લોકનાલીને જોઈ શકે છે.

૬. ગમનક્રિયાની શક્તિ અને પ્રવૃત્તિ ઉપર ઉપરના દેવોમાં ઓછાં હોય છે. કેમકે ઉપર ઉપરના દેવોમાં ઉત્તરોત્તર મહાનુભાવતા અને ઉદાસીનતા અધિક હોવાથી દેશાંતર વિષયક ક્રીડા કરવાની રતિ ઓછી થતી જાય છે. શક્તિ ગમે તેટલી હોય તોપણ કોઈ દેવ નીચેના ભાગમાં ત્રીજા નરકથી આગળ ગયો નથી અને જશે નહિ.

ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસ લે છે.[1] પણ નાના શરીરવાળા તેથી થોડું કરે છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! બધા અસુરકુમારો સરખા કર્મવાળા છે?

મ૦—ના ગૌતમ! જેઓ પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલા છે, તેઓએ ઘણું અશુભ કર્મ એકઠું કર્યું[2] હોવાથી મહાકર્મવાળા છે; અને જે પછી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તેઓ અલ્પ કર્મવાળા છે. તે પ્રમાણે પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલાઓનું શુભકર્મ ક્ષીણ થયું હોવાથી તેઓનો શુભ વર્ણ અને શુભ લેશ્યા પણ ઘટી જાય છે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! બધા અસુરકુમારો સરખા વેદનાવાળા છે?

મ૦—ના ગૌતમ! જે અસુરકુમારો સંજ્ઞિભૂત છે,[3]

1. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે, જેમ જેમ દેવોની સ્થિતિ વધતી જાય, તેમ તેમ ઉચ્છ્વાસનું કાલમાન પણ વધતું જાય. જેમકે દશ હજાર વર્ષના આયુષવાળા દેવોને એક એક ઉચ્છ્વાસ સાત સાત સ્તોકપરિમાણ કાળમાં થાય; એક પલ્યોપમ આયુષવાળાનો એક દિવસમાં એક જ હોય; અને સાગરોપમ આયુષવાળાનું આયુષ જેટલા સાગરોપમનું હોય તેનો એક એક ઉચ્છ્વાસ તેટલેટલે પખવાડિયે થાય છે.

2. તેઓનું ચિત્ત અતિ કંદર્પ અને દર્પ યુક્ત હોવાથી અનેક પ્રકારની યાતના વડે નારકોને પીડા પમાડતા તેઓ ઘણું અશુભ કર્મ એકઠું કરે છે.—ટીકા

3. સંજ્ઞા એટલે સમ્યગ્દર્શન [illegible] સંજ્ઞી થયા હોય, અર્થાત્ મિથ્યાદર્શન [illegible] સમ્યગ્દર્શનયુક્ત ઉત્પન્ન થયેલા હોય તે [illegible]

પ્ર૦—હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ

ઉ૦—હે ગૌતમ ! જે જીવે જ્ઞાનને આવરણ કરનાર કર્મનો[1] કોઈક અંશ ક્ષય તેમ જ અન્ય અંશ ઉપશમ કર્યો હોય છે, તે જીવને કેવલી પાસેથી સાંભળ્યા વિના પણ કેવલીએ કહેલા ધર્મનું જ્ઞાન થાય. પરંતુ જે જીવના જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ નથી થયો, તે જીવને કેવલી વગેરેની પાસેથી સાંભળ્યા વિના ધર્મનું જ્ઞાન ન થાય.

પ્ર૦—હે ભગવન્ ! કેવલી વગેરે પાસેથી ધર્મ સાંભળ્યા વિના કોઈ જીવ શુદ્ધ બોધિ એટલે કે સમ્યગ્દર્શન અથવા સમ્યક્ત્વ[3] પ્રાપ્ત કરી શકે?

ઉ૦—હે ગૌતમ ! જે જીવે દર્શનાવરણીય[4] અર્થાત્ દર્શનમોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ કર્યો છે, તે જીવ કેવલી વગેરે પાસેથી ધર્મ સાંભળ્યા વિના પણ શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે; અને તેમ ન કરનારો જીવ કેવલી વગેરે પાસેથી સાંભળ્યા વિના ન પ્રાપ્ત કરે.

પ્ર૦—હે ભગવન્ ! કેવલી વગેરે પાસેથી ધર્મ સાંભળ્યા વિના કોઈ પણ જીવ મુંડ એટલે કે દીક્ષિત થઈને, ગૃહવાસ ત્યજી પ્રવ્રજ્યાને સ્વીકારે?

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.
૨. ઉદયમાં આવેલા અંશનો ક્ષય; અને બાકીનાનો ઉપશમ.
૩. અર્થાત્ સત્યની પ્રતીતિ, હેય કે ઉપાદેય તત્ત્વના વિવેકની અભિરુચિ, તથા તેના બળથી ઉત્પન્ન થતી નિષ્ઠા
૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

ચોસઠમાની આવે છે. તેનો કિલ્લો ૧૫૦ યોજન ઊંચો છે. તે કિલ્લો નીચે ૫૦ યોજન પહોળો છે અને ઉપર તેર યોજન પહોળો છે. તેને એક એક બાજુમાં પાંચસે પાંચસે દરવાજા છે. તેની ઊંચાઈ ૨૫૦ યોજન છે, અને વિસ્તાર ૧૨૫ યોજન છે. તેમાં તની સુધર્માસભા વગેરે[1] આવેલાં છે.

— શતક ૨, ઉદ્દે૦ ૮

મોકા નગરીના નંદન ચૈત્યમાં ભગવાનના બીજા શિષ્ય અગ્નિભૂતિ[2] પૂછે છે : હે ભગવન્‌ ! અસુરેન્દ્ર ચમર કેવી ઋદ્ધિ, કાંતિ, બળ, કીર્તિ, સુખ, પ્રભાવ અને વિકુર્વણ શક્તિવાળો છે ?

મ૦—હે ગૌતમ ! તે ત્યાં ૩૪ લાખ ભવનાવાસો ઉપર, ૬૪ હજાર સામાનિક દેવો ઉપર, ૩૩ ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો ઉપર, ચાર લોકપાલો ઉપર, પાંચ પટરાણીઓ ઉપર સાત સેનાઓ ઉપર, તથા બે લાખ ૫૬૦૦૦ આત્મરક્ષક દેવો ઉપર અને બીજા નગરવાસી દેવો ઉપર સત્તાધીશપણું ભોગવતો વિહરે છે. એ ચમર આખો જંબુદ્વીપ તો શું, પણ આ તીરછા લોકમાં પણ અસંખ્ય દ્વીપ અને સમુદ્ર સુધીનું

૧. વિગત માટે જુઓ જીવાભિગમસૂત્ર ૫૨૧-૬૩૨.

૨. તેમનો જન્મ મગધદેશના ગોબર ગામમાં ગૌતમગોત્રીય વિપ્ર શ્રીવસુભૂતિને ત્યાં પૃથ્વીદેવીની કુખે થયો હતો. દીક્ષા સમયે તે ૪૩ વર્ષના હતા. બાદ તે ૧૨ વર્ષ છદ્મસ્થપણે અને ૧૬ વર્ષ કેવળીપણે વિદ્યમાન હતા. તેમનું કુલ આયુષ્ય ૭૪ વર્ષનું હતું. તેમનું નિર્વાણ મહાવીરના જીવનકાળમાં જ રાજગૃહમાં થયું હતું.

૧૬૦૦૦ આત્મરક્ષકો હોય છે. દરેકને ચાર ચાર પટરાણી હોય છે.*

— શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૧

ચમર વગેરે ઇંદ્રોને ત્રણ ત્રણ સભાઓ હોય છે. તેમનાં નામ સમિકા, ચંડા અને જાતા છે. પહેલી સ્થિર સ્વભાવવાળી છે, બીજી ચંડ છે, અને ત્રીજી કોપ વગેરે ભાવોને વગર પ્રયોજને પણ જગાવનારી છે. એ ત્રણે સભા ક્રમપૂર્વક અભ્યંતરા, મધ્યમા અને બાહ્યા છે. પ્રથમ સભામાં ૨૪૦૦૦ સભાસદો છે, બીજીમાં ૨૮૦૦૦ અને ત્રીજીમાં ૩૨૦૦૦. પ્રથમ સભામાં ૩૫૦ દેવીઓ, બીજીમાં ૩૦૦ અને છેલ્લીમાં ૨૫૦ દેવીઓ સભાસદ છે. એ પ્રમાણે બલિ વગેરેનું પણ જાણવું. પણ સભાસદ બધેથી ચાર ચાર હજાર ઓછા કરવા, અને દેવીઓમાં સો સો ઉમેરવી.[1]

—શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૧૦

## ૨

## વૈમાનિકો

### ૧

ઈશાનેંદ્રના લોકપાલો, તેમનાં વિમાનો, અને રાજધાનીઓ માટે શતક ૪, ઉદ્દે૦ ૧–૮; માં જોવું. શક્રરાજના લોકપાલો વગેરેના વર્ણન માટે જુઓ શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૭. તેને ચાર લોકપાલો છે: સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રમણ. સોમરાજાની

* અસુરકુમાર વગેરેની પટરાણીઓનાં નામ વગેરેનું વર્ણન શતક ૧૦, ઉદ્દે૦ ૫માં છે.

૧. એમ બીજે ઠેકાણે પણ થતા ફેરફારને માટે જુઓ અભિધાનરાજેન્દ્ર પૃ ૧૬૪-૧૭૪ તથા ૩૮૮-૩૯૦

કરેલા ઉપદ્રવો), કલહ, બોલ, ખાર (પરસ્પર મત્સર), મહાયુદ્ધો, મહાપુરુષોનાં મરણો, દુર્ભૂત (માણસ, અનાજ વગેરેને નુકસાન પહોંચાડનારા નઠારા જીવો), રોગો, મહામારીઓ, વેદનાઓ, વળગાડો, એકાંતરિયા વગેરે તાવો, દાદ, સોજા, અજીર્ણ, પાંડુરોગ, ખસ, ભગંદર, મદમારી વગેરે.

વરુણરાજની આજ્ઞામાં અતિવૃષ્ટિ, મંદવૃષ્ટિ, સુવૃષ્ટિ, દુર્વૃષ્ટિ, ઉદકોદ્ભેદ (પહાડ વગેરેમાંથી પાણીની ઉત્પત્તિ), ઉદકોત્પીલ (તળાવ વગેરેમાં પાણીનો સમૂહ), અપવાહ (પાણીનું થોડું વહેવું), પાણીનો પ્રવાહ, ગામનું તણાઈ જવું, પ્રાણક્ષય, વગેરે બધા છે.

વૈશ્રમણના તાબામાં લોઢાની વગેરે ખાણો, માલ્યાદિની વૃષ્ટિ, અન્નાદિની વૃદ્ધિ-હાનિ, નધણિયાતાં ઘરો, જમીનમાં દાટેલી સંપત્તિ વગેરે છે.

— શતક ૩, ઉદ્દે૦ ૭

૨

લવસત્તમદેવો લવસત્તમ એટલા માટે કહેવાય છે કે કોઈ જુવાન તથા કુશળ પુરુષ શીઘ્રતાપૂર્વક ડાંગર ઘઉં વગેરેના સાત લવ (કોળી) જેટલા સમયમાં તીક્ષ્ણ દાતરડાથી કાપી નાખે, તેટલું આયુષ (સાત લવ જેટલું) તેમને વધારે હોત, તો તે દેવો તે જ ભવમાં સિદ્ધ થાત.

અનુત્તરૌપપાતિક દેવો પામે અનુત્તર (સર્વોત્તમ) શબ્દાદિ હોય છે, માટે તે અનુત્તરૌપપાતિક કહેવાય છે. છટ્ઠ ટંકના તપ વડે જેટલા કર્મની નિર્જરા થાય તેટલું કર્મ બાકી રહે ત્યારે અનુત્તરૌપપાતિક દેવપણે ઉત્પન્ન થવાય

— શતક ૧[illegible] ઉદ્દે [illegible]

તેમનો આહાર બે પ્રકારનો છે : આભોગનિર્વર્તિત એટલે કે જ્ઞાનપૂર્વક કરેલો, અને અનાભોગનિર્વર્તિત એટલે અજ્ઞાનપૂર્વક કરેલો. જે આભોગનિર્વર્તિત આહાર છે તેનો અભિલાષ તેઓને ઓછામાં ઓછો ચાર ટંક — એક દિવસ પછી — અને વધારેમાં વધારે હજાર વર્ષ કરતાં વધારે કાળ ગયા પછી થાય છે. અનાભોગનિર્વર્તિતનો અભિલાષ તો નિરંતર થયા કરે છે.[1]

નાગકુમારોની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની, અને વધારેમાં વધારે કાંઈક ઊણાં બે પલ્યોપમની છે. તેઓ ઓછામાં ઓછા સાત સ્તોકો અને વધારેમાં વધારે બે થી નવ મુહૂર્તની અંદર શ્વાસ લે અને મૂકે. તેઓને આભોગ૦ આહારનો અભિલાષ ઓછામાં ઓછો એક દિવસ પછી અને વધારેમાં વધારે બે થી નવ દિવસની અંદર થાય છે. એમ સ્તનિતકુમારો સુધી કહેવું.

નૈરયિકોની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી દશ હજાર વર્ષની અને વધારેમાં વધારે ૩૩ સાગરોપમની છે. તેઓ અત્યંત દુઃખી હોવાથી સતત શ્વાસ મૂકે છે અને લે છે; તેઓને આભોગનિર્વર્તિત આહારનો અભિલાષ અંતર્મુહૂર્ત બાદ થયા કરે છે.

---

1. વર્ષાકાળમાં મૂત્ર વગેરે વધારે થાય છે, તેથી એમ જણાય છે કે શરીરમાં શીત પુદ્ગલો અધિક ગયાં હોવાં જોઈએ. જેમ તે શીત પુદ્ગલોનો આહાર અભિપ્રાય વિના — અનાભોગનિર્વર્તિત છે — તેમ જ અસુરકુમારોને પણ અનાભોગ નિર્વર્તિત આહાર હોય છે.

તેઓ જે પુદ્ગલોને રોમાહારરૂપે ગ્રહે છે, તે બધાં સંપૂર્ણપણે ખાવામાં આવે છે; અને જે પુદ્ગલો પ્રક્ષેપાહારરૂપે લેવામાં આવે છે, તેમનો અસંખ્ય ભાગ ખાવામાં આવે છે, અને બીજા અનેક હજાર ભાગો ચખાયા વિના તેમ જ સ્પર્શાયા વિના જ નાશ પામે છે. તેમાં નહીં સ્પર્શાયેલા પુદ્ગલો ચખાયેલા કરતાં અનંતગણા છે.

ત્રણ ઇંદ્રિયવાળાની વધારેમાં વધારે સ્થિતિ ૪૯ રાત્રીદિવસ, તથા ચાર ઇંદ્રિયવાળાની છ માસની છે. બાકી બધું પૂર્વ પ્રમાણે.

પંચેંદ્રિય તિર્યંચોની વધારેમાં વધારે સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમ છે. તેઓનો ઉચ્છ્વાસ વિમાત્રાએ છે. તેઓનો આભોગ૦ આહાર ઓછામાં ઓછો અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે છ ટંકે—બે દિવસ ગયા પછી—હોય છે. તે પ્રમાણે મનુષ્યોનું જાણવું; પણ આહાર ઓછામાં ઓછો અંતર્મુહૂર્તે અને વધારેમાં વધારે આઠ ટંકે—ત્રણ દિવસ ગયા પછી હોય છે.

•

વાનવ્યંતરોની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ દશહજાર વર્ષની, અને વધારેમાં વધારે પલ્યોપમની છે. બાકી બધું નાગકુમારોની પેઠે જાણવું. એ પ્રમાણે જ્યોતિષ્ક દેવોનું પણ જાણવું. પણ તેમને ઓછામાં ઓછું અને વધારેમાં વધારે બેથી નવ મુહૂર્ત પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ હોય છે અને આહાર ઓછામાં ઓછો અને વધારેમાં વધારે બેથી નવ દિવસ પછી હોય છે. તેઓની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ

એમ સાતે પૃથ્વીઓમાં જાણવું. ત્યાં લેશ્યામાં ભેદ છે: પહેલી અને બીજીમાં કાપોત લેશ્યા છે, ત્રીજીમાં મિશ્ર (કાપોત–નીલ) છે, ચોથીમાં નીલ છે, પાંચમીમાં મિશ્ર (નીલ-કૃષ્ણ) છે, છઠ્ઠીમાં કૃષ્ણ છે, અને સાતમીમાં પરમ-કૃષ્ણ છે.

અસુરકુમારોના કષાયો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એમ ન ગણવા, પણ લોભ, માયા, માન અને ક્રોધ એ પ્રકારે ગણવા. તેમનાં શરીર પણ સંહનન વિનાનાં છે. તેમના શરીરનાં પુદ્ગલો ઇષ્ટ અને સુંદર હોય છે. તેમનું શરીર સમચોરસ સંસ્થાનવાળું છે. તેઓને કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજો-લેશ્યા એમ ચાર લેશ્યા છે.

પૃથ્વીકાયિકોને ત્રણ શરીર ગણવાં: ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ. તેમનાં શરીર પણ સંહનન વિનાનાં છે. તેમના શરીરનાં પુદ્ગલો સારાં અને નરસાં બંને કહેવાં. તેમને બે પ્રકારનું શરીર ન કહેવું. તેમને ચાર લેશ્યાઓ કહેવી. તેઓને મિથ્યાદૃષ્ટિ જ જાણવા. તેઓને પ્રથમ બે અજ્ઞાન જ હોય, તથા કાયયોગ જ હોય.

અપ્કાયિકોમાં પણ પૃથ્વીકાયિકોની પેઠે કોઈ દેવ કે દેવો દેવલોકથી ચ્યવીને ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે તેઓમાં તેજોલેશ્યા પણ હોય છે. એટલે ચારે લેશ્યા ગણવી. બાકી બધું પૃથ્વીકાયિક પેઠે જાણવું. તૈજસકાયિકમાં દેવો ઉત્પન્ન નથી થતા, એટલે તેજોલેશ્યા ન કહેવી. વાયુકાયમાં ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ એમ ચાર

• વૈમાનિકોની બાબતમાં જ્યોતિષ્કોથી માંડીને ત્રણ ભજનાઓ કહેવી. આદી ત્રણ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન કહેવાં.

— શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૫

નૈરયિકો આરંભવાળા છે, અને પરિગ્રહવાળા છે. કારણકે, તેઓ પૃથ્વીકાયથી માંડીને ત્રસકાયનો સમારંભ કરે છે; તેઓએ શરીર, કર્મો, તથા સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર દ્રવ્યો પરિગૃહીત કર્યાં છે. અસુરકુમારો પણ તેવા જ છે. તેઓએ તો ઉપરાંતમાં દેવો, દેવીઓ, આસન અને શયન વગેરે પરિગૃહીત કર્યાં છે.

નૈરયિકોની પેઠે એકેંદ્રિયોનું જાણવું. તેઓએ પ્રત્યાખ્યાન ન કરેલું હોવાથી તેઓને પરિગ્રહી ગણવા. એકેંદ્રિયથી માંડીને ચતુરિંદ્રિય સુધીનું પણ તેમ જ જાણવું. પંચેંદ્રિયોએ પર્વતો, શિખરો, જલ, સ્થલ, બિલ, ગુહા, ઝરા, જલસ્થાન, ક્યારા, કૂવા, તળાવ, ઉદ્યાન, વન, વૃક્ષ, દેવકુલ, આશ્રમ, પરબ, સ્તૂપ, ખાઈ, કિલ્લા, દેવભુવન, રાજભુવન, સામાન્ય ઘર, હાટ, શૃંગાટક ( સિંગોડાના આકારનો ) માર્ગ, ત્રિકમાર્ગ, ચતુષ્કમાર્ગ, ચત્વર ( જ્યાં સર્વ રસ્તા ભેગા થાય તે ), શકટ, યાન, અંબાડી, ઘોડાનાં પલાણ, ડોળી, મેના, સુખપાલ, લોઢી, લોઢાનાં કડાયાં, ભવનપતિના નિવાસો, દેવ, મનુષ્યો, તિર્યંચો અને આસન–શયનાદિ પરિગ્રહીત કર્યાં છે. તેમ જ મનુષ્યો જાણવા. વાનવ્યંતરો જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોને ભવનવાસીઓની જેમ જાણવા.

શતક ૫, ઉદ્દે

# શ્રીભગવતી-સાર

ખંડ ૯ મો

નારક-ખંડ.

'૧

# સામાન્ય કથન

૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! સાતે નરકપૃથ્વીઓમાં નારકીનાં રહેઠાણો કેટલાં કહ્યાં છે?

મ૦—હે ગૌતમ! સાત નરકભૂમિઓમાં નારકીનાં રહેઠાણોની સંખ્યા નીચે મુજબ છે: પહેલીમાં ત્રીસ લાખ, બીજીમાં પચીસ લાખ, ત્રીજીમાં પંદર લાખ, ૪થીમાં દસ લાખ, પાંચમીમાં ત્રણ લાખ; છઠ્ઠીમાં નવ્વાણું હજાર, નવસેં પંચાણું, અને સાતમીમાં પાંચ જ છે.

—શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૫

બધા નૈરયિકો સરખા આહાર, શરીર ઇત્યાદિવાળા નથી. જે મોટા શરીરવાળા[1] છે તે ઘણા પુદ્ગલોનો

1. મોટામાં મોટું પાંચસેં ધનુષ, અને ઓછામાં ઓછું આંગળના અસંખ્ય ભાગ જેટલું. વૈક્રિય શરીર મોટામાં મોટું એક હજાર ધનુષનું.

૩૦—હે ગૌતમ ! કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ક્ષય કરનાર જીવ કેવલી વગેરે પાસેથી સાંભળ્યા વિના પણ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે.

નિરંતર છઠ્ઠ છઠ્ઠ ટંકના ઉપવાસનું તપ કરનાર, તથા સૂર્યની સામે ઊંચા હાથ રાખી તાપ તપનાર પુરુષ પ્રકૃતિના ભદ્રપણાથી, પ્રકૃતિના ઉપશાંતપણાથી, ક્રોધ-માન-માયા-લોભ પાતળાં ઓછાં થયેલાં હોવાથી, અત્યંત માર્દવ-નમ્રતાને પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી, આલીનપણાથી, ભદ્રપણાથી અને વિનીતપણાથી, કોઈક દિવસ શુભ અધ્યવસાય, શુદ્ધ પરિણામ, અને વિશુદ્ધ ચિત્ત[1] યુક્ત બનીને (તથા તથારૂપ કર્મોનો ક્ષયોપશમ કરીને) ઈહા, અપોહ, માર્ગણા અને ગવેષણા કરતાં કરતાં એક પ્રકારનું દિવ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેને 'વિભંગજ્ઞાન' કહે છે. તેને પ્રતાપે તે આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને વધારેમાં વધારે અસંખ્યેય હજાર યોજનો જેટલા ક્ષેત્રમાં આવેલાં તમામ મૂર્ત દ્રવ્યોને — કર્મધારી જીવો[2] તેમજ [illegible] અજીવ પદાર્થોને — જોઈ શકે છે. તે રીતે તે, પાખંડી, હિંસાદિ પ્રવૃત્તિયુક્ત, પરિગ્રહયુક્ત અને સંક્લેશને પ્રાપ્ત થયેલા જીવોને પણ જાણે છે અને શુદ્ધ ચિત્તવાળા જીવોને પણ જાણે છે. તે ઉપરથી તે સાચા ધર્મનો વિવેક પ્રાપ્ત કરી, તેના ઉપર રુચિ કરે છે; ચારિત્રનો સ્વીકાર કરે છે; તથા લિંગ[3]

---

1. મૂળ 'લેશ્યા' – મનોવૃત્તિ છે.
2. કર્મયુક્ત જીવ મૂર્ત જેવો બની ગયેલો હોય છે; કારણ તેના ઉપરના કર્માણુ મૂર્ત હોય છે.
3. સાચા ધર્મના (જૈન સાધુના) વેશ.

ગૌ૦—હે ભગવન્! નરકગતિ કેટલા કાળ સુધી ઉપપાત વિનાની કહી છે? [અર્થાત્ કેટલો વખત નરકમાં ન ઉપજે એવું કેટલો સમય બને?]

ભ૦—હે ગૌતમ! ઓછામાં ઓછો એક સમય, અને વધારેમાં વધારે બાર મુહૂર્ત. તેવું જ પંચેંદ્રિય તિર્યંચ ગતિમાં, મનુષ્યગતિમાં અને દેવગતિમાં જાણવું. રત્નપ્રભાદિ સાત પૃથ્વીઓમાં ઉત્પાદ-વિરહકાળ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે: ૨૪ મુહૂર્ત, સાત અહોરાત્ર, પંદર અહોરાત્ર, એક માસ, બે માસ, ચાર માસ અને છ માસ. ઓછામાં ઓછો ઉત્પાદવિરહ એક સમયનો છે. એ પ્રમાણે ઉદ્વર્તનાના વિરહ સંબંધી પણ જાણવું. અને સંખ્યા: એક બે ત્રણ-સંખ્યેય અને અસંખ્યેય જીવો એક સમયે ઉપજે છે, ચ્યવે છે અને ઉદ્વર્તે છે.

તિર્યંચગતિમાં, વિકલેંદ્રિયો અને સંમૂર્છિમોનો વધારેમાં વધારે વિરહકાળ ભિન્ન મુહૂર્તનો છે, અને ગર્ભજ જીવોનો બાર મુહૂર્તનો છે; એ બધાનો ઓછામાં ઓછો વિરહકાળ એક સમયનો છે. એક ઇંદ્રિયવાળા જીવોનો વિરહકાળ જ નથી. મનુષ્યગતિમાં ગર્ભજોનો વધારેમાં વધારે વિરહકાળ બાર મુહૂર્તનો છે, અને સંમૂર્છિમનો ૨૪ મુહૂર્તનો છે. બન્નેનો ઓછામાં ઓછો વિરહકાળ એક સમયનો છે.

દેવગતિમાં ભવનપતિ, વાનવ્યંતર, જ્યોતિષિક, સૌધર્મ અને ઈશાન એ પાંચેમાં વધારે વિરહકાળ ૨૪ મુહૂર્તનો છે અને ઓછો એક સમયનો છે. એ પ્રમાણે ત્રીજા સ્વર્ગમાં [illegible] દિવસ અને વીસ મુહૂર્ત. ચોથામાં બાર દિવસ અને [illegible] મુહૂર્ત, પાંચમામાં સાડીત્રીસ દિવસ [illegible]

ઉચ્ચારવામાં તો અસંખ્ય સમય વીતી જાય છે. તેની અપેક્ષાએ આ ત્રણ સમયની ગતિ તો કેટલી બધી શીઘ્ર કહેવાય? એકેંદ્રિય જીવને વધારેમાં વધારે ચાર સમયની વિગ્રહગતિ હોય છે. બાકી બધાને નૈરયિકોની પેઠે જાણવું.

— શતક ૧૮, ઉદ્દે૦ ૧

ગૌ૦—હે ભગવન્! નારક અગ્નિકાયના મધ્યમાં થઈને જાય?

મ૦—હે ગૌતમ! નારક બે પ્રકારના છે: ૧. વિગ્રહગતિને પ્રાપ્ત થયેલા, અને ૨. ઉત્પત્તિક્ષેત્રને પ્રાપ્ત થયેલા. તેમાં જે વિગ્રહગતિને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તે અગ્નિકાયના મધ્યમાં થઈને જાય; પણ તેને અગ્નિરૂપ શસ્ત્ર અસર કરતું નથી. ઉત્પત્તિક્ષેત્રને પ્રાપ્ત થયેલો નારક અગ્નિકાયની મધ્યે થઈને જતો નથી, કારણ કે નારક ક્ષેત્રને વિષે બાદર અગ્નિકાયનો અભાવ છે.

એ પ્રમાણે અસુરકુમારોથી સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું. તેવું જ એકેંદ્રિયથી ચતુરિંદ્રિય સુધી જાણવું; પણ તેઓ અગ્નિ વચ્ચે થઈને જાય ત્યારે બળે એમ કહેવું.

પંચેંદ્રિયમાં પણ જે વિગ્રહગતિવાળા છે, તે નૈરયિક જેવા જાણવા; પણ જે ઉત્પત્તિક્ષેત્રને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેમના પાછા બે પ્રકાર છે: વૈક્રિયલબ્ધિયુક્ત, અને વૈક્રિયલબ્ધિરહિત. તેમાં જે લબ્ધિયુક્ત છે તેઓ અગ્નિમાં ન બળે; બીજા બળે. એ પ્રમાણે મનુષ્ય સંબંધે પણ જાણવું. વાનવ્યંતરથી વૈમાનિક સુધીનાનું અસુરકુમારોની જેમ જાણવું.

નારકો દશ સ્થાનોને અનુભવતા વિહરે છે: અનિષ્ટ શબ્દ, અનિષ્ટ રૂપ, અનિષ્ટ ગંધ, અનિષ્ટ રસ, અનિષ્ટ

કહ્યું. એ રીતે અનિષ્ટ અને પ્રતિકૂળ પાણીના સ્પર્શને . .
એમ વનસ્પતિના સ્પર્શને અનુભવે છે.

— શતક ૧૩, ઉદ્દે० ૪

અધોલોકના આયામ – લંબાઈ – નો મધ્યભાગ ચોથી પંકપ્રભા પૃથ્વીના આકાશના ખંડનો કંઈક અધિક અર્ધો ભાગ ઉલ્લંઘન કર્યા પછી આવે છે. લોકની લંબાઈના મધ્ય ભાગ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના આકાશનો અસંખ્યાતમો ભાગ ઉલ્લંઘન કર્યા બાદ આવે છે. ઊર્ધ્વલોકની લંબાઈનો મધ્ય ભાગ, સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર દેવલોકની ઉપર અને બ્રહ્મ લોકની નીચે રિષ્ટ નામના ત્રીજા પ્રતર વિષે છે. અને તિર્યગ્લોકના આયામનો મધ્યભાગ, જંબુદ્વીપમાં મેરુપર્વતના બરોબર મધ્યભાગને વિષે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપર અને નીચે ક્ષુદ્ર એવા જે બે પ્રતરો છે, તેમને વિષે છે. તેને જ આઠ પ્રદેશનો રુચક કહે છે, અને ત્યાંથી દશે દિશા નીકળે છે.

— શતક ૧૩, ઉદ્દે० ૪

ગૌ०—હે ભગવન્! ભવ્યદ્રવ્યનૈરયિકો છે? અને જો હોય તો તે તેમ શાથી કહેવાય છે.

મ०—હે ગૌતમ! ભૂત અથવા ભાવી પર્યાયનું કારણ દ્રવ્ય કહેવાય છે. ભાવી નારકપર્યાયનું કારણ પંચેંદ્રિય તિર્યંચ કે મનુષ્ય ભવ્યદ્રવ્યનૈરયિક કહેવાય છે. તે પ્રમાણે જે તિર્યંચ મનુષ્ય કે દેવ પૃથ્વીકાયિકમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય છે, તે ભવ્યદ્રવ્યપૃથ્વીકાયિક કહેવાય છે. તે પ્રમાણે અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જાણવા. અગ્નિ

મોટો આસ્રવ, મોટી ક્રિયા, મોટી વેદના અને મોટી નિર્જરા. તેમાં નૈરયિકો મોટી નિર્જરાવાળા નથી, પણ મોટા આસ્રવ, મોટી ક્રિયા અને મોટી વેદનાવાળા હોય. (મૂળમાં તો સોળ વિકલ્પો જુદા જુદા ગણાવ્યા છે.) અસુરકુમારોથી માંડીને સ્તનિતકુમારોને અલ્પ વેદનાવાળા અને અલ્પ નિર્જરાવાળા કહેવા; બાકી મોટી ક્રિયા અને મોટા આસ્રવવાળા કહેવા. પૃથ્વીકાયિકોથી માંડીને મનુષ્યો સુધી અલ્પ આસ્રવ, તેમ જ મોટો આસ્રવ, એમ ચારે ભાગના અંત પ્રકારે કહેવી. વાનવ્યંતરથી માંડીને વૈમાનિકોને અસુરકુમાર જેવા કહેવા.

— શતક ૧૯, ઉદ્દે૦ ૫

૧. જે અપ્રાપ્તકાળે આયુનો ક્ષય કરી શકે તે સોપક્રમ આયુષ્યવાળા કહેવાય, અને બીજા નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળા કહેવાય. દેવો, નૈરયિકો, અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યંચ અને મનુષ્યો, ઉત્તમ પુરુષો તથા ચરમશરીરી નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળા છે; બાકીના સર્વ સંસારી સોપક્રમ તેમ જ નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળા છે.

૨. નૈરયિકોથી માંડીને વૈમાનિકો સુધીના બધા પોતે પોતાના વડે જ પૂર્વભવના આયુષ્યને ઘટાડીને ઉત્પન્ન થાય છે. અન્ય વડે ઘટાડીને ઉત્પન્ન થાય છે. કે કોઈ પણ જીવ આયુષ્યને ઘટાડ્યા સિવાય પૂરેપૂરું ભોગવીને જ ઉત્પન્ન થાય છે.

૩. નૈરયિકોથી સ્તનિતકુમારો સુધીના નિરુપક્રમ આયુષ્ય વડે ઉદ્વર્તે છે; પૃથ્વીકાયિકથી મનુષ્ય સુધીના [illegible] વડે [illegible] છે, બાકી બધા નૈરયિકોની પેઠે [illegible] જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકો 'ચ્યવે છે' એમ [illegible]

[illegible] વૈમાનિકો અને સિદ્ધ [illegible] એક ષટ્કસમર્જિત [illegible] થોડા છે, [illegible] તેથી સંખ્યાતગુણા છે, [illegible] અને [illegible] સંખ્યાતગુણા છે; તેથી અનેક [illegible] ગુણા છે અને તેથી અનેક ષટ્ક અને [illegible] સંખ્યાતગુણા છે. એમ સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવું.

પૃથિવીકાયિકોમાં અનેકષટ્ક૦ થોડા છે, અને તેથી અનેકષટ્ક૦ તથા નોષટ્ક૦ સંખ્યાતગુણા છે. એમ વનસ્પતિકાયિક સુધી જાણવું. બે ઇન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના નૈરયિકની પેઠે જાણવા.

સિદ્ધોમાં અનેકષટ્ક૦ તથા નોષટ્ક૦ થોડા છે, અને તેથી અનેકષટ્ક૦ સંખ્યાતગુણા છે, તેથી એકષટ્ક તથા નોષટ્ક૦ સંખ્યાતગુણા છે; તેથી ષટ્ક૦ સંખ્યાતગુણા છે અને તેથી નોષટ્ક૦ સંખ્યાતગુણા છે.

એ પ્રમાણે મૂળમાં પાછું દ્વાદશસમર્જિત, તથા ચોરાશી સમર્જિતની પણ ગણતરીઓ છે.

—શતક ૨૦, ઉદ્દે૦ ૧૦

ગૌ૦—હે ભગવન્! નૈરયિક જીવો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે?

મ૦—હે ભગવન્! જેમ કોઈ કૂદનારો હોય, અને તે જેમ કૂદતો કૂદતો અધ્યવસાય—ઇચ્છાજન્યકરણ—ક્રિયાના સાધન વડે—તે સ્થળને તજી આગળના બીજા સ્થાનને જાય છે, તેમ નારકો પણ પૂર્વવર્તી ભવને છોડી અધ્યવસાયરૂપ કારણ વડે (પરિણામજન્ય કર્મરૂપ ક્રિયાના સાધનથી) આગળના ભવને પ્રાપ્ત કરે છે

પૃથ્વી પણ કહેવું; અને, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરેલા [illegible] [illegible] [illegible] નથી. એમાંની પણ એમ જ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જ નાગકુમાર અગ્નિનો [illegible] [illegible] એ પ્રમાણે [illegible] પૃથ્વીઓમાં એકલો [illegible] [illegible] આદિ કરે છે.

તીર્થંકર અને કેવળજ્ઞાનવાળો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કહેવા. તેમ જ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પૃથ્વીકાય કે બાદર અગ્નિકાય નથી [illegible] [illegible] કે તેના પ્રકાશ નથી, તથા આતાપ નથી.

એ પ્રમાણે સનત્કુમાર અને માહેન્દ્રમાં પણ જાણવું. પણ ત્યાં એકલો દેવ વૃષ્ટિ આદિક કરે છે એમ કહેવું. એમ [illegible] અને તેની ઉપર પણ જાણવું.

— શતક [illegible], ઉદ્દે૦ ૮

ગૌ૦—હે ભગવન્! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં સંખ્યાત-યોજન વિસ્તારવાળા અને અસંખ્યાતયોજન વિસ્તારવાળા નરકાવાસો છે. તેમાંના સંખ્યાતયોજન વિસ્તારવાળા નરકાવાસોમાં એક સમયે કેટલા નારક જીવો ઉત્પન્ન થાય?

મ૦—હે ગૌતમ! ઓછામાં એક [illegible] કે ત્રણ અને વધારેમાં વધારે સંખ્યાતા નારકો ઉત્પન્ન થાય. [illegible] કાપોત લેશ્યાવાળા હોય, સંજ્ઞી હોય, અસંજ્ઞી હોય, કૃષ્ણપાક્ષિક હોય, શુક્લપાક્ષિક હોય, ભવસિદ્ધિક હોય, અભવસિદ્ધિક હોય, મતિજ્ઞાનવાળા હોય, શ્રુતજ્ઞાનવાળા હોય, અવધિજ્ઞાનવાળા હોય, (એમ ત્રણે અજ્ઞાનવાળા પણ [illegible]) ચક્ષુદર્શન

[illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] નથી. [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] એ પ્રમાણે
[illegible] [illegible] નાગકુમાર [illegible] [illegible] [illegible] આદિ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] પૃથ્વીકાય [illegible] [illegible] [illegible] નથી
કે તેમના પ્રકાશ નથી, તથા [illegible] નથી.

એ પ્રમાણે સનત્કુમાર અને માહેન્દ્રમાં પણ [illegible]. એમ
પણ ત્યાં એટલો ભેદ વૃષ્ટિ આદિક કરે છે એમ કહેવું.
[illegible] અને તેની ઉપર પણ [illegible].

— શતક ૬, ઉદ્દે૦ ૮

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં સંખ્યાત-
[illegible]જન વિસ્તારવાળા અને અસંખ્યાતયોજન વિસ્તારવાળા નરકા-
[illegible]વાસો છે. તેમાંના સંખ્યાતયોજન વિસ્તારવાળા નરકા-
વાસોમાં એક સમયે કેટલા નારક જીવો ઉત્પન્ન થાય ?

મ૦—હે ગૌતમ ! ઓછામાં એક બે કે ત્રણ અને
વધારેમાં વધારે સંખ્યાતા નારકો ઉત્પન્ન થાય. તે કાપોત
લેશ્યાવાળા હોય, સંજ્ઞી હોય. અસંજ્ઞી હોય. કૃષ્ણપાક્ષિક
હોય. શુક્લપાક્ષિક હોય, ભવસિદ્ધિક હોય. અભવસિદ્ધિક હોય.
મતિજ્ઞાનવાળા હોય, શ્રુતજ્ઞાનવાળા હોય. અવધિજ્ઞાનવાળા
હોય, (એમ ત્રણ અજ્ઞાનવાળા પણ [illegible]) ચક્ષુદર્શન

હવે [illegible] [illegible] [illegible] અસંખ્યાત સમય કહેવા. [illegible] [illegible] [illegible] વિસ્તારવાળા જીવોનું અવધિજ્ઞાન [illegible] [illegible] જ હોય છે એમ કહેવું. [illegible] અવધિજ્ઞાની નારકોને જ હોય [illegible] હોય.

શર્કરાપ્રભાનું રત્નપ્રભાની [illegible] જાણવું. પણ એનો [illegible] ન કહેવા; કારણ કે એમાંથી પ્રથમ [illegible] [illegible] છે.[2] વાલુકાપ્રભાનું તેમ જ જાણવું. પણ [illegible] નથી.[2] પંકપ્રભામાંથી અવધિજ્ઞાની અને અવધિદર્શની [illegible] નથી. [illegible] ધૂમપ્રભાનું પંકપ્રભાની જેમ જ જાણવું. [illegible] પણ. સાતમીમાં અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળામાં [illegible] જાણવું, પણ અહીં ત્રણ જ્ઞાન [illegible] નથી [illegible] વિસ્તારવાળા ને નથી ચ્યવતા.[3] એમ અસંખ્યાત યોજન [illegible] શબ્દ વાપરવો. [illegible] પણ સમજવું. ( પણ અસંખ્યાત [illegible] દૃષ્ટિઓવાળા

રત્નપ્રભામાં સમ્યગ અને મિથ્યા એ બે દૃષ્ટિઓવાળા [illegible] ઉપજે; ચ્યવનાર પણ એ જ કહેવા. [illegible] પણ ન એ હોય; પણ સમ્યગમિથ્યાદૃષ્ટિ કદાચ હોય અને કદાચ ન

---

1. પ્રશ્ના. ૧૭ ઉ૦ ૨, પૃ૦ ૩૪૩–૨ પ્રથમની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]માં કાપોત-નીલ મિશ્ર; ચતુર્થમાં નીલ, પાંચમામાં [illegible] [illegible] મિશ્ર, છઠ્ઠીમાં કૃષ્ણ અને સાતમીમાં [illegible].
2. ચોથીમાંથી નીકળેલા તીર્થંકર ન [illegible]
3. કેમકે સમ્યક્ત્વભ્રષ્ટ જ [illegible] [illegible]

# શ્રીભગવતી-સાર

ખંડ ૧૮ મો

અન્યજીવ-ખંડ

૧

# પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવો

પૃથ્વીકાયિકોના આહાર, કર્મ, વર્ણ અને લેશ્યા એ ત્રણ નૈરયિકોના[1] પેઠે સમજવું. પૃથ્વીકાયિકોની વેદના સરખી જ છે; કારણ કે તે બધા અસંજ્ઞીઓ છે. વળી તે બધા માયી અને મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તથા તેમને આરંભિકી આદિ પાંચ ક્રિયાઓ નિયમપૂર્વક હોય છે. તેમની પેઠે જ બેઇંદ્રિયથી માંડીને ચઉરિંદ્રિયવાળા કહેવા. પંચેંદ્રિય તિર્યંચો નૈરયિકોની પેઠે સમજવા; પણ તે ત્રણ પ્રકારના છે: સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ. તેમાં જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, તે બે પ્રકારના છે: અસંયત અને સંયતાસંયત. તેમાં સંયતાસંયતને આરંભિકી, પારિગ્રહિકી અને માયાપ્રત્યયા એમ ત્રણ ક્રિયાઓ છે; જે અસંયત છે તેમને ચાર, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ તથા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિને પાંચ.

મનુષ્યોના આહારાદિ નૈરયિકોની પેઠે જ કહેવા: પણ મોટાં શરીરવાળા કદાચિત્ આહાર કરે છે.[2] અને નાના

1. જુઓ પા. ૭૩૫ ઇ૦.
2. કારણકે તે દેવકુરુ આદિના મિથુનકો છે, [illegible] કદાચિત્ જ (ત્રણ દિવસ પછી) કવલાહારરૂપ આહાર [illegible]

ઉ૦—હે ગૌતમ ! કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ક્ષય કરનાર જીવ કેવળી વગેરે પાસેથી સાંભળ્યા વિના પણ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે.

નિરંતર છ છ ટંકના ઉપવાસપૂર્વક તપ કરનાર, તથા સૂર્યની સામે ઊંચા હાથ રાખી તાપ તપનાર પુરુષ પ્રકૃતિના ભદ્રપણાથી, પ્રકૃતિના ઉપશાંતપણાથી, ક્રોધ-માન-માયા-લોભ ઘણાં ઓછાં થયેલાં હોવાથી, અત્યંત માર્દવ-નમ્રતાને પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી, આલીનપણાથી, ભદ્રપણાથી અને વિનીતપણાથી, કોઈક દિવસ શુભ અધ્યવસાય, શુદ્ધ પરિણામ, અને શુદ્ધ ચિત્ત[1] યુક્ત બનીને (તથા તથારૂપ કર્મોનો ક્ષયોપશમ કરીને) ઈહા, અપોહ, માર્ગણા અને ગવેષણા કરતાં કરતાં એક પ્રકારનું દિવ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેને 'વિભંગજ્ઞાન' કહે છે. તેને પ્રતાપે તે આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને વધારેમાં વધારે અસંખ્યેય હજાર યોજનો જેટલા ક્ષેત્રમાં આવેલાં તમામ મૂર્ત દ્રવ્યોને — કર્મધારી જીવો[2] તેમજ બીજા અજીવ પદાર્થોને — જોઈ શકે છે. તે રીતે તે, પાખંડી, હિંસાદિ પ્રવૃત્તિયુક્ત, પરિગ્રહયુક્ત અને સંક્લેશને પ્રાપ્ત થયેલા જીવોને પણ જાણે છે અને શુદ્ધ ચિત્તવાળા જીવોને પણ જાણે છે. તે ઉપરથી તે સાચા ધર્મનો વિવેક પ્રાપ્ત કરી, તેના ઉપર રુચિ કરે છે; ચારિત્રનો સ્વીકાર કરે છે; તથા લિંગ[3]

---

૧. મૂળ 'લેશ્યા' – મનોવૃત્તિ છે.

૨. કર્મયુક્ત જીવ મૂર્ત જેવો બની ગયેલો હોય છે; કારણ તેના ઉપરના કર્માણુ મૂર્ત હોય છે.

૩. સાચા ધર્મના (જૈન સાધુના) વેશ.

[illegible] ન હોવા. [illegible] નિષેધ છે. [illegible] પણ [illegible] પણ [illegible] હોવા. [illegible] ન હોવા [illegible] નહિ.

શતક ૧. ઉદ્દે૦ ૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! અસંજ્ઞી જીવ કેટલા પ્રકારનું આયુ બાંધે છે?

મ૦—હે ગૌતમ! ચાર પ્રકારનું આયુ૦ બાંધે છે. નૈરયિક, તિર્યંચ, મનુષ્ય, અને દેવ. નૈરયિકનું આયુષ્ય કરતા અસંજ્ઞી જીવ ઓછામાં ઓછું દશ હજાર વર્ષનું અને વધારેમાં વધારે પલ્યોપમના અસંખ્યેયભાગ જેટલું આયુષ્ય કરે. તિર્યંચયોનિકનું આયુષ્ય કરતો ઓછામાં ઓછું અંતર્મુહૂર્તનું અને વધારેમાં વધારે પલ્યોપમના અસંખ્યેય ભાગ જેટલું કરે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યનું પણ સમજવું. દેવનું નૈરયિકની પેઠે સમજવું. તેમાં દેવઅસંજ્ઞિઆયુષ સૌથી થોડું છે; તે કરતાં મનુષ્ય૦ અસંખ્યેયગણું છે, તે કરતાં તિર્યંચ૦ અસંખ્યેયગણું છે અને તે કરતાં નૈરયિકઅસંજ્ઞિઆયુષ અસંખ્યેયગણું છે.

—શતક ૧, ઉદ્દે૦ ૨

ગૌ૦—હે ભગવન્! જે આ બે ઇંદ્રિયવાળા, ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા, ચાર ઇંદ્રિયવાળા અને પાંચ ઇંદ્રિયવાળા જીવો છે, તેઓનો શ્વાસોચ્છ્વાસ આપણે જાણીએ છીએ અને દેખીએ છીએ. પણ આ એકેંદ્રિય પૃથ્વીના, પાણીના,

ઔદારિક બંધ કર્યું . . . [illegible] છે. એકેન્દ્રિય જીવોનાં વાયુકાયિકનાં જે [illegible] બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, [illegible] એ પ્રમાણે બંધ કર્યું . . . [illegible] રહ્યા છે. પંચેન્દ્રિય, જ્યોતિષ્ક અને [illegible] [illegible] કર્યું . . . [illegible] [illegible] હોવાથી [illegible] છે.

જીવ કર્મ વડે વિવિધ અનુભાવોરૂપે પરિણમે છે, જગત કર્મ વડે વિવિધરૂપે પરિણમે છે, કર્મથી જીવ અને જગતનાં [illegible] વિવિધરૂપે પરિણમે છે.

—શતક ૧૨, ઉદ્દે૦ ૫

જ્યાં એક પૃથ્વીકાયિક જીવ અવગાહે છે ત્યાં બીજા અસંખ્યાત પૃથ્વીકાયિકો રહેલા હોય, અસંખ્ય અપ્કાયિકો હોય, અસંખ્ય તેજસ્કાયિકો હોય, અસંખ્ય વાયુકાયિક હોય. અને અનંત વનસ્પતિકાયિક હોય.

—શતક ૧૩, ઉદ્દે૦ ૪

ગૌ૦—હે ભગવન્! એરણ ઉપર હથોડો મારતી વખતે વાયુકાય ઉત્પન્ન થાય?

મ૦—હા ગૌતમ! તે વાયુકાયનો બીજા કોઈ પદાર્થ સાથે સ્પર્શ થાય તો જ તે મરે.

ગૌ૦—હે ભગવન્! સગડીમાં અગ્નિકાય કેટલા કાળ સુધી રહે?

મ૦—હે ગૌતમ! ઓછામાં ઓછું અંતર્મુહૂર્ત અને વધારેમાં વધારે ત્રણ રાત્રિદિવસ સુધી [illegible]

# પૃથ્વીકાયિકાદિ [illegible]

મોટાં [illegible] નિગોદ અનંતાં [illegible]
[illegible] ગોળા છે. તેની [illegible]
[illegible] પણ તેની [illegible]
[illegible] તેનું [illegible]
[illegible] શરીરમાં [illegible] તથા [illegible]
[illegible] વાયુકાયિકનું [illegible]
[illegible] પણ [illegible]

વનસ્પતિકાયિકનું પણ [illegible] એક અનંત વનસ્પતિકાયિકો [illegible] શરીર આદિ એમ કહેવું; તથા નિગોદ અનંતજીવોનાં [illegible]

પૃથ્વી, અપ્, અગ્નિ, વાયુ અને [illegible] સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક સૌથી સૂક્ષ્મ [illegible] ચારેમાં વાયુકાય સૂક્ષ્મ છે, પ્રથમ [illegible] છે; પ્રથમ બેમાં અપ્કાય સૂક્ષ્મ છે. પ્રથમ [illegible] (પ્રત્યેક) વનસ્પતિકાય સૌથી બાદર અને બાદરતર છે. વળી એ પાંચમાં પ્રથમ ચારેમાં પૃથ્વીકાય, અપ્, અગ્નિ અને વાયુમાં અપ્, અને અગ્નિ તથા વાયુમાં અગ્નિ બાદર તથા બાદરતર છે.

અનંત સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકોના જેટલાં શરીર થાય, ટલું એક સૂક્ષ્મ વાયુકાયનું શરીર છે; અસંખ્ય સૂક્ષ્મ ાયુકાયનાં શરીરો જેટલું એક સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયનું શરીર છે; સંખ્ય સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયનાં શરીરો જેટલું એક સૂક્ષ્મ કાયનું; અસંખ્ય સૂક્ષ્મ અપ્કાય જેટલું એક સૂક્ષ્મ ીકાયનું; અસંખ્ય સૂક્ષ્મ [illegible] જેટલું એક બાદર કાયનું, અસંખ્ય બાદર વાયુકાય જેટલું એક બાદર કાયનું, અસંખ્ય બાદર અગ્નિકાય જેટલું એક બાદર

[illegible] કરીને તથા [illegible]
[illegible] તથા [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
છે કે, તે મારણાંતિક સમુદ્‌ઘાત [illegible]
સમુદ્‌ઘાત કરીને ભવાન્તરમાં [illegible]
આહાર કરે છે તથા શરીર [illegible] જ્યારે [illegible]
સમુદ્‌ઘાતથી નિવૃત્ત થઈ [illegible] શરીરમાં આવીને [illegible]
સમુદ્‌ઘાત કરી ભવાન્તરમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

કેટલા દેશથી અને સર્વથી એમ બે પ્રકારે સમુદ્‌ઘાત કરે છે. જ્યારે દેશથી મારણાંતિક સમુદ્‌ઘાત કરે છે ત્યારે તે મરણસમુદ્‌ઘાતથી નિવૃત્ત થઈ, પૂર્વના શરીરનો સંબંધ છોડી દડાની ગતિથી જાય છે, અને પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈને પછી આહાર કરે છે. પણ જે સર્વથી સમુદ્‌ઘાત કરે છે, તે ઇલિકા (ઇયળની) ગતિથી ત્યાં જઈ પછી શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તેથી પ્રથમ આહાર કરે છે, અને પછી ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ પૂર્વના શરીરમાં રહેલા જીવપ્રદેશોને ઇયળની જેમ સંહરી, સમસ્ત જીવપ્રદેશો સાથે ઉત્પત્તિસ્થાને જાય, ત્યારે પ્રથમ આહાર (પુદ્‌ગલગ્રહણ) કરે, અને પછી ઉત્પન્ન થાય.

— શતક ૧૭, ૬, ઉદ્દે૦ ૬

તેને આશ્રીને અનેક પ્રશ્નો ઉપર જણાવેલ શતકોમાં તેમ જ શતક ૨૦, ઉદ્દે૦ ૬માં છે. તેનો એક નમૂનો આ પ્રમાણે છે:

ગૌ૦—હે ભગવન્! મારણાંતિક સમુદ્‌ઘાત કરીને જે જીવ અસંખ્યેય લાખ પૃથ્વીકાયના આવાસોના

પ્ર૦—હે ભગવન્! [illegible] પૃથ્વીકાયિક [illegible], જે આ રત્નપ્રભાના પૂર્વના [illegible] મરીને આ રત્નપ્રભાના પૂર્વના [illegible] પૃથ્વીકાયિકપણે ઉત્પન્ન થવાને [illegible] સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય?

ઉ૦—હે ગૌતમ! એક, બે કે [illegible] સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય. [illegible] (સીધી—લાંબી), એક તરફ વક્ર, દ્વિધા વક્ર, [illegible] એક તરફ ત્રસ નાડી સિવાયના આકાશવાળી, દ્વિધાખ[illegible] તરફ ત્રસનાડી સિવાયના આકાશવાળી, ચક્રવાલ (મંડલાકાર), અને અર્ધચક્રવાલ (અર્ધમંડલાકાર). જે પૃથ્વીકાયિક ઋજ્વાયત શ્રેણીથી ઉત્પન્ન થાય તો તે એક સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય. જો એકતોવક્ર શ્રેણીથી ઉત્પન્ન થાય, તો બે સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય, જો દ્વિધાવક્ર શ્રેણીથી ઉત્પન્ન થાય, તો ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય.

જો જીવ પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકપણે ઉત્પન્ન થવાનો હોય, તો પણ એમજ સમજવું. એમ બાદર અપર્યાપ્તપણે તેમજ પર્યાપ્તપણે ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો પણ સમજવું. એમ અપ્કાયિકને માટે પણ સમજવું. પણ [illegible] બાદર પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત [illegible] તેજસ્કાયિકનો રત્નપ્રભાના પશ્ચિમ [illegible] પણ મનુષ્યક્ષેત્રમાં ઉત્પત્તિ [illegible] વિકલ્પો કહેવા.

ધારણ કરે છે. પછી તેનું મિથ્યાત્વીપણું[1] ક્ષીણ થતું જાય છે, સમ્યક્ત્વીપણું વધતું જાય છે, અને અંતે તે પૂરેપૂરો સમ્યક્ત્વી બની જાય છે. પછી તેનું વિભંગજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન કહેવાય[2] છે. તેને તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લલેશ્યા એવી ત્રણ વિશુદ્ધ લેશ્યાઓ[3] જ હોય; પણ કૃષ્ણ વગેરે અશુદ્ધ લેશ્યાઓ ન હોય; તેના શરીરનો બાંધો પણ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો એટલે કે ધ્યાનને યોગ્ય વજ્ર-ઋષભ-નારાચ-સંહનન[4] જ હોય. તેની ઊંચાઈ ઓછામાં ઓછી સાત હાથ હોય; તેની ઉંમર આઠ વર્ષ ઉપરાંતની હોય; તે પુરુષશરીરી જ હોય: સ્ત્રી કે નપુંસકને તે વસ્તુ સંભવિત નથી; તેને ઇંદ્રિયજન્ય મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન એ ત્રણ જ્ઞાન હોય; તેનાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ પણ 'સંજ્વલન'[5]

૧. મિથ્યા માન્યતાવાળા-હોવાપણું, તેથી ઊલટું તે સમ્યક્ત્વીપણું.

૨. જ્યાં સુધી ધર્મતત્ત્વમાં સાચી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત નથી થઈ, ત્યાં સુધીનાં ઇંદ્રિયજન્ય વગેરે જ્ઞાનો પણ અજ્ઞાન જ કહેવાય છે; કારણ કે તે બધાં જ્ઞાનોનો ઉપયોગ સાંસારિક વાસનાઓની પુષ્ટિમાં જ થાય છે. પરંતુ મોક્ષાભિમુખ આત્મામાં તે બધાં જ્ઞાનોનો ઉપયોગ સમભાવની પુષ્ટિમાં જ થતો હોવાથી તે બધાં જ્ઞાન[illegible] છે. વિભંગજ્ઞાન એટલે અવધિઅજ્ઞાન. તેથી ઊલટું તે અવધિજ્ઞાન.

૩. જુઓ પ્રારંભનું [illegible] ટિ. નં. ૪

૪. [illegible] શારીરિક બાંધાના વર્ણન માટે જુઓ [illegible] પુસ્તક, પા. ૧૯૪ ટિ. નં. ૬.

[illegible]

ગૌ૦—હે ભગવન્ ! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], જે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પૂર્વ [illegible] [illegible] [illegible] ને આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પૃથ્વીકાયિકપણે ઉત્પન્ન થવાના [illegible] [illegible] [illegible] સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય ?

મહા૦—હે ગૌતમ ! એક, બે [illegible] [illegible] [illegible] સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય. [illegible] [illegible] [illegible] (સીધી—લાંબી), એક તરફ વક્ર, બે તરફ વક્ર, [illegible] [illegible] [illegible] તરફ ત્રસ નાડી સિવાયના આકાશમાંથી, [illegible] [illegible] તરફ ત્રસનાડી સિવાયના આકાશમાંથી, [illegible] [illegible], અને અર્ધચક્રવાલ (અર્ધમંડલાકાર). જો [illegible] [illegible] શ્રેણીથી ઉત્પન્ન થાય તો ત એક સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય. જો એકવક્ર શ્રેણીથી ઉત્પન્ન થાય, તો બે સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય. જો દ્વિધાવક્ર શ્રેણીથી ઉત્પન્ન થાય, તો ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય.

તે જ જીવ પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકપણે ઉત્પન્ન થવાનો હોય, તો પણ એ જ સમજવું. એમ બાદર અપર્યાપ્તપણે તેમજ પર્યાપ્તપણે ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો પણ સમજવું. એમ અપ્કાયિકને માટે પણ સમજવું [illegible] [illegible] [illegible] બાદર પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ન કહેવા [illegible] [illegible] તેજસ્કાયિકનો રત્નપ્રભાના પશ્ચિમ ચરમાન્ત [illegible] [illegible] પણ મનુષ્યક્ષેત્રમાં ઉત્પત્તિ કહેવી [illegible] [illegible] વિકલ્પો કહેવા.

ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિ સમજવી. એમ યાવત્ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી સુધી જાણવું.

પ્ર૦—હે ભગવન્ ! જે અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવ અધોલોકની ત્રસનાડીની બહારના ક્ષેત્રમાં મરણસમુદ્ઘાત કરી, ઊર્ધ્વ લોકની ત્રસનાડીની બહારના ક્ષેત્રમાં અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયપણે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય છે, તે કેટલા સમયની વિગ્રહગતિ ઉત્પન્ન થાય ?

ઉ૦—હે ગૌતમ ! ત્રણ કે ચાર સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય. જે એક પ્રતરમાં અનુશ્રેણિમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિથી થાય છે, અને જે વિશ્રેણિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે ચાર સમયની વિગ્રહગતિથી થાય છે. તે જ જીવ જો સમયક્ષેત્રમાં અપર્યાપ્ત બાદર તેજસ્કાયિકપણે ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો બે કે ત્રણ સમયની વિગ્રહગતિ કહેવી. અપર્યાપ્ત બાદર તેજસ્કાયિક સમયક્ષેત્રમાં મરણસમુદ્ઘાત કરી, ઊર્ધ્વલોકક્ષેત્રની ત્રસનાડીના બહારના ક્ષેત્રમાં અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકપણે ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો બે, ત્રણ કે ચાર સમય કહેવા.

તે જ જીવ જો સમયક્ષેત્રમાં અપર્યાપ્ત બાદર તેજસ્કાયિકપણે ઉત્પન્ન થવાનો હોય, તો એક, બે કે ત્રણ સમય કહેવા.

અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક લોકના પૂર્વચરમાંતમાં મરણસમુદ્ઘાત કરી લોકના પૂર્વચરમાંતમાં અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકપણે ઉત્પન્ન થવાનો હોય, તો એક, બે, ત્રણ કે ચાર સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય. જો ઋજ્વાયત શ્રેણીથી ઉત્પન્ન થાય, તો એક સમયની વિગ્રહગતિથી ઉત્પન્ન થાય; એક તરફ વક્ર શ્રેણીથી ઉત્પન્ન થાય [illegible]

## લેખકનું સ્તવન

ગૌતમાદિ ગણધરોને નમસ્કાર! ભગવતીસૂત્રને નમસ્કાર! દ્વાદશાંગ ગણિપિટકને નમસ્કાર!

કાચબાની પેઠે સુંદર ચરણકમળવાળી, નહીં મીંચાયેલ કોરંટ વૃક્ષની કળી સમાન એવી પૂજ્ય શ્રુતદેવી મારા મતિ-અજ્ઞાનનો નાશ કરો!

આ સૂત્રના આદિના આઠ શતકના બબ્બે ઉદ્દેશકોનો એક એક દિવસે ઉપદેશ કરાય છે. પરંતુ પ્રથમ દિવસે ચોથા શતકના આઠ ઉદ્દેશો અને બીજે દિવસે બે ઉદ્દેશકો ઉપદેશાય છે. નવમા શતકથી આરંભી જેટલું જેટલું જાણી શકાય તેટલું તેટલું એક એક દિવસે ઉપદેશાય છે. વધારેમાં વધારે એક શતકનો એક દિવસે ઉપદેશ કરાય છે, મધ્યમ બે દિવસે શતકનો, અને [illegible] દિવસે શતકનો. એમ વીસમા શતક [illegible] ગોશાલક શતકનો એક દિવસે ઉપદેશ [illegible] રહે, તો તેનો એક આયંબિલ [illegible]

## સૂચિ


[illegible] ૨૨૪
[illegible] ૩૪,૩૧૧,૫૫૮
[illegible] ૫૩૦
[illegible] ૧૨૫,૨૧૩,૪૦૫,૪૮૩, ૩૩૬
[illegible] –[illegible] ૫૫
૧૧૬; –[illegible] ૭૫૪
[illegible] ૭૧૩
[illegible] અને [illegible] ૬૦૬
[illegible] ૩૧૬
[illegible] –ના [illegible] ૩૩૧;
–ના ૫૩૦
[illegible] ૬
[illegible] ૨૮૬
[illegible] (ભૂમિ [illegible] ૬૯); –માં અભિવચન ૫૭૪; –ની રાશિ ૬૬૬
[illegible] પૃથ્વી ૭૪૦
[illegible] ૭૬૩
[illegible]; –નો અપવાદમાર્ગ ૭૨૧
[illegible] ૨૧૩
અનંતપ્રદેશી સ્કંધ ૨૬,૩૮૭
અનાભોગનિર્વર્તિત આહાર ૭૨૩
[illegible] અતિથિ ૧૯૬
અનાહારક ૮૫,૪૧૧,૪૧૩
[illegible]

[illegible] ૩૭,૯૩ [illegible]
૫૩૧,૬[illegible] ,૩૧૮
[illegible] ૩૧,૯૩,[illegible]
૪૩૧,૪૮૪,૫૧૯,[illegible]
[illegible] ૪૧૩
[illegible] ૩૧૯,૩૫૧
[illegible] ૭૯
[illegible] ૭૦૩,૭૧૬; (ભ[illegible]) ૫૩૩; –(પ્રા[illegible]) ૭૩૦
[illegible] ૬૩, ૩૮૩
[illegible] ૪૫
[illegible] ૪૫
[illegible] ૨૨૯
[illegible] ૨૬૩
અયોધ્યા ૨૯૪
અરુણવરદ્વીપ ૬૬૬,૭૧૬
અરુણોદય સમુદ્ર ૬૬૬,૭૧૬
અર્જુન ગૌતમપુત્ર ૨૮૮,૨૯૦
અર્હત ૩
અશોક ૫૭૭,૫૫૪
[illegible] ૭૯૪
અવમર્દ ૩૨૧
અવધિજ્ઞાન ૨૦,૯૬,[illegible], –ના બે પ્રકાર [illegible], [illegible] ૭૧૩

…ટિનાં એટલે કે કાંઈક ખંડન અને માલિન્ય કરનારાં હોય, પરંતુ સર્વવિરતિનો પ્રતિબંધ કરનારાં ન હોય અને તેના અધ્યવસાયો પણ પ્રશસ્ત જ હોય, તેના પ્રશસ્ત અધ્યવસાયો વધતાં વધતાં તે પૂર્ણ અનંત નારકના બંધોથી પોતાના આત્માને વિમુક્ત કરે છે, અનંત પશુપક્ષીના બંધોથી પોતાની જાતને વિમુક્ત કરે છે. અનંત દેવબંધોથી આત્માને વિમુક્ત કરે છે; અને દગારા પ્રકારના ક્રોધ-માન-માયા-લોભનો પણ ક્ષય કરે છે. પછી તે પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય કરે છે; દર્શનાવરણીય કર્મનો ક્ષય કરે છે; નવ પ્રકારના કર્મનો તથા મોહનીયકર્મનો ક્ષય કરે છે; પાંચ પ્રકારના અંતરાય-કર્મરજને વિખેરી નાખનાર અપૂર્વકરણમાં* પ્રવેશ કરે છે. તેને અનંત, અનુત્તર, વ્યાઘાતરહિત, આવરણરહિત, સર્વ પદાર્થોને ગ્રહણ કરનાર, પ્રતિપૂર્ણ તથા શ્રેષ્ઠ એવું કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્ર૦—હે ભગવન્! તેવો કેવલજ્ઞાની કેવલીએ કહેલ ધર્મનો ઉપદેશ કરે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! એ વાત યોગ્ય નથી. તે માત્ર ઉદાહરણ કહે, અથવા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે; પરંતુ ધર્મોપદેશ ન કરે.

પ્ર૦—હે ભગવન્! તે કોઈને દીક્ષા આપે?

પ્ર૦—હે ગૌતમ! એ વાત યોગ્ય નથી. તે (અમુકની પાસેથી દીક્ષા લો એટલો) ઉપદેશ આપે.

* પરિણામશુદ્ધિ—ચિત્તશુદ્ધિ થતાં થતાં સંસારી જીવને પહેલીવાર પ્રાપ્ત થતું આધ્યાત્મિક જાગરણ.

[illegible] ૧૪૦
[illegible] ૪૬૬
[illegible] ૬૮૧, ૬૮૯
[illegible] ૧૧૧ ૯૦
[illegible] ૧૧૩,૧૧૩
[illegible] ૬૬૩, ૬૪૯
[illegible] ૬૬
[illegible] (ચતુર્વિધ) ૬૮૦; —ની [illegible] ચેતનિમ્નનો ૭૧૫૯૦; —ના બે પ્રકાર ૭૬૩
[illegible] ૮૫,૪૧૧; —[illegible] ૭૩, ૩૫૪
[illegible] ૧૮૦
[illegible] ૬૬૨
[illegible] ગૌતમ ૧૧,૬૪૯
[illegible] (પાંચ) ૩૫૬
[illegible] ૬૮૮,૭૧૦
[illegible] ૭૧૧
[illegible] ૬૫૨
[illegible] ૯
[illegible] ૬૬૩
[illegible] ૬૬૦
[illegible] ૭૧૬
[illegible] ૭૫,૬૬૭
[illegible] ૪૬૦
[illegible] ૬૬૫,૬૬૯,૬૫૨,૬૯૨
[illegible] ૬૫૧
[illegible] ૬૫૪,૬૩૫
[illegible] ૭૯,૮૩૦
[illegible] ૬૬૪
[illegible] ૬૮૦૭
[illegible] પ્રકારના ૬૫૬
[illegible] (પ્રમાણ) ૧૩૩
[illegible] પ્રકારના ૧૫૦
[illegible] ૧૦૪
[illegible] ૬,૩૧૫; —ના બે પ્રકાર ૮૧,૩૧૨
[illegible] ૩
[illegible] ૬૩૮
[illegible] ૬૬, ૬૮૭
[illegible] ૫૫૦
[illegible] ૬૧૫
[illegible] ૨૫૬
[illegible] ૫૧૧,૫૦૪
[illegible] ૬૮૧
એકાંતવાદ ૫૮૫
એકેંદ્રિય —ના પ્રકાર ૭૬૨; —ની વધઘટ ૬૪૦; —ક્યાંથી આવે? ૭૦૨; —ની સ્થિતિ, આહાર અને શ્વાસોચ્છ્વાસ ૭૨૪,૭૫૫, —ના શરીરની સરખામણી ૭૧
[illegible] ૧૧૫
[illegible]
[illegible] ૩૦,૧૦૦, ૧૮૮

[illegible] ૬૦૬
કેવલજ્ઞાનિસિદ્ધ ૨૯૧
[illegible] ૫૧૧
[illegible] ૩૨૬
[illegible] ૯,૧૩,૮૧૮
[illegible] ૩૩૫,૯૫૬
[illegible] ચૈત્ય ૩૯૯
[illegible] –ગાંમ ૩૫૬ –માં ૩૬; –ના [illegible] ૫૬૩
[illegible] ૫૩૦
[illegible] ૩૪૯; –નાં [illegible] ૯૬૩
[illegible] ૨૫૯,૨૬૨
[illegible] ૬૬૬
[illegible] ૨૫૮
[illegible] ૬૬૩,૫૬૬
ગોશાલ ૨૦૬; –ના પાંચ પ્રકાર ૬૪૨; –નિયતિ ૬૬૬; –પરિણામ ૩૧૩
[illegible] ૨૧૬,૪૨૭
[illegible] ૨૩૩
ગંગા (પ્રમાણ) ૧૬૦; –નદી ૫૬૬
ગંધહસ્તી ૨૫૩
[illegible] ૨૪૯
'ગુણરત્ન સંવત્સર' તપ ૧૮૧
ગુપ્ત ૬
[illegible] ચૈત્ય ૧૧
ગુણસ્થાન ૧૪,૬૦,૮૩,૩૪૮
[illegible] ૨૩૪
[illegible] ૭૩૩,૩૬૯,૬૮૪
[illegible] (જુઓ [illegible])
[illegible] ૪૦૬
[illegible] ૩૩,૩૮૩,૫૫૦
[illegible] ૫૪૬
[illegible] ૫૪૫
[illegible] ૬૩૩
ચતુર્યામ ૪૮,૧૪૬
ચમરચંચા નગરી ૨૯૭,૭૧૬
ચમરેંદ્ર ૨૬૭,૨૫૮; –ની સભા ૭૧૬,૭૧૯; –ની રાજા ૭૧૭
ચરકપરિવ્રાજક ૬૩
ચરમ (–ાઈ) ૨૪૬
ચંદ્ર ૬૦૬; –નું કામસુખ ૬૮૩
ચંદ્રાવતરણ ચૈત્ય ૨૨૫,૨૭૨
ચંપા ૨૫૧,૨૪૨
ચાર મહાવ્રત ધર્મ ૯,૫૫૬
ચારિત્ર (ઔદયિક) ૩૨૦
ચારિત્રમોહનીય ૨૫
ચારિત્રલબ્ધિ ૩૭૩
ચેલણા ૨૫૨
ચૌદશ –ના [illegible] ૨૯૧
છદ્મસ્થ ૬૦,૧૪૦; સરાગ ૬૬૨
છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર ૫૦,૫૯, ૬૮
છેવટું સંહનન [illegible]
જમાલિ ૨૧૨ [illegible]

દેહાધ્યાસ ૫૬૧
દેહાભિમાન દેવ ૩૩,૯૬૬,૭૦, ૩૮૬
દિવ્ય દેહ ૬૬૬
દિવ્ય ૧૩૪
દિવ્યદર્શન ૮૫૬
દર્શન (દર્શવાદ) ૮૧
દર્શનવાદનીય ૨૫
દર્શનશક્તિ ૩૭૩
દિવ્ય દીક્ષા ૨૦૦
વિવેક (દ્વ) ૬૬૬
દિવ્યસંઘ ગાયત્રી ૬૬૮
દીવો ૬૪૮
દુઃખદુઃખમાં ૫૬૩
દુઃખમાં ૩૫
દિવ્યશ્રદ્ધાદેવ ૨૭૬
દેવનિક ૩૯૬
દેહ (ચક્ર) ૩૩૧,૩૭૭
દેવવાદ ૫૬૦
દૈવિક સર્પ ૨૮૬
દેહ —ની શક્તિ ૬૩૬; —ના પ્રકાર ૬૩૯; —ની સ્થિતિ ૬૮૧; —ના આવાસ ૬૮૩; —ની વધઘટ ૬૮૯; —નો વિષયભોગ ૬૯૧; —ની બાધા ૬૯૮; —સંયમ ? ૬૯૪; —ની શક્તિ ૬૯૫; —મરીને ક્યાં જાય ? ૬૯૭; —ક્યાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય ૬૯૭;
—ના ... ૬૪૫ ... —ની ... —ના ... ૭૯૩
દેવાલય ૬૦૦
દ્વાદશ ૬૬૩
દ્રવ્યગુણ ૬૫૬
દેવાનું ... ૬૩૫
દ્વૈત (...) ૭૬૬
દ્રવ્ય (ગુ) ૩૦૨
દ્રવ્ય દ્રવ્ય ૩૫૬
દ્રવ્યગુણપર્યાય ૬૫૮
ધન (ધાર) ૬૯૦
ધનુષ (માપ) ૨૬૫
ધર્મ ધામ ૨૬૭
ધન દેવ ૬૩૬
ધર્માસ્તિકાય (જુઓ અસ્તિકાય)
—ના અસ્તિત્વ ૫૩૩; —ની શક્તિ ૬૬૧
ધાતકીખંડ ૫૪૯
ધાન્યની યોનિશક્તિ ૬૨૪
ધારણા ૩૨૧
ધારિણી ૨૦૮
ધૂમપ્રભા ૫૪૬
ધ્યાન (ધ્યાન) ૬૫૦
નય ૭
નરક (ભાવ) ૩૪૦,૫૪૩, —ના વાતાવરણ ૭૮૩
નરકવ ૬૩

-ના આહાર, નિર્વૃત્તિ ૬૦
૭૪૫; -નાં શરીર લેશ્યાદિ
૩૩૦
પાદહૂત્ર ૨૫૩
પાદોપગમન મરણ ૧૮૬
પાલક (ચાર) ૨૬૬
પાસથ્થાનો (આહાર) ૫૧
પારિગ્રહિકી ક્રિયા ૧૦૭
પારિતાપનિકી ક્રિયા ૩૫,૧૦૩
પાર્શ્વનાથ ૭,૫૬૧,૫૬૩
પાંડુકવન ૧૨૮
પિતૃ ૧૩૨
પુદ્ગલપરાવર્ત ૮૮,૬૬૩
પુદ્ગલ -નો બંધ ૪૦૩; -નાં સ્પર્શાદિ ૪૮૬,૫૦૩; -નો કંપ ૪૮૬,૫૧૨; -નો પરિણામ ૪૬૫; -અને વાયુકાય ૫૦૨; -ની સંખ્યા ૫૦૬
પુદ્ગલ વ્યાઘાત ૬૮૨
પુદ્ગલપરિવર્ત ૫૧૪
પુદ્ગલાસ્તિકાય ૪૮૩
પુલાકનિર્ગ્રંથ ૫૫
પુષ્કરદ્વીપ ૫૪૯
પુષ્કલસંવર્તમેઘ ૨૬૬
પુષ્કલી ૨૨૨
પુષ્પવતી ચૈત્ય ૯
પુંડરીક ૩૦૧
પુરાણ ૨૦૦
પૂર્ણભદ્ર ૨૬૩,૩૦૭
પૂર્વ-ગ્રંથ ૧૮૩; -નાં પુ... ૫
-વર્ષ ૨૧૮
પૃથ્વીકાય ૩૩૧; -નો આગ...
મન ૧૧૮,૭૨૮,૭૧૫; -ને...
આહાર અને નિર્વૃત્તિ ૭૨...
૭૫૩; -ના શરીર લેશ્યા...
૭૨૮,૭૫૮,૭૫૯; -ના સુખ...
આદિ ૫૫૫,૭૪૦; -નાં ક્રિય...
નિર્લેપાદિ ૭૪૩; -ની દ...
તથા ક્રિયા ૭૫૩; -ના અવગાહ...
૭૫૬; -ના વર્ણાદિ ૭૫૬...
-ના હિંસાદિ ૭૫૮; -ની
વેદના ૭૬૦
પૌષધવ્રત ૬; -ના બે પ્રકાર ૨૨૧
પ્રક્ષેપાહાર ૭૨૪
પ્રણિધાન (ત્રણ) ૧૬૦
પ્રતિક્રમણ ૧૪૫
પ્રતિમાઓ (બાર) ૧૦૮
પ્રતિસેવના ૭૧,૬૪૧
પ્રત્યનીક (ત્રણ) ૧૫૭
પ્રત્યાખ્યાન ૬,૧૪,૧૩૫ ૬૦, ૫૬૧; -નો વિધિ ૫૬૩
પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાય ૨૯, ૩૮૭
પ્રદ્યોત ૫૫૦
પ્રભાવતી રાણી ૨૬૬,૨૭૬,૨૮૨
પ્રમાણ -ચાર ૩૩૭; -(માન)૧૭૩

મેરુ ૪૨૩
મેરુમંદિર ૫૪૫,૫૬૮
મેઘ ૩૬૩,૪૩૧
મેરુપર્વત –માન ૧૩,૩૬૦,૩૯૩;
–વર્ણન ૧૯ (જુઓ વર્ણન)
મેરુ ૪૪૧; –સ્વામી આદિ
૩૯૬; –નાં શરીર વૈક્રિય
૩૬૬; –ની ઉત્પત્તિ ક્રિયા
૩૫૪; –ના આહારાદિ ૩૫૪
મેરુપ્રમાણ ૫૩૫
મૈત્રીભાવ ૨૮૨
મૈત્રી –ની ૧૩૬; –પ્રકાર ૪૮૮
મૈથુનસમુદ્દાત ૩૬૬
મહર્ષિ શાન્તિચંદ્ર ૨૫૪
મહાયાન ૨૬૨
મહાદેવ ૨૮૯
મહાવીરા ૨૮૯
'મહાવીરપ્રતીત્યસમુત્પાદ' નામે ૫૮૬
મહાત્મામણા ૫૮૬
મહાપદ્મ ૩૦૨
મહાબલ ૨૧૭
મહામાનસ (લાભ) ૨૬૬
મહાયુગ્મ ૬૬૬
મહાવીર –નાં સ્વપ્ન ૬૪૪
મહાશિલાકંટક સંગ્રામ ૨૫૧,૨૬૬
મહાસેન ૨૨૯
મંખલિ ૨૭૯
મંડિક ૨૬૨
[illegible] ૪૦૦
[illegible] ૩૬,૮૬
[illegible] ૧૦૩,૨૯૬,૬૬૬
[illegible] ૧૦૬
[illegible] ૬૬૮;
[illegible] ૧૩૦
[illegible] (દેવી) ૬૬૭
[illegible] ૧૯૮
[illegible] ૪૬૮
[illegible] ૧૯૩
[illegible] (કારી) ૩૦
મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી ક્રિયા ૧૦૩
મિથ્યાદૃષ્ટિ ૬૩; –નું વિપરીત
જ્ઞાન ૫૮૮
મિથ્યાશ્રુત ૩૨૬
મૂગ (નો રુપ) ૬૨૬
મુખવન ૨૭૯
મૂનાવતી ૨૨૫,૨૫૨
મૃગાપુત્ર ૨૯૦
મેઘ ૬૧૨,૬૧૪; –ની દીક્ષા ૬૦૭
મેથિલ ૧૦
મેઢિગ્રામ ૩૦૦
મોમાનગરી ૩૧૭
મોહનીય (કર્મ) ૪૩૧
[illegible] ૧૯૦
[illegible] ૩૪૧
[illegible]
[illegible] ૩૧

પ્ર૦—હે ભગવન્! તે કેવલજ્ઞાની સિદ્ધ થાય, અને સર્વ દુઃખોનો અંત કરે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! તે કેવલજ્ઞાની સિદ્ધ થાય અને સર્વ દુઃખોનો અંત કરે.

તેવા કેવલજ્ઞાની ઊર્ધ્વલોકમાં[1] પણ સંભવે છે, અધોલોકમાં[2] પણ સંભવે છે; અને તિર્યગ્લોકમાં પણ સંભવે છે. તિર્યગ્લોકમાં તો તે પંદર કર્મભૂમિઓમાં[3] જ હોય.

પ્ર૦—હે ભગવન્! તેવા પુરુષો એક સમયે કેટલા હોય?

ઉ૦—હે ગૌતમ! તેવા પુરુષો ઓછામાં ઓછા એક, બે, ત્રણ અને વધારેમાં વધારે દશ હોય.

૨

પ્ર૦—હે ભગવન્! કેવલી વગેરે પાસેથી ધર્મ સાંભળનારો જીવ ઉપર પ્રમાણે ધર્મજ્ઞાનથી માંડીને કેવળ જ્ઞાન વગેરે પ્રાપ્ત કરે?

ઉ૦—હે ગૌતમ! કેવલી વગેરે પાસેથી ધર્મ સાંભળનારો જીવ પણ જ્ઞાનાદિનું આવરણ કરનાર તેમ જ

1. શબ્દાપાતિ, વિકટાપાતિ, ગંધાપાતિ અને માલ્યવંત નામે વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વતોમાં.
2. [illegible] ગામોમાં.
3. [illegible] ઉપદેશ કરનાર [illegible]
[illegible] આપનારું

વિનય (ભાવ) ૧૪૮; —ના ૫૩૪;
 —ચૈતિવિધાનોમાં ૬૬૬
વિપુલપર્વત ૬૮૫
વિભંગજ્ઞાન ૨૦,૬૧૦,૬૨૫,૬૩૧
વિમલનાથ ૬૧૩,૬૦૨
વિમલવાહન ૬૦૨
વિરમ્યુ મદ ૬
વિરહકાળ, જુદા જુદા જીવોનો ૭૬૭
વિશાખ ૩૧
વિવેક ૫૬૬
વિશાખા ૨૩૬
વિદલ ૫૫૩
વિંધ્યપર્વત ૨૦૦
વીતભય ૨૨૯
વીરાસન ૧૮૨
વીર્ય ૪૭૮
વૃક્ષના પ્રકાર ૬૨૭
વૃદ્ધિ —કેમ થાય છે ૬૬૮
વેદ ૨૬,૫૮૩; —ના પ્રકાર ૩૮૮
વેદક ૩૬૯
વેદના —અને નિર્જરા ૪૬
વેદનીય ૪૪૦
વૈશ્રમણસંનિવેશ ૨૦૦
વૈશાયન ૨૮૩
વૈક્રિય શરીર ૭૩,૩૫૪; —શક્તિ ૬૬૬
વૈતાઢ્ય પર્વત ૫૬૬
વૈભાર ૬૬૮
વૈમાનિક ૩૮૩,૫૫૦; —ના પ્રકાર ૯૮૦, ની સ્થિતિ ૭૬૬; —ની આહાર, ઉચ્છ્વાસ, શ્વાસ ૩૬૬, ની ૫.૬૪૯ ૭૩૬
વૈશાલિક ૬૮૦ ) ૬૫૦
વ્યાવૃત્તિ ૨૫૬,૬૬૨
વ્યુત્ક્રમ ૨૧૦,૭૧૪
વ્યવદાન ૬૦
વ્યવહાર ( પાંચ ) ૬૫૫
વ્યંતર (દેવ) ૨૨૭,૩૪૩,૫૫૦; —ના આવાસ ૬૮૬; —ના આહાર, ઉચ્છ્વાસ અને શ્વાસ ૩૨૫
વ્યુત્સર્ગ ૧૫૩,૫૬૧
શક્રદેવ ૨૩૬,૨૫૪,૬૩૪; —નો વિષયભોગ ૬૬૧; —ના લોકપાલ ૭૬૯
શતદ્વાર ૩૦૧
શતાનીક ૨૫૨
શબ્દ ૬૪૮
શય્યાતરપિંડ ૧૦૨
શરવણ ૨૭૯
શરીર (પાંચ) ૭૩,૩૫૪, —જુદા જુદા જીવોના ૭૨૮, —ના બે પ્રકાર ૬૨
શંખપ્રભા ૫૮૯
શલાકાપુરુષ ૫૮૦
શંખવન ચૈત્ય ૬૮૧,૬૮૨

સુરંગન પીઠ ૨૧૨
સુરંગના ૨૫૨
સુપનાં સ્વપ્ના (ભગવાનની) ૭૧૬;
–શ્રાની ૬૬૧
સુનક્ષત્ર ૨૬૪
સુનંદ ૨૮૧
સુમંગલ ૩૦૨
સુવ્રત ૧૩૩
સુષમસુષમા ૭૫,૫૬૨,૫૬૮
સુંસુમાર ૨૦૦
સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર ૬૦,૭૦, ૩૬૬
સૂર્ય ૬૦૧ ટિ૦; –નું કામસુખ ૬૬૩
સેચનક ૨૫૩, ૨૬૬
સોપક્રમ આયુષ ૭૪૩
સોમરાજ ૨૦૬,૭૧૯
સોમિલ ૨૪૨
સ્કંદક ૧૭૧,૫૩૮
સ્તોક ૬૬૭, ૨૧૩
સ્થવિર ૪૧,૨૮૭,૩૬૬; –કલ્પ ૭૦
સ્થિતિ, જુદા જુદા જીવોની ૩૨૨ ટિ૦
સ્નાતક ૫૮
સ્વપ્ન ૨૧૬; ચૌદ, તીર્થંકરની માતાના ૨૧૬; –અને ફળ ૬૪૩ ટિ૦; –મહાવીરના ૬૪૪
સ્વયંભૂરમણ, દ્વીપ અને સમુદ્ર ૫૪૮
હરિનૈગમેષિ ૨૬૬,૪૨૩
હલ્લ ૫૫૩
હલ્લા ૨૮૭
હસ્તિનાપુર ૨૧૬
હાલાહલા કુંભારણ ૨૭૭,૨૮૨
હુંડક સંસ્થાન ૬૬૮

[illegible]
[illegible]

તેવા પુરુષને નિરંતર અઠ્ઠમ અઠ્ઠમ તપ કરતાં કરતાં પ્રકૃતિની ભદ્રતાથી......યાવત્ માર્ગણા ગવેષણા કરતાં કરતાં અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તે અવધિજ્ઞાન વડે તે આંગળના અસંખ્યાતના ભાગથી માંડીને વધારેમાં વધારે અલોકને વિષે લોકપ્રમાણ અસંખ્ય ખંડોને જાણે છે અને જુએ છે.[1] તે ... લેશ્યાઓ હોઈ શકે છે; તે ... પણ હોઈ શકે કે ... પણ; તેને મનઃપર્યવજ્ઞાન પણ હોઈ શકે છે; તેને સંજ્વલન કોટીના ચારે કષાયો હોય, ...માન-માયા-લોભ એ ત્રણ હોય, માયા-લોભ એ બે હોય કે એકલો લોભકષાય પણ હોય. તે જ્ઞાની કેવલીએ કહેલા ધર્મનો ઉપદેશ કરી શકે છે, અને બીજાને દીક્ષા પણ આપી શકે છે; તેના શિષ્યો અને પ્રશિષ્યો પણ દીક્ષા આપી શકે છે; તથા તે પણ સિદ્ધ થાય છે, અને તેના શિષ્ય-પ્રશિષ્યો પણ સિદ્ધ થાય છે. તેવા પુરુષો એક સમયે ઓછામાં ઓછા એક, બે કે ત્રણ હોય, અને વધારેમાં વધારે ૧૦૮ હોય.

—શતક ૯, ઉદ્દે૦ ૩૧

---

૧. આગળ જણાવેલા 'અશ્રુત્વાકેવલજ્ઞાની' કરતાં આનું ...આકરું છે. તેના અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર પણ મોટું છે; તે છયે ...યાઓ હોઈ શકે છે, છતાં કેવલજ્ઞાનીના ઉપદેશને પ્રતાપે ...તિ સાધી શકે છે; તેમ જ ઔદારીરે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ...શકે છે. તેને મનઃપર્યવજ્ઞાન વધારે હોય છે; તેના ...ા હોય છે; તેવાની સંખ્યા પણ વધારે હોય છે; તેના કષાયો ...ને ઉપદેશ-દીક્ષાદિ પણ આપી શકે છે.

૨. કોઈ કાંઈ પૂછે અથવા જ્ઞાનનું કાંઈ સાધન માગે, ત્યારે પોતાની પાસે તે હોવા છતાં કલુષિત ભાવે એમ કહેવું કે હું નથી જાણતો [નિહ્નવ].

૩. જ્ઞાન વાંચું કર્યો પછી કોઈ ગ્રાહક અધિકારી મળે ત્યારે ન આપવાની કલુષિત વૃત્તિ [માત્સર્ય].

૪. કોઈને જ્ઞાન મેળવવામાં કલુષિત ભાવે અડચણ કરવી [અંતરાય].

૫. કોઈ જ્ઞાન આપતા હોય ત્યારે તેનો નિષેધ કરવો [આસાદન].

૬. કોઈએ સાચું કહ્યું હોય છતાં પોતાની અવળી મતિને લીધે અયુક્ત ભાસવાથી તેના દોષો પ્રગટ કરવા [ઉપઘાત].

## દર્શનમોહનીય કર્મના બંધહેતુઓ

૧. કેવળજ્ઞાનીના અસત્ય દોષોને પ્રગટ કરવા.

૨. શાસ્ત્રના ખોટા દોષો દ્વેષબુદ્ધિથી બતાવવા.

૩. સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા રૂપ ચાર પ્રકારના સંઘના મિથ્યા દોષો પ્રકટ કરવા.

૪. અહિંસાદિ ધર્મના ખોટા દોષો બતાવવા.

૫. દેવોની નિંદા કરવી.

## ચારિત્રમોહનીય કર્મના બંધહેતુઓ

૧. કષાયને વશ થઈ અનેક તુચ્છ પ્રવૃત્તિઓ કરવી [કષાયમોહનીય].

૨. સત્ય ધર્મનો, તથા ગરીબ કે દીનનો ઉપહાસ કરવો—વગેરે હાસ્યની વૃત્તિઓ રાખવી [હાસ્યમોહનીય].

## ટિપ્પણો

નોંધ: આ અધ્યયનમાં મુખ્યત્વે એ નિર્ણય દર્શાવ્યો છે કે, ધર્મ અને મુક્તિ એ કોઈ વાડા કે સંપ્રદાયની વસ્તુ નથી; પરંતુ તેનો મુખ્ય આધાર આંતરિક શુદ્ધિ ઉપર છે. માત્ર જૈન જ મુક્ત થઈ શકે, કે માત્ર જૈન જ સાચો ધર્મ જાણે છે એમ કહેવા કરતાં, જે કોઈ આંતરિક શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સાચો ધર્મ જાણીને મુક્ત થઈ શકે છે; તથા સાચો ધર્મ જાણનારો પણ જો આંતરિક શુદ્ધિ પ્રાપ્ત નથી કરતો, તો મુક્તિ પણ પ્રાપ્ત નથી કરતો — એમ કહેવું જ યોગ્ય છે.

આ પ્રકરણમાં ઘણા જૈન પારિભાષિક શબ્દો આવેલા છે. ભગવતીસૂત્રમાં પોતામાં જ આગળ-પાછળ એમાંના ઘણાખરાનું વિગતવાર વર્ણન આવે છે. તેથી આ ટિપ્પણોમાં માત્ર સામાન્ય દર્શક આપી છે.

**ટિપ્પણ નં. ૧:**

### જ્ઞાનાવરણીય કર્મ

કષાયાદિપૂર્વક કરાતી મન-વાણી-કાયાની પ્રવૃત્તિથી જીવનાં કર્મરજ દાખલ થાય છે. તે દાખલ થવાની ક્રિયાને તેમજ તેનાં નિમિત્તને આસ્રવ કહે છે. એ કર્મરજ જીવમાં દાખલ થયા બાદ, જીવના જુદા જુદા અધ્યવસાયો અનુસાર તેનાં જુદાં જુદાં બંધનો નિર્માણ થાય છે; જેમકે જ્ઞાનને આવરનાર કર્મો વગેરે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના બંધહેતુઓ [illegible] ગણાવવામાં આવે છે

* [illegible] અને [illegible]

## જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે: ૧. મતિજ્ઞાન — એટલે ઇંદ્રિયજન્યજ્ઞાન. ૨. શ્રુતજ્ઞાન — એટલે કે જે જ્ઞાનમાં શબ્દ-અર્થનો સંબંધ ભાસિત થાય છે. અને જે મતિજ્ઞાનની પછી થાય છે: જેમકે 'જલ' શબ્દ સાંભળીને તે પાણીવાચક છે એવું જાણવું, અથવા પાણી દેખીને તેને જલ શબ્દના અર્થરૂપે વિચારવું તે — શ્રુતજ્ઞાન. અર્થાત્ જે જ્ઞાન ઇંદ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય હોવા છતાં શબ્દોલ્લેખ સહિત હોય તે શ્રુતજ્ઞાન. (રૂઢિ રીતે કહીએ તો જૈનધર્મના ૧૨ અંગગ્રંથો (મુખ્ય આગમગ્રંથો) તેમ જ તે સિવાયના બીજા આગમ ગ્રંથોનું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન.

૩. અવધિજ્ઞાન — એટલે કે મન-ઇંદ્રિયોની સહાયતા વિના જ આત્માની યોગ્યતાને બળે જ થતું વધારેમાં વધારે લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત ખંડોને જોવાની યોગ્યતાવાળું મૂર્ત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન.

૪. મનઃપર્યયજ્ઞાન — એટલે કે મનુષ્યક્ષેત્રમાં આવેલાં મનરૂપ બનેલાં પુદ્ગલોનું જ્ઞાન. અર્થાત્ બીજાના મનનું જ્ઞાન.

આત્મા પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; પરંતુ કર્મોના આવરણને લીધે તેની શક્તિઓ ઢંકાઈ ગયેલી છે. પરંતુ જ્યારે તે આવરણો એક પછી એક દૂર થતાં જાય છે, ત્યારે તે તે જ્ઞાન પ્રગટે છે. ઉપર જણાવેલાં ચારે જ્ઞાન ગમે તેટલાં શુદ્ધ હોય છતાં ચેતનાશક્તિના અપૂર્ણ વિકાસરૂપે હોવાથી એક પણ વસ્તુના સમગ્ર ભાવોને જાણવામાં અસમર્થ હોય છે. બધી વસ્તુઓના સંપૂર્ણ ભાવોને ગ્રહણ કરી શકે તે જ્ઞાન જ

૩. વિવિધ ક્રીડાઓમાં પરાયણ રહી વ્રતનિયમાદિમાં અણગમો રાખવો [ રતિમોહનીય ].

૪. બીજાને બેચેની ઉપજાવવી, હલકાની સોબત કરવી વગેરે [ અરતિમોહનીય ].

૫. પોતે શોકાતુર રહેવું અને બીજાને શોકાતુર કરવા [ શોકમોહનીય ].

૬. પોતે ડરવું અને બીજાને ડરાવવા [ ભયમોહનીય ].

૭. હિતકર ક્રિયા અને હિતકર આચારની ઘૃણા કરવી [ જુગુપ્સામોહનીય ].

૮-૯-૧૦ સ્ત્રીજાતિને યોગ્ય, પુરુષજાતિને યોગ્ય કે નપુંસક જાતિને યોગ્ય સંસ્કારો કેળવવા [ સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ, નપુંસકવેદ ].

## અંતરાય કર્મના બંધહેતુઓ

કોઈને કંઈ દેવામાં, લેવામાં, એક વાર ભોગવવામાં, અનેક વાર ભોગવવામાં અને સામર્થ્ય ફોરવવામાં અંતરાય ઊભા કરવા. [દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંતરાય, અને વીર્યાંતરાય. ]

**ટિપ્પણ નં. ૨.**

## આસ્રવ–સંવર

જે જે પ્રવૃત્તિઓથી કર્મબંધન થાય તે આસ્રવ કહેવાય; અને જે જે પ્રવૃત્તિઓથી કર્મબંધન થતું રોકાય [સંવર] [illegible] કહેવાય [illegible] ધર્મ, ચારિત્ર વગેરે કર્મ કર્મ [illegible] થાય છે [illegible] માટે જુઓ આ [illegible]

ભાગનું 'આત્મિક ઉત્ક્રાંતિ' પુસ્તક પા. ૬૩૧-૬૮; તથા આ ગ્રંથમાં જ 'સિદ્ધાંતખંડ'માં ગુણસ્થાનનાં વિભાગોનું વિવેચન.

ટિપ્પણ નં. ૫.

## કષાયોની કોટીઓ

ક્રોધાદિ ચાર કષાયોની તીવ્રતાના ચાર પ્રકાર જણાવાય છે. જે ક્રોધાદિ એટલા તીવ્ર હોય, જેથી જીવને અનંતકાળ સંસારમાં ભટકવું પડે, તે 'અનંતાનુબંધી' કહેવાય. જે ક્રોધાદિ વિરતિ (સાગારવૃત્તિ)નો પ્રતિબંધ કરવા પૂરતા જ તીવ્ર હોય, તે 'અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય' કહેવાય. જે ક્રોધાદિ અમુક અંશે જ વિરતિ થવા દે, માત્ર સર્વવિરતિ ન થવા દે, તે 'પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય' કહેવાય. અને જે ક્રોધાદિની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહીં, પણ તેમાં માત્ર સ્ખલન કે માલિન્ય કરવા જેટલી જ હોય, તે 'સંજ્વલન' કહેવાય.

નામનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૭૩૩ ૮૨. તથા આ ગ્રંથમાં જ 'નિર્વાણખંડ'માં ઉપરિભાગના સંસ્થાનનો વિભાગ ટિપ્પણ નં. ૫.

## કષાયોની કોટીઓ

ક્રોધાદિ ચાર કષાયોની તીવ્રતાના ચાર પ્રકાર ગણાય છે. જે ક્રોધાદિ એટલા તીવ્ર હોય, જેથી જીવને અનંતકાળ સંસારમાં ભટકવું પડે, તે 'અનંતાનુબંધી' કહેવાય. જે ક્રોધાદિ વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ)નો પ્રતિબંધ કરવા પૂરતા જ તીવ્ર હોય, તે 'અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય' કહેવાય. જે ક્રોધાદિ અમુક અંશે જ વિરતિ થવા દે, માત્ર સર્વવિરતિ ન થવા દે, તે 'પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય' કહેવાય. અને જે ક્રોધાદિની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહીં, પણ તેમાં માત્ર સ્ખલન કે માલિન્ય કરવા જેટલી જ હોય, તે 'સંજ્વલન' કહેવાય.